СТАРОДАВНІЙ ІСКОРОСТЕНЬ

І СЛОВ'ЯНСЬКІ ГРАДИ VIII—X ст.

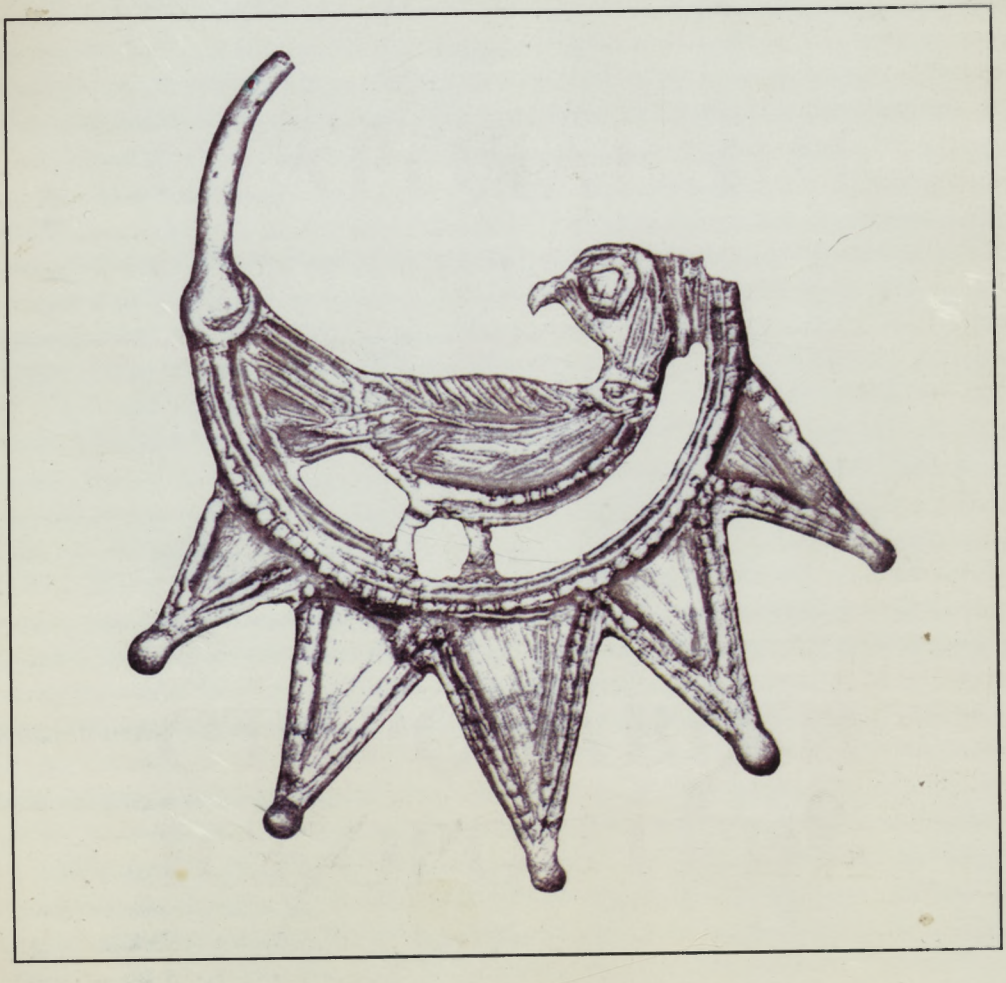

Збірка наукових праць

Національна академія наук України
Інститут археології

Коростенський міськвиконком

Коростенський філіал Житомирського обласного
краєзнавчого музею

СТАРОДАВНІЙ ІСКОРОСТЕНЬ І СЛОВ'ЯНСЬКІ ГРАДИ VIII—X СТ.

Збірка наукових праць

КОРВІН
ПРЕСС

Київ — 2004

УДК 904 (367) "7/9"

ББК Т4 (45) 41

Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст. *Збірка наукових праць.*— Київ: «КОРВІН ПРЕСС», 2004.— 320 с.

Видання є збіркою наукових праць учасників Міжнародної археологічної конференції (м. Коростень, 6—8 вересня 2004 р.), присвяченої актуальним проблемам слов'янської і давньоруської археології. Для археологів, істориків, усіх, хто цікавиться дослідженням середньовічних старожитностей.

Редакційна колегія:

Звіздецький Б. А. (заст. головного редактора);
Москаленко В. В.;
Моця О. П. (головний редактор);
Петраускас А. В. (відповідальний секретар);
Польгуй В. І.;
Сатяєва К. М.

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту археології НАН України

ISBN 966-8193-04-0

© Автори статей, 2004
© Інститут археології НАН України, 2004
© ПП «КОРВІН ПРЕСС», оригінал-макет

Андрощук Ф. А.

О ПЕРВОЙ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ НАХОДКЕ ИЗ ШЕСТОВИЦЫ

Археологический комплекс у села Шестовицы Черниговского района Черниговской области в последнее время стал предметом специальных исследований[1]. Интенсивность новых археологических исследований конца 1990 — начала 2000-х гг., к сожалению, опережает интенсивность публикаций результатов этих раскопок, что создаёт трудности в их использовании. В этой связи очевидно актуальным представляется введение в научный оборот как новых, так и старых материалов раскопок, которые до сих пор используются только частично.

Первые археологические находки были сделаны в Шестовице в 1870-х гг. во время аматорских раскопок могильника. В книге поступлений Археологического музея Киевского университета Св. Владимира зарегистрирован меч из курганного урнового захоронения. Попытки автора отыскать этот меч во время работы над диссертацией[2], к сожалению, не увенчались успехом. Единственное, что удалось идентифицировать в фондах Национального исторического музея Украины — это обломки раннегончарной керамики, принадлежавшие, вероятно, урне из этого погребения. Однако недавно работая с архивными материалами шведского археолога Туре Арне, в одной тетради с рисунками древностей музеев Киева (Antikvarisk topografiska arkivet: A 48 (1926), vol. 28), мною был обнаружен рисунок навершия этого меча с указанием места находки — "Шестовицы, Черниговского уезда". В январе 2003 г. при любез-

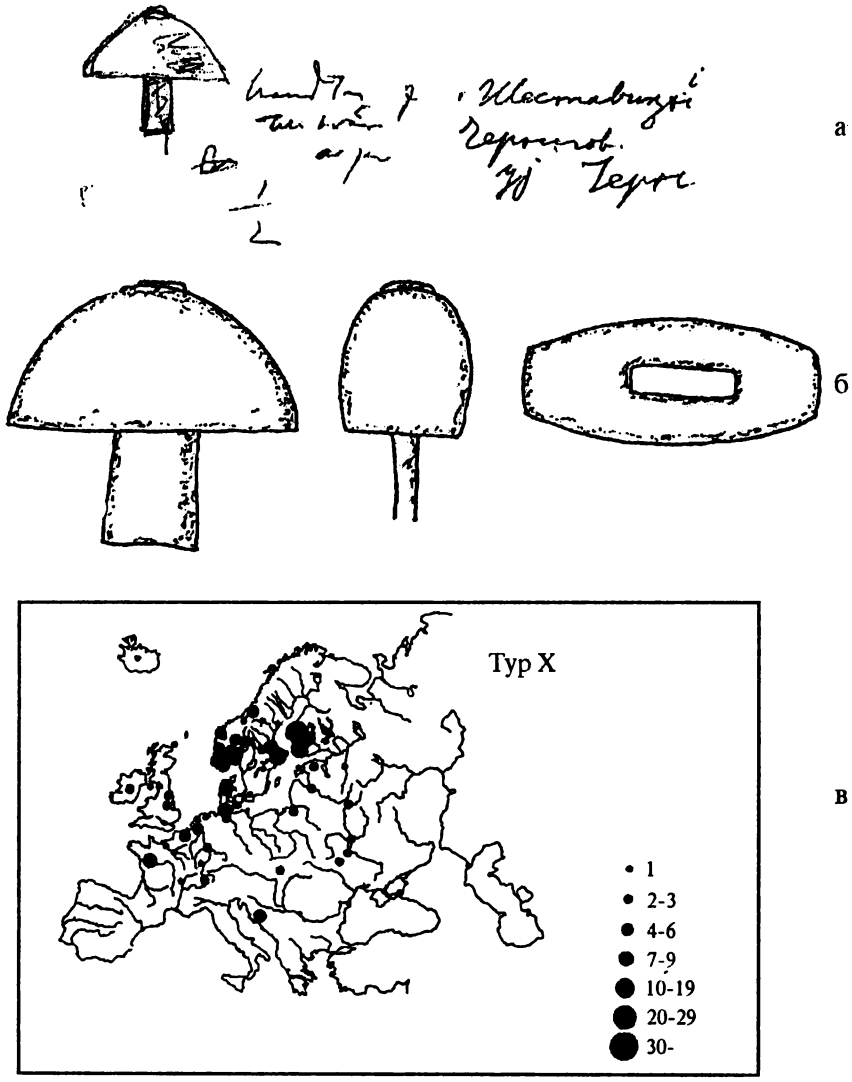

Рис. 1а — рисунок Туре Арне навершия меча из Шестовицы; 1б — навершие из коллекции Национального музея истории Украины (в-1012); 1в — карта распространения мечей типа X по М. Якобсону (с добавлениями автора)

© Андрощук Ф. А., 2004

ном содействии сотрудниц Национального исторического музея Украины Людмилы Строковой и Юлии Безкоровайной удалось обнаружить это навершие числившееся под номером в-1012 с неустановленным местом происхождения.

Высота обломка рукояти вместе с навершием составляет 5,3 см. Обломок черенка рукояти меча проходит сквозь навершие и расклёпан на его верхушке. Полукруглое навершие длиной 5,5, высотой 2,8 и толщиной 2,5—2 см имеет в плане форму слегка фасетированного овала. Сравнение этого навершия с рисунком Арне, кажется, убеждает в их идентичности, что позволяет, таким образом, констатировать находку шестого меча из этого могильника.

Навершие меча из Шестовицы соответствует типу X по классификации Яна Петерсена, датируется в основном X—XI вв.[3] Мечи этого

Таблица 1. Обмеры шведских мечей типа X: ОД — общая длина; ДН — длина навершия; ВН — высота навершия; ТН — толщина навершия; ДР — длина рукояти; ДП — длина перекрестия; ВП — высота перекрестия; ШП — ширина перекрестия; ШК — ширина клинка (номера мечей соответствуют порядковым номерам по каталогу находок в Швеции)

№кат	ОД	ДН	ВН	ТН	ДР	ДП	ВП	ШП	ШК	Вес
2	89,5	6,1	3,6	1,9	9,0	11,6	1,0	2,0	5,0-2,4	1142
3	85,6	6.6	3,4	1,2-1,4	8,9	11,8	1,0	2,0-2,4	5,3-2,8	1022
4	69,5	7,5	4,1	1,6	10	14,9	1,0	2,6		
5		5,6	3,2	5,3		12,5	1,7-1,9	2,8		
6		5,3	3,0	2.9						
7	46,1	5,5	3,9	2,5		11,3	1,1	2,7	5,7-5,1	
8	76,5	5,0	3,0	2,5	9,7	12,0	0,9	2,5	5,0-2,8	842
9	75,0	?	4,0	5,9		13,0	1,1	2,5	5,0	
10	75	5,8	3,9	2,1	7,5	15,5	1,2	2,4-1,7	4,5-2,2	
11		5,5	3,0	2,5	8,5	14,0	0,7	2,5	5,1-3,9	
12		5,9	2,9	3,5		12,5	1,1	2,5	5,3-4,4	
13	15,9	6,1	3,3	2,6		12,3	0,9	2,7		
16	82,0	6,1	3,4	2,5					5,2-2,3	
18	83,5	5,0	2,7	3,2	8,5	11,5	1,0	2,4	5,0-3,0	
19		5,0	3,0	2,8	9,9	13,9	1,0	2,5-2,8	5,5-2,7	1144
20		5,8	2,5	2,8		11,9	1,2	2,3	4,5	
21		5,7	3,2	1,8		11,9	1,5	1,5	4,3-1,3	
23		5,2	2,9	1,8	8,5	7,5	1,5	2,8	4,0-2,5	
24	43	5,3	3,3	1,9	9,7	11,7	1,0	2,2-1,8	4,7	
25						11,0	2,2	1,2		
26	55,5	4,7	2,7	3,4	8,7	11,2	1,0	2,6	5,9	
27	80,0	6,3	3,6	2,3		14,5		2,5	5,0	
30	57,5	5,7	3,0	2,7-2,9	9,4	13,5	0,8	2,5	5,0	
31	91,0	5,5	2,5	1,8		11,5	1,0	2,1	5,0-2,1	930

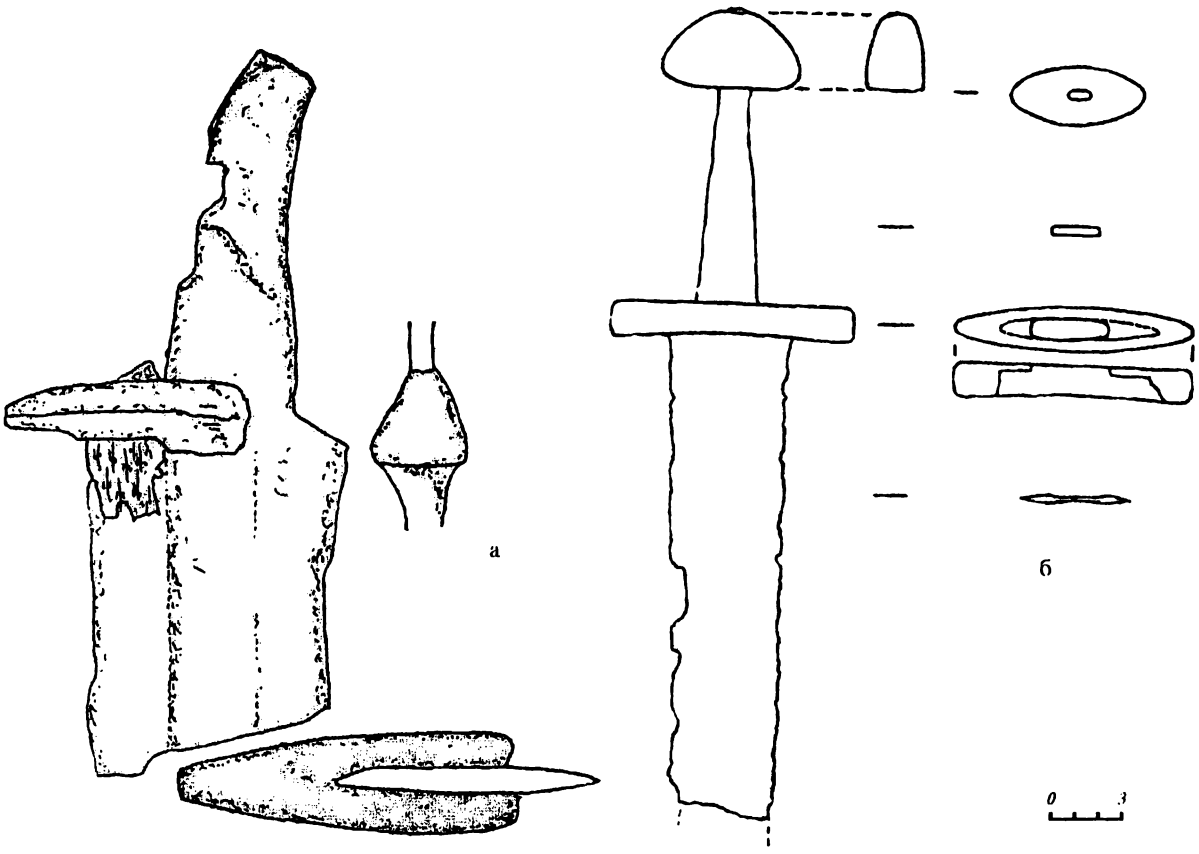

Рис. 2а — обломок меча найденый в бывшей усадьбе Кривцова в Киеве; 2б — меч из села Лидивке на Ровенщине (по Р. Ливоху)

типа Петерсен разделил на два хронологически разных варианта. Ранний вариант, по его мнению, представлен образцами с более высокими и немассивными навершиями (длиной 7,8 и высотой 5,1 см), высокими и слегка изогнутыми к низу перекрестиями высотой около 2 см. К позднему варианту относятся мечи с низкими, короткими и массивными навершиями (длиной 5,0—6,5, высотой 2,7—3,5 см), а также длинными прямыми перекрестиями высотой 0,7—1,4 см. Длина перекрестий обоих вариантов колеблется между 10,7 и 17,7 см. Обратимся к данным шведского материала, изложенным в таблице 1.

Общая длина шведских мечей типа X составляет около 90 см. Вес — 842—1144 гр. Длина наверший — 4,7—7,5 см; высота — 2,5—4,1 см; толщина — 1,6—3,5 см. Длина рукоятей — 8,0—10 см. Длина перекрестий — 11,0—15,5 см; высота — 0,8—2,2 см; ширина — 1,5—2,8 см. За исключением одного меча из провинции Даларна (см: каталог находок Швеции № 2), который имеет слегка изогнутое к низу перекрестие, подавляющее большинство шведских мечей этого типа относится к позднему варианту по Яну Петерснену. В своей книге Петерсен отмечает, что в Норвегии существует крайне мало находок позволяющих датировать мечи раннего варианта. Приведенные им аргументы — топоры типа I, K, умбоны щитов типа R 565, которые найдены с этими мечами — не позволяют уверено датировать IX в., ни одно из приведеных им погребений. В тех случаях, когда возможно датировать шведские находки, их сочетание указывает преимущественно на X в. Как представляется, самая ранняя находка меча типа X происходит из Larne, Co. Anrim в Ирландии[4]. Согласно обмерам, найденый там меч соответствует позднему варианту Петерсена. Кроме меча найдены также копьё типа K, бронзовая кольцевая фибула с длинной иглой конца IX—началом X вв. и костяной односторонний гребень типа A3 по типологии Кристины Амброзиани, датируемый второй половиной IX — началом X вв.[5] Таким образом, критерии Петерсена для выделения двух вариантов этих мечей

являются достаточно формальными и скорее всего отражают его представление о возможной эволюции типов и вариантов мечей, нежели какие-то хронологические изменения.

Петерсен отметил общеевропейское распространение этих мечей. Его данные сегодня могут быть существенно дополнены. Кроме 49 известных ему мечей этого типа в Норвегии, 34 меча происходит из Швеции, 29 из стран Балтии, 15 из Польши, 12 из Дании, 10 из Финнляндии, 8 из Франции, 6 из Британских островов, 5 из России, 4 из Югославии, 3 из Словакии и 1 из Венгрии. С территории Украины происходит ещё одна находка меча такого типа. Меч был найден в кургане у села Лидивка на Ровенщине вместе с тремя шиферными пряслицами[6]. Возможно, к этому же типу относится обломок меча с фрагментированным перекрестием найденый в Киеве на территории бывшей усадьбы Кривцова (Национальный музей истории Украины в-2846 (с.6551). Черен рукояти меча слегка согнут, что указвает на то, что меч происходит из погребения по обряду кремации. Общая длина сохранившегося обломка — 17,2 см. Длина обломаного перекрестия — 7,8 см; высота — 1,5—2 см; толщина — 2,5—1,0 см. Ширина клинка — 6,0—5,8 см. На клинке у перекрестия сохранились остатки деревянных ножен.

Несмотря на большое количество находок этих мечей в Норвегии, здесь они составляют всего 5%, в то время как в Швеции 9%, а в Дании 10%. Статистика Швеции и Дании практически совпадает с Германией, где мечи этого типа составляют 13%. Это позволяет согласится с высказанным ранее мнением о том, что эти мечи могли изготавливаться в разных частях Европы по западным моделям[7]. Из раскопок Бьёрна Амбросиани поселения в Бирке известны две заготовки перекрестий мечей типа X. Вместе с тем, следует отметить относительно небольшой процент этих мечей на Руси (6%), который практически совпадает с процентным количеством этих мечей в Норвегии. Это, возможно, указывает на то, что какая-то часть таких мечей могла попасть на Русь через посредничество скандинавов. О социальном положении людей носивших эти мечи говорит случайная находка меча такого типа в Ульбро, приходе Тиллинге шведской провинции Уппланд. Меч был найден на месте распаханного могильника, расположенного в непосредственной близости от находившейся здесь в эпоху викингов усадьбе. В 150 м от места находки, возле западной стороны брода Улунда стоит камень с высеченой рунической надписью XI в. заканчивающейся стихом: "Кар приказал поставить этот камень по Mursa, своему отцу, и Kabi по своему супругу. "Он отправился смело, богатство об-

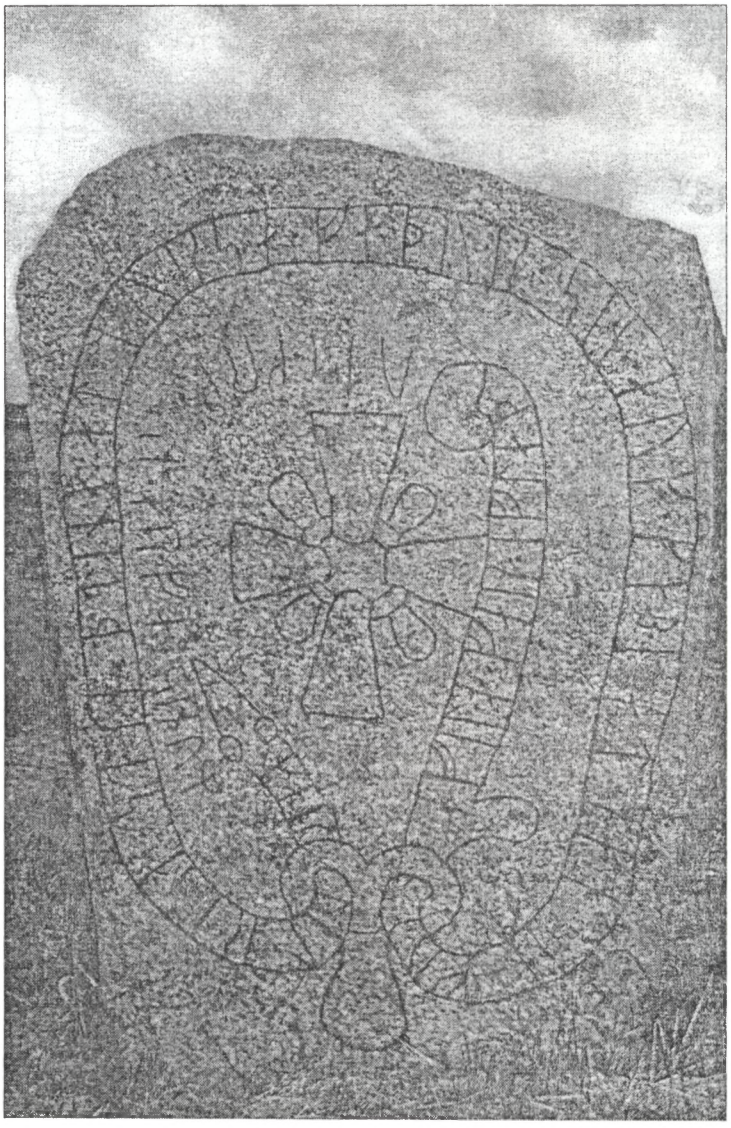

Рис. 3 — рунический камень из Ульбро, в приходе Тиллинге в шведской провинции Уппланд

рёл, далеко в Греции, для своего наследника"[8]. На другой (восточной) стороне брода исследован другой могильник, который содержал погребения с отдельными находками южноскандинавского происхождения, а также оружием, датированными поздней эпохой викингов[9]. Брод в Улунде располагался на "пути Эрика" — дороге, по которой новый избранный король обычно осуществлял поездку с целью признания его народом как правителя[10]. Совокупность этих данных свидетельствует о высоком социальном положении владельцев усадьбы в Ульбру, а содержание рунической надписи вместе с находкой меча подтверждает возможность попадания мечей типа X на Восток через посредничество скандинавов.

В Шестовице, раскопками П. И. Смоличева и Д. И. Блифельда были найдены пять мечей. Они происходят как из погребений по обряду кремации (№ 58 — тип H, № 83 — тип H), так и камерных погребений (№ 36 — тип H, № 42 — тип W, № 110 — тип H)[11] датированных X в. Во всех случаях погребения сопровождались другими скандинавскими находками. Такой контекст находок позволяет предположить, что и рассматриваемый нами меч типа X мог попасть в Шестовицу также через посредничество выходцев из Северной Европы.

Вместе с тем, находка такого меча в Лидивке на Ровенщине никакой очевидной связи с выходцами из Северной Европы не обнаруживает. Это говорит в пользу того, что вне контекста определить происхождение этих мечей практически невозможно. Общеевропейская распространённость мечей этого типа является очевидным фактом и это хорошо демонстрируют находки из Шестовицы и Лидивки, которые указывают как на скандинавское, так и на местное происхождение их носителей.

---

[1]Бліфельд Д. І. Давньоруські памятки Шестовиці. — К., 1977; Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие // Свод археологических источников. — Вып. Е 1-36. — Ч. 1. — М.—Л., 1966; Андрощук Ф. О. Нормани і словяни у Подесенні. — К., 1999; Коваленко В., Моця А., Сытый Ю. Археологические исследования Шестовицкого комплекса в 1998—2002 гг. // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII—X ст. — Чернігів, 2003. — С. 51—83; Коваленко В., Черненко О. Перші дослідження в Шестовиці // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII—X ст. — Чернігів, 2003. — С. 84—101.

[2]Андрощук Ф. О. Указ соч.

[3]Petersen J. De norske vikingesverd. En typologisk-kronologisk studie over vikingatidens vaaben. — Kristiania, 1919. — S. 159—160; Кирпичников А. Н. Указ соч. — С. 33; Kazakevičius V. IX—XIII a. Baltų kalavijai. — Vilnius, 1996. — S. 158.

[4]Fanning Th. The Viking grave goods discovered near Larne, co. Antrim in 1840. JRSAJ, vol. 100. — 1970. — P. 71—78.

[5]Ambrosiani K. Viking Age combs, comb making and comb makers in the light of finds from Birka and Ribe. — Stockholm, 1981. — P. 23—32.

[6]Liwoch R. Wczesnośredniowieczne zabytki z Lidawki na Wołiniu w zbiorach Krakowskiego muzeum archeologicznego // Materiały archeologiczne XXXIV. — 2003. — S. 153—157.

[7]Кирпичников А. Н. Указ соч. — С. 33.

[8]Upplands runinskrifter (Red. E. Wessen & S. B. F. Jansson). 1953—1958. — Stockholm. — B. VIII., Del. 3., 1—3. — P. 379—385; Мельникова Е. А. Скандинавские рунические надписи. — М., 2001. — С. 351, № 15.

[9]Arbman H. Vikingatidsgravar vid Ulunda vad. Upplands fornminnesförenings tidskrift XLV:3. — 1935. — S. 261—275.

[10]Jansson S. B. F. The Runes of Sweden. — London, 1962. — P. 23.

[11]Бліфельд Д. І. Вказ праця. — С. 128—131, 140, 147, 164, 165, 176; Кирпичников А. Н. Указ. соч. — С. 76, № 19—21, с. 82, № 64; Андрощук Ф. О. Указ соч. — С. 103, № 11, с. 104, № 26, с. 105, № 37, с. 106, № 54, № 67.

Бережинский В. Г.

ГОРОДСКОЕ ОПОЛЧЕНИЕ: МОБИЛИЗАЦИОННЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ ГОРОДОВ, СОСТАВ, ОРГАНИЗАЦИЯ, ОПОЛЧЕНИЕ

Во все времена во всех армиях имелось много ополченцев из городской и крестьянской среды. Были они и в войске Киевской Руси. Задачи, разрешаемые Древнерусским государством, были настолько велики, что выполнить их без участия народных масс было невозможно. Одних дружин было недостаточно для больших предприятий Киевской Руси. «В большие походы шел по-прежнему народ, ...не весь народ, а известное количество «воев» по мере необходимости, по мере надобности то большее, то меньшее»[1]. Во времена Олега, Святослава, Владимира значительная часть огромного войска Киевской Руси состояла из еще свободного сельского и городского населения. В источниках эти воинские формирования назывались "воями" Они собирались по мере надобности князем и вече для ведения больших как оборонительных, так и наступательных войн.

Воями назывались все те, кто не входил в княжескую дружину, но составлял войско. Это были не только воины городского ополчения, но и люди, приходившие из сел и племен, расположенных вокруг городов, из других княжеств. Воями называли всех тех, кто шел с князем в поход, имея при себе оружие. Они были своеобразным народным ополчением, многократно усиливавшим княжескую дружину[2].

В зависимости от своих мобилизационных возможностей в древнерусском государстве каждый город поставлял воинов по уговору с вечем (если оно было), которое давало свое согласие на участие в войне и определяло количество народного ополчения.

В разное время историки по-разному определяли состав ополчения. М. Ф. Владимирский-Буданов вполне определенно писал о том, что "народное ополчение составлялось из всех взрослых мужчин городского и сельского населения... Обыкновенно в поход выступало не все население поголовно; но случаи действительно поголовного ополчения были"

М. С. Грушевский считал, что в походах "кроме дружин принимали участие и земские полки из горожан и сельчан" Б. Д. Греков писал: "В походы ходили вообще свободные люди, свободные члены общины..., и в состав "воев" входили и горожане"

Некоторые историки, например М. Г. Рабинович и Б. А. Рыбаков, более склоняются к мысли о том, что ополчение состояло, в основном, из горожан. С ними солидарен и военный историк А. А. Строков, отмечавший, что в Киевской Руси «войско составлял не весь народ, а только часть его». Сторонником противоположной позиции является И. Я. Фроянов, считающий фактом всеобщее вооружение народа в древнерусском государстве, как и на стадии военной демократии.

Горожане, в отличие от смердов, не подвержены были сезонным работам. Их отрыв от семей, рабочих мест не имел таких катастрофических последствий, как отрыв сельскохозяйственных тружеников. Из-за сезонной необходимости вести очередные сельскохозяйственные работы, без которых они сами, и князь с дружиной останутся голодными, смерды далеко не всегда могли встать в ряды ополчения. Это было хорошо понятно военным профессионалам, составляющим ядро, военную элиту войска. Так, хорошо известен случай, когда «...начаша глаголати дружина Святополка: не время весне воевати; хочем погубити смерды и ролью им»[3]. Эта запись помещена в Ипатьевской и повторяется в Лаврентьевской и в Воскресенской летописях. Вывод был один: "Не время теперь отнимать поселян от поля..." В разгар пахоты, сева, уборки урожая оратаи, смерды, возделывавшие землю, не могли бросить свою работу. Чаще уходили в поход молодые отроки,

© Бережинский В. Г., 2004

свободные жители городских посадов, звероловы и охотники.

С. В. Юшков в своем труде "Очерки по истории феодализма в Киевской Руси", используя мнение Б. А. Романова[4] вообще писал, что "в поход смерды не идут, смерды обязаны дать своих лошадей князьям, пожертвовать своей пашней..."[5]. Когда князь объявлял народу о походе, в него как правило, уходил отец со старшими сыновьями, сколько бы их ни было, а младший (но уже взрослый) оставался дома для охраны семейства.

Народное ополчение опиралось на территориальную систему. Население какой-либо территории собиралось во время опасности в одном месте, как правило, в самом ближайшем городе, и там готовилось к выступлению на врага. И. П. Крипьякевич писал: "Така мобілізаційна округа звалася, здається т и с я ч а. Цю назву стрічаємо в літописах декілька разів, але немає докладного вияснення, що таке вона означала: чи була це тільки воєнно-оборонна територія, чи мала вона й ширше, адміністраційне значіння. На чолі тисячі стояв т и с я ц ь к и й. Тисячі й тисяцькі згадуються в Києві, Вижгороді, Білгороді, Переяславі, Чернигові, Снові й Перемишлі. Були це або княжі столиці або сильніше укріплені городи. Відділи війська діставали звичайно назви від городів, як: кияни, переяславці, звенигородці, берестяни, володимирці, турівці, пиняни, галичани й ін.

Чи були які менші мобілізаційні райони, ніж тисяча, про це певно не знаємо. Уряд с о т с ь к о г о вказує, що були якісь сотні, та чи це відділ війська, чи округа, рішити трудно. Деколи вживається й назва п о л к на означення території, з котрої йшло ополчення, нпр., "відемо в сильний полк київський", значить — у Київщину. Часом на чолі селянських відділів бачимо с т а р о с т і в, сільських старшин. З того можна б міркувати, що найнижчими територіяльними одиницями в організації воїв були села"[6].

Сходно с мнением И. П. Крипьякевича мнение З. Стефанива: "Народне ополчення формувалося звичайно в окремих територіальних набірних округах. Така округа називалася тисяча, із тисяцьким на чолі. Тисяцького для воїв призначав князь із старшої дружини; нижчими старшинами — сотськими — в ополченні були члени молодшої дружини. Староста був провідником ополченців одного села. Відділи воїв діставали назву від своїх мобілізаційних округів — кияни, переяславці, звенигородці, берестяни, турівці, галичани, тиняни та ін."[7]

Таким образом, каждый город выставлял ополчение, называвшееся «тысячей», организационно оно состояло из сотен и десятков. Такое деление было характерно и для городского населения в условиях мирного времени.

В конце X в. применительно к ополчению начинается применяться термин «полк», означавший отдельно действующее войско. Ополчение, выставляемое от различных городов, стало именоваться: Киевский полк, Новгородский полк и т. д. Так называемый «городской полк» состоял из 1000 чел., находившихся под командой тысяцкого. Полк разделялся на сотни и десятки, которыми командовали сотские и десятские. Полк не являлся единицей организационного построения войска, и численность его варьировалась в весьма широких пределах.

Вече избирало «тысяцкого», который являлся главным воеводой над ополчением и утверждался князем. Некоторые исследователи допускают возможность того, что ополчением каждого города командовали одновременно «земские воеводы», то есть тысяцкие, избираемые вече, и воеводы, назначаемые князем[8].

Единого мнения относительно родового деления ополчения нет и поныне. Одни считают, что обыкновенно дружинники сражались на конях, прочее же войско (ополчение) — в пешем строю. Так, к примеру, И. П. Крипьякевич твердо считал, что ополчение составляло только пешую рать, хотя и писал: І так пішли "один одного не залишаючи, всі з радістю за своїми князями, і на конях, і піші, велика сила"

«Пешцы» — вои, сражавшиеся в пешем строю, в силу своей многочисленности, организованности и хорошего вооружения могли противостоять даже самым опасным противникам. По словам летописцев, ополченцы были «дерзи и боеви»[9].

Другие исследователи, и их большинство, считают, что ополченцы составляли и конницу древнерусского войска. Коней могли иметь и сами ополченцы, хотя известно, что коней обычно брали у смердов в таком количестве, чтобы это не угрожало состоянию их хозяйств. Кони нужны были главным образом для обоза, без которого двигаться в поход не было никакой

возможности. «Конница была тогда немногочисленна и, по-видимому, пополнялась княжескими конями...». Но она все же была и вряд ли одной дружины хватало для организации конного боя, особенно с конным противником, кочевниками, например. На миниатюрах древнерусских летописей ополченцы действительно чаще всего изображаются в войске пехотинцами. "На конях сражаются князья и дружина, возможно что и часть горожан", — считал Б. Д. Греков. Известен случай, когда киевляне ("люди киевстии") требовали от князя Изяслава: "Дай княже, оружие и кони, и еще бьемся с ними".

У князей действительно были для военных надобностей большие табуны лошадей. У Игоря и Святослава табун был в 3 тыс. кобыл стадных и 1 тыс. коней. В "Русской Правде" говорилось о княжеских конях, княжеских конюшнях и конюхе. Состав этих табунов несопоставим с количеством мобилизованных лошадей у крестьян.

Интересным и до конца не решенным является вопрос о численности ополчения на Руси. В летописях название "вои" зачастую однозначно всему войску вообще. Количество ополченцев было порой очень значительным В разных военных кампаниях оно было разным, но не вызывает сомнения, что ополченцев было на порядок больше дружинников. Письменные источники упоминают цифры 8, 10, 20, 50 тыс. чел. и др. Известны 6-ти тысячные контингенты русов на службе в Византии, цифры в 22 тыс. человек, получивших продовольствие от греков. Несмотря на возможное преувеличение этих цифр летописцами и средневековыми авторами, нет сомнения, что в крупных военных мероприятиях Киевской Руси участвовало войско в десятки тысяч человек. "Древнерусское государство, чтобы разрешить стоящие перед ним большие международно-политические задачи, и не могло иметь малочисленное войско. Но это уже не был вооруженный народ периода "военной демократии", поскольку и "военная демократия" ушла в прошлое. Власть отделилась от народа. В руках власти оказались огромные материальные ресурсы, позволявшие ей на свой счет вооружать собранных для похода людей"[10].

Принято считать, что в совокупности древнерусские княжества имели значительные военные силы для отражения иноземной агрессии. В совокупности они могли бы выставить примерно 100 тысяч хорошо вооруженных и обученных воинов. Большинство историков сходятся во мнении, что численность ополчения в период расцвета Киевской Руси составляла 60—70 тысяч ратников. В отдельных княжествах в военное время народное ополчение достигало 10—30 тыс. человек. Так, владимиро-суздальские князья в начале XIII в. отправляли в Прибалтику против немецких рыцарей 20-тысячное войско, а Новгород Великий выставлял 15—20-тысячное ополчение.

Как бы там ни было, не вызывает сомнения, что ополчение составляло большую в численном отношении часть древнерусского войска. Вероятно и боевые потери были среди ополчения намного выше, нежели среди профессионалов-дружинников.

Участие ополченца в походе обычно оплачивалось. Ярослав после удачного похода на Киев "нача вои свои делите, старостам по 10 гривен, а смердам (ополченцам — В. Б.) по гривне, а новгородцом по 10 гривен всем, и отпусти их всех домов". В случае удачного похода обычно князья брали дань на "вся вои" И. П. Крипьякевич писал: "...передусім військо мало право до воєнної добичі й це найбільше приманювало населення до воєнних походів"

При изучении древнерусского ополчения и его роли в войске важнейшим, но наименее изученным вопросом является вопрос о его вооружении. Б. Д. Греков с исчерпывающей ясностью ответил на вопрос — почему мы знаем о вооружении ополчения очень мало. Он писал: «К сожалению, письменные памятники о вооружении войска говорят односторонне, изображают больше князей и знать, очень мало изображают войско в целом. Археологический материал грешит тем же недостатком. Оружие клалось только в могилы воинов-профессионалов, т. е. князей, знати, дружинников. Вот почему приходится пользоваться в этом отношении лишь отдельными замечаниями источников».

Часть войска, состоявшая из ополчения, нужно было чем-то вооружить. Невозможно воевать голыми руками. Естественно, по сравнению с другими князья и их дружины вооружались лучше, дороже. "Но когда, по мере надобности, собиралось большое количество воев, князья не могли вооружить их так, как вооружались сами, как вооружали свою дружину"

Иногда волости, выставлявшие ратных людей ("воев"), снабжали их довольствием и вооружением. Чаще же всего, вероятно, ополчение вооружалось из княжеских арсеналов. У князей, несомненно, имелись необходимые запасы оружия и коней. Когда они были, эта проблема решалась просто — ополченцам выдавалось все, что было припасено дальновидным князем и его окружением на случай мобилизации.

Вооружение стоило и тогда дорого, поэтому князья всегда пытались заранее раздобыть деньги на вооружение для бедной части населения. Перед князьями еще в мирное время остро стоял вопрос о нахождении средств для вооружения ополчения. Это хорошо иллюстрирует рассказ в "Повести временных лет", когда Владимир Святославович обсуждал со своими советниками вопрос о мести и о вирах: " и реша епископи и старци: Рать многа; оже вира, то на оружьи и на коних буди", с чем Владимир не мог не согласиться. Ввиду растущих потребностей, ему пришлось предпочесть институту мести штрафную систему, создать запасы коней и оружия. Это и дало возможность "людье киевстии" просить у князя: "...дай, княже, оружье и кони, и еще бьемся с ними"[11].

Однако средств на закупку вооружения, а значит и княжеских запасов хватало далеко не всегда. В некоторых случаях князья предлагали горожанам, привлекаемым к войне, вооружаться, кто чем может. Часто "вои" выступали в поход со своим оружием и в зависимости от материального положения несли конную или пешую службу. В городах жили люди среднего достатка, многие из которых вполне могли себе позволить приобретение отдельных даже дорогостоящих видов вооружения. Горожане имели больше возможностей, нежели крестьяне, получить лучшее оружие, производимое городскими ремесленниками.

Вооружение ополченцев было проблемой не только военной организации Киевской Руси. Даже в римской армии в лучшие годы империи "беднейшие граждане, составлявшие ополчение, были вооружены в основном сельскохозяйственным инвентарем"[12]. Такая тенденция приводила к мощному потоку ремесленных, сельскохозяйственных орудий и предметов повседневного обихода, впрочем, весьма слабо влиявшему на вид и характер оружия профессионалов. Ввиду такой специфичности и низкой квалификации владельцев, принято считать, что оружие ополчения значительно уступало по своим возможностям обычному снаряжению воина.

Городское ополчение, по словам М. М. Денисова "...имело оружие, которое служило ему и в повседневном быту: луки, топоры, охотничьи рогатины, ножи, ослопы". А. В. Арциховский утверждал, что "обычным оружием смердов и горожан были топоры, рогатины, реже — копья".

Наиболее демократичным и распространенным оружием ополчения были, вероятно, чаще всего дубины, ослопы, палицы. Киевляне говорили князьям Вячеславу, Изяславу и Ростиславу: "ать же пойдуть вси, како можеть и хлуд (дубины, кии — В. Б.) в руци взяти; пакы ли хто не пойдеть, нам же и дай, ать мы сами побьемы" Были на вооружении ополченцев и топоры, и сулицы: "и удариша на Ярославлих пешцев с топорки и с сулицами" Б. Д. Греков предполагал, что это были обычные рабочие топоры, которыми ополченцы работали у себя дома.

Часто употреблялось охотничье оружие — пальма-нож, насаженный на палку, пешня, охотничий кол. Из сельскохозяйственного инвентаря наиболее часто употреблялись косы, железные лопаты, сечки, багры, кирки, мотыги, киянки и др. В. Павлов писал: "Іноді як ударна зброя використовувалися ціпи для обмолочування хліба, які посилювалися на кінці якоюсь вагою" Ежели требовалось срочно изготовить вооружение, то вероятнее всего что это были несложные по конструкции и материалу дубина, ослоп, палица, сулица, булава, кистень.

Традиционно в городском быту имелось большое число предметов, которые легко можно было использовать в целях самообороны: вилы, лопаты, мотыги, заступы, грабли, топоры, молоты и т. д. С другой стороны, обилие таких предметов отнюдь не означало, что ополченец уверенно чувствовал себя в случае нападения. Ополченческое оружие хотя и имело устрашающий вид, не было приспособлено для сражения, сам ополченец плохо представлял себе, как надо сражаться, как лучше использовать тот или иной предмет, но, главное, отсутствовали продуманные и завершенные системы боя — и каждый раз прием и навыки изобретались ополченцами заново. Трудно сказать, как применял ополченец в бою вилы или лопату.

Однако в некоторых системах боевых искусств других стран эти предметы стали настоящим оружием, особенно в монастырских школах.

Кроме этого существует и другое мнение относительно вооружения ополченцев и его боевого применения. В частности В. Б. Вилинбахов писал: "Черные люди, ополченцы киевских городов, особенно северо-восточных и северо-западных, судя по письменным источникам, ходили в доспехах и умели строиться в полки. Суждение некоторых историков о том, что ополчение было очень плохо вооружено и часто представляло собой плохо снаряженную и необученную толпу неверно"[13]. В какой-то степени подтверждают это и некоторые иностранные источники. Обычно, когда о древнерусском войске говорили иноземные наблюдатели, они подчеркивали «разнообразное вооружение». Объяснить это можно, вероятно, большими возможностями княжеских арсеналов, т. к. хорошо известно, что иметь хороший защитный доспех не всегда могли себе позволить даже профессионалы-дружинники.

Таким образом, все вооружение войска Киевской Руси можно представить как две подсистемы — вооружение дружинников (рубяще-колющее, ударное, метательное, зажигательное) и вооружение ополчения — ремесленные орудия, сельскохозяйственные орудия, охотничье оружие, подручные средства[14]. Хотя, конечно, и отрицать наличие в среде ополчения и чисто «дружинного» оружия тоже нельзя, оно поступало из арсеналов, собственных запасов, изготавливалось в спешном порядке или захватывалось в качестве трофеев.

К числу ремесленных орудий, используемых ополченцами в качестве оружия, можно отнести кувалду, топор, кирку, кирку-мотыгу, нож, киянку, долото, тесло, шило и др. Из сельскохозяйственных орудий были пригодны в качестве оружия мотыга, заступ, нож, коса, цеп, серп, вилы, лопата, грабли, топор, касарь, сечка и др. Из охотничьего оружия ополченцами могли применяться охотничья рогатина, лук, стрелы, охотничий нож, пальма, пешня, гарпун, острога, охотничий кол, совня, рыболовная сеть и др. Подручными средствами, используемыми в качестве вооружения могли служить дубина, дреколье, нож, крюк, рогатка, цепь, плеть, нагайка, аркан, веревка, багор, корч, кол, рог и др.

---

[1]Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. — К., 1907. — С. 86.

[2]Амельченко В. В. Дружины Киевской Руси. — М., 1992. — С. 93, 94.

[3]Греков Б. Д. Киевская Русь. — М., 1953. — С. 325.

[4]Романов Б. А. Смердий конь и смерд // Известия Академии наук. Отделение русского языка и словесности. — СПб., 1908. — Т. 13. — С. 23.

[5]Ющков С. В. Очерки по истории феодализма в Киевской Руси. — М.—Л., 1939. — С. 324.

[6]Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). — Львів, 1992. — С. 21.

[7]Стефанів З. Княжє військо // Український історичний календар. — К., 1996. — С. 31.

[8]Тарасенко Н. В. Военная организация и военное дело в древнерусском государстве. — М., 1995. — С. 22—24.

[9]Бегунова А. И. Путь через века. Фрагменты истории войска российского в очерках, живописи, рисунках, свидетельствах участников событий и очевидцев. — М., 1988. — С. 31.

[10]Греков Б. Д. Киевская Русь. — М., 1953. — С. 337.

[11]Повесть временных лет. — М.—Л., 1950. — Ч. 1. — С. 87, 114.

[12]Марис Д., Тиндижэй Г. Римляне. — М., 1977. — С. 14.

[13]Вилинбахов В. Б. Рецензия // Советская археология. — 1978. — №3. — С. 295.

[14]Бережинський В. Г. Класифікація озброєння Київської Русі. — К., 1998. — С. 17.

Готун І. А.

ОХОРОНЮВАНА АРХЕОЛОГІЧНА ТЕРИТОРІЯ ЯК ОСЕРЕДОК НАУКИ ТА ПРОСВІТНИЦТВА (НА ПРИКЛАДІ ПРОЕКТУ «ХОДОСІВСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ КОМПЛЕКС»)

Виходячи із принципів обліку та збереження культурного надбання людства, закріплених Європейською Конвенцією про охорону архітектурної спадщини (Гранада, 03. 10. 1985 р.), де зазначено "*Для чіткого визначення пам'яток, архітектурних ансамблів і визначних місць, що підлягають охороні, кожна сторона зобов'язується вести їхній облік... На території, функціонально прив'язаній до пам'яток, які знаходяться в архітектурних ансамблях або визначних місцях, кожна Сторона зобов'язується сприяти заходам, спрямованим на загальне поліпшення якості довкілля*"[1], Рекомендацій Європейської Конвенції про охорону археологічної спадщини (переглянутої) (Валетта, 16.01.1992 р.), в якій вказується "*Кожна сторона зобов'язується запровадити за допомогою діючих у відповідній державі процедур правову систему охорони археологічної спадщини, яка передбачає: I) ведення обліку її археологічної спадщини та визначення пам'яток і територій, що підлягають охороні; II) створення археологічних заповідників навіть там, де на суходолі або під водою відсутні наявні сліди, з метою збереження матеріальних свідчень, які будуть вивчатися прийдешніми поколіннями*"[2], ратифікованої Україною 10.12.2003 р.[3], з метою поліпшення стану пам'яткоохоронної справи та збереження низки унікальних пам'яток неподалік столиці, на виконання "Порядку визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України", де зазначено "*Об'єкти культурної спадщини національного значення є особливою історичною або культурною цінністю і повинні відповідати критерію автентичності, а також принаймні одному з таких критеріїв: справили значний вплив на розвиток культури, архітектури, містобудування, мистецтва країни; ...були витворами зниклої цивілізації чи мистецького стилю. Критерій автентичності означає, що пам'ятка повинна значною мірою зберегти свою форму та матеріально-технічну структуру, історичні нашарування, а також роль у навколишньому середовищі*"[4], затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 27.12.2001 р. № 1760[5] та "Комплексної програми паспортизації об'єктів культурної спадщини на 2003—2010 роки", що передбачає "*Одним з основних завдань державної політики в сфері охорони культурної спадщини є здійснення комплексних заходів щодо обліку об'єктів культурної спадщини, які передбачають їх наукове вивчення, класифікацію та державну реєстрацію*"[6], затвердженої Постановою Кабінету Міністрів України від 09.09.2002 р. № 1330[7], "Програми розвитку музейної справи в Київській області на період до 2005 року", у якій відзначено забезпечення гарантії свободи доступу до культурних надбань, збереження, дослідження, популяризацію пам'яток матеріальної та духовної культури, створення ефективної системи обліку, охорони й використання пам'яток, використання природного рекреаційного потенціалу Київщини, заходи щодо музеєфікації пам'яток[8], затвердженої розпорядженням Київської ОДА; враховуючи їх історико-культурну значимість, унікальність історичного рельєфу та природного ландшафту, науковий, експозиційний, культурно-освітній і виховний потенціал, наявність серед них пам'ятки національного значення — великого городища біля Ходосівки (Круглика); широко вивчених визначного багатошарового поселення Ходосівка-Діброва; "Круглого городища"; слов'янського поселення в урочищі "Козаків яр", створюється *охоронювана археологічна територія* ***"Ходосівський археологічний комплекс"***. Проект набуває актуальності з огляду на особливий статус сусідніх пам'яток:

© Готун І. А., 2004

рішенням виконкому Київської міськради № 920 від 16.07.1979 р. "Про уточнення меж історико-культурних заповідників і зон охорони пам'яток історії та культури в м. Києві" історико-культурними заповідниками оголошено Церковщину, Китаєво, Пирогівське та Хотівське городища[9]. А пропонована щодо комплексу пам'яток в околицях Ходосівки така форма збереження і вивчення історико-культурного надбання, як охоронювана археологічна територія (далі — ОАТ) передбачена Законом України "Про охорону культурної спадщини": "*Топографічно визначені території чи водні об'єкти, в яких містяться об'єкти культурної спадщини або можлива така наявність, можуть оголошуватися рішенням центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини охоронюваними археологічними територіями... Території пам'яток, охоронних зон, заповідників, музеїв-заповідників, охоронювані археологічні території належать до земель історико-культурного призначення, включаються до державних земельних кадастрів, планів землекористування, проектів землеустрою, іншої проектно-планувальної документації*"[10] і добре зарекомендувала себе в ході створення та діяльності ОАТ "Кам'янське городище і його округа", заповідника "Хортиця" в Запорізькій області, заповідних територій "Черкаські берегові схили"[11], "Трахтемирів" у Черкаській[12], ОАТ "Більське городище" у Полтавській[13]. Найближчою за метою, завданнями та засобами їх досягнення до Ходосівського археологічного комплексу є наукова концепція ОАТ "Більське городище"[14]. Вона і покладена в основу даної наукової концепції.

Вказувалося, що на теренах України є ціле сузір'я широковідомих пам'яток археології, включаючи ті, що утворюють системи, унікальні території. В умовах приватизації і розвитку ринкових відносин особливої значимості набуває розробка багаторівневих підходів до їх охорони. Особливо це стосується функціонуючих в сучасному соціокультурному середовищі мікротериторій, де пам'ятки загальнопризнаного значення знаходяться в традиційному середовищі і розглядаються в сукупності із підданим антропогенному впливу середовищем природно-ландшафтним. Саме пам'ятки археології складають провідну, змістовну сторону унікальності[15]. Вищесказане відноситься і до пам'яток Ходосівки. І не лише щодо самої групи поселень та укріплень, їх зв'язку з середовищем, а й щодо невідкладних завдань. Частина із них на сьогоднішній день вже вирішена.

Загальна характеристика. Основа ОАТ — пос. Ходосівка-Діброва, найширше досліджене і найбільш структуроване хронологічно (тут виявлені матеріали понад 20 культурно-історичних періодів). В шарі наявні знахідки від епохи мезоліту і до козацької доби. Д. Л. Гаскевичем виділено мезолітичні, неолітичні та енеолітичні. Мезолітичні відносяться до кудлаївської культури VIII—VI тис. до н. е. Знахідки доби неоліту репрезентують києво-черкаську. Доба енеоліту представлена трипільською. С. Д. Лисенком простежено матеріали культур доби бронзи — раннього залізного віку. Епоха ранньої бронзи репрезентована речами софіївського типу (Трипілля С-II) та східної групи культури кулястих амфор. Епоха середньої бронзи — матеріалами середньодніпровської культури шнурової кераміки. З поселення походять знахідки, характерні для пам'яток типу Ісківщини. Епоха пізньої бронзи представлена Києво-Житомирською і Києво-Черкаською групами тшинецько-комаровської культури. Виділяються горизонти бабинський, малополовецький, теклинський, мошнянський, білогрудівський з керамікою, характерною для власне білогрудівського та лебедівського типу, відомою при переході від тшинецької до милоградської культури. Про епоху фінальної бронзи можна стверджувати на підставі знахідок чорноліської культури. Виявлено матеріали (кераміка підгірцівсько-милоградського та ранньоскіфських типів, срібні, бронзові, залізні прикраси), притаманні культурам раннього залізного віку: ранньоскіфській та милоградській. О. В. Петраускас дійшов висновку про місце даної поселенської структури у вирішенні питань етногенезу і ранньої історії слов'ян. Представлені зарубинецький та пізньозарубинецький періоди, київська культура, колочинсько-пеньківський горизонт. Поселення має виключний інтерес як найпівденніша пам'ятка колочинського типу, або як найпівнічніше пеньківське поселення. За даними А. В. Петраускаса, щодо середньовічної доби та нового часу, матеріали з поселення суттєво доповнюють уявлення про особливості життя слов'ян переддержавного періоду та про історію регіону за давньоруської держави та за

козацьких часів. Отримані знахідки відносяться до волинцевської археологічної культури; часів Київської Русі перед монголо-татарською навалою та монголо-литовських і до козацької епохи. Наявність матеріалів щодо таких важливі сторінок історії ставить поселення в число унікальних об'єктів, що потребують різнобічного вивчення і особливого ставлення до охорони і збереження, а накопичений матеріал потребує музеєфікації і популяризації для широкого загалу.

Історія досліджень. Пам'ятка в урочищі Діброва відкрита у 1950 р. В. М. Даниленком, який працював на селищі і в 1960—1969 рр[16]. Роботи дозволили деталізувати культурно-стратиграфічну характеристику пам'ятки, в результаті розроблено періодизацію старожитностей Подніпров'я[17]. У 1976 р. поселення обстежувалося Середньодніпровською раннєслов'янською експедицією (керівник — Є. В. Максимов)[18]. Отримані результати зумовили увагу до пам'ятки і в подальшому; наступний етап приходиться на 1988-1989 рр, коли загоном Дніпровської слов'янської експедиції (керівник — Н. С. Абашина) на площі 1250 м^2, вивчено 5 споруд та 36 господарських ям[19]. Серед них 3 споруди і яма — доби бронзи; житло і 4 ями — скіфського часу; 2 ями — пізньозарубинецького, житло та 3 ями — київського; в шарі знайдено також давньоруську кераміку XII ст. Особливості поселення, як однієї з базових пам'яток були проаналізовані в дисертації Н. С. Абашиної[20], а загалом результати робіт В. М. Даниленка та Н. С. Абашиної стали широко відомими і використані при написанні спеціальних та узагальнюючих праць. Пам'ятка обстежувалась також в 1991 р.; поряд з попереднім зафіксоване ще одне поселення ("Лісники"): виявлено культурний шар до 0,5 м і зібрано велику кількість кераміки[21]. В 2000 р. поселення відвідали працівники Київського обласного центру з охорони пам'яток історії, археології та мистецтва[22].

Нові масштабні роботи здійснені в 2003 р., коли ІА НАН України та НВО "Будпроектінвест" і ТОВ "Хутір Ясний" розпочали співпрацю в сфері вивчення пам'яток на території с. Ходосівка та Хотівського лісництва Боярської ЛДС (проведення польових, камеральних, кабінетних досліджень, введення отриманих матеріалів до наукового обігу, популяризація історико-культурної спадщини). Північною постійнодіючою експедицією (керівник — І. А. Готун) проведено роботи на 4 розкопах. Розкопом І (645 м^2) вивчалися ділянки між розкопами Н. С. Абашиної 1988—1989 рр; виявлено залишки житла київської культури, сліди ще одного та 13 ям. Розкоп II розбито на мисі борової тераси з культурним шаром від мезоліту-неоліту до XVII—XVIII ст. Відкрито 1642 м^2; число об'єктів досягло 41; зібрано представницьку колекцію речових знахідок і велику кількість керамічного матеріалу. Два розкопи (III, IV) розбиті на ділянці "Лісники" та за межею зафіксованого раніше культурного шару. Їх площа склала 266 м^2, виявлено кілька середньовічних об'єктів. Шурфами перевірено наявність і потужність нашарувань до с. Лісники. Загальна відкрита площа від розкопів 1988—1989 рр до с. Лісники склала 3822 м^2 (не враховуючи обсяг робіт В. М. Даниленка з огляду на брак точних даних); з них в сезоні 2003 р. — 2572 м^2.

Разом із розкопками експедицією проведено роботи по натурному моделюванню давніх процесів і технологій: створення діючих реконструкцій гончарного круга, гончарного і металургійного горен, споруди для лісохімічних промислів, вдосконалення гончарного горна, здійснення виготовлення і випалу посуду, добування смоли та дьогтю ямним та корчажним способом, випалу деревного вугілля.

Основні підсумки вивчення. Хоч результати окремих сезонів і значні, накопичення польових матеріалів, даючи відповідь на певні запитання, ставить перед дослідниками низку нових. Необхідність відповіді на них — чи не основний підсумок багаторічних робіт. В той же час, певні моменти не викликають сумнівів. Найдавніші нашарування (виявлені в 2003 р. на ділянці "Заплава") відносяться до мезолітичної кудлаївської культури, представлено матеріали періоду неоліту, енеоліту, ранньої, середньої, пізньої та фінальної бронзи, раннього залізного віку, слов'янських культур рубежу — I тис. н. е., доби Київської Русі та козацьких часів. Знахідки більшості виявлено в 2003 р. На правому березі Дніпра відомо лише декілька пам'яток волинцевської культури; тим більшу роль відіграє селище Ходосівка-Заплава, відкрите в 2003 р. широкою площею: житла, надвірні споруди, речовий (срібні ліровидна пряжка та сережка пастирського типу, залізна з інкрустацією

заколка тощо) та керамічний матеріал. Давньоруські знахідки свідчать про наявність поруч неукріпленого поселення. А перспективність вивчення означеного соціально-економічного феномену — висхідного пункту історії середньовіччя, основи розвитку феодальних відносин, доведена останніми розробками ІА НАН України. Матеріали післямонгольського періоду відображають специфіку і динаміку розвитку поселенських структур за умов монголо-татарської навали; проблема потребує накопичення джерелознавчої бази. Знахідки XVI—XVIII ст. вивчені недостатньо; їх фіксація і поглиблені дослідження — одне із важливих завдань. Можливість поєднати дані розкопок зі свідченнями письмових джерел робить даний напрямок надзвичайно перспективним, особливо в краєзнавчих студіях[23]. Навіть серед матеріалів нового і новітнього часу є ряд речей достатньої експозиційної цінності (нумізматичні і фалеристичні знахідки, речі, що розповідають про героїзм радянських воїнів в роки Великої Вітчизняної війни тощо).

Вдалося простежити різні боки матеріальної та духовної культури давньої людності за тривалий час. Домобудівництво вказує на знання і навички з архітектури, будівельної техніки; громадський і сімейний побут. Промислові знаряддя та хатнє начиння — на особливості життєвого укладу. Прикраси та елементи костюма — на смаки і уподобання, на рівень соціально-економічного розвитку, який дозволяв виробляти чи довозити престижні речі; довізний характер — на напрямки й масштаби торгівельних зв'язків. Всі ці проблеми ще потребують подальшого студіювання.

Чекає вирішення і одна з основних проблем пам'ятки. В ході розкопок та розвідок виявлено матеріал від VIII—VI тис. до н. е. і до сьогодення; переважно в сезоні 2003 р. Але великі обсяги робіт не дали змоги скласти археологічну карту пам'яток, максимально виявити взаєморозташування різночасових поселень на досліджуваній території. Не виключено, що поділ на "Ходосівку - Діброву" та "Лісники" відображає лише розрізану трасою недобудованої залізниці суцільно заселену берегову смугу. Аргументи — виключно в детальних мікрорегіональних роботах. Окрема проблема —місцерозташування могильників, залишених мешканцями. Цей аспект в розумінні специфіки розкопуваного соціально-економічного утворення теж відкривається виключно шляхом тривалих планомірних стаціонарних робіт.

Пам'ятки природи. Комплексні проекти — мета, оптимальна форма та спосіб реалізації новітніх підходів у справі всебічного дослідження різних суспільних організмів та явищ минулого; наводилися приклади проекту RISK у Великій Британії, вивчення культурного ландшафту в Швеції, дослідження Куликового Поля у Росії, робіт на Словечансько-Овруцькому кряжі в Україні тощо[24]. Розташування Ходосівських пам'яток серед мальовничих природних ландшафтів та участь їх у створенні ландшафтів історичних, на території чи поруч пам'яток природи —ландшафтного парку "Голосіївський", ботанічного заказника "Лісники", національного ботанічного заказника "Конча-Заспа" дозволяє поєднати історико-культурний потенціал із природним.

Пам'ятки етнографії, промислового будівництва. В с. Ходосівка та в сусідніх збереглись будівлі XIX ст., характерні для Наддніпрянщини, що мають народознавчу цінність. Їх роль зросте при поєднанні знайомства з місцевою забудовою та відвідання розташованого неподалік Музею народної архітектури і побуту. Через пам'ятку проходить незавершена залізниця XIX — початку XX ст. Поруч селища, в межах охоронної зони, збереглась опора моста над дорогою, далі — ще пара та кам'яні гідротехнічні споруди, залишки насипів, ескарпів, терасувань під полотно (у тому числі і на пам'ятці). Даний об'єкт має значення як пам'ятка промислової архітектури та історії, його стан збереженості достатній для розуміння широким загалом.

Пам'ятки періоду Великої Вітчизняної війни. Поверхня поселення та його околиці вкриті ходами сполучень, окопами, стрілецькими ячейками, воронками від вибухів; тут проходила 1 лінія оборони Києва. Вони мають експозиційне значення, яке повинно використовуватися в історичному пізнанні та патріотичному вихованні. Самодостатність залишків земляних фортифікаційних споруд підсилюється розташованими поряд ДОТами — цілими, зруйнованими і навіть такими, що перетворились на братські могили гарнізонів, про що свідчать розповіді та меморіальні дошки. Вказані пам'ятки — об'єкти колишнього Київського укріпрайону поставлені на облік міською та облас-

ною організаціями ветеранів, міським історико-патріотичним клубом "Пошук"[25]. Законом України "Про увічнення перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років", де вказано *"Основними формами увічнення Перемоги та подвигу народу-переможця є: ...упорядкування, збереження та спорудження пам'ятників, створення музеїв, меморіальних комплексів, присвячених Великій Вітчизняній війні... До пам'яток Великої Вітчизняної війни відносяться і зберігаються державою... братські та одинокі могили, скульптурні, архітектурні та інші споруди і об'єкти, що увічнюють пам'ять про події Великої Вітчизняної війни та подвиги її учасників"*[26] передбачене відповідне ставлення до цих воєнних реліквій. В їх числі — відомий своїми подвигами суцільносталевий командно-спостережний дот № 131 (Кременище); врізаний у вали скіфського укріплення дот № 132; № 133, 151 біля Кременища; № 127 біля Ходосівки; кулеметні та артилерійсько-кулеметні № 152, 177, 178, 184 біля Круглика; № 126, 136, 138 біля Лісників; командно-спостережний та кулеметні № 102, 104-107 біля Мригів[27]. Вони утворюють "Пояс бойової слави міста-героя Києва" (розп. Представника Президента України в м. Києві від 26.10.93 № 005-35; розп. Представника Президента України в Київській області від 28.10.93 № 1-20-2081)[28].

Комплекс археологічних, історичних, ландшафтних пам'яток різних типів і категорій території та округи Ходосівського поселення має унікальний науковий, експозиційний, краєзнавчий, історико-патріотичний потенціал. Перетворення його на охоронювану археологічну територію сприятиме популяризації знань про давню історію України, збереженню археологічних культурних нашарувань, природних та історичних ландшафтів округи. Музеєфікація його елементів, розвиток бази по натурному моделюванню давніх процесів і технологій, подальші наукові дослідження в майбутньому мають перетворити його на значний осередок туризму та просвітництва.

ПАМ'ЯТКИ ОКРУГИ. "Кругле" городище скіфського, зарубинецького та давньоруського часу на південно-східній околиці Ходосівки, досліджувалося з 1947 р.[29] Слов'янське поселення біля підніжжя, в урочищі Козаків яр, розкопане широкою площею[30]. Поселення раннього залізного віку біля "Круглого" городища[31]. Поселення ранньозалізного і слов'яно-руського часу на околиці Ходосівки[32]. Поселення ранньозалізного і слов'яно-руського часу на околиці Ходосівки на останці Чернечої гори[33]. Поселення раннього залізного віку та давньоруського часу між Ходосівкою і Креничами[34]. Поселення скіфського часу між Ходосівкою і Рославичами[35]. Поселення давньоруського часу між Ходосівкою і Кременищем біля давнього проїзду в валу городища[36]. Поселення ранньозалізного, давньоруського і пізньосередньовічного часу на північно-західній околиці Ходосівки[37]. Поселення раннього залізного віку між Ходосівкою і Креничами[38]. Поселення доби бронзи, скіфської культури та давньоруського часу в Кременищі[39]. Вал між Ходосівкою, Кременищем і Лісниками; городище раннього залізного віку ("Велике" Ходосівське, Кругликівське) — друге за розмірами на території України, пам'ятка національного значення[40]. Змійовий вал біля с. Мриги[41]. Поселення скіфського та давньоруського часу поблизу Кременища[42]. Кургани між "Круглим" та "Великим" городищами[43].

КОНЦЕПЦІЯ ОРГАНІЗАЦІЇ. Найпрогресивніша форма поєднання охорони і дослідження пам'яток з популяризацією — створення історико-культурних, археологічних заповідників, ОАТ. Досвід збереження, вивчення та ознайомлення мас із національним надбанням на прикладі Херсонесу, Ольвії, Тіри, Пантікапею, "Кам'яна Могила", Хортиці, ОАТ "Більське городище", "Кам'янське городище та його округа" аргументації не потребує. Використання цього досвіду постає не лише бажаним, а й необхідним. Але специфіка Ходосівських нашарувань зумовлює особливості. Названі заповідники демонструють поєднання античних, скіфських, доби міді-бронзи старожитностей і середньовічних тощо, зосередження в межах Ходосівського комплексу цілої низки культур надає пам'ятці особливого значення. Отримані результати висувають його в групу найцікавіших. Незважаючи на суттєві перерви в польових роботах, наукові праці про дані пункти продовжували з'являтися і через десятиліття після розкопок. Культурні нашарування зберегли важливу наукову інформацію, до того ж — вони залишаються недоторканими на значній території. Отримана в ході розкопок колекція достойна прикрасити музейне зібрання навіть високого рівня.

Особливої уваги заслуговує поєднання існуючих на даній території різночасових пам'яток, цікавих об'єктів природи, збережених історичних ландшафтів. Зараз створення археологічних парків, скансенів, археодромів та експериментальних поселень називається в числі найактуальніших тем[44]. Охарактеризована концентрація пам'яток, в сукупності із близькістю до столиці та популярністю мікрорегіону як зони масового відпочинку дає унікальну можливість для беззатратного вирішення означеної проблеми. Подібний досвід за рубежем накопичено: заповідник та археологічний фестиваль в Польщі[45]; роботи чеських фахівців[46]. В нас також робляться кроки по реалізації подібних проектів. Певну роль відіграють музеї народної архітектури та побуту, хоч у них більш вузькі дослідницькі засади та пізнавальна специфіка. Розпочато створення Ржищівського археодрому[47]. Проекти по моделюванню історії культури давнього населення України музейними засобами на основі правових актів ЮНЕСКО та ІКОМОСу, теоретичні проблеми даного питання розробляються пам'яткознавцями[48].

Предметом пізнання та збереження є унікальні пам'ятки археології, в нашаруваннях яких репрезентовано десятки археологічних культур.

Статус. "Ходосівський археологічний комплекс" має стати центром вивчення пам'яток округи, контролю за їх збереженням, пам'яткоохоронним, науково-дослідним, культурно-освітнім та експозиційним осередком.

Хронологічні межі. ОАТ зберігає та дозволяє планомірно вивчати старожитності від кам'яного віку до XVIII ст., сприяє охороні та збереженню пам'яток історії нового та новітнього часу.

Засади існування. Охорона історико-культурної спадщини, комплексність досліджень, пропаганда національного культурного надбання.

Основні принципи існування. Охоронний, науково-дослідницький.

Основні методи діяльності. Виявлення, збереження, фіксація, дослідження, аналіз, інтерпретація.

Профіль. Археологічний, історико-ландшафтний.

Мета діяльності. Збереження та дослідження унікального комплексу, його нашарувань, вивчення округи. Ознайомлення мас із пам'ятками та з результатами їх досліджень. Популяризація знань через екскурсійну, лекційну, видавничу діяльність, створення умов для розвитку туризму.

Територія складається з територій перерахованих пам'яток за результатами досліджень, закріплених обліковою документацією органів охорони культурної спадщини.

Охоронна зона визначається органами охорони культурної спадщини щодо кожної пам'ятки і становить навколо укріплених пам'яток — 100 м по периметру за межами фортифікаційних споруд, навколо неукріплених пам'яток — 50 м за межами зафіксованого розповсюдження шару.

Зона регульованої забудови встановлюється щодо пам'яток, які входять до нині існуючих населених пунктів, а також у відношенні всіх видів будівельних робіт на ділянках, що примикають до охоронних зон.

Зона охоронюваного природного та історичного ландшафту складається із ділянок, зайнятих укріпленнями включених до складу охоронюваної археологічної території пам'яток, а також формується на підставі вимог органів екології та природних ресурсів.

Основні напрямки діяльності на охоронюваній археологічній території. ***Науково-дослідницький:*** вивчення пам'ятки та її округи; розробка проблематики з питань репрезентованих культур та епох, з історії регіону; організація наукових заходів; підготовка наукових і науково-популярних праць; створення експозиції, фондів за матеріалами пам'ятки та округи, бази реконструкцій давніх об'єктів, процесів, технологій. ***Пам'яткоохоронний:*** збереження пам'яток в історико-ландшафтному контексті та їх нашарувань; проведення охоронних досліджень ділянок, яким загрожує руйнування; охорона пам'яток історії. ***Експозиційний:*** відображення історії регіону, результатів дослідження Ходосівського комплексу та пам'яток округи; побудова елементів експозиції просто неба та ділянок музеєфікованих археологічних об'єктів; створення натурних реконструкцій давніх об'єктів, реконструювання давніх процесів та технологій. ***Культурно-освітній і виховний:*** пропаганда знань про комплекс в лекційній та екскурсійній роботі, засобах масової інформації, у видавничій діяльності; залучення місцевої молоді; проведення польових семінарів в рам-

ках практики студентів та занять слухачів археологічних гуртків; надання методичної допомоги викладачам місцевих шкіл для проведення уроків історії та краєзнавства. ***Господарський:*** впровадження пам'яткоохоронних засад в ведення господарської діяльності на комплексі.

Структура охоронюваної археологічної території. ОАТ складається із: багатошарового поселення доби мезоліту — XVII—XVIII ст.; 2 городищ раннього залізного віку, у тому числі унікального Великого городища — пам'ятки національного значення; ділянок валів, що становили із ними одну систему оборони, у т. ч. і давньоруського "Змійового"; 11 різночасових відкритих поселень, курганів раннього залізного віку.

РЕЖИМ ВИКОРИСТАННЯ. Перераховані зони включаються до ОАТ "Ходосівський археологічний комплекс" з метою збереження культурних нашарувань, посилення контролю за проведенням робіт, що можуть завдати шкоди пам'ятці та іншим об'єктам унікальної території.

Територія пам'ятки згідно Закону України "Про охорону культурної спадщини" належить до земель історико-культурного призначення. Проведення будь-яких земляних, будівельних, шляхових робіт, не пов'язаних з освоєнням пам'ятки за призначенням забороняється; пов'язаних з освоєнням — після дослідження. Господарське використання — в межах, що не завдають шкоди нашаруванням та зовнішньому вигляду пам'ятки.

Охоронна зона. В ній допускаються роботи, що не шкодять збереженню та вивченню пам'ятки: виключення руйнувань та пошкоджень нашарувань; створення умов для покращення їх огляду та збереження рослинного покриву; посів багаторічних трав; проведення неглибокої (до 0,3 м) оранки на території розораних об'єктів; регламентування забудови. Відповідно до Закону України "Про охорону культурної спадщини" забороняються "...містобудівні, архітектурні чи ландшафтні перетворення, будівельні, меліоративні, шляхові, земляні роботи без дозволу відповідного органу охорони культурної спадщини і без погодження з Інститутом археології Національної академії наук України"[49]. У разі їх недоцільності (наукової чи пам'яткоохоронної) вони відхиляються чи обмежуються.

Зона регульованої забудови. В ній проведення вказаних робіт підлягає обов'язковому погодженню з органом охорони культурної спадщини та ІА НАН України. Не допускаються роботи та спорудження об'єктів, що негативно впливатимуть на історичний та природний ландшафт, огляд пам'ятки та екологічний стан навколишнього середовища.

Зона охоронюваного історичного та природного ландшафту. В ній допускаються тільки ті види діяльності, що не завдають шкоди ландшафту, не потребують зведення нових капітальних споруд (передусім — масштабних промислового призначення), сприяють збереженню історично цінного рельєфу, водойм, відновленню рослинного покриву, захисту схилів від сповзання та інших антиерозійних заходів тощо. Здійснюється обов'язкове погодження всіх проектів земельних, шляхових, будівельних та інших робіт в зоні пам'яток археології, історії та природи. Не допускається спорудження об'єктів, що негативно впливають на екологічний стан мікрорегіону.

---

[1] *Конвенція про охорону архітектурної спадщини Європи* // Комп'ютерна правова система "Ліга: Закон".

[2] *Європейська конвенція про охорону археологічної спадщини* (переглянута) // Комп'ютерна правова система "Ліга: Закон".

[3] *Закон України* "Про ратифікацію Європейської конвенції про охорону археологічної спадщини (переглянутої)" // Комп'ютерна правова система "Ліга: Закон".

[4] *Порядок визначення категорій пам'яток* для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України", затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2001 р. № 1760 // Комп'ютерна правова система "Ліга: Закон".

[5] *Постанова Кабінету Міністрів України* від 27 грудня 2001 р. № 1760 "Про затвердження «Порядку визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» // Комп'ютерна правова система "Ліга: Закон".

[6] *Комплексна програма паспортизації* об'єктів культурної спадщини на 2003-2010 роки, затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 9 вересня 2002 р. № 1330 // Комп'ютерна правова система "Ліга: Закон.

[7]*Постанова Кабінету Міністрів України* від 9 вересня 2002 р. № 1330 "Про затвердження "Комплексної програми паспортизації об'єктів культурної спадщини на 2003—2010 роки» // Комп'ютерна правова система "Ліга: Закон".

[8]*Програма розвитку музейної справи* в Київській області на період до 2005 року.

[9]*Івакін Г. Ю., Климовський С. І.* Проблеми охорони археологічних пам'яток Києва // АОІКС. — 1999. — Вип. 3. — С. 111—115; *Куріло О. Ю.* Нариси розвитку археології у музеях України: історія, дослідники, меценати. — К., 2002. — С. 66.

[10]*Закон України* "Про охорону культурної спадщини" від 8 червня 2000 р. № 1805-III // УК. — № 124. — 12 липня 2000 р. — С. 14.

[11]*Рішення виконавчого комітету* Черкаської обласної ради від 29.03.91 № 64 "Про оголошення заповідної території «Черкаські берегові схили».

[12]*Куріло О. Ю.* Нариси розвитку... — С. 99.

[13]*Рішення Полтавської обласної ради* від 15.02.2001 р. // АЛЛУ. — 2001. — № 2. — С. 3—7.

[14]*Наукова концепція* державного археологічного заповідника "Більське городище скіфського часу". — Полтава, 1996. — 60 с.: іл.

[15]*Пряхин А. Д.* Археология и археологическое наследие. — Воронеж, 1995. — 208 с.; *Дорофеев В. Н., Пряхин А. Д., Отрощенко В. В., Бровендер Ю. М.* Научная концепция природно-археологического музея-заповедника «Картамыш» // Украинско-российская экспедиция по изучению древних памятников горного дела Донбасса (итоги полевого сезона 2001 года и перспективы исследований). — Киев-Воронеж, 2002. — С. 53—55; *Украинско-российская экспедиция...* — Киев-Воронеж, 2002. — С. 66.

[16]*Даниленко В. М.* З історії найдавнішого Києва (Звіт за археологічні дослідження ранньослов'янської експедиції Великий Київ в 1969—1970 р.) // НА ІА НАНУ — Ф. експ. — 1969—70/26а. — № 5971—5974. — С. 5; *Терпиловский Р. В., Абашина Н. С.* Памятники киевской культуры (Свод археологических источников) — К., 1992. — С. 107; *Абашина Н. С.* Поселення середини І тис. н. е. поблизу с. Ходосівка на Київщині // Етнічні процеси в Південно-Східній Європі в І тис. н. е. — К.—Львів, 1999. — С. 8, 10.

[17]*Даниленко В. М.* Пізньозарубинецькі пам'ятки київського типу // Археологія. — 1976. — Вип. 19. — С. 65—92.

[18]*Максимов Е. В., Терпиловский Р. В., Циндровская Л. А.* Отчет о работе Среднеднепровской раннеславянской экспедиции в 1976 г. // НА ІА НАНУ. — Ф. - експ. — 1976/21. — № 8097—8100. — С. 7, 8; *Абашина Н. С.* Поселення середини І тис... — С. 16, рис. 6.

[19]*Абашина Н. С.* Отчет о раскопках поселения в ур. Диброва у с. Ходосовки в 1988 г. // НА ІА НАНУ. — Ф. експ. — 1988/12 в. — № 22917. — 10 с.; *Абашина Н. С., Циндровская Л. А.* Отчет о раскопках поселения в ур. Диброва в 1989 г. // НА ІА НАНУ. — Ф. експ. — 1989/3 д. — № 23723—23724. — 4 с.

[20]*Абашина Н. С.* Население Среднего Поднепровья в III—V вв. н. э. (по материалам киевской культуры). Диссертация. ...к. и. н. — К., 1986 // НА ІА НАНУ. — Ф. 12. — № 661. — 307 с.; *Абашина Н. С.* Население... Автореферат дис. ...к. и. н. — К., 1986 — 17 с.

[21]*Петрашенко В. О., Козюба В. К.* Археологічні пам'ятки басейну р. Віти в Київському Подніпров'ї. — К., 1993. — С. 17, 18, 26; с. 46, рис. 12, *1, 2.*

[22]*Толкачов Ю. І.* Звіт про науково-археологічні обстеження на території Київської області в 2000 р. // НА ІА НАНУ. — Ф. експ. — 2000/148. — С. 1—3, 8, 9, 10, 15, 16, 15, іл. 6.

[23]*Археологічна карта* Київщини. Фастівський район / Готун І. А., Лисенко С. Д., Петраускас О. В., Шишкін Р. Г. — К., 2002. — С. 151—207.

[24]*Томашевський А. П.* Овруцький кряж: комплексне вивчення та збереження історико-археологічної і палеоприродної спадщини (завдання, перспективи, структура проекту) // Археологія. — 1998. — № 2. — С. 151—155; *Томашевський А.* Овруцький проект: досвід реалізації комплексного міждисциплінарного вивчення і збереження історико-археологічної та палеопородної спадщини середньовічної Овруцької волості // Нові технології в археології. — Київ-Львів: 2002. — С. 170—175.

[25]*Пояс боевой славы* города-героя Киева. Карта памяти / НПП «Картография», географическая основа, Новиков А. М., тематическое содержание. — К., 1994; *Оборонні об'єкти* колишнього Київського укріпрайону. Пояс бойової слави. Карта-схема. — Б/М, Б/Д.

[26]*Закон України* "Про увічнення Перемоги у великій Вітчизняній війні 1941—1945 років" // Комп'ютерна правова система "Ліга: Закон".

[27]*История Киева* в 3 т., 4 кн. — К., 1985. — Т. 3. — Кн. 1. — С. 310—312; *Вартові героїзму* і звитяги: Київський укріпрайон (УР-1) / Г. Є. Ясєв. — К., 2001. — С. 6—8, 50—59, 70—71, 95, 103, 104; *Крещанов А., Кузяк А., Осипов А., Продан О.* 1941. Оборона Киева. — Кн. 1. — К., 2002. — С. 2, 5, 22, 24, 30—36, 42.

[28]*Положення* про Пояс бойової слави міста-героя Києва // Вартові героїзму і звитяги... — С. 75.

[29]*Похилевич Л.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии... — К., 1864. — С. 34; *Похилевич Л.* Уезды Киевский и Радомысльский... — К., 1887. — С. 108; *Антонович В. Б.* Археологическая карта Киевской губернии... — М., 1895. — С. 23; *Линка Н.* Предварительный отчет об экспедиции «Большой Киев» за 1947 г. // НА ІА НАНУ — Ф. експ. — 1947/27 — № 540. — 17 с.; *Фабрициус И.* Отчет о рекогносцировочной поездке в сс. Хотов (Хотів) и Ходосовка (Ходосиевка) по заданию экспедиции «Большой Киев» (11/VI-1947 г.) // НА ІА НАНУ. — Ф. експ. — 1947/27. — № 485. — 6 с.; *Покровская Е. Ф.* Отчет о работе группы экспедиции «Большой Киев» ИА АН УССР // НА ІА НАНУ. — Ф. експ. — 1947/27. — № 596. — 7 с.; *Покровская Е. Ф.* Отчет... Дневник работы разведывательной группы экспедиции «Большой Киев» за время с 20.VII по 3.VIII.1947 г. // НА ІА НАНУ. — Ф. експ. — 1947/27. — № 589. — С. 15; *Махно Є. В.* Звіт про роботу Пирогівського та Дмитровицького отрядів експедиції "Великий Київ" // НА ІА НАНУ. — Ф. експ. — 1950/1е. — № 1142. — С. 41—43; *Махно Е. В.* Раскопки зарубинецких поселений в Киевском Приднепровье в 1950 г. // МИА. — 1959. — № 70. — С. 96, 97; *Петровская Е. А.* Отчет о раскопках и разведках памятников раннего железного века на территории Киевской области в 1976 г. // НА ІА НАНУ. — Ф. експ. — 1976/127. — № 8296—8299. — С. 3; *Максимов Е. В.* Зарубинецкая культура на территории УССР. — К., 1982. — С. 78, 101; *Славяне и их соседи* в конце I тысячелетия до н. э. — первой половине I тысячелетия н. э. / В. И. Бидзиля, О. А. Гей, К. В. Каспарова и др. — М., 1993. — С. 25, 29, 35; *Ковпаненко Г. Т., Скорый С. А., Бессонова С. С. и др.* Отчет о работах Лесостепной Правобережной экспедиции Института археологии АН УССР в 1983 г. // НА ІА НАНУ. — Ф. експ. — 1983/7. — № 20749. — С. 44—46; *Ковпаненко Г. Т.* Работы лесостепной Правобережной экспедиции // АО 1983 г. — М., 1985. — С. 289; *Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А.* Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион). — К., 1989. — С. 16, 19—21, 140, 166; *Петрашенко В. О., Козюба В. К.* Археологічні пам'ятки... — С. 17; *Толкачов Ю. І.* Звіт про науково-археологічні обстеження... — С. 2.

[30]*Орлов Р. С.* Исследование раннеславянских памятников на Киевщине // АО 1969 г. — М., 1970. — С. 265; *Орлов Р. С.* Розвідка ранньослов'янських пам'яток поблизу Києва // Археологія. — 1972. — Вип. 5. — С. 98—106; *Сухобоков О. В.* До питання про пам'ятки волинцевського типу // Археологія. — 1977. — Вип. 21. — С. 59 62; *Петрашенко В. О.* Житла VIII—X ст. на Правобережному Подніпров'ї // Археологія. — 1982. — Вип. 37. — С. 48—59; *Петрашенко В. О.* Волинцевська культура на Правобережному Подніпров'ї (за матеріалами Ходосівського поселення) // Археологія. — 1989. — № 2. — С. 32—44; *Петрашенко В. О., Козюба В. К.* Археологічні пам'ятки... — С. 16, 17; *Філюк О. В., Осадчий Р. М.* Звіт "Охоронно-рятувальні дослідження багатошарової пам'ятки біля села Ходосівка Обухівського р-ну Київської області" // НА ІА НАНУ. — Ф. експ. — 1996/77 — № 26127. — 56 с. *Південноруське село* IX—XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури) / О. П. Моця, В. П. Коваленко, В. О. Петрашенко та ін. — К., 1997. — С. 7; *Толкачов Ю. І.* Звіт про науково-археологічні обстеження... — С. 2.

[31]*Петрашенко В. О., Козюба В. К.* Археологічні пам'ятки... — С. 15; *Толкачов Ю. І.* Звіт про науково-археологічні обстеження... — С. 1, 2.

[32]*Петрашенко В. О., Козюба В. К.* Археологічні пам'ятки... — С. 24, 25.

[33]*Толкачов Ю. І.* Звіт про науково-археологічні обстеження... — С. 3.

[34]*Серов О. В.* Отчет об археологических разведках кружка Киевского дворца пионеров и школьников им. Н. Островского в Киевской области в 1983 г. // НА ІА НАНУ. — Ф. експ. — 1983/41. — № 20927—20929. — С. 1, 2; *Петрашенко В. О., Козюба В. К.* Археологічні пам'ятки... — С. 14, 15; *Толкачов Ю. І.* Звіт про науково-археологічні обстеження... — С. 1.

[35]*Петрашенко В. О., Козюба В. К.* Археологічні пам'ятки... — С. 25, 26.

[36]*Петрашенко В. О., Козюба В. К.* Археологічні пам'ятки... — С. 14.

[37]*Петрашенко В. О., Козюба В. К.* Археологічні пам'ятки... — С. 26, 27.

[38]*Серов О. В.* Отчет об археологических разведках... — С. 2; *Петрашенко В. О., Козюба В. К.* Археологічні пам'ятки... — С. 15.

[39]*Петрашенко В. О., Козюба В. К.* Археологічні пам'ятки... — С. 13, 14; *Бідзіля В. І., Паньков С. В.* Залізодобувне виробництво на території України та Угорщини на рубежі I—II тис. н. е. // Археологія. — 2000. — № 3. — С. 106—109; *Село Київської Русі* (за матеріалами південноруських земель) / С. О. Біляєва, О. М. Веремейчик, Г. О. Вознесенська та ін. — К., 2003. — С. 98, 99.

[40]*Похилевич Л.* Сказания... — С. 34; *Похилевич Л.* Уезды... — С. 101; *Фундуклей И.* Обозрение Киева и Киевской губернии в отношении к древностям. — Ч. 2. — Б/М, Б/Г. — С. 27—29; *Антонович В.* Змиевы валы в пределах Киевской земли // КС. — 1884. — Т. VIII. — Март. — С. 357; *Антонович В. Б.* Археологическая карта... —

С. 134; *Добровольский Л. П.* Змиевы валы вблизи Киева // ЧИОНЛ. — 1909. — Кн. 21. — Вып. 1/2. — Отд. 3. — С. 13—18; *Фабрициус И.* Отчет... — С. 3—4; *Покровская Е. Ф.* Отчет... — С. 5, 6; *Лінка Н. В.* Роботи експедиції "Великий Київ" за 1947 р. // АП. — 1952. — Т. III. — С. 46, 53; *Петровская Е. А.* Отчет... — С. 1, 11, 12; *Петровская Е. А.* О работах Подгорцевско-Ходосовского отряда Археологического музея АН УССР // АО 1976 г. — М., 1977. — С. 354; *Максимов Е. В.* Отчет о работе Зарубинецкого отряда Среднеднепровской славянской экспедиции в 1988 году // НА ІА НАНУ. — Ф. експ. — 1988/12а. — № 22911. — С. 6; *Максимов Е. В.* Отчет о работе... в 1988 г. Полевой дневник № 2 о работах 1988 г. // НА ІА НАНУ. — Ф. експ. — 1988/12а. — № 22912. — С. 28—29; *Бугай А.* Змійові вали // ПУ. — 1976. — № 2. — С. 52—54; *Кучера М. П.* Змиевы валы Среднего Поднепровья. — К., 1987. — С. 19; *Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А.* Памятники... — С. 10, 16, 17, 21, 140; *Петрашенко В. О., Козюба В. К.* Археологічні пам'ятки... — С. 32; *Фіалко О. Є., Болтрик Ю. В.* Напад скіфів на Трахтемирівське городище. — К., 2003. — С. 6, 68.

[41] *Добровольський Л.* Колишній наддніпрянський оборонний вал під Києвом // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. — 1927. — № 12. — С. 223—233; *Кучера М. П.* Отчет о работе экспедиции по исследованию Змиевых валов в 1987 г. Дневник экспедиции «Змиевы валы» // НА ІА НАНУ. — Ф. експ. — 1987/12. — № 22428. — С. 25, 26; *Кучера М. П.* Отчет об обследовании Змиевых валов в 1988 году // НА ІА НАНУ — Ф. експ. — 1988/15а. — № 22945—22946. — С. 1—4; *Петрашенко В. О., Козюба В. К.* Археологічні пам'ятки... — С. 31, 32.

[42] *Покровская Е. Ф.* Отчет... — С. 5, 6; *Лінка Н. В.* Роботи... — С. 50; *Петрашенко В. О., Козюба В. К.* Археологічні пам'ятки... — С. 14.

[43] *Добровольский Л. П.* Змиевы... — С. 13—18; *Фабрициус И.* Отчет... — С. 1—3; *Покровская Е. Ф.* Отчет... Дневник... — С. 15; . *Лінка Н. В.* Роботи... — С. 46.

[44] *Кепін Д. В.* "Археопарки": проблеми та перспективи // Ржищівський археодром. Археологічні дослідження та експериментальні студії 2000—2001 років. — К., 2002. — С. 78—89; *Титова О. М., Кепін Д. В.* Музейний показ давніх жител Українського Полісся (за археологічними матеріалами) // Праці Центру пам'яткознавства. — К., 2002. — Вип. 4. — С. 49, 50.

[45] *Відейко М. Ю.* Заповідник та археологічний фестиваль в Біскупіні (Польща) // Ржищівський археодром. Археологічні дослідження та експериментальні студії 2000—2001 років. — К., 2002. — С. 89—94.

[46] *Титова О. М., Кепін Д. В.* Музейний показ... — С. 82, 83.

[47] *Титова О. М., Кепін Д. В.* Музеї просто неба на Київщині // Від Трипільської культури до сучасності (Відпочивайте в селах Київщини): Путівник-довідник / Упорядник О. В. Трачук. — К., 2003. — С. 152.

[48] *Титова О. М., Кепін Д. В.* Музейний показ... — С. 78—88.

[49] *Закон України* "Про охорону культурної спадщини"... — С. 14.

Григорьев А. В.

О ФИНАЛЬНОМ ЭТАПЕ ВОЛЫНЦЕВСКИХ ДРЕВНОСТЕЙ

Древности волынцевского типа, начиная с момента их вычленения, постоянно привлекают к себе внимание исследователей. Несмотря на это, в настоящее время среди авторов занимающихся данной проблемой нет единства во взглядах на многие принципиальные вопросы. Так, существуют серьёзные разногласия по хронологии указанной группы памятников, их соотношению с более ранними и синхронными культурами, и в целом, по вопросу о роли и месте волынцевских древностей в процессе исторического развития.

Предлагаемая работа не ставит своей задачей решение этих спорных вопросов. Постараемся лишь несколько расширить наши представления о последнем, финальном этапе существования памятников типа волынцева. Основанием для этого могут послужить результаты работ проведённых в последние годы в бассейне р. Упа (правый приток р. Ока). В ходе раскопок и разведок проводившихся на ряде поселений региона, относящихся к начальному периоду освоения его славянами, была отмечена керамика волынцевского облика.

Указанная керамика была представлена фрагментами округлобоких горшков с высоким прямым венчиком. Сосуды изготовлены с применением круга из плотного хорошо отмученного теста, почти не содержащего искусственных примесей. Обжиг ровный и сильный, вероятно, горновой. Поверхность украшена лощением или орнаментом из пролощеных линий, редко врезным волнистым орнаментом. Таким образом, по всем параметрам данная керамика может быть соотнесена с волынцевской.

Роль, которую играла эта керамика в комплексе поселений, на памятниках бассейна р. Упы различна. Наиболее полно она была представлена в материалах поселения у д. Торхово[1]. Это селище находится в верховьях р. Синетулица (правый приток р. Упы), вероятно, на волоке соединявшем рр. Упа и Осётр. Оно располагалось на пологом склоне правого берега реки, возвышавшемся над поймой всего на 3—15 м, и имело площадь ок. 3 га. В 1993, 1996—99 гг. на территории селища были произведены раскопки (В. П. Гриценко, А. В. Григорьев), в ходе которых было исследовано ок. 2% его площади.

Характер культурного слоя памятника позволил на значительной части раскопов провести стратиграфические наблюдения и на их основе разделить славянский период жизни поселения на четыре хронологических этапа. Это, в свою очередь, дало возможность рассматривать полученный материал в динамике. Так, удалось установить, что за время существования посёлка произошли значительные изменения в его планировке и типах жилых построек[2]. В меньшей степени изменения коснулись характера находок.

Основу керамического комплекса поселения на всём протяжении его существования составляла грубая лепная керамика роменского типа. Её отличие от керамики Северской земли и Подонья состояло лишь в меньшей доле орнаментированных сосудов, при том что типы орнаментов были идентичны. Следует отметить, что относительно малое количество орнаментированных лепных славянских сосудов характерно для всех памятников региона во все периоды их существования. Доля керамики относимой к волынцевскому типу в керамическом комплексе славянского периода в целом, составляла ок. 5%, однако в отдельных комплексах она достигала 15%. Интересно отметить, что подобная посуда появляется одновременно с возникновением поселения и существует вплоть до его гибели. Причём, постройка с наибольшим содержанием волынцевского материала относится к наиболее позднему этапу.

Помимо указанных типов керамики, в материалах памятника в небольшом количестве присутствует керамика салтовского типа и фрагменты амфор. Заметное влияние салтовской культуры наблюдается и в комплексе вещей. Это

© Григорьев А. В., 2004

детали поясных наборов, браслеты, перстень, железный псалий, трёхлопастной наконечник стрелы, набор стеклянных бус. Со степной традицией связан металлургический горн, относящийся к раннему этапу. Таким образом, помимо волынцевских сосудов, на поселении имеются материалы, говорящие о значительном салтовском присутствии. Подобное сочетание весьма характерно для волынцевских памятников изученных в других регионах, что позволяет соотнести Торховское селище с кругом древностей волынцевского типа.

В материалах других памятников бассейна р. Упы, подвергшихся раскопкам, фрагменты сосудов волынцевского облика представлены в несопоставимо меньшем количестве. На поселении у д. Уткино, расположенном при слиянии рр. Упа и Уперта[3], подобная керамика составляет менее 1%. При этом, материал салтовского типа, как керамический, так и вещевой, представлен очень полно. Наличие на памятнике округлого в плане жилища указывает на сильное влияние со стороны степи[4]. В материалах известного Супрутского городища фрагменты волынцоидных сосудов единичны. В то же время, салтовская и амфорная керамика присутствуют в ощутимом количестве. Вещевой материал того же происхождения столь представителен, что во многом определяет весь облик памятника. Вероятно, если для поселения Торхово можно говорить о присутствии на нём какого-то количества носителей волынцевской традиции, то для других памятников лишь о соответствующем влиянии. В то же время, сам факт наличия такой керамики указывает на существование определённых связей между отмеченными памятниками Упы.

Наличие материалов волынцевского облика в междуречье верховьев рр. Ока и Дон, несомненно, представляет интерес. Однако, ещё больший интерес представляет хронология указанных памятников. Поскольку все эти поселения погибли в результате пожаров, наибольшее количество датирующего материала определяет верхнюю границу их существования. Находки с рядовых поселений Торхово и Уткино позволяют датировать их гибель временем ок. рубежа IX—X вв. Значительно более богатый инвентарь Супрутского городища уточняет эту датировку как 2-е десятилетие X в.[5]

Начальный период жизни памятников датируется менее надёжно. Основой здесь могут служить лишь общие наблюдения. Так на всех хорошо изученных поселениях, с той или иной степенью достоверности, выделяются три (Уткино) или четыре (Торхово, Супруты) основных хронологических этапа. Если допустить, что каждый этап соответствовал времени активной жизни поколения, то можно предположить что поселения функционировали в течение приблизительно 100 лет. Следовательно, их возникновение может быть отнесено к нач. IX в. Конструкции наиболее ранних построек всех памятников в совокупности так же датируются нач. IX в. Вещевой материал из ранних комплексов не противоречит приведённой дате. Достоверно более раннего материала на памятниках не имеется.

Таким образом, время существования волынцевского поселения у д. Торхово и распространения соответствующего ему материала на других памятниках бассейна р. Упы охватывает весь IX в., вплоть до нач. X в. Такая датировка входит в очевидное противоречие с принятыми датировками подобных древностей на Днепровском левобережье. Если происхождение и нижняя дата материалов волынцевского типа до сих пор остаются предметом дискуссий, то верхняя дата практически всеми исследователями определяется рубежом VIII—IX — нач. IX в.[6] Указанная дата памятников Северской земли и земли Полян, вряд ли может быть пересмотрена. Наличие на этих территориях памятников достоверно относящихся к последующему периоду, не позволяет сколь-нибудь значительно омолодить волынцевские древности.

Совершенно иная ситуация наблюдается на памятниках расположенных к востоку от территории Северской земли, в частности по верхнему и среднему течению р. Дон. В небольшом количестве горшки волынцевского типа известны на салтовских памятниках — Дмитриевском могильнике, Жовтневе, Саркеле[7]. Материалы Дмитриевского могильника датируются С. А. Плетнёвой преимущественно IX в.[8] Время постройки Саркела — 30-е гг. IX в. — со всей определённостью говорит о присутствии волынцевской керамики в составе салтовского материала в то время, когда на Днепровском Левобережье она уже исчезает[9]. На славянских па-

мятниках лесостепного Дона подобная керамика, и упрощённые подражания ей, присутствует в крайне ограниченном количестве[10]. Вероятно, как и в бассейне р. Упы, она относится к раннему периоду славянского заселения и вряд ли может датироваться временем до нач. IX в.

Очевидно, что материалы волынцевского облика датируемые IX в., в том числе временем поле 1-й четверти столетия, присущи не только Упинским поселениям. Они встречаются на ряде памятников славянской и салтовской культур расположенных по пути шедшему от Верхней Оки до Среднего Дона. Следует отметить, что материалов, достоверно датируемых временем до IX в., на этих памятниках не зафиксировано.

Таким образом, определяются два, различных по хронологии, ареала распространения древностей волынцевского типа. Ранний соответствует территории Северской земли и земли Полян. Здесь волынцевские материалы исчезают в 1-й четв. IX в. В «позднем» ареале, расположенном к востоку от указанных территорий, они в это время только появляются. Логично предположить перемещение части носителей волынцевских традиций к востоку.

Возможно, в ходе каких-то событий, очень неблагоприятных для «волынцевцев» и приведших к угасанию данного пласта древностей на Левобережье Днепра, часть населения отошла на земли непосредственно подчинённые Хазарскому каганату. Движение это не было ни массовым, ни организованным. На подавляющем большинстве славянских и салтовских памятников фиксируются лишь отдельные сосуды, которые, в лучшем случае, могут говорить о присутствии отдельных представителей носителей традиции. Сохранение этой традиции в такой ситуации было крайне маловероятно. Можно предположить быструю культурную ассимиляцию беженцев в местной среде.

Единственным исключением, на сегодняшний день, можно считать поселение Торхово. Здесь волынцевское население появляется одновременно со славянским и существует вплоть до гибели посёлка в нач. X в. Возможно, нахождение памятника в бассейне р. Упы указывает на направление движения носителей волынцевских традиций с левобережья Днепра на Дон через верховья Оки. Существование в IX в. пути, Верхняя Ока — Упа — Верхний Дон, подтверждается как гидрологической ситуацией, так и данными археологии[11]. Появление памятника наиболее близкого волынцевским на начальном участке этого пути вполне объяснимо.

---

[1]Археологическая карта России. Тульская область. — Ч. 2. — С. 162—164. — № 1451 (56).

[2]Григорьев А. В. Жилые постройки начального этапа славянской колонизации бассейна р. Упы // Куликово поле. Исторический ландшафт. Природа. Археология. История. — Тула, 2003. — С. 330, 331.

[3]Археологическая карта России. Тульская область. — Ч. 2. — С. 134. — № 1305 (41).

[4]Григорьев А. В. Указ. соч. — С. 332, 333.

[5]Археологическая карта России. Тульская область. — Ч. 2. — С. 214—217. — № 735 (85).

[6]Сухобоков О. В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст. — К., 1992. — С. 33, 34; Щеглова О. А. Салтовские вещи на памятниках волынцевского типа // Археологические памятники эпохи железа Восточноевропейской лесостепи. — Воронеж, 1987. — С. 81—83; Григорьев А. В. Северская земля в VIII — начале XI века по археологическим данным // Тр. ТАЭ. — Вып. 2. — Тула, 2000. — С. 18—21.

[7]Плетнёва С. А. От кочевий городам. Салтово-маяцкая культура // МИА. — № 142. — М., 1967. — С. 121.

[8]Плетнева С. А. На славяно-хазарском пограничье: Дмитриевский археологический комплекс. — М., 1989. — С. 169—172.

[9]Плетнёва С. А. Саркел и «шелковый» путь. — Воронеж, 1996. — С. 14, 15.

[10]Винников А. З. Славянские курганы лесостепного Дона. — Воронеж, 1984. — С. 145, 146.

[11]Григорьев А. В. Структура начального заселения славянами бассейна р. Упы // Вопросы археологии, истории, культуры и природы Верхнего Поочья. Материалы X Региональной научной конференции. — Калуга, 2003. — С. 48—53.

Ениосова Н. В., Митоян Р. А., Сарачева Т. Г.

СЕРЕБРО В МЕТАЛЛООБРАБОТКЕ ЮЖНОЙ РУСИ В IX—XI вв.[1]

Вышедшая более полувека назад монография Б. А. Рыбакова положила начало масштабным исследованиям ювелирного ремесла Древней Руси[2]. Широкое применение естественнонаучных методов с 60-х гг. XX в. стало основой для разработки новых направлений в исследованиях, посвященным производственным комплексам, технологии обработки металлов, сырьевой базе мастеров. Проведение новых аналитических работ постоянно пополняет базу источников по металлам и сплавам, бывших в распоряжении древнерусских ювелиров. Хотя эта работа далека от завершения, уже на сегодняшнем этапе можно утверждать, что традиции употребления цветных и драгоценных металлов не были едиными на всей территории Древней Руси[3].

Основной поток ювелирного сырья в русские земли поступал благодаря дальней торговле со странами Востока и Запада. Набор металлов и сплавов в каждом регионе формировался в зависимости от географического положения, приближенности к трансъевропейским путям, степени участия в торговых операциях. В этой связи южнорусские земли представляют особый интерес. Являясь ядром государственности, «Русской землей» в узком смысле этого слова, территория Среднего Поднепровья была одним из ведущих центров сложения ювелирного ремесла в IX—XI вв.[4]

Преимущества географического положения способствовали широкому вовлечению «Русской земли» в активную международную торговлю. На этой территории находилась одна из важнейших речных коммуникаций — р. Днепр и место стыка с двумя другими водными системами — Донской и Волжской (через верховья Оки). Таким образом, население южнорусских земель играло важную роль в обслуживании речных и сухопутных торговых путей. Среди важнейших предметов импорта были восточные монеты, обеспечивавшие сырьем ювелиров этого региона.

Изучение химического состава металла мастерских Южной Руси IX—XI вв., предпринятое Р. С. Орловым, показывает широкое использование сплавов на основе меди (Рис. 1). Среди них присутствуют как многокомпонентные бронзы, так и латуни. Но отличительная черта этой выборки — преобладание сплавов на основе серебра или медных сплавов, легированных драгоценным металлом (32%)[5] Для оценки роли этих сплавов в южном металле, сравним их с материалами Северо-Западной Руси. Несмотря на то, что северные металлы и сплавы изучены более полно, доля серебра в них составляет только 2%. Безусловно, мы имеем дело с искусственно сформированными массивами данных, однако столь существенная разница не может объясняться лишь субъективным фактором.

Широкое применение южнорусскими ювелирами серебряных сплавов основано на сложившихся традициях металлообработки предшествующих периодов. Об этом свидетельствует состав так называемых «антских» кладов VI — начала VIII в., связанных с пеньковской и колочинской археологическими культурами. Большинство из них обнаружено на территории Среднего Поднепровья (Мартыновский, Малоржавецкий, Хацковский, Колосковский и др.).

Благодаря аналитическим исследованиям последнего десятилетия, мы хорошо представляем набор металлов, который имел хождение в период сокрытия древностей антов[6]: ведущими являются многокомпонентные латуни, легкоплавкие металлы и серебряные сплавы. Среди проанализированных образцов встречаются изделия из высокопробного серебра, однако самым распространенным типом драгоценного металла был многокомпонентный сплав, содержащий 30—70% серебра. В кладах присутствует много предметов, в которых медь и серебро представлены приблизительно в равных долях — 30—40%. Принято считать, что легирование серебра медью и сплавами на ее основе было

© Ениосова Н. В., Митоян Р. А., Сарачева Т. Г., 2004

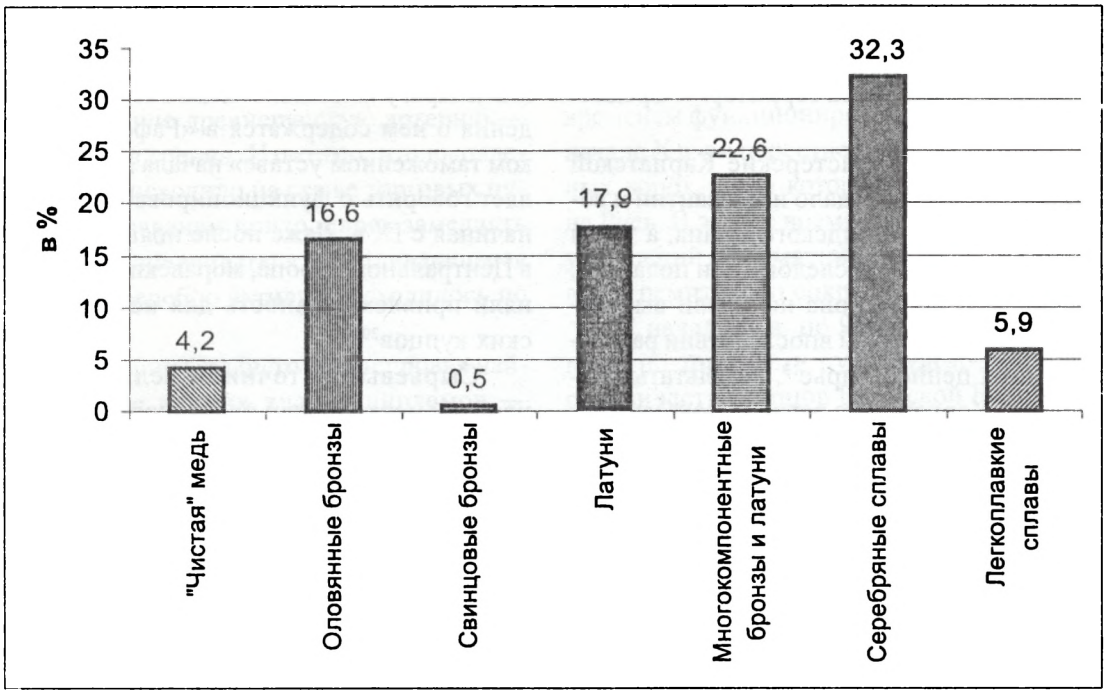

Рис. 1. Южнорусские металлы и их сплавы в IX—XI вв.

оправдано с технологической точки зрения. Действительно, даже 5% меди повышают твердость сплава на 25%. Добавка 15—20% медного сплава в серебро снижает температуру его плавления почти на 300° и увеличивает способность металла к быстрому заполнению формы при литье. Однако высокая концентрация легирующих элементов (выше 15%) придает серебру желтоватый оттенок, такие сплавы в отличие от высокопробного металла теряют стойкость к потускнению и не являются пластичными[7]. Вероятно, разбавление серебра имело технологические преимущества при изготовлении литых украшений, но главная причина широкого употребления низкопробных сплавов заключалось в необходимости экономить ценное ювелирное сырье.

Металл каждого клада различается по наличию легирующих элементов. Практически во всех изделиях присутствуют медь и свинец. Кроме них, в большинстве образцов зафиксирован цинк; олово встречается реже. Сопоставление концентрации меди и других элементов показывает, что серебро разбавляли преимущественно не чистой медью, а бронзой или латунью[8]. Возможно, различия в лигатуре сплавов могли бы указать на разные сырьевые источники, но для такого раннего времени их выявление затруднено. Основываясь на морфологическом и технологическом анализах, исследователи определили круг предметов, которые с уверенностью можно связать с провинциально-византийскими мастерскими Подунавья[9]. Кроме того, в Мартыновском кладе обнаружены большие серебряные сосуды с византийскими клеймами. Наряду с единичными византийскими монетами, найденными в Среднем Поднепровье, эти изделия говорят о возникновении товаро-обменных связей с империей[10]. Часть «антских» серебряных украшений была сделана в таких высокоразвитых ювелирных центрах, как Пастырское городище под мощным воздействием византийской традиции.

Состав некоторых кладов позволяет предположить, что они были оставлены странствующими ювелирами, деятельность которых является характерной чертой эпохи раннего средневековья. Великобудковский, Мартыновский, Трубчевский клады имеют явно производственный характер: помимо украшений, они содержали инструментарий, лом ювелирных изделий, полуфабрикаты и слитки. Вероятно, вместе с мастерами — выходцами из Подунавья, как предполагают исследователи, серебро попадало в виде слитков и готовых изделий на территорию Поднепровья[11]. Химический состав металла подунайских украшений и полуфабрикатов показывает, что они также получены из мно-

гокомпонентного низкопробного серебра[12]. Впоследствии эти вещи использовались в качестве ювелирного сырья на территории Среднего Поднепровья.

Считается, что в мастерские Карпатской котловины серебро попадало из Византии и восточных стран — сасанидского Ирана, а затем Халифата. Некоторые исследователи полагали, что ювелиры этого региона получали высокопробный металл, который впоследствии разбавляли, экономя ценное сырье[13]. Результаты анализа металла Карпатского региона показывают, что в эпоху раннего средневековья здесь господствовали оловянные и многокомпонентные бронзы. Вместе с тем, серебряные сплавы легированы преимущественно медью с цинком. Этот факт свидетельствует о разбавлении драгоценного металла латунным ломом не на территории Подунавья, а в имперских мастерских. П. Крэддок предположил, что византийцы специально производили низкопробное серебро для варварского мира[14].

Активное поступление серебряных вещей дунайского происхождения в Среднее Поднепровье продолжается и в VIII — первой половине X в.[15] Славяно-аварские и великоморавские древности обнаружены в кладах (Фативижский, Харьевский, Зайцевский), а также при раскопках поселений и могильников (Новотроицкое, Битица, Волынцево, Монастырек). Как и в более раннее время, некоторые клады, например, Харьевский, вероятно, попали на Левобережье Днепра в готовом виде, будучи сформированными в Подунавье[16].

Тесная связь между металлом подунайских и приднепровских мастерских подтверждается и другими наблюдениями. Так, при раскопках ювелирной мастерской на Старокиевской горе обнаружена каменная форма для отливки височного кольца белобродского типа — украшения, характерного для позднеморавских древностей начала — середины X в.[17] Другая форма, предназначенная для изготовления нитранских височных колец, происходит из раскопок в Гнездове[18]. Аналогичные украшения обнаружены в Гнездове и Монастырьке[19]. Эти находки свидетельствуют о присутствии на Руси мастеров — выходцев из Центральной Европы.

Таким образом, одним из возможных источников поступления серебра в мастерские среднеднепровских ювелиров оставались западнославянские украшения. В этой связи уместно вспомнить о торговом пути из Киева через Краков и Прагу в южнонемецкое Подунавье. Сведения о нем содержатся в «Раффельштеттенском таможенном уставе» начала X в., что позволяет говорить о функционировании маршрута, начиная с IX в. Даже после появления венгров в Центральной Европе, моравские рынки сохраняли привлекательность для немецких и русских купцов[20].

Сырьевые источники великоморавской цветной металлургии практически не изучены. Согласно письменным свидетельствам, интенсивная разработка меднорудных залежей, а также оловянных, свинцовых и серебряных руд велась в Богемии, Силезии и Венгрии с XII—XIII в.[21] Вероятно, богатые месторождения этого региона осваивались и в более раннее время, обеспечивая ювелиров цветными и драгоценными металлами.

Начиная с конца VIII — начала IX в., на территорию Среднего Поднепровья поступают арабские серебряные монеты. Потоки дирхемов проходили через этот регион в нескольких направлениях. Местное население не только участвовало в обслуживании торговых путей, но и активно использовало драгоценный металл как платежное средство и в качестве ювелирного сырья. О значительном объеме серебряной монеты, циркулировавшей в Среднем Поднепровье, свидетельствуют денежные клады, отдельные находки дирхемов на поселениях и многочисленные серебряные украшения.

Благодаря современным исследованиям восточноевропейских монетных кладов, становится очевидным, что до начала X в. основная масса арабского серебра поступала на Русь по Дону при посредничестве купцов Хазарского каганата[22]. Связующим звеном между каганатом и Русью выступал так называемый Хазарский путь, шедший по Северскому Донцу в Посеймье. Кроме того, существовал другой маршрут — из верховьев Дона на притоки Оки. О его наличии красноречиво свидетельствуют находки кладов, отдельных монет и торгового инвентаря на памятниках в бассейне р. Упы, население которых обеспечивало функционирование торговых путей[23].

Одно из ответвлений Окского пути также вело в Посеймье и Подесенье. Таким образом, Посеймье играло ключевую роль в обеспечении

серебром Южной Руси. Эта роль сохранялась на протяжении всего периода поступления дирхемов. Именно здесь восточное серебро вливалось в важнейшую древнерусскую артерию — путь «из варяг в греки». Известно, что выпадение кладов происходило на стыке торговых путей, так как караванам приходилось замедлять движение и останавливаться. Скапливающееся в этих местах серебро активно расходилось по округе[24].

На территории Среднего Поднепровья найдено несколько ранних кладов дирхемов — Гнездиловский, Безымянный и Моисеевский[25]. Особый интерес представляет денежно-вещевой клад, найденный около постройки 18 на Новотроицком городище[26]. Жилище принадлежало мастеру-ювелиру, о чем свидетельствуют находки внутри жилища и состав клада: оммейядские дирхемы, лом серебряных и бронзовых изделий. Все вышедшие из употребления украшения клада имеют аналогии в салтовских древностях. Незначительное число монет (10 экз.) позволяет рассматривать их в первую очередь как сырье для местного производства. Анализ металла трех слитков, обнаруженных во время раскопок городища, показал, что они выполнены из серебра, легированного медью, свинцом, оловом и цинком.

Как показывает состав клада, дополнительным источником драгоценного металла служили салтовские серебряные изделия, поступавшие в южнорусские земли вместе с потоком дирхемов. Анализ металла салтовских украшений, обнаруженных в Танкеевском могильнике, на Супрутском городище и других поселениях бассейна р. Упы, показал, что для их производства использовали 70—80% серебро, разбавленное преимущественно медью, свинцом и цинком[27].

Сведения о составе металла памятников хазарского каганата практически отсутствуют. Краткие выводы, основанные на анализе небольшой выборки, опубликованы в работе В. К. Михеева. Они свидетельствуют, что некоторые украшения Верхнесалтовского и Сухогомольшанского могильников выполнены из серебра. Среди них преобладают билоновые изделия[28].

Находки на Новотроицком городище являются далеко не единственным примером бытования салтовских серебряных украшений на южнорусской территории в VIII — первой половине X в.[29] Хронологическое распределение этого пласта древностей хорошо согласуется со временем функционирования Донского пути. В начале X в. он перестает играть роль единственных ворот, через которые дирхемы поступали на Русь. В это же время количество салтовских украшений на памятниках Среднего Поднепровья стремительно сокращается[30].

С начала X в. по 960-е гг. дирхемы поступают по торговому пути Булгар-Киев при посредничестве купцов Волжской Болгарии, территория которой являлась северным форпостом исламского мира. Это период самого интенсивного поступления серебра в Европу[31]. Организация производства «экспортных» монет такого масштаба стала возможной благодаря разработке серебряных рудников Паншира в Афганистане и Карамазарской рудной области на территории современных Узбекистана, Таджикистана и Киргизии[32].

Торговый путь, связывающий две столицы крупнейших средневековых государств, активно использовался на протяжении нескольких веков. Значительная его часть проходила по южнорусским землям. Некоторые клады X в. с территории Среднего Поднепровья содержат, наряду с дирхемами, единичные монеты болгарской чеканки (Звеничевский, 1-ый Березовский, Киевский 1851 г.), что указывает на источник поступления серебра[33].

Вероятно, в тигли южнорусских ювелиров попадали не только дирхемы, но и серебряные изделия болгарских мастеров. Показательными в этом отношении являются Копиевский и Борщевский клады. В первом кладе были обнаружены дирхемы, два серебряных слитка и серебряная плетеная гривна. Аналогичная гривна и 42 серебряных слитка входили в состав Борщевского клада[34]. Характерный способ плетения свидетельствует о том, что гривны являются продукцией болгарских мастерских. Ювелирные изделия болгарских ремесленников широко расходились по Восточной Европе, Приуралью и Западной Сибири[35].

Исследование химического состава металла из могильников, расположенных на территории Волжской Болгарии, показывает преобладание находок из серебра достаточно высокой (более 80%) пробы[36]. Серебро такого качества использовали для украшений со сложным

декором, выполненных с особым мастерством. В выборке присутствует большое число серебряных сплавов, легированных лишь «чистой» медью. Это свидетельствует о том, что болгарские ювелиры не испытывали недостатка в сравнительно чистых металлах. Помимо собственных рудных разработок, Волжская Болгария имела постоянный приток металлического сырья с арабского Востока, Приуралья и Западной Сибири.[37]

Вероятно, при непосредственном участии болгарских купцов на Русь поступали серебряные чаши восточной работы, хорошо известные по находкам в Приобье и Прикамье. Об использовании их в качестве сырья свидетельствует находка в кладе близ г. Переяслава верхнего края чаши с орнаментом в виде стилизованного подражания куфической надписи[38]. Контакты между Киевом и Булгаром продолжались и после 960-х гг.

Кроме того, в начале XI в. появились новые торговые пути, связывающие Южную Русь с Востоком через Днепр и Причерноморье. Определенная часть драгоценных металлов поступала на Русь благодаря печенегам и торкам. Известно, что печенеги оковывали чаши золотом и серебром, а на обилие у них сосудов из драгоценных металлов указывают восточные письменные источники (Гардизи). Анализ серебряных изделий из печенежских погребений X—XI вв. показывает, что они выполнены под влиянием восточных и византийских мастеров из сплавов с содержанием серебра 54—89%[39]. В них присутствует медь, свинец и цинк. Аналогичные сплавы обнаружены среди южнорусских материалов. Многочисленные находки поясных накладок и украшений конской сбруи конца X — начала XI в. на памятниках Черниговщины и Киевщины свидетельствуют об активном влиянии кочевников Причерноморья на торевтику Среднего Поднепровья. Ее своеобразие во многом определяла воспринятая опосредованно византийская традиция художественной обработки металла[40].

Безусловно, определенная часть серебра поступала напрямую из Византии. Известно, что оно входило в состав императорских даров, полученных Олегом, Игорем и Ольгой[41]. Однако византийский металл играл незначительную роль в обеспечении древнерусских ювелиров сырьем. Согласно «Книге эпарха», государство жестко регламентировало расходование императорскими ювелирами золота и серебра и контролировало внешнюю торговлю драгоценными металлами[42].

С середины X в. наблюдается поступление западноевропейского денария, который на Юге являлся слабой заменой восточному дирхему. Западные монеты не соответствовали южнорусской денежной системе, и их находки немногочисленны. В основном они имели хождение на севере Восточной Европы.

Ювелиры использовали денарии, как и любой другой источник серебра. Об этом свидетельствует огромный (общий вес более 3,5 кг) клад первой половины XI в., обнаруженный в с. Денис Полтавской губернии[43]. Его состав свидетельствует о различных источниках серебра в эту эпоху: арабские дирхемы и подражания им, западноевропейские денарии, византийские монеты. Кроме того, в него входили сребреники, серебряный слиток и лом украшений.

Другим вероятным источником западноевропейского серебра была продукция венгерских центров металлообработки. Из низкопробного серебра изготовлены многочисленные ременные украшения, обнаруженные в Чернигове. Аналогии им найдены в Гнездове и в венгерских могильниках второй половины X — начала XI в.[44] В венгерской выборке доля сплавов с серебряной лигатурой и низкопробного серебра составляет 96%, что свидетельствует о венгерском происхождении некоторых типов ременных и уздечных украшений. Эти наблюдения хорошо согласуются с выводом Р. С. Орлова о влиянии венгерской ювелирной традиции на сложение среднеднепровской школы художественной металлообработки[45]. Было бы заманчиво видеть в этом подтверждение слов князя Святослава «...из Чех же, из Угорь сребро и комони».

По наблюдениям некоторых исследователей, серебряные рудники Центральной Европы (Богемия, Силезия и Венгрия) после долгого перерыва разрабатывались вновь уже в эпоху Карла Великого, но достоверные свидетельства письменных источников относятся только к XII в.[46]

В этой связи большой интерес вызывает мнение польского исследователя С. Суходольского, который полагал, что в X—XI вв. в Центральной и Северной Европе существовало две

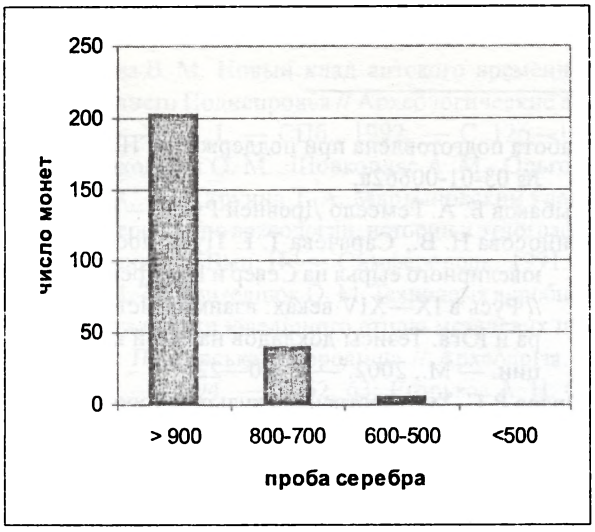

Рис. 2. Проба серебра дирхемов из древнерусских кладов и поселений.

зоны, различающиеся по степени стабильности чеканки серебряных монет. В одной, включающей Саксонию, Баварию, Богемию и Венгрию, местные монеты регулярно поступали в обращение с конца X в., и именно они составляют основу денежных кладов, обнаруженных в этих регионах. Во второй зоне — Польше и Скандинавии на рубеже тысячелетий местные монеты чеканились эпизодически. Клады, обнаруженные на этих территориях, состоят преимущественно из "иностранных" монет. С. Суходольский видит причину различий в доступности местного серебра: благодаря рудным разработкам в первой зоне его было достаточно для стабильного выпуска монет[47].

Разнообразие источников поступления серебра в IX—XI вв. нашло отражение и в химическом составе металла украшений, изготовленных ювелирами Южной Руси. Необходимо отметить, что в их мастерские попадало серебро разного качества.

В силу того, что монеты чеканили во многих центрах арабского мира на протяжении нескольких столетий, их металл демонстрирует ощутимые различия не только по составу легирующих компонентов, но и элементов — примесей. Отсутствие обширного фонда анализов восточного монетного серебра пока не позволяет сравнивать чекан различных регионов и правителей. Тем не менее, очевидно, что производство дирхемов находилось под контролем государства, которое стремилось поддерживать высокий стандарт металла вплоть до начала XI ст.[48]

Е. А. Давидович установила, что только в первой половине X в. (до 943 г.) государство Саманидов сохраняло вес и качество металла монет, стабильно содержащих 92,5 % серебра с относительно небольшими дозволенными колебаниями. Впоследствии, из-за стремительно возросшего объема чеканки и утраты государственного контроля, вес и проба дирхемов варьируют в очень широких пределах: 60—99 % серебра, разбавленного медью и свинцом[49].

Анализ содержания серебра в дирхемах из древнерусских кладов показывает, что на Русь поступали преимущественно высокопробные монеты[50] (Рис. 2).

Сравнительное изучение монетного серебра и ювелирных изделий из кладов (Копиевский, Юрковецкий) показал, что престижные украшения, выполнены в сложной технике зерни и скани из высокопробного металла[51]. В то же время, для изготовления литых украшений использовали сильно разбавленное серебро. В этом отношении показательны результаты апробации украшений клада конца X — начала XI в. из Елецкого монастыря (г. Чернигов): 6 привесок, украшенных зернью и сканью, получены из серебра 960 пробы, а 56 литых поясных накладок и наконечник пояса — из серебра 500-ой и 300-ой проб. Очевидно, что древнерусские мастера старались экономить драгоценное сырье, разбавляя его неблагородными металлами.

Изучение химического состава серебряных украшений X—XI вв. из поселений и погребений Среднего Поднепровья (Р. С. Орлов) показало, что они получены преимущественно из низкопробного серебра (Рис. 3). Местное производство этих украшений из металла арабских монет документируется анализом содержимого тиглей: в них обнаружено как неразбавленное высокопробное серебро, так и металл, в составе которого было лишь 50% серебра. В драгоценный металл добавляли не только чистую медь, но и лом латунных и бронзовых изделий. В результате получали сложные четырех- и пятикомпонентные сплавы, в составе которых выявлены высокие концентрации меди, цинка, олова и свинца. Дальнейшие переплавки низкопробного металла приводили к сильному разбавлению драгоценного металла и утрате его цвета и механических свойств.

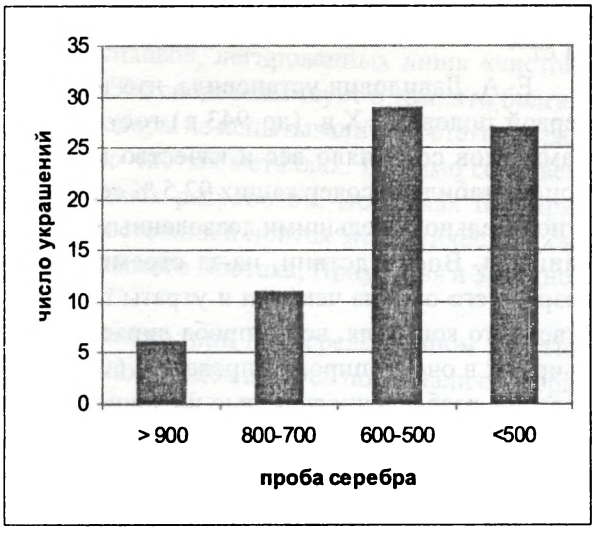

Рис. 3. Проба серебра украшений из памятников Среднего Поднепровья.

Интересным представляется тот факт, что изделия из низкопробного серебра обнаружены преимущественно в курганных могильниках Зеленый Гай и Журавное, удаленных от великокняжеских резиденций. В результате многочисленных переплавок вышедших из употребления низкопробных серебряных изделий с добавлением лома цветного металла ювелиры производили украшения, в составе которых содержится до 30% серебра.

Таким образом, поступление серебра на юг Руси началось задолго до возникновения Древнерусского государства. В отличие от ювелиров предшествующей эпохи, испытывающих «серебряный голод» и вынужденных использовать преимущественно низкопробное серебро, южнорусские ювелиры были обеспечены металлом различного качества. Очевидно, что столичные мастера и златокузнецы великокняжеских резиденций, где аккумулировались сокровища высшего слоя аристократии, были более свободны в выборе материала, чем скромные ювелиры сельских поселений. Сложные техники изготовления украшений требовали применения высокопробного серебра; простые операции, связанные с литьем, позволяли экономить драгоценный металл. Несмотря на различия в социальном статусе мастерских, попадавшее в них серебро было в большинстве случаев частью огромного потока восточных монет, проходивших через южнорусские земли в IX — начале XI вв.

---

[1]Работа подготовлена при поддержке РГНФ, проект № 03-01-00662а.

[2]Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. — М., 1948.

[3]Ениосова Н. В., Сарачева Т. Г. Пути поступления ювелирного сырья на Север и Юг Древней Руси // Русь в IX—XIV веках: взаимодействие Севера и Юга. Тезисы докладов научной конференции. — М., 2002. — С. 20—22.

[4]Орлов Р. С. Художественная культура городов «Русской земли» в IX—X вв. // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. — Т. 2. — К., 1988. — С. 115—120.

[5]Килиевич С. Р., Орлов Р. С. Новое о ювелирном ремесле Киева в X в. // Археологические исследования Киева 1978—1983 гг. — Киев, 1985. — С. 61—76; Коваленко В. П., Орлов Р. С. Металл языческого идола северян с территории Черниговского Борисоглебского монастыря // Тезисы Черниговской областной научно-методической конференции, посвященной 20-летию Черниговского архитектурно-исторического заповедника (сентябрь 1987 г.). — Чернигов, 1987. — С. 33—36; Орлов Р. С. Памятники художественной металлообработки // Максимов Е. В., Петрашенко-В. А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. — К., 1988. — С. 138—140; Орлов Р. С. Про ювелірну традицію сільського населення Чернігівської землі в X—XII ст. // Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства. Тез. доп. — Вип. II. — Чернігів-Ніжин, 1988. — С. 24—26; Орлов Р. С. Художественный металл Чернигова (Семантика оковки из Черной Могилы) // Чернигов и его округа. — Киев, 1988. — С. 152—165; Орлов Р. С. Сплавы цветных металлов Новгород-Северской земли в X—XII вв. // Тез. докл. областной научно-практической конференции /май 1989/. — Чернигов—Новгород-Северский, 1989. — С. 44—46; Орлов Р. С. Прикраси сіверян з Зеленого Гаю // Роль ранніх міських центрів в становленні Київської Русі. — Суми, 1993. — С. 47—49; Орлов Р. С. Серебряные украшения северян курского Посеймья // Проблеми ранньослов'янської і давньоруської археології Посем'я і Білопілля. — Суми, 1994. — С. 50, 51; Орлов Р. С. Ювелірні прикраси Новгород-Сіверської землі // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 60-річчю від дня народження О. В. Шекуна. Чернігів, 1995. — С. 60—63; Орлов Р. С. Сільське ювелірне ремесло // Село Київської Русі

(за матеріалами південно-руських земель). — К., 2003. — С. 121—131.

[6]Горюнова В. М. Новый клад антского времени из Среднего Поднепровья // Археологические вести. — Вып. I. — СПб., 1992. — С. 126—140; Приходнюк О. М., Шовкопляс А. М., Ольговский С. Я., Струина Т. А. Мартыновский клад // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. — Вып. II. — Симферополь, 1991. — С. 74, 75; Приходнюк О. М. Технологія виробництва та витоки ювелірного стилю металевих прикрас Пастирського городища // Археологія. — № 3. — 1994. — С. 62, 63; Егорьков А. Н. Основы интерпретации состава металла кладов «древностей антов» // Клады: состав, хронология, интерпретация. — СПб., 2002. — С. 89—92; Егорьков А. Н., Щеглова О. А. Металл «антских» кладов по результатам эмиссионно-спектрального анализа // Древние ремесленники Приуралья. — Ижевск, 2001. — С. 280—307; Егорьков А. Н., Щеглова О. А. Состав металла изделий гапоновского клада «древностей антов» // http: myslene drevo.com.ua/studies/arox/2003/egorkov.html.

[7]Ковалева Л. А., Крайнов С. Н., Куманин В. И. Материалы ювелирной техники. — М., 2000. — С. 53—55.

[8]Егорьков А. Н., Щеглова О. А. Металл «антских» кладов... — С. 281, 285, 286; Егорьков А. Н. Ук. соч. — С. 92.

[9]Приходнюк О. М. Зазн. праця. — С. 70—72.

[10]Зоценко В. Н. Византийская монета в Среднем Поднепровье // Южная Русь и Византия. — К., 1991. — С. 58.

[11]Приходнюк О. М. Зазн. праця. — С. 74.

[12]Горюнова В. М. Ук. соч. — С. 135.

[13]Hughes M. J., Hall J. A. X-Ray Fluorescence Analysis of Late Roman and Sassanian Silver Plate // Journal of Archaeological Science. — Vol. 64. — London, 1979. — P 321—344.

[14]Craddock P. T. Conservative Metal Alloying Traditions in the Migration Period // Acta Metallurgica Slovaca. — Ročnik 7. — Košice, 2001. — S. 177, 178.

[15]Григорьев А. В. Некоторые замечания по поводу украшений роменской культуры // Проблемы археологии Южной Руси. — К., 1990. — С. 51—53; Щеглова О. А., Вещи дунайского происхождения в поздних кладах «древностей антов» // Тезисы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.». — Чернигов, 1990. — С. 164—168.

[16]Григорьев А. В. Ук. соч. — С. 51.

[17]Килиевич С. Р., Орлов Р. С. Ук. соч. — С. 62—65.

[18]Ениосова Н. В. Химический состав и техника изготовления височных колец из Гнездова // Труды VI Международного Конгресса славянской археологии. — Том IV. — М., 1998. — С. 261.

[19]Орлов Р. С. Памятники художественной металлообработки... — С. 138—139.

[20]Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях: междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX—XII вв. — М., 2001. — С. 94.

[21]Molenda D. Invesments in ore mining in Poland from the 13 th to the 17 th centuries // The journal of European economic history. — N. 5. — P. 151—155, 188, 190.

[22]Noonan T. S. The Impact of the Islamic Trade upon Urbanization in the Rus'Lands: the Tenth and Early Eleventh Centuries // Les centres proto-urbains russes entre Scandinavie, Byzance et Orient. — Réalités Byzantines, 7. — Paris. — P. 385—387.

[23]Григорьев А. В. Структура начального заселения славянами бассейна р. Упы // Вопросы археологии, истории, культуры и природы Верхнего Поочья. — Калуга, 2003. — С. 50—53.

[24]Фомин А. В. Топография кладов куфических монет X в. междуречья Днепра и Десны // Чернигов и его округа в IX—XIII вв. — К., 1988. — С. 75—77.

[25]Щавелев С. П. Клады арабского серебра в Курском Посеймье // Клады: состав, хронология, интерпретация. — СПб., 2002. — С. 147.

[26]Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое. — МИА СССР. — № 74. — М.—Л., 1958. — С. 26.

[27]Анализы выполнены в лаборатории рентгеноспектрального анализа геологического факультета МГУ зав. лаб. Р. А. Митояном.

[28]Михеев В. К. Подонье в составе Хазарского каганата. — Харьков, 1985. — С. 92—93.

[29]Щеглова О. А. Салтовские вещи на памятниках волынцевского типа // Археологические памятники эпохи железа Восточноевропейской лесостепи. — Воронеж, 1987. — С. 77—85; Григорьев А. В. Некоторые замечания... — С. 51.

[30]Григорьев А. В. Северская земля в VIII — начале XI века по археологическим данным // Труды Тульской археологической экспедиции. — Вып. 2. — Тула, 2000. — С. 124.

[31]Янин В. Л. Денежно-весовые системы русского средневековья. — М., 1956. — С. 121—130.

[32]Allan J. W. Persian metal technology 700—1300 AD. — London, 1979. — P. 13—15; Буряков Ю. Ф. Горное дело и металлургия средневекового Ирака V —начала XIII вв. — М., 1974. — С. 110, 111.

[33]Корзухина Г. Ф. Русские клады. — М.—Л., 1954. — С. 83; Енуков В. В., Щавелев С. П. Основные направления торговых связей Курской земли в X—XIII вв. // Торговля Курского края с древнейших времен до начала XX века. — Курск, 1996. —

С. 17; Коваленко В. П., Фомін О. В., Шекун О. В. Давньоруський Звеничів і скарб арабських дірхемів // Археологія. — № 1. — 1992. — С. 66.

[34]Корзухина Г. Ф. Ук. соч. — С. 84, 85.

[35]Маршак Б. Сокровища Приобья. Вступительная статья к каталогу. — СПб., 1996. — С. 13.

[36]Валиулина С. И., Храмченкова Р. Ф. Химический состав изделий из цветного металла Большетиганского могильника // Древние ремесленники Приуралья. — Ижевск, 2001. — С. 273, 274.

[37]Хлебникова Т. А. Анализы болгарского цветного металла // Город Болгар: Ремесло металлургов, кузнецов, литейщиков. — Казань, 1996. — С. 280.

[38]Корзухина Г. Ф. Ук. соч. — С. 93.

[39]Орлов Р. С. Північнопричорноморський центр художньої металообробки в X—XI ст. // Археологія. — № 47.— 1984. — С. 40.

[40]Орлов Р. С. Художественная культура городов... — С. 118.

[41]Толочко П. П. Про торговельні зв'язки Києва з країнами Арабського Сходу та Візантією у VIII—X ст. // Археологічні дослідження стародавнього Києва. — К., 1976. — С. 10.

[42]Сюзюмов М. Я. Книга эпарха // Ученые записки Свердловского государственного педагогического института. — Вып. 6. — Свердловск, 1949. — С. 17.

[43]Корзухина Г. Ф. Ук. соч. — С. 85.

[44]Орлов Р. С. Среднеднепровская традиция художественной металлообработки в X—XI вв. // Культура и искусство средневекового города. — М., 1984. — С. 42—43; Szegedy E. Beiträge zur Metalltechnik der IX—XI Jahrhunderte in Ungarn // Acta Archaeologica Academie Scientinarium Hungaricae. — XII. — 1960. — S. 324.

[45]Орлов Р. С. Среднеднепровская традиция... — С. 32—39.

[46]Metcalf D. M. Metal contents of medieval coins // Methods of chemical and metallurgical investigation of ancient coinage. — London, 1972. — P. 417.

[47]Suchodolski S. Geneza monety rodzimej w krajach słowiańskich // I Międzynarodowy Kongres Archeologii Słowiańskiej. — Wrocław, 1968. — S. 246—274.

[48]Metcalf D. M. Op. cit. — P. 394—396.

[49]Давидович Е. А. Денежное обращение в Мавераннахре при Саманидах // НЭ. — Т. VI. — 1966. — С. 115—118.

[50]В выборку вошли данные о химическом составе 106 дирхемов, содержащиеся в работе Е. А. Давидович, 22 дирхемов, обнаруженных при раскопках поселений и в кладах Среднего Поднепровья, а также 120 монет из двух гнездовских кладов 1993 и 2001 гг. Выражаем искреннюю благодарность хранителю отдела археологических памятников ГИМ Н. Г. Недошивиной, которая любезно предоставила нам результаты апробации монет и украшений кладов.

[51]Орлов Р. С. Сільське ювелірне ремесло... — С. 130.

Журавльов О. П.

ТВАРИННИЦТВО ТА МИСЛИВСТВО У ДАВНЬОСЛОВ'ЯНСЬКОГО ТА ДАВНЬОРУСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЖИТОМИРЩИНИ

Протягом багатьох років мені довелося визначати остеологічні матеріали, які були знайдені під час археологічних розкопок (проводили Б. Звіздецький та А. Томашевський) давньослов'янських та давньоруських городищ на території сучасної Житомирської області України. Зараз, завдяки люб'язності адміністрації міста Коростень та керівництву археологічної експедиції ІА НАНУ, з'явилася можливість надрукувати результати цих досліджень.

Мені свого часу було передано на визначення остеологічні матеріали з розкопок городищ Гульськ (VIII—X ст. н. е.), Іскоростень-1 (VIII — середина X ст. н. е.), Норинськ (X—XI ст. н. е.), Овруч (XII—XIII ст. н. е.) та Звягель (XII — перша половина XIII ст. н. е.). Видовий склад та співвідношення між тваринами за кількістю кісток та числу особин наведено у Таблиці 1. Всі ці остеологічні матеріали представлені типовими кухонними рештками, на що вказує значна роздрібненість кісток та наявність зарубок і порізів, що залишилися на них під час розбирання туш. І треба зазначити, що знахідки третіх, копитних, фаланг свідчить про вживання в їжу тварин, яких розводило населення цих городищ. При поставках м'яса від іншого населення туші тварин поступають, як правило, без копит. Про цю традицію пастухів — поставщиків м'яса, відривати копита у тварин, які йдуть на продаж, згадується ще в „Біблії" (Захарія, 11:16).

При дослідженні свійських тварин впадає у вічі різниця у веденні тваринництва населенням цих городищ. Так, в Гульську, найранішому із перелічених тут городищ, а також в більш пізніх Норинську та Звягелі перевагу віддавали розведенню свиней, а в більш ранньому Іскоростені-1 та більш пізньому Овручі — дрібної рогатої худоби (Таблиця 1). Правда, вибірка з Овруча настільки мала, що на її підставі навряд чи можна робити навіть попередні висновки. А остеологічні матеріали з Норинська отримані з шурфу, тому їх датування не можна вважати дуже точним. Оскільки мінімальна кількість кісток, яка дозволяє отримувати достовірні результати, має досягати, на мою думку, 500 одиниць[1], а на думку моїх російських колег — 400 одиниць[2], то остеологічні матеріали з Гульська та Норинська не досягають цього порогу. І лише вибірки з Іскоростеня-1 та Звягеля є репрезентативними. Але, на мою думку, попередні висновки на підставі кісткових решток з Гульська та Норинська все ж можна робити, незважаючи на проблемність датування матеріалів з Норинська. До речі, я вже не одноразово спостерігав, що у тих випадках, коли остеологічні матеріали з певним датуванням мали домішки матеріалів з іншим датуванням, то у випадках великих вибірок при статистичній обробці даних ці домішки практично не впливали на отримані результати досліджень.

Слід додати, що і тут, і далі висновки я роблю за показником „Число особин", оскільки вважаю його більш стабільним, ніж показник „Кількість кісток". На мою думку, останній показник дуже залежить від розмірів тварин. Так, кістки свійського бика або коня при розбиранні туші та здобуванні кісткового мозку дають набагато більше уламків, тобто, вони більш роздрібнені, ніж кістки дрібної рогатої худоби або свині. Тому показник „Число особин" я вважаю більш сталим, оскільки він обчислюється за всіма знайденими кістками скелетів з урахуванням їх індивідуальних особливостей і не враховує стан роздрібненості остеологічних матеріалів, який дуже впливає на показник „Кількість кісток". Хоча слід зазначити, що мої московські колеги показник „Число особин" не визнають[3].

Отже, для зазначених вище городищ можна констатувати наявність кількох типів тваринництва. На самому ранньому з них Гульську переважало свинарство, далі йшли скотарство (тобто, розведення бика свійського за зоологічною термінологією, або великої рогатої худоби

© Журавльов О. П., 2004

за термінологією тваринництва), кінь та дрібна рогата худоба (Таблиця 1). Відсутність кісток свійського собаки свідчить, на мою думку, не про те, що цих тварин тут не було, а лише про те, що їх не вживали у їжу. Нагадаю, що остеологічні матеріали представлені кухонними рештками.

В Іскоростені-1, який існував майже одночасно з Гульським, тваринництво велося вже інакше. Тут віддавали перевагу розведенню дрібної рогатої худоби, друге місце, як і в Гульську, займало скотарство, на третьому місці було свинарство (нагадаю, що в Гульську воно домінувало), на останньому місці знаходилося конярство (Таблиця 1). При цьому розрив між дрібною і великою рогатою худобою з одного боку та свинею і конем — з другого настільки значний, що про істотний розвиток свинарства в Іскоростені не може бути й мови. З конем справа складніша. Цих тварин, безперечно, вирощували в першу чергу як тяглових та верхових, і, оскільки утримувати коня майже в три-чотири рази важче, ніж корову, то, на мою думку, використовувати коней як м'ясних тварин було просто не раціонально. Отже, їх відсоток у кухонних рештках навряд чи відповідає дійсній ролі коней у господарстві населення як Іскоростеня, так й інших згаданих тут городищ.

Таким чином, населення практично синхронних поселень Гульськ та Іскоростень, які до того ж розташовані майже в однакових природних умовах, все ж мало досить різні типи тваринництва. Пояснення цьому може бути в різних традиціях населення, яке заснувало ці міста. Але, можливо, таке становище виникло через різний соціальний статус цих поселень. Гульськ (літописне місто Гольсько) був центром племені древлян. А Іскоростень-1 — міжплемінним центром Древлянської (Деревської) землі, тобто мав значно вищий соціальний статус. В останньому місті великий відсоток складали „мужи ліпші", як пишеться в літописах, тобто місцеві дружинники. А в Гульську переважно мешкало просте населення. Отже, в цьому випадку мова може йти не тільки про різне тваринництво, що мало свої самобутні корені в минулому, але і про різні уподобання населення цих міст.

В більш пізньому городищі Норинськ переважало свинарство, як і в Гульську, але на цьому схожість їх тваринництва і закінчується (Таблиця 1). В Норинську на другому місці йшло розведення дрібної рогатої худоби, якій лише трохи поступалася велика рогата худоба, далі були кінь і собака. Нагадаю, що в Гульську дрібної рогатої худоби було в 2 рази менше, ніж великої. А в Іскоростені, на відміну від Норинська, майже не було свиней. Отже, маємо третій тип тваринництва. Але тут вже спостерігаються деякі ландшафтні відмінності від Іскоростеня-1. Якщо в Іскоростені-1 серед дрібної рогатої худоби переважали кози, то в Норинську перевагу віддавали розведенню овець. Таким чином, біля Норинська було більше відкритих місцин, придатних для випасу овець, ніж біля Іскоростеня-1, де, мабуть, через лісисту місцевість перевагу віддавали розведенню кіз. Зростання відкритих площ могло бути пов'язане як в кліматичними чинниками — настанням більш посушливого періоду, так і з антропогенними — вирубкою лісів з метою отримання площі для сільськогосподарської діяльності. Проте перевага свинарства все ж свідчить про достатню кількість лісів, особливо, можливо, дубрав (хоч це і не обо в'язково), які необхідні для розведення цих тварин. Отже, тільки ландшафтними особливостями неможливо пояснити вказані вище особливості у тваринництві населення цих городищ. Знову різні традиції розведення свійських тварин, які йдуть з минулого? Не знаю.

В Звягелі тваринництво велося майже однаково з Норинським (Таблиця 1). Я маю на увазі „порядок слідування" тварин за їх відсотками. Тобто і там, і там на першому місці було свинарство, далі йшло розведення дрібної рогатої худоби, скотарство і конярство. Правда, в Норинську перевага овець над козами була набагато більшою, ніж в Звягелі. Отже, біля Норинська, можливо, було більше відкритих місцин, придатних для випасу овець, в порівнянні зі Звягелем. Таким чином, на підставі цих даних слід констатувати універсалізацію та стабільність тваринництва, а, може, і господарства в цілому з X по XIII ст. н. е., чого не спостерігалося у цьому районі раніше.

Привертає увагу той факт, що в кухонних рештках з названих вище городищ переважають кістки від напівдорослих та дорослих особин, тобто від тварин, які перезимували кілька разів. Це свідчить про наявність на цих городищах розвиненої кормової бази тваринництва, яка дозволяла зберігати на зи-

мовий період не тільки основне поголів'я стада, але й підростаючий молодняк. Для даної території це було можливим лише при умові заготівлі на зимовий період достатньої кількості кормів, в основному сіна. Хоча можливе і використання деякої кількості соломи — продукту хліборобства. Великий відсоток молодих тварин спостерігається лише у свиней. І це цілком зрозуміло, оскільки їх розводили, насамперед, для отримання м'яса. В той же час решту свійських тварин могли берегти для одержання від них молока (велика та дрібна рогата худоба), вовни (дрібна рогата худоба), та як тяглових (воли й коні) й верхових (коні) тварин. Правда, в Звягелі спостерігається м'ясний напрямок і в розведенні дрібної рогатої худоби, оскільки в кухонних рештках молоді тварини складають більш ніж 43 %, але тварин молодше одного року тут, за станом зубного ряду, всього біля 14 %.

Вибірки, як вже зазначалося, невеликі, але вони дозволили все ж отримати деякі дані про статевий склад стад великої рогатої худоби, який визначався за методикою В. І. Цалкіна[4]. В Гульську знайдено одну кістку корови висотою в холці 119,5 см і одну кістку вола висотою 104,5 см. Отже, можна констатувати наявність молочного напрямку скотарства, а також тяглових тварин, які могли використовуватися і в землеробстві, і при перевезенні вантажів. В Іскоростені-1 єдина ціла кістка великої рогатої худоби належала волу висотою в холці 124 см. Отже, і тут є в наявності тяглові тварини. В Звягелі знайдено дві кістки від биків висотою в холці 105,5 і 109,5 см, та одну кістку від корови висотою в холці 100,5 см. Можна, звичайно пожартувати, що розведенням великої рогатої худоби займалися тільки в Звягелі, бо тільки тут є кістки биків. Але я не думаю, що всіх корів з Овруча та Норинська, а тим паче з Гульська та Іскоростеня-1, ганяли до Звягеля. На мою думку, такі не досить звичайні результати отримані лише через невеликі вибірки з цих городищ. Напевне, биків вистачало і в Гульську, і в Іскоростені-1, і в Норинську, і в Овручі. Інакше тут не було б розвиненого скотарства.

Для характеристики свійських коней використовують дві градації. Перша ґрунтується на висоті в холці[5], друга — на відносній ширині діафізів трубчатих кісток[6] та перших фаланг пальців[7]. Висота в холці за цілими кістками коней розраховувалася за коефіцієнтами Кізевальтера[8].

За цими градаціями в Гульську знайдено п'ясткову кістку від середнього на зріст коня висотою в холці 136 см. Через відсутність повної довжини кістки характеристика за другою градацією неможлива. Тут також знайдено дві перші фаланги, одну від напівтонконогого і одну від товстоногого коня. Цікавою є остання знахідка. Вона свідчить про наявність в давньому Гульську спеціалізованих коней — ваговозів, основним призначенням яких є транспортування вантажів. Можна, звичайно, використовувати цих коней і для верхової їзди, але це не є їх основним призначенням. Очевидно, у населення давнього Гульська було кілька порід свійських коней.

В Іскоростені-1 єдина ціла кістка — плеснова — належала малорослому коню висотою в холці 129,5 см.

І, нарешті, в Звягелі за першою градацією є кістки 1 дрібної, 11 малорослих та 3 середніх за ростом коней. Висота в холці їх складала за 15 вимірами від 128 до 141,5 см, в середньому 133,37±0,98 см. За другою градацією п'ясткові та плеснові кістки розподілилися таким чином. 3 кістки були від напівтонконогих коней, 2 — від середньоногих і 1 — від напівтовстоногого коня. З перших фаланг 8 належали напівтонконогим коням, 1 — середньоногому і 1 — товстоногому коню. Отже, і тут маємо кілька порід цих тварин. Можливо, кожна з них використовувалася саме за тим призначенням, для якого вона була найбільш придатна: або як верхова тварина, або як тяглова, або як універсальна, тобто і верхова, і тяглова.

Що стосується ролі мисливства в господарстві перелічених вище давньослов'янських та давньоруських городищ Житомирщини, то вона була для більшості з них незначною (Таблиця 1). В Гульську та Іскоростені-1 маємо майже однакові відсотки диких тварин. Трохи більшу, навіть, можна сказати, досить відчутну, роль відігравало мисливство в Норинську. І найменші відсотки диких тварин зафіксовано для городищ XII—XIII ст. н. е. Звягеля і, особливо, Овруча. Хоча слід відзначити, що різниця між Гульськом, Іскоростенем-1 та Звягелем є не дуже істотною, а в Овручі була дуже маленька вибірка. І все ж треба констатувати, що розвинене тваринництво забезпечувало населення прак-

Таблиця 1. Склад свійських та диких тварин з

Вид	Гульськ VIII—X ст. н. е.				Іскоростень-1 VIII—X ст. н. е.			
	Кістки		Особини		Кістки		Особини	
	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
1. Свійські тварини								
2. Бик свійський	148	55	5	29	637	61,0	24	32
3. Вівці свійська					5	0,5	3	4
4. Коза свійська					9	1,0	6	8
5. Вівця та коза	15	6	2	12	374	36,0	33	45
6. Свиня свійська	31	12	6	35	10	1,0	5	7
7. Кінь свійський	72	27	4	24	6	0,5	3	4
8. Собака свійський								
9. Кіт свійський								
10. Разом	266	100	17	100	1041	100	74	100
11. Дикі тварини								
12. Заєць русак	4	20	1	17				
13. Бобер річковий					6	5	3	10
14. Вовк сірий								
15. Лисиця звичайна					1	1	1	3
16. Ведмідь бурий					9	8	2	7
17. Борсук								
18. Кабан	4	20	1	17	30	26	5	18
19. Олень звичайний	10	50	2	32	31	26	7	24
20. Козуля звичайна	1	5	1	17	10	9	3	10
21. Лось	1	5	1	17	18	15	3	10
22. Тур					12	10	5	18
23. Разом	20	100	6	100	117	100	29	100
24. Співвідношення між свійськими та дикими тваринами								
25. Свійські	266	93	17	74	1041	90	74	72
26. Дикі	20	7	6	26	117	10	29	28
27. Разом	286	100	23	100	1158	100	103	100

тично всім необхідним, тому особливої потреби в полюванні не було. Тільки в Норинську мисливство відігравало відчутну роль, хоча і тут переважало тваринництво.

Склад мисливської здобичі на всіх перелічених вище давньослов'янських та давньоруських городищах Житомирщини свідчить про наявність біля них в ті часи значних лісових масивів (Таблиця 1). Для ранніх городищ Гульська та Іскоростеня-1 характерно переважання в мисливській здобичі оленя звичайного. В більш пізній час перевагу надавали полюванню на кабана. Можливо, це було пов'язано з „окультуренням" ландшафтів, яке кабани переносять легше, ніж типово лісові тварини — олені, козулі та лосі. Навіть в Овручі, звідки ми маємо дуже маленьку вибірку, одна єдина кістка від дикого ссавця належала саме кабану.

Слід звернути увагу і на те, що найбільшу кількість видів диких ссавців дали Іскоростень-1 та Звягель — тобто міста, з яких були великі вибірки (Таблиця 1). Як правило, чим більша вибірка, тим більшим є число видів диких ссавців. Але у випадку з Гульськом та Іскоростенем-1 міг зіграти свою роль ще один чинник. Як вже зазначалося, в Іскоростені-1 мешкало багато дружинників, які навряд чи займалися хліборобством. А от полювання в усі часи було чи не улюбленим заняттям всіх вояків, особливо, так би мовити, середнього та вищого командного складу. А простолюдинам з Гульська, хліборобам та тваринникам, через велику занятість їх основними роботами, навряд чи вистачало часу ще й ганятися по лісах за дичиною. До того ж слід додати, що полювання на таких тварин, як кабан та тур, вимагали не тільки багато вільного часу, але й спеціальної підготовки. Про це теж не слід забувати.

Можна констатувати також два напрямки в мисливстві: хутровий та м'ясний. До першого можна віднести полювання на зайця, бобра, вовка, лисицю, ведмедя та борсука. До другого — полювання на диких копитних. Але, на жаль, лише за остеологічними матеріалами

давньослов'янських городищ Житомирського краю

Вид	Норинськ X—XII ст. н. е.				Овруч XII—XIII ст. н. е.				Звягель XIII ст. н. е.			
	Кістки		Особини		Кістки		Особини		Кістки		Особини	
	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
1.												
2.	160	58	4	23	11	42	2	30	122	47,2	33	19,0
3.	6	2	2	12	1	4	1	14	34	1,3	9	5,0
4.	2	1	1	6	1	4	1	14	18	0,7	8	4,0
5.	23	8	1	6	9	34	1	14	257	9,9	27	16,0
6.	62	22	5	29	2	8	1	14	496	19,1	67	39,0
7.	21	8	3	18	2	8	1	14	479	18,5	24	14,0
8.	3	1	1	6					83	3,2	4	2,5
9.									1	0,1	1	0,5
10.	277	100	17	100	26	100	7	100	2590	100	173	100
11.												
12.	1	2	1	9					11	3,5	2	4
13.	1	2	1	9					27	9,0	4	12
14.									1	0,3	1	2
15.									3	0,9	3	6
16.												
17.									1	0,3	1	2
18.	17	37	4	37	1	100	1	100	131	43,0	14	29
19.	3	7	1	9					55	18,0	7	14
20.	17	37	3	27					38	12,0	10	21
21	7	15	1	9					41	13,0	5	10
22.												
23	46	100	11	100	1	100	1	100	308	100	49	100
24.												
25.	277	86	17	61	26	96	7	87,5	2590	92	173	78
26.	46	14	11	39	1	4	1	12,5	308	8	49	12
27.	323	100	28	100	27	100	8	100	2898	100	222	100

неможливо визначити, який з цих напрямків в полюванні переважав. Справа в тому, що шкурки типово „хутрових" звірів намагаються зняти якомога швидше, інакше зіпсується хутро. Тому, якщо м'ясо цих тварин не вживається в їжу, їх тушки просто викидаються. Це стосується в першу чергу куниць, тхорів, ласок, горностаїв. Ось чому, на мою думку, вони не представлені в остеологічних матеріалах із зазначених вище городищ, хоча полювання на цих тварин і у давньослов'янського, і у давньоруського населення було досить поширене. І ось чому з хутрових звірів представлені лише ті, м'ясо яких вживалося в їжу: зайці, бобри, ведмеді та борсуки. Що стосується вживання в їжу м'яса вовків та лисиць, то тут я нічого певного сказати не можу. Дивує тільки невелика кількість борсуків, адже населення цих городищ, напевне, вже знало про цілющі властивості їх жиру, та і м'ясо у борсуків теж цілком придатне для їжі, навіть, як кажуть ті, хто його куштував, дуже смачне.

В той же час копитні після їх здобуття доставлялися на городища, швидше за все, цілими тушами, або, принаймні, досить значними частинами цих туш. Звичайно, при такій ситуації на поселення, а потім і в кухонні рештки потрапляло значно більше кісток саме цих тварин, якщо порівнювати їх з хутровими тваринами. От і спробуй в такій ситуації за кухонними рештками визначити, які тварини переважали в мисливській здобичі: хутрові чи м'ясні.

Підводячи підсумки, можна сказати слідуюче. На давньослов'янських та давньоруських городищах Житомирщини існувало кілька типів тваринництва. На одних віддавали перевагу свинарству (Гульськ, Норинськ, Звягель), на інших — розведенню дрібної рогатої худоби (Іскоростень-1). Цікавим є те, що на жодному з п'яти перелічених тут городищ не переважало скотарство. Причини цього явища на ранніх городищах Гульськ та Іскоростень-1, на мою думку, слід шукати в попередні часи, або в різному соціальному статусі цих поселень. Можливо, у

населення, яке заснувало ці городища, були різні традиції у веденні господарства, і ці традиції були сталими та зберігалися тривалий час. На пізніх городищах спостерігається „універсалізація" тваринництва, тобто істотне зменшення існувавшого раніше розмаїття в тваринництві, і стабілізація цієї галузі господарства. Можливо, це було пов'язане із загальною стабільною політичною та господарською ситуацією в цьому районі в той час.

Тваринництво на цих городищах було добре розвинене і мало достатню кормову базу, завдяки якій в зимовий період утримувалося не тільки основне поголів'я стада, але й підростаючий молодняк. Тварини давали не тільки м'ясо, але й молоко, вовну, шкіри та інші продукти для населення зазначених вище городищ. Через це, мабуть, і не отримало достатнього розвитку полювання на цих городищах. Очевидно, волів та коней використовували в господарстві і як тяглових та транспортних тварин.

Склад диких ссавців вказує на існування навколо зазначених вище давньослов'янських та давньоруських городищ значних лісових масивів, а також на наявність двох напрямків в мисливстві: хутрового та м'ясного.

---

[1]Журавлев О. П. Животноводство и охота у племен эпохи бронзы на территории Северного Причерноморья и Прикаспия // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V в. н. э.). Материалы международной конференции. Кишинев 10—14 декабря 1990 г. — Киев: ЦНАИ АН ССОМ РАМУС АН УССР. — 1991. — С. 137—138.

[2]Антипина Е. Е. Археозоологические исследования: задачи, потенциальные возможности и реальные результаты // Новейшие археозоологические исследования в России. К столетию со дня рождения В. И. Цалкина. Сборник статей. — М., 2003. — С. 16.

[3]Антипина Е. Е. Археозоологические исследования: задачи, потенциальные возможности и реальные результаты // Новейшие археозоологические исследования в России. К столетию со дня рождения В. И. Цалкина. Сборник статей. — М., 2003. — С. 15—19.

[4]Цалкин В. И. Изменчивость метаподий и ее значение для изучения крупного рогатого скота древности // Бюллетень Московского общества испытателей природы, отдел биологический. — 1960. — Т. LXV. — Вып. 1. — С. 109—126.

[5]Витт В. О. Лошади пазырыкских курганов // Советская археология. — 1952. — XVI. — С. 172—173.

[6]Браунер А. Материалы к познанию домашних лошадей России. I. Лошадь курганных погребений Тираспольского уезда Херсонской губ. Equus goschkewitschi mihi // Записки Императорского Общества Сельского Хозяйства Южной России. — Одесса, 1916. — Т. 86. — Кн. 1. — С. 49—184.

[7]Топачевський В. О. Фауна Ольвії // Збірник праць Зоологічного музею. — 1956. — № 27. — С. 68—69.

[8]Громова В. История лошадей (рода Equus) в Старом Свете. Часть I. Обзор и описание форм. — М., 1949. — Т. XVII. — Вып. 1. — С. 14.

Звіздецький Б. А.

ПРО ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ДРЕВЛЯНСЬКИХ ГОРОДИЩ VIII—X ст.

До останнього часу дані про ранні укріплення на території одного із літописних східнослов'янських об'єднань — древлян були практично відсутні. Фахівці, коментуючи рядки "Повісті временних літ" у яких яскраво описана боротьба древлян із Києвом у середині X ст., задовольнялись лише констатацією самого факту про наявність "градів" у повсталих древлян. Цілеспрямованих пошуків і досліджень цих "градів" не проводилося, за виключенням невеликих розвідок П. М. Третьякова напередодні другої світової війни[1]. У повоєнні роки на території Древлянської землі вивчались, в основному, слов'янські курганні могильники та поселення відкритого типу. В той же час, на суміжних територіях, які в давнину заселяли племена літописних хорватів, уличів, тиверців, волинян, полян та сіверян проводились інтенсивні дослідження не тільки сільських поселень і курганних некрополів, а й городищ також. В процесі цих робіт археологами виявлені десятки ранніх східнослов'янських укріплень VIII—X ст.[2] На їх фоні терени Древлянської землі являли собою зразок "terra inkognita". Дана обставина спричинила те, що в деяких узагальнюючих працях з'явились апріорні твердження про територію древлян як свого роду патріархальний "ведмежий закуток", відгороджений від основних східнослов'янських територій непролазними болотами та дрімучими хащами. А тому, абсолютно логічним здавався висновок, що фортеці древлянам були непотрібні аж до X ст., та й то основна їх маса з'явилася лише після приєднання цих територій до Києва після подій 945—946 рр.[3]

Проте, уже перші цілеспрямовані розвідки, проведені тут у кінці 70-х рр. М. П. Кучерою, засвідчили те, що наприкінці I тис. н. е. древляни мали значно більше укріплених пунктів, ніж це вважалося раніше[4]. З другої половини 80-х рр. дослідження древлянських "градів" проводить експедиція Інституту археології НАНУ під керівництвом автора цих рядків. Особливо важливі результати вдалося отримати під час стаціонарних розкопок у м. Малині на Житомирщині[5]. Тут в одному з розкопів відкриті ранні об'єкти городища з архаїчною ліпною слов'янською керамікою типу Луки-Райковецької. Як правило, орнамент на посудинах відсутній, за винятком декількох екземплярів, де він виконаний по зовнішньому краю вінець пальцевими вм'ятинами, у вигляді неглибоких лунок. Порівняльний аналіз керамічних комплексів дозволяє зробити висновок, що малинська кераміка ідентична раннім комплексам з городища Хотомель, Луки-Райковецької, Монастирка та багатьом іншим і звично датується дослідниками часом не пізніше VIII ст.[6] В той же час на Малинському городищі знайдено фрагменти ліпних посудин, злегка підправлених на гончарному крузі, а також ранньокружальної кераміки так званого "курганного типу" Це дозволяє зробити висновок, що перші "гради" древлян, з'являючись у VIII ст., функціонують безперервно аж до X ст.

Нам уже доводилось висловлювати думку, що їх поява пов'язана не з якоюсь загрозою зовнішньої інвазії, а викликана причинами внутрішнього розвитку східнослов'янського суспільства. В політичній площині це проявляється в утворенні міжплемінних об'єднань — так званих «союзах племен». На їх чолі стоять "світлі князі", а в глибинці владу прибирає "княж'є всякоє", "мужі ліпші" і т. п., добре відомі з літописних повідомлень першої половини X ст. Отже, ранні гради слов'ян були, на нашу думку, центрами окремих невеликих племінних об'єднань, що входили до союзів племен. Тобто, "гради" виступають в даному випадку індикаторами складного процесу внутрішньоекономічного і політичного розвитку суспільства напередодні виникнення ранньофеодальної Київської держави[7].

Після уточнення племінних кордонів Древлянської землі[8] нами тут були картографовані всі відомі городища, на яких були зафіксовані матеріали VIII—X ст. Це укріплення в сс. Бараші, Городець, Городище на р. Церем, Грубсь-

© Звіздецький Б. А., 2004

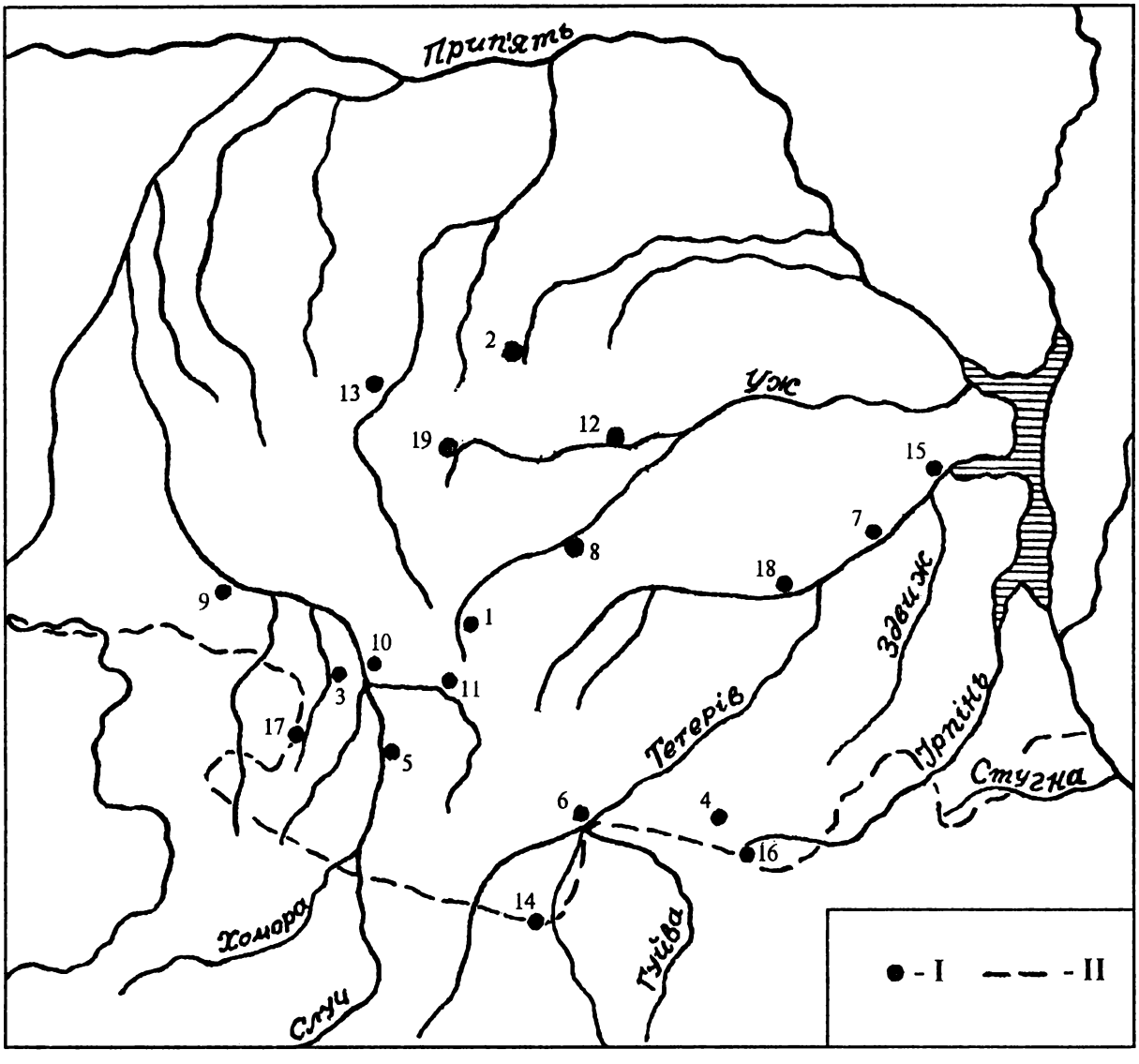

Рис. 1. Карта розташування древлянський городищ VIII—X ст.
I — городища; II — природна межа між зоною полісся і лісостепом.
1 — Бараші, 2 — Городець, 3 — Городище на р. Церем, 4 — Грубське, 5 — Гульськ, 6 — Житомир, 7 — Іванків, 8 — Коростень, 9 — Маренин, 10 — Новоград-Волинський, 11 — Несолонь, 12 — Овруч, 13 — Олевськ, 14 — Райки, 15 — Фрузинівка, 16 — Яроповичі, 17 — Пилиповичі, 18 — Малин, 19 — Листвин.

ке, Гульськ, смт. Іванків, м. Коростень, с. Листвин, м. Малин, с. Маренин, м. Новоград-Волинський, с. Несолонь, м. Овруч, м. Олевськ, в селах Пилиповичі, Фрузинівка, Яроповичі, Райки, м. Житомир (Рис. 1). Ймовірно, це не остаточний реєстр, бо ще декілька пунктів потребують більш ретельної перевірки. Але вже зараз маємо всі підстави стверджувати, що на території древлян наприкінці I тис. н. е. існувало близько двох десятків укріплених поселень. Нижче розглянемо деякі їх особливості.

У фаховій літературі вже неодноразово зазначалося, що вибір місця для влаштування фортифікаційних споруд мав не випадковий характер. Як правило, вибирались труднодоступні ділянки з сильно розчленованим рельєфом, з метою максимального використання для засобів оборони його природних якостей. На території Житомирського Полісся такими в першу чергу були високі мисові виступи корінних берегів рік з крутими схилами, або ж природні останці в заплавах, а за їх відсутності більш-

менш підвищені місцевості, що домінували над оточуючою прилеглою територією.

Провідним типом укріплених градів древлян є городища простого мисового типу з одним захищеним майданчиком. Їх нараховується 12: Коростень III і IV, Іванків, Малин, Листвин, Маренин, Несолонь, Новоград-Волинський — Південне, Олевськ, Пилиповичі, Райки, Фрузинівка. Три городища мисового типу є складними — мають декілька захищених оборонними спорудами майданчиків: Городище на р. Церем, Гульськ, Новоград-Волинський — Північне.

Характерним прикладом влаштування "граду" простого мисового типу раннього часу є вищезгадане Малинське городище. Воно займає мисовий виступ лівого корінного берега р. Ірші висотою 15 м над рівнем води. Площа майданчика становить 0,3 га. З двох сторін городище відокремлене від корінного берега глибокими й широкими природними ярами, що охоплюють його підковоподібно (Рис. 2, 4). Тільки одна вузенька перемичка з'єднує майданчик з плато корінного берега у північно-східній частині. Природні схили досить круті, а в деяких місцях простежується їх штучна підрізка у вигляді ескарпу. Отже, вибір місця для влаштування "граду" був продиктований рельєфом, де природний захист забезпечувався майже з усіх боків. Досить було в деяких місцях трохи ескарпувати схили і влаштувати з напільної сторони мінімальні фортифікації, як "град" перетворювався на серйозну перепону на шляху противника.

Наведений приклад свідчить, що древляни у цей період намагались використати захисні особливості рельєфу з максимальною ефективністю. Проте, мисів аналогічних описаному, в природі існує небагато. Частіше мисоподібні виступи корінних берегів річок, маючи природний захист з декількох боків, біля своєї основи з напільного боку були широкими та плоскими. Остання обставина дозволяла супротивнику без особливих перешкод проникати на майданчик зі сторони плато. З метою недопущення цього, будівельники змушені були влаштовувати штучні фортифікації у вигляді рову й валу, які повністю відсікали мис від плато. Прикладом цього в землі Древлян може слугувати невелике просте мисове городище в м. Олевську (Рис. 2, 3).

Найчастіше ранні городища влаштовувались на мисах, стрілки яких мали природні круті схили, що забезпечувало досить надійний захист зі сторони ріки. Проте, в природі існують також вигідні для заселення миси, стрілки яких досить похило спускаються до заплави і не можуть слугувати надійною перешкодою на шляху ворога. Ця обставина змушувала жителів городища будувати штучні оборонні споруди не тільки з боку плато корінного берега, а й додаткові на стрілці мису. Даний прийом зустрінутий нами на городищі біля с. Маренини на р. Случ. Тут, окрім валу й рову з напільного боку, на стрілці мису, там де вона полого починає спускатися до заплави, влаштований додатковий вал та рів (Рис. 2,1).

Вищенаведені приклади влаштування ранніх мисових городищ є типовими і для інших пам'яток Древлянської землі. Проте, на даному етапі їх вивчення оперувати цими даними слід дуже обережно, оскільки на багатьох укріпленнях, окрім нашарувань кінця I ст. н. е. є й більш пізні — в основному періоду Київської Русі XII—XIII ст. Використання ранніх древлянських укріплень повторно у цей період значно нівелює їх первісний вигляд. Так, ранні укріплення Райковецького городища VIII—X ст. були повністю знищені при спорудженні фортифікацій давньоруського замку XII—XIII ст.

Наступним за чисельністю типом древлянських "градів" є городища, які розташовані на останцях. Їх нараховується 5: Бараші, Житомир—Замкова гора, Коростень-I, Яроповичі, Городець. Чотири з них мають один захищений майданчик. Тільки городище в Городці має три захищених майданчики.

Із простих городищ останцевого типу прикладом може слугувати укріпленні в с. Бараші. Воно розташоване на невисокому (до 5—6 м) плоскому останці в заплаві р. Уж. З північного боку природним бар'єром була річка, а з західного й східного сильно заболочена заплава. Тільки з півдня до городища підходила вузька смужка суходолу. Саме з цього боку по краю майданчика був споруджений оборонний вал (Рис. 3, 2).

Дещо відмінне планування й розміщення городища у с. Яроповичі. Тут укріплення розташоване не на окремому останці, а на стародавньому останцеподібному мису, штучна підправка якого перетворила його на справжній

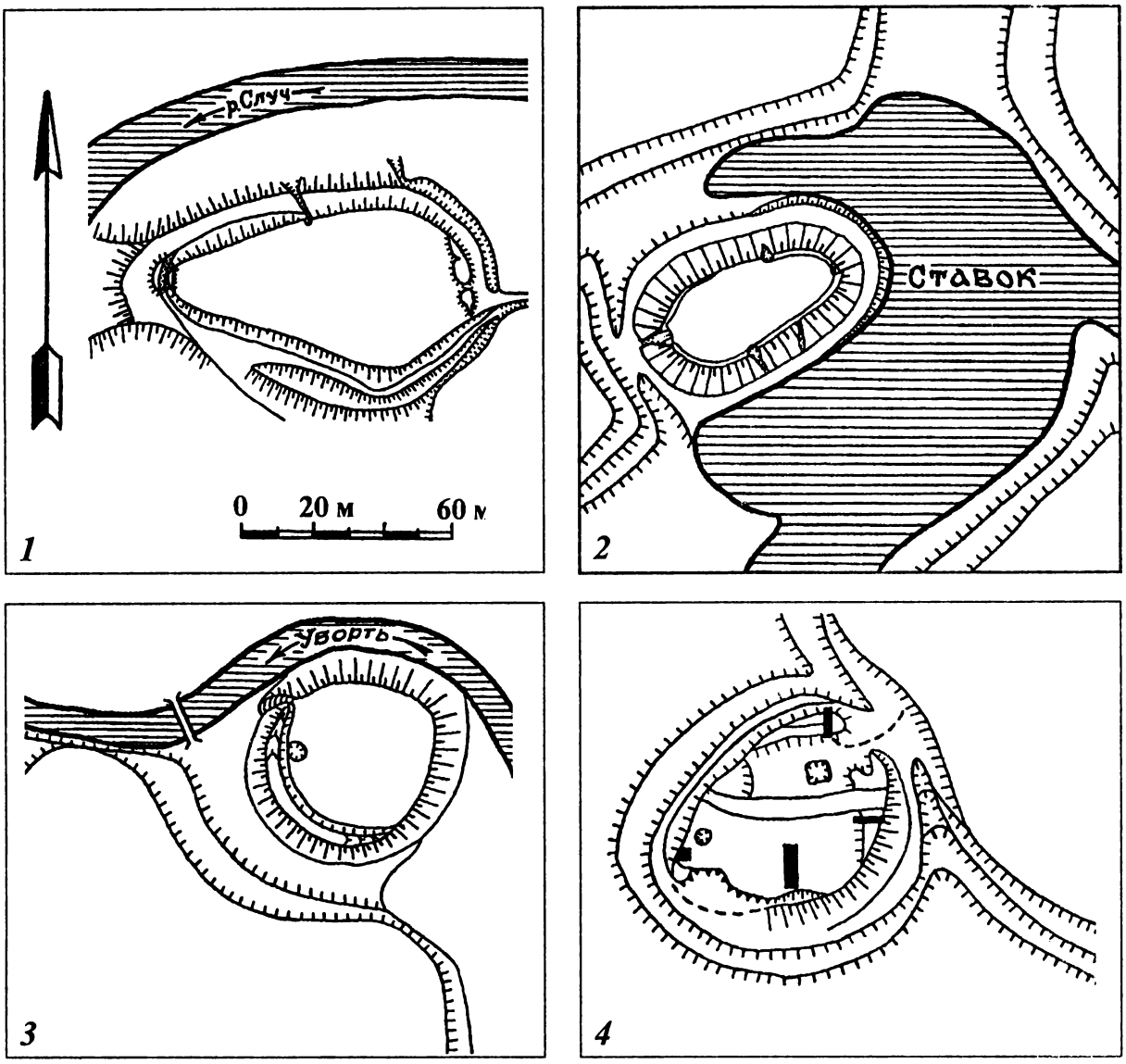

Рис. 2. Плани городищ. 1 — Маренин, 2 — Яроповичі, 3 — Олевськ, 4 — Малин.

останець. Цією підправкою є потужний ескарп, який оперезав по периметру увесь схил городища. Завдяки цьому вузенька перемичка, яка з'єднувала колись мис із корінним берегом, була ліквідована і городище набуло завершених обрисів. Для підсилення захисних функцій з напільного боку по краю майданчика був насипаний невисокий вал (Рис. 2, 2).

Коростенське городище розташоване на правому березі р. Уж на природному скельному останці з майже прямовисними схилами. Проте й тут, із напільного боку воно було захищене валом і ровом.

Досить цікаве планування городища складного типу поблизу с. Городець на Овруцькому кряжі. Воно розташоване на трьох природно ізольованих останцях, які взаємопов'язані вузенькими перемичками. Оборонні вали, як і в попередніх випадках, влаштовані тільки на місцях в'їздів на кожен із майданчиків (Рис. 3, 1).

Зовсім нетиповим прикладом для ранніх градів древлян є городище біля с. Грубське, яке розташоване на плоскій, місцями заболоченій місцевості. На особливостях його планування ми зупинимось дещо нижче.

Важливим фактором при визначенні значення того чи іншого укріпленого пункту є розмір майданчика городища, захищеного оборонними спорудами. Нам вдалося отримати достовірні дані про площу 20 "градів" Древлянської землі

Коростень I — 1,5 га	Житомир — Замкова гора — 0,5 га
Коростень II — 0,05 га	Новогр.-Волин. (Південне) — 1 га
Коростень III — 1 га	Грубське (Мале) — 0,8 га
Коростень IV — 9 га	Іванків — 0,8 га
Листвин — 0,4 га	Городець — 2,16 га
Малин — 0,3 га	Гульськ — 1,85 га
Несолонь — 0,18 га	Маренин — 1,2 га
Олевськ — 0,19 га	Новогр.-Волин. (Північне) — 2,5 га
Райки — 0,3 га	Городище на р. Церем — 15 га
Яроповичі — 0,46 га	Грубське — 75 га
Бараші — 0,6 га	

За показником площі городища можна умовно розділити на п'ять груп:

1) до 0,2 га — 3 городища (Коростень II, Несолонь, Олевськ);

2) від 0,2 га до 0,5 га — 5 городищ (Листвин, Малин, Райки, Яроповичі, Житомир);

3) від 0,5 га до 1 га — 4 городища (Бараші, Новоград-Волинський Південне, Грубське Мале, Іванків);

4) від 1 га до 2,5 га — 6 городищ (Городець, Гульськ, Коростень I і III, Маренин, Новоград-Волинський Північне);

5) більше 2,5 га — 3 городища (Коростень IV, Городище на р. Церем, Грубське Велике).

З наведеної таблиці видно, що переважна більшість "градів" Древлянської землі має укріплений майданчик, площа якого не перевищує 1 га. Ще шість городищ мають укріплену площу від 1 до 2,5 га. На їх тлі різко виділяються городища п'ятої групи. Тому зупинимось на кожному з городищ цієї групи більш детально.

Отже, четверте городище Коростеня має площу 9 га. Коростенські городища I, II, III мають укріплені майданчики площею 1,5, 0,05 та 1 га відповідно, і на відміну від четвертого городища розташовані на правому березі р. Уж. Власне, саме розташування городищ не має в даному випадку якогось принципового значення, бо кургани величезного слов'янського некрополю кінця I тис. н. е. розташовувались по обох берегах річки. Тобто, населення стародавнього Іскоростеня проживало на обох берегах Ужа. Тоді виникає закономірне питання про взаємозв'язок та ступінь використання коростенських укріплень. У даному випадку найоб'єктивнішим показником є наявність і потужність культурних нашарувань на кожному із них. Археологічні дослідження дозволили зафіксувати наявність досить виразних шарів на городищах I—III, які відповідають декільком хронологічним горизонтам з VIII по XVIII ст. включно[9]. Що до 9-гектарного лівобережного городища IV, то як зазначав І. М. Самойловський, його культурний шар нібито перекопаний. В той же час він зазначає без посилань на першоджерела, що перед першою світовою війною на четвертому городищі знаходили бронзові хрести-енколпіони, різноманітні залізні вироби і пірофілітові прясла[10].

Висновки І. М. Самойловського викликають великі сумніви, бо першодослідник Іскоростеня Ф. А. Козубовський за матеріалами розкопок і розвідок 1923—25 рр. повідомляв, що на городищі IV ні у підйомному матеріалі, ні при проведенні земляних робіт ніяких культурних решток не зафіксовано. Вже тоді Ф. А. Козубовський звернув увагу, що за своїми розмірами і плануванням оборонних споруд це городище різко відрізняється від правобережних. Згідно з даними дослідника, характерною рисою городища IV є прямокутні злами відтинків його оборонного валу, що, на його думку, відповідало вимогам для "... шанцевих споруд часів вогнепальної зброї XVIII—XIX ст."[11].

У цілому погоджуючись із висновками Ф. А. Козубовського про те, що ні за характером планування оборонних споруд, ні за площею, IV городище не відповідає синхронним йому укріпленням кінця I тис. н.е., зазначимо, що воно не може бути городищем доби пізнього середньовіччя. На користь нашого припущення свідчить його порівняно велика площа серед синхронних однотипних пам'яток цього періоду при повній відсутності культурних решток цього часу. Загальновідомо, що після Ольжиного погрому Іскоростень назавжди втрачає своє значення центру Древлянської землі й ніколи

більше не фігурує на сторінках давньоруських літописів. Його адміністративні функції перебирає Вручій (Овруч). Із писемних джерел XV—XVI ст. довідуємось, що Коростень у цей період був заштатним населеним пунктом Овруцької волості із незначним населенням[12]. Це підтверджують і археологічні дані. У XVI—XVIII ст. тут для потреби захисту місцевого населення використовувалось невелике за розмірами городище III, де розкопками зафіксовані згорілі споруди з матеріалами пізнього середньовіччя[13].

Отже, напрошується висновок, що городище IV не є пам'яткою ні доби Київської Русі, а ні пізнього середньовіччя. Зате воно відповідає всій сукупності зовнішніх ознак, що притаманні для укріплень милоградської культури ранньозалізного часу поліської зони[14]. Для них М. П. Кучера виділяє дві найхарактерніші риси — прямокутність зламів оборонних валів при великій площі й незначних культурних нашаруваннях (у багатьох випадках при повній їх відсутності)[15]. Отже, можемо констатувати, що городище IV в Коростені є пам'яткою, спорудженою, скоріше за все, носіями милоградської культури I тис. до н. е. Через тисячоліття воно не використовувалось древлянами через надто велику протяжність оборонних ліній.

Проте на території літописних древлян маємо все ж приклади такого повторного використання укріплень попередніх епох. Одним із них є Городище на р. Церем. Його 15-гектарний майданчик займає підвищений мис правого корінного берега ріки і в давнину був по периметру оточений кільцевим валом (Рис. 3, 3). З напільного боку оборонна лінія складається із двох валів і ровів підпрямокутних обрисів. Ще один, додатковий вал, перетинає майданчик городища, розділяючи його на дві різновеликі частини — меншу 5-гектерну, і більшу 10-гектарну. Двочленна структура городища, характерні прямокутні злами його оборонних ліній, спорудження валів не тільки на рівній місцевості, а й по схилах, видають типові прийоми будівельників милоградської культури. На користь цього свідчить не тільки схема планування, а й характер розповсюдження культурного шару, який абсолютно відсутній на великій 10-гектарній частині, а на меншій 5-гектарній представлений виключно артефактами VIII—X ст. н. е. Поперечний розріз, зроблений М. П. Кучерою на одній із ділянок захисного валу у меншій 5-гектарній частині, дозволив стратиграфічно зафіксувати слов'янську напівземлянку IX—X ст., що була врізана в уже давно існуючий вал. На інших відтинках валу в цій частині городища подібних споруд не зафіксовано. Тому абсолютно правий М. П. Кучера, який вважає, що оборонний вал і напівземлянка є різночасовими об'єктами, які репрезентують два культурно-хронологічні горизонти з майже тисячолітньою перервою: милоградський і слов'янський[16]. Таким чином, можна припустити, що древляни використали тільки один менший майданчик порожнього городища ранньозалізного часу. Подібна ситуація простежена археологами й на Дніпровському Лівобережжі, де місцеве слов'янське населення використовувало не всю площу городищ скіфського періоду, а заселяло тільки один із майданчиків укріплень складного типу. Якщо ж ці городища не мали внутрішнього розчленування валами, або ж добре природно ізольованих частин, то слов'яни їх просто ігнорували, будуючи нові укріплення, які досить часто розташовувались на відстані декількох сот метрів від городищ попередніх епох[17]. Чи не тому IV городище Коростеня залишилось протягом усього давньоруського часу незаселеним, що не мало розчленованих валами внутрішніх невеликих майданчиків?

Цікавий у цьому плані приклад Грубського городища, розташованого на абсолютно рівній, місцями заболоченій місцевості у верхів'ях вододілу басейнів Тетерева та Ірпеня. Це городище складного типу з двома укріпленими майданчиками, кожен з яких захищений валами й ровами. Перший із них, так зване Велике городище, має розміри 1000 х 750 м й нагадує в плані чотирикутник із заокругленими кутами. Через городище протікає невеликий струмок, який поділяє його на дві частини — меншу східну, площею 25 га, і більшу західну, площею 75 га (Рис. 3, 4). У східній частині Великого городища розташований ще один ізольований майданчик — Мале городище. Воно кругле в плані, діаметром 100 м. Культурний шар скіфського часу, а також слов'яно-руський VIII—XIII ст. концентрується тільки у межах західної частини Великого городища і на круглій цитаделі. Західна 50-гектарна частина не має культурних нашарувань.

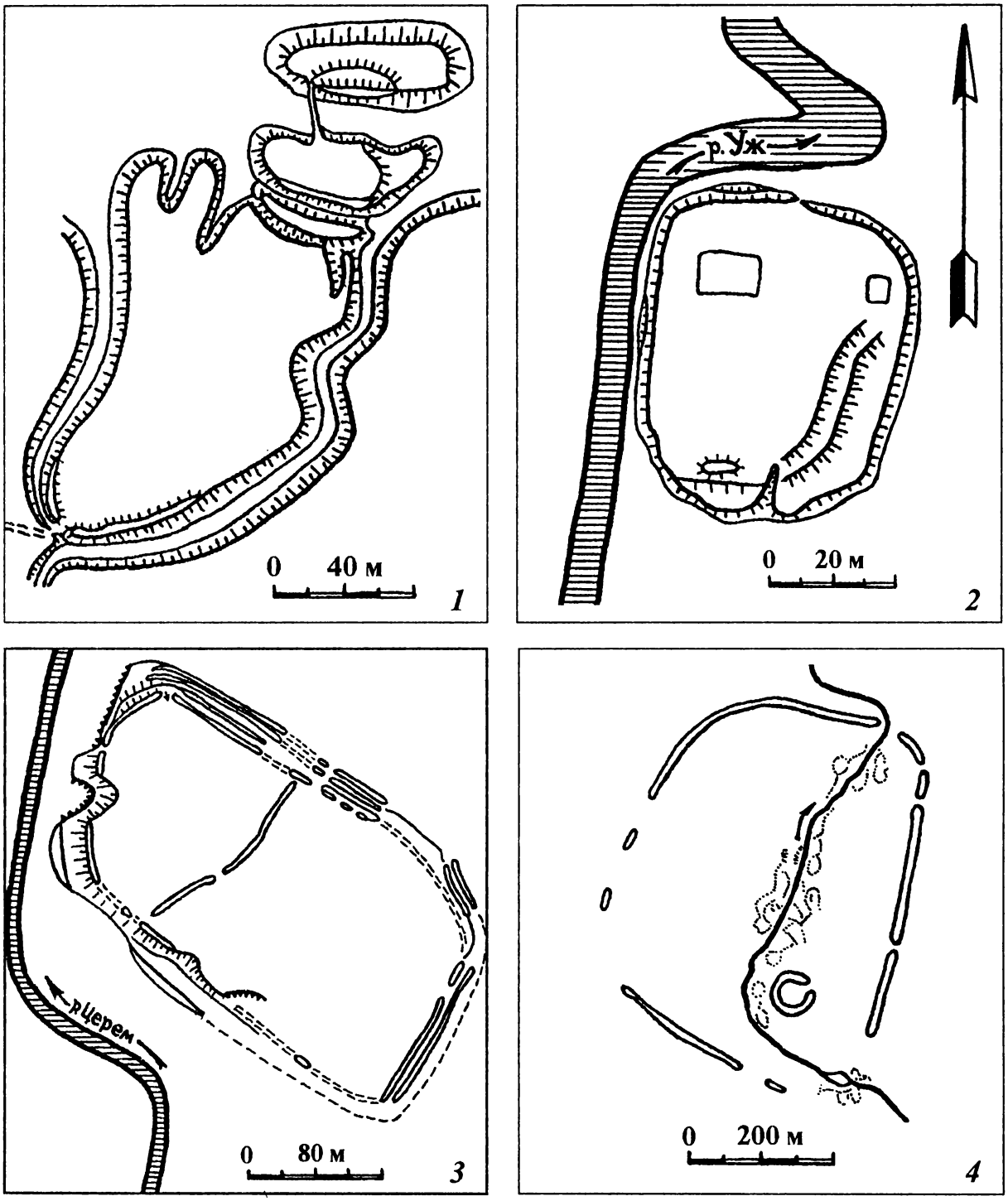

Рис. 3. Плани городищ. 1 — Городець, 2 — Бараші, 3 — Городище на р. Черем, 4 — Грубське.

П. О. Рапопорт, який обстежив цю пам'ятку ще на початку 50-х рр., абсолютно правомірно визначав час її спорудження I тис. до н. е. Тоді ж, виходячи із форми Малого городища, а також знахідок тут матеріалів Київської Русі, дослідник датував виникнення круглої цитаделі часом не раніше XII ст.[18] Погоджуючись з П. О. Рапопортом відносно датування Великого Грубського городища, ми не можемо сприйняти його міркування про пізню дату Малого. Спільна з М. П. Кучерою розвідка цього пункту у 1988 р. дала змогу встановити, що у східній частині Великого городища поряд із скіфською та давньоруською керамікою XII—XIII ст. до-

сить часто зустрічається ліпний та ранньокружальний посуд VIII—X ст. Аналогічна картина простежена й під час шурфовки майданчика Малого городища, а тому немає підстав для датування його саме XII ст. В даному випадку, як нам здається, помилка П. О. Рапопорта пояснюється його хибною уявою про час появи правильних геометричних укріплень круглої форми, які вчений вважав продуктом довгої еволюції давньоруської тактики оборони й облоги. Проте, як показали пізніші дослідження М. П. Кучери, городища правильної круглої форми будувались на території України не тільки у XII—XIII ст., а й раніше — у X—XI ст.[19] Абсолютно правий і М. П. Кучера, який пов'язував виникнення городищ круглої форми не стільки з еволюцією прийомів оборони й облоги, а з особливостями рельєфу конкретної місцевості. Не виключено, що кругла цитадель існувала всередині Великого городища ще у скіфський час, бо влаштування подібних споруд на великих городищах цього періоду — явище досить поширене[20]. Це дає можливість припускати, що вже наприкінці I тис. н.е. древляни могли заселити порожнє Грубське городище ранньозалізного часу, використавши при цьому, як укріплення, його круглу цитадель. Вали ж Великого городища, внаслідок їх значної протяжності, навряд чи могли у цей період відігравати якусь суттєву функцію. Можливо, це був допоміжний рубіж на шляху супротивника, наряду із заболоченими берегами струмка Туська.

Окрім наведених вище прикладів, у VIII—X ст. древляни використовували для потреб власної оборони і невеликі за площею городища ранньозалізного часу. Так, М.П. Кучера вважав, що в основі городища IX—XIII ст. біля с. Гульськ на Случі лежать укріплення ранньозалізного часу[21]. Ця думка дістала додаткове підтвердження після наших розкопок 1990 р., коли на поселенні, що примикає до городища, були досліджені комплекси милоградської культури[22].

Отже, можемо констатувати, що частина городищ ранньозалізного часу активно використовувалась древлянами при влаштуванні власних укріплень. Вище ми вже згадували, що дане явище характерне і для інших східнослов'янських регіонів, де населення активно використовувало укріплення попередніх епох, котрі відповідали їх уявленням про тактику оборони і облоги, й, мабуть, наявним людським ресурсам конкретної території. Це явище спостерігаємо і в західних слов'ян. Так, на території сучасної Польщі у передгір'ях Східних Карпат відомі великі городища. Ще до недавнього часу вони вважались продуктом діяльності давньопольських племен віслян. При цьому деякі польські дослідники надто тенденційно визначали східні кордони цього племінного об'єднання. Оскільки великі городища з матеріалами кінця I тис. до н. е. були відомі і в Українському Прикарпатті, і на Волині, то дана територія безпідставно включалась в ареал розселення віслян, які нібито були підкорені Руссю в кінці X ст., після походів Володимира Святославича[23]. Проте, дослідження М. Парчевського на східних теренах польських Карпат засвідчили, що на переважній більшості городищ, що вважалися специфічним типом пам'яток віслян, присутні виразні нашарування ранньозалізного часу — в основному лужицької культури I ст. до н. е. Слов'янський матеріал нечисленний і не виходить за рамки IX—XI ст.[24] Власне городища давньопольських племен кінця I тис. н. е., які не мають культурних нашарувань більш ранніх епох, як і городища східних слов'ян, дуже скромні за своїми розмірами, і їх площа рідко перевищує 1 га[25]. А тому є всі підстави вважати великі городища Малопольщі не специфічним типом пам'яток віслян, а звичайними укріпленнями ранньозалізного часу, певною мірою використаними повторно місцевим населенням наприкінці I тис. н. е. Ані східні, ані західні слов'яни у цьому відношенні не є якимось винятком. Так, приблизно в цей же час у Прибалтиці давньоестонські племена дуже часто використовували городища ранньозалізного часу, пристосовуючи їх для власних потреб оборони[26].

Таким чином, можемо констатувати, що "гради" древлян демонструють ідентичні риси у способах будівництва укріплень, їх топографії та плануванні з іншими регіонами слов'янського світу. Не витримала перевірки часом і теза П. М. Третьякова про "специфічне влаштування древлянських городищ" — їх "гніздове" розташування на обмеженій території, на невеликій відстані одне від одного. Характерним прикладом цього дослідник вважав городища у Коростені та Городську[27]. Дійсно, у названих пунктах розташовуються декілька ізольованих одне

від одного укріплень. Проте, зараз встановлено, що городські укріплення датуються часом не раніше другої половини XII—XIV ст.[28] IV городище Коростеня є пам'яткою ранньозалізного часу. За останні роки нами зафіксовані матеріали IX—X ст. на двох городищах, розташованих поряд у м. Новограді-Волинському. Отож, маємо підстави говорити тільки про два пункти з ранніми нашаруваннями, які демонструють "специфічні древлянські риси гніздового розташування" Проте, як ми відзначили вище, у цей час на території Древлянської землі існувало близько 20 укріплених пунктів, які цих специфічних рис не виявляють. "Гніздове" розташування деяких "градів", на наш погляд, пояснюється зовсім іншими причинами.

Візьмемо як приклад літописний Іскоростень. Із контексту літописних даних випливає, що до середини X ст. це був головний центр Древлянської землі. Три його синхронні городища з матеріалами кінця I тис. н. е. мають сумарну укріплену площу, яка не перевищує 2,5 га. У свою чергу наявність поблизу них великого курганного некрополю вказує на значну кількість населення. Це дозволяє припускати, що за відсутності оптимального за розмірами місця для будівництва єдиного укріплення, жителі Іскоростеня використали три окремі природно ізольовані точки, що розташовувались у зоні візуальної видимості, доповнивши їх штучними фортифікаціями. У той же час лівобережне готове 9-гектарне городище залишилось незаселеним, оскільки людських ресурсів для його оборони було, мабуть, явно недостатньо. Невеликі, але прекрасно захищені правобережні городища змогли протягом тривалого часу витримувати облогу військ Ольги.

Можливе й інше пояснення "гніздового" розташування Іскоростенських городищ. Вони могли виникнути як три незалежні одне від одного поселення і в процесі свого поступального розвитку утворити нову якість — ранньофеодальний центр, залишаючись при цьому його домінуючими укріпленими частинами. Схожі процеси при формування ядра майбутньої території ранніх слов'янських міст зафіксовані археологічно при дослідженні Києва, Чернігова, давньопольського Гнєзно, чеської Праги та деяких інших[29]. Відмінність древлянського Іскоростеня від вищеназваних центрів полягає в тому, що тут природні процеси міського розвитку виявились насильно перерваними, й, таким чином, незавершеними. Подібна доля спіткала більшість "градів" древлян, в яких нова великокнязівська влада небезпідставно вбачала гнізда місцевого сепаратизму. Археологічні дані свідчать, що за невеликими винятками, життя на них затухає у другій половині X ст. Безперервний поступальний розвиток демонструє хіба що Вручій — новий адміністративний центр Древлянської землі, і два-три "гради" (Грубське, Яроповичі), які стали ключовими фортецями в боротьбі з печенігами на кордоні із лісостепом. У XII—XIII ст., внаслідок поглиблення феодалізації давньоруського суспільства і намаганням великокнязівської влади до більш глибокого освоєння внутрішніх підлеглих територій, життя поступово відновлюється на місці колишніх "градів" Проте, це вже зовсім інша сторінка їх історичного розвитку. Сподіваємось, що дослідження, які тривають, допоможуть отримати додаткову інформацію, що дозволить конкретизувати ті чи інші положення нашої роботи.

---

[1]Третьяков П. Н. Славянская (Днепровская) экспедиция 1940 г. // КСИИМК. — 1941. — Вып. X. — С. 120—124.

[2]Тимощук Б. О. Слов'яни Північної Буковини VI—IX ст. — К., 1976; Федоров Г. Б., Чеботаренко Г. Ф. Памятники древних славян // Археологическая карта Молдавской ССР. — Кишинев, 1974. — Вып. 6; Хавлюк П. І. Древньоруські городища на Південному Бузі // Слов'яно-руські старожитності. — К., 1969. — С. 156—174; Сухобоков О. В. Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники). — К., 1975.

[3]Русанова И. П. Славянские древности VI—IX вв. между Днепром и Западным Бугом // САИ. — М., 1973. — Вып. Ei-25. — С. 9.

[4]Кучера М. П. Дослідження городищ на Волині і Поділлі // Археологія. — 1979. — Вип. 29. — С. 62—72.

[5]Звіздецький Б. А. Малинське городище древлян // Старожитності Русі-України. — К., 1994. — С. 119—124.

[6]Петрашенко В. О. Слов'янська кераміка VIII—X ст. Правобережжя Середнього Подніпров'я. — К., 1992.

[7]Звіздецький Б. А. Про час виникнення та соціальну типологію древлянських градів IX—X ст. // УІЖ. — 1990. — № 3. — С. 77—87.

[8]Звіздецький Б. А. Про кордони Древлянської землі // Археологія. — 1989. — № 4. — С. 47—58.

[9]Козубовський Ф. А. Записи про досліди археологічні коло м. Коростеня року 1925. — Коростень, 1926. — С. 8—14; Він же. Дослідження Коростенського городища // Наукові записки ІІМК. — К., 1934. — Кн. 3—4. — С. 103—104.

[10]Самойловський І. М. Стародавній Коростень // Археологія. — 1970. — Т. XXIII. — С. 197.

[11]Козубовський Ф. А. Записи про досліди... — С. 7.

[12]Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли. — Одесса, 1912. — Т. 1 (Литовский период). — С. 221.

[13]Козубовський Ф. А. Дослідження Коростенського городища... — С. 103—104.

[14]Мельниковская О. Н. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке. — М., 1967.

[15]Кучера М. П. Городища милоградської культури в Київському Поліссі // Археологія. — 1976. — Вип. 20. — С. 88—94.

[16]Кучера М. П. Нові дані про городища Житомирщини // Археологія. — 1982. — Вип. 41. — С. 76.

[17]Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. —1961. — № 104. — С. 220—222.

[18]Раппопорт П. А. Заметки о датировке некоторых типов городищ Поднепровья // КСИИМК. — 1952. — Вып. 25. — С. 21—31.

[19]Кучера М. П. Давньоруські городища в західній частині Переяславщини // Археологія. — 1978. — Вип. 25. — С. 21—31.

[20]Мельниковская О. Н. Племена Южной Белоруссии... — С. 24—30; Моруженко А. А. Городища лесостепных племен Днепро-Донского междуречья VII—III вв. до н.э. // СА. — 1985. — № 1. — С. 160—178.

[21]Кучера М. П. Нові дані... — С. 75.

[22]Звіздецький Б. А. Стародавній Возвягль за матеріалами досліджень 1992—93 рр. // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в II пол. I тис. н. е. — на поч. II тис. н. е. (Тези доповідей). — Чернівці, 1994. — С. 60—62.

[23]Dabrowska E. Wielkie grody dorzecza gorhei Wisly. — Wroclaw. — Warszawa. — Krakow. — Gdansk. — 1973. — S. 113—133.

[24]Parczewski M. Stan badan nad grodziskami wczesnosredniowiecznymi we wschodniej czesti polskich Karpat // AAC. — 1986. — T. 25. — S. 179—205.

[25]Hensel W. Archeologia o poczatkach miast slowianskich. — Warszawa. — Wroclaw. — 1963.

[26]Тыниссон Э. Ю. Городища Эстонии // Автореф. дисс... докт. ист. наук. — М., 1988. — С. 17.

[27]Третьяков П. Н. Древлянские грады // Академику Б.Д. Греколву ко дню 70-летия. Сб. статей. — М., 1952. — С. 64—68.

[28]Звиздецкий Б. А. О времени существования летописного Городеска // СА. — 1989. — № 4. — С. 44-56.

[29]Толочко П. П. Древний Киев. — К., 1982. — С. 29—63; Коваленко В. П. Основные этапы развития древнего Чернигова // Чернигов и его округа в IX—XIII вв. — К., 1988. — С.22—33; Mikolaiczyk G. Poczatki Gniezna // Muzeum archeologiczne w Poznaniu. — Warszawa. — Poznan. — 1972. — T. 1. — S. 135—141; Smetanka Z. Pocatky Prazskego hradu a jego postavani v Ranem stredoveku // Veda a zivot. — 1982. — XXVII. — S. 21—25 ; Trestik D. Pocatky Prahy a ceskego statu // Folia Historika Bohemika. — 1983. — № 5. — S. 7—37.

Звіздецький Б. А., Петраускас А. В., Польгуй В. І.

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАРОДАВНЬОГО ІСКОРОСТЕНЯ

Стародавній Іскоростень вважається одним із найдавніших міст Східної Європи. Перша письмова згадка про нього вміщена у початковому зводі Несторової "Повісті временних літ" під 945 р. Саме тоді древляни поблизу міста вбили великого київського князя Ігоря за перевищення їм норми збору щорічної данини: «...и шедше из города Искоростеня Древляне. И оубиша Игоря, и дружину его, бъ бо ихъ мало. И есть могила его оу Искоростина города в Деревъх и до сего дни ...»[1]. У 946 р. Ольга, вдова Ігоря, спорядила велику військову каральну експедицію супроти бунтівної Древлянської землі. У вирішальній битві, яку розпочав символічним киданням списа у бік ворога син Ігоря — чотирирічний Святослав, древляни були вщент розгромлені: «Древляны же побъгоша и затворишася в городъх своих. Ольга же оустремишася сь сыном своим на Искоростень городь, яко тъ оубили мужа ея...»[2]. Далі літописець повідомляє, що обложені древляни мужньо захищали своє місто. Усе літо війська Ольги утримували твердь в облозі і тільки завдяки хитрощам княгині, яка пообіцяла городянам не чинити насильства, місто впало. Для цього Ольга, буцімто, взяла з них легку данину: "по три голуби і три горобці від двору". Коли ж почало смеркатись, воїни Ольги прив`язали до лап птахів підпалені трути і відпустили. Налякане птаство полетіло в місто — голуби в голуб`ятники, горобці під стріхи дахів. Дерев`яні споруди запалали, а городяни почали тікати і були схоплені київськими дружинниками.

Тут неважко помітити епічно-легендарну основу літописної хроніки. Події 946 р. вже для Нестора, який творив свою "Повість ..." у кінці XI — на початку XII ст., були сивою давниною. Можливо тут він використав якусь героїчну билину на зразок саг вікінгів, яка у його часи була поширена серед дружинників київського князя і виконувалась гуслярами під час урочистих банкетів. Більш прозаїчним і приземленим є продовження літописного зводу, де сказано, що коли іскоростенці намагались покинути підпалене місто: «... повелъ Ольга воемь своимь имати я. И тако взя городь, и пожьже. И старъишины же города ижьже. И прочая люди: овъхь изби, а другия работъ преда мужем своимь, а прокь остави ихь платити дань. И вьзложи на ня дань тяжьку ...»[3].

Навіть із цього невеликого уривка видно, що легендарно-епічна основа билини переплелася із реальними подіями взяття головного міста древлян Іскоростеня. Якщо місто палало, то навіщо ж було Ользі віддавати воїнам повторний наказ про його спалення? Найбільш вірогідно, Ольга могла або ж скористатись із випадкової пожежі, яка виникла у обложеному місті, або ж підступно пообіцяти древлянам "дань легку" Страждаючи від облоги, іскоростенці могли повірити обіцянкам Ольги і відчинити міську браму. Розплата була жорстокою. Давньоруські літописні хроніки з цих пір жодного разу не згадують Іскоростень на своїх сторінках. Адміністративні функції центру Древлянської землі перебрав на себе сусідній Вручій (теперішній Овруч). Тільки через шість з половиною століть, у 1570 р., знаходимо писемну згадку про Коростень у донесенні сеймових комісарів, які проводили люстрації замкових укріплень Київського воєводства. Серед невеликих укріплень Овруцького повіту згадано й Коростень, як центр окремої Завшської волості [Заужської — авт.], де мешкають постійно: "4 боярина завшських и 3 людей попа Искоростенського ..."[4]. Абсолютна відсутність писемних джерел про місто протягом всього давньоруського часу, а також у часи пізнього середньовіччя, коли колишня древлянська територія входила до складу Великого князівства Литовського, давала підстави історикам XIX—XX ст. припускати, що Коростень був повністю знищений під час облоги 946 р. і більш ніколи не відновлювався. Дослідників навіть не насторожувала фраза літописця, що не всіх мешканців міста знищили чи відвели у полон. Це в першу чергу

© Звіздецький Б. А., Петраускас А. В., Польгуй В. І., 2004

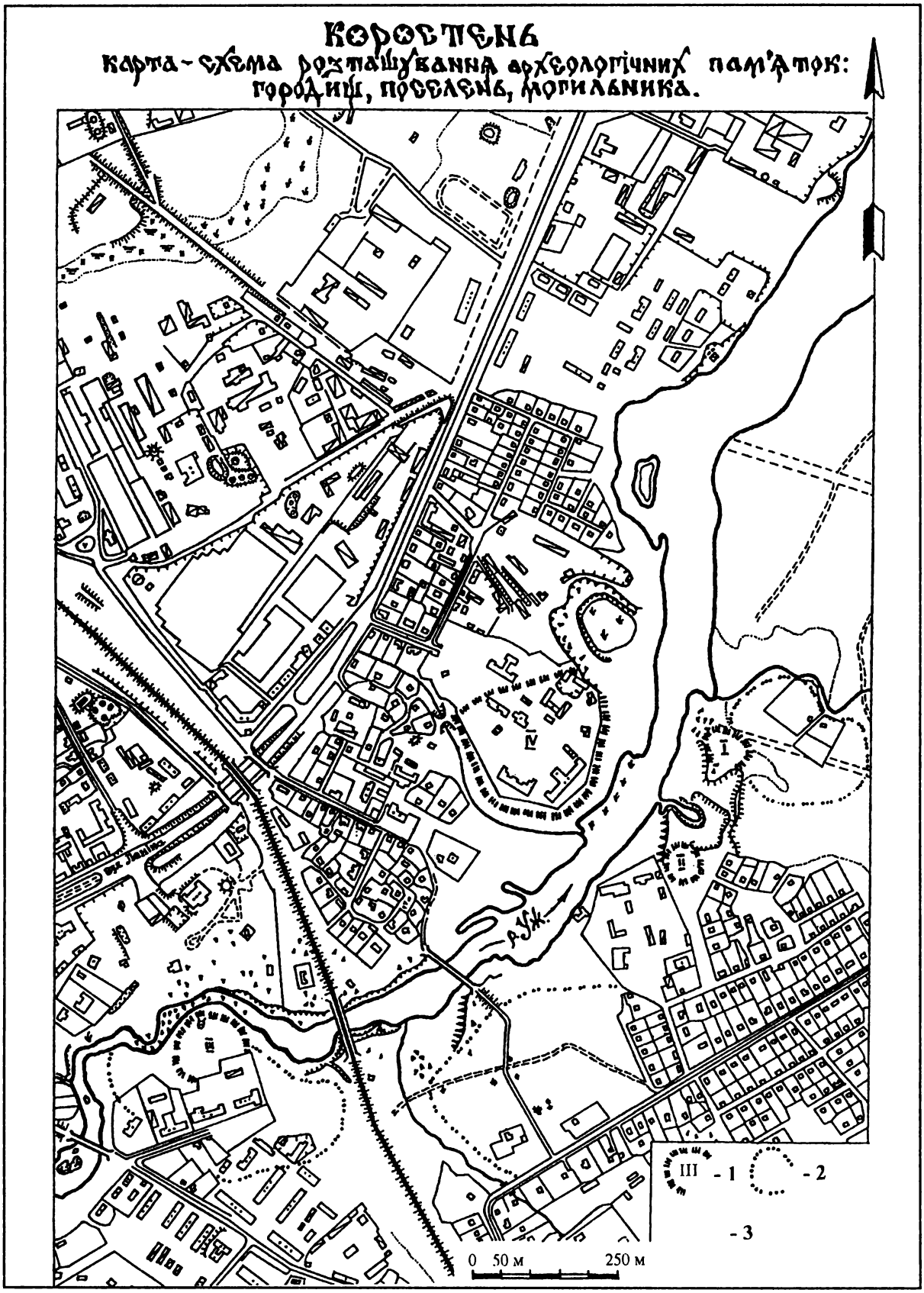

Рис. 1. Ситуаційний план розташування археологічних пам`яток у м. Коростені: 1 — городища; 2 — курганний могильник; 3 — поселення.

стосувалось родо-племінної верхівки — "мужів ліпших" і "старійшин". Літописець прямо вказує, що Ольга залишила в живих частину іскоростенців: "прокь остави ихь платити дань" Але у яких масштабах позначилась катастрофа 946 р. на демографічному, господарському і культурно-економічному розвитку цього ранньосередньовічного міського осередку, було неясно. Історія, як наука, що оперує в першу чергу писемними джерелами, була неспроможною відповісти на всі вищезгадані запитання. Тому вирішальне значення для всебічного висвітлення "найбільш темних" сторінок прадавньої історії Коростеня відіграють археологічні першоджерела.

Перші наукові археологічні розвідки у межах літописного міста були проведені ще у другій половині XIX ст. видатним українським істориком і археологом професором Київського університету св. Володимира В. Б. Антоновичем. У Коростені вчений зафіксував чотири окремі групи курганних могильників, а також велике городище на лівому березі р. Уж (городище № 4 — авт.) Поблизу цього городища він провів розкопки у курганній групі № 2, т. з. "групі курганів біля Овруцького поштового шляху". За даними В. Б. Антоновича, вона була найчисельнішою і налічувала 68 насипів[5]. У 1887 р. тут було досліджено п`ять насипів, один із яких виявився кенотафом. В інших чотирьох курганах були знайдені тілопокладення із західною орієнтацією на рівні давнього горизонту, або ж на невеликих підсипках із значними вкрапленнями перегорілого деревного вугілля. Інвентар: залізний ніж, дерев`яне відерце з ручкою, срібні дротяні кільця, срібний пластинчастий перстень із зав`язаними кінцями. Висота досліджених курганів, за В. Б. Антоновичем, сягала від 0,5 до 1 м. Навкруги простежувались кільцеві ровики.

У більш пізній своїй праці "Археологическая карта Волынской губернии» вчений уточнив, що у самому місті є не одне, а два городища й чотири курганні групи. Перша група розташована безпосередньо у самому містечку Іскоростень, серед селянських садиб і нараховує 60 насипів; група № 2 лежить при поштовій дорозі на Овруч і нараховує 68 насипів; група № 3 і № 4 розташовується на правому березі ріки біля дороги на с. Ходаки і має відповідно 18 і 30 насипів[6].

Польові дослідження Коростеня, розпочаті В. Б. Антоновичем, були продовжені у 1900 р. археологом-аматором, меценатом, бароном Ф. Р. Штейнгелем. Збереглись короткі повідомлення про те, що ним були зняті окомірні плани коростенських городищ, а також здійснені пробні розкопки на них[7]. На превеликий жаль, з цих нотаток незрозуміло, де ж конкретно велись розкопки і який матеріал вони дали. Немає тут і планів коростенських укріплень. Більш детальна інформація збереглась про дослідження в той же час коростенських курганів, наведена у окремій статті Ф. Р. Штейнгеля[8]. З неї випливає, що у 1900 р. були досліджені 5 насипів у курганній групі № 2, де вів розкопки В. - Б. Антонович. Автор повідомляє, що тут було зафіксовано лише 59 курганів. Отже, за 13 років було розорано 9 з них. Два розкопаних кургани виявились кенотафами, ще у двох поховання здійснені за обрядом трупопокладення головою на захід, на рівні давнього горизонту. Ще одне поховання зроблене на високій (до 0,7 м) земляній підсипці. У похованнях інвентар відсутній, за винятком одного випадку, коли було знайдене срібне дротяне кільце й фрагменти кераміки. Ф. Р. Штейнгель відмічає велику кількість деревного вугілля у насипах, а також наявність залізних цвяхів від трун[9].

Найбільші за розмахом у дореволюційні часи дослідження коростенських курганних старожитностей здійснені у 1911 р. визначним археологом В. В. Хвойкою. В загальній кількості ним було розкопано 23 насипи. Публікація результатів цих робіт була дуже коротенькою і поверхневою. Більш детальною є стаття Р. І. Виєзжева, написана на підставі польового щоденника В. В. Хвойки, архівних матеріалів Ленінградського відділення ІІМК АН СРСР та невеликої колекції розкопок, що збереглися у фондах Національного історичного музею у м. Києві[10].

Згідно з даними Р. І. Виєзжева, В. В. Хвойка дослідив 21 насип знову ж таки у курганній групі № 2, де раніше працювали В. Б. Антонович та Ф. Р. Штейнгель. Як і у попередніх випадках, у курганах цієї групи небіжчики були поховані за способом трупопокладення головою на захід, на рівні давнього горизонту. Супроводжуючий їх поховальний інвентар не відзначався розмаїттям і складався здебільшого із простих дротяних срібних та бронзових перснів та

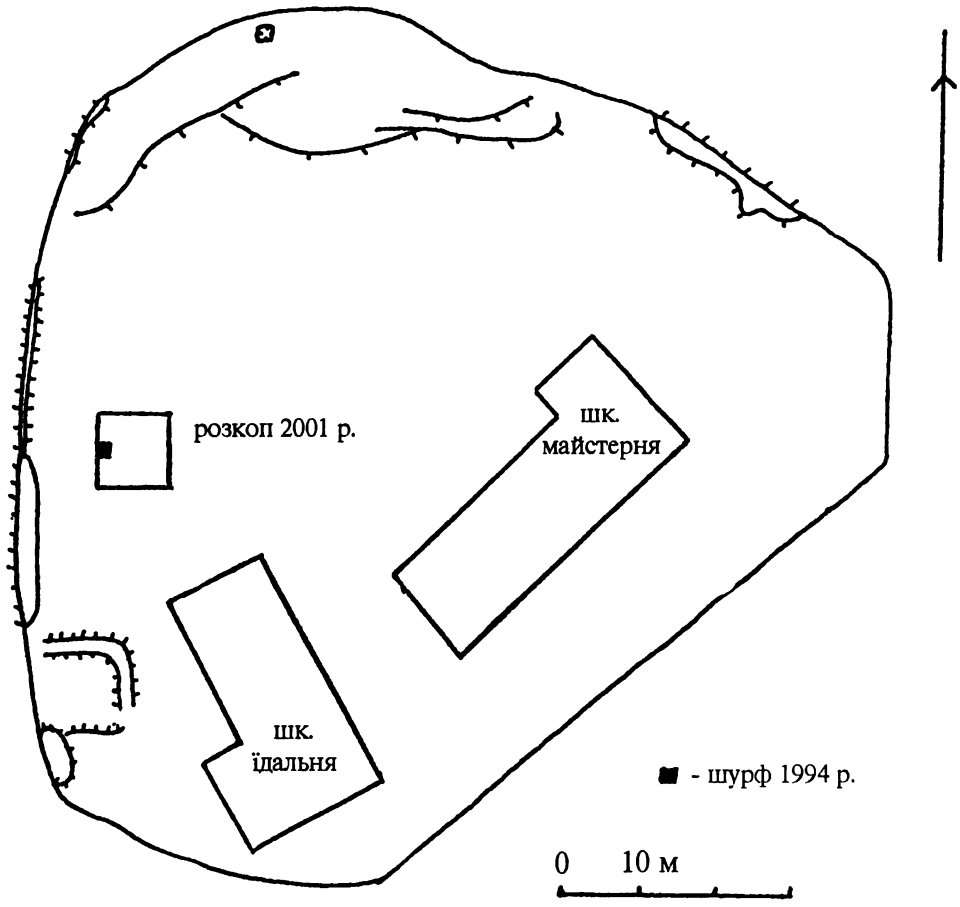

Рис. 2. Абрис майданчика городища №3.

скроневих кілець, ножів, поясних пряжок ліроподібної форми, намистин із пастового скла, сердоліку чи бурштину. Тому, безсумнівно, привертають увагу два насипи, де супроводжуючий інвентар різко контрастує з оточуючими їх курганами. Маємо на увазі курган № 5 і курган № 16. Так, перший із них мав висоту 4,9 м при діаметрі 18,2 м. По периметру оточений широким кільцевим ровиком. У тілі насипу, дещо вище давнього горизонту, виявлено три групи каменів, складених у декілька ярусів, кількістю від 3 до 8 у кожному скупченні. На рівні давнього горизонту зафіксовані сліди дерев`яної домовини розмірами 3,5 х 2,4 м. Всередині домовини розчищено залишки двох скелетів — чоловічого й жіночого, орієнтовані головами на захід. При чоловікові праворуч від голови знайдені залізні обручі та ручка від дерев`яного відерця, біля правого плеча — залізна бойова сокирка, біля правого стегна — залізний ніж і кам`яний оселок, біля шиї пірофілітова застібка(?), на пальці правої руки — срібний витий перстень, на грудях — бронзову застібку, в ногах — фрагменти роздавленої керамічної посудини.

Біля жіночого кістяка зафіксовані: з лівого боку — фрагменти керамічної посудини, біля черепа — 5 срібних скроневих кілець есоподібної форми, 4 срібні намистини діжкоподібної форми, прикрашені посередині і на кінцях кульками зерні, 14 намистин із сердоліку, дві підвіски із сердоліку й кольорового скла, три намистини із кольорової смальти, на пальці руки срібний пластинчатий перстень із зав`язаними кінцями, біля пояса — срібний бубонець.

Багатий інвентар знайдений також і в кургані № 16. Його висота сягала 3,4 м при діаметрі близько 15 м. На рівні давнього горизонту лежав жіночій скелет, орієнтований головою на захід. Біля черепа знайдено дві великі золоті тринамистеві золоті сережки, т. з. "київського типу", 6 золотих скроневих кілець, чотири із яких виготовлені із тонкого, а два — із товстого

дроту. Біля правого стегна знайдені два залізних ножі, а в ногах — залізні обручі від дерев'яного відерця.

Безсумнівно, два вищеописаних кургани могли належати представникам вищих верств місцевої древлянської родо-племінної знаті.

Ще два кургани були розкопані у 1911 р. В. В. Хвойкою у самому м. Коростені. Як зазначено у його польовому щоденнику, вони розташовані навпроти місця, що зветься "Ольжині купальні" На наш погляд, це були кургани із залишків групи № 1 за В. Б. Антоновичем, розкидані серед селянських садиб тодішнього містечка. Мабуть, вони розташовувались десь у районі сучасної вул. Ольгинської. Важливі дані дав курган № 19, де було зафіксоване тілоспалення на місці. Як повідомляє І. М. Самойловський, у шарі спаленизни товщиною 0,15—0,25 м були знайдені рештки кальцинованих кісток і керамічні фрагменти 10 посудин. Автор статті датував час спорудження кургану часом не пізніше X ст. Зараз ми можемо стверджувати на підставі аналізу керамічного комплексу, що час виникнення цього насипу припадає на період не пізніше першої пол. X ст.

На цьому, власне, і закінчується перший етап вивчення коростенських старожитностей, який можна охарактеризувати як період початкового накопичення і спроб систематизації археологічних першоджерел про літописний Іскоростень. Звісно, захоплення дореволюційних дослідників вивченням лише однієї категорії пам'яток — курганів не змогло відповісти на питання, коли і як виникло місто, але все ж до цього часу залишається одним із цінних джерел його первісної історії. Тим більше, що із будівництвом залізничних колій, які з'єднали Коростень з іншими регіонами тодішньої Російської імперії на початку XX ст., колись тихе провінційне містечко почало бурхливо зростати. Цей ріст, безсумнівно, не міг не позначитись на стані археологічних об'єктів на його території. Масова забудова у багатьох випадках стерла з лиця землі його найдавніші курганні некрополі, а неконтрольований видобуток високоякісного граніту значною мірою зашкодив стану стародавніх городищ.

Після розкопок В. В. Хвойки ніяких археологічних робіт на території міста не проводилось. Ця більш ніж десятирічна перерва була

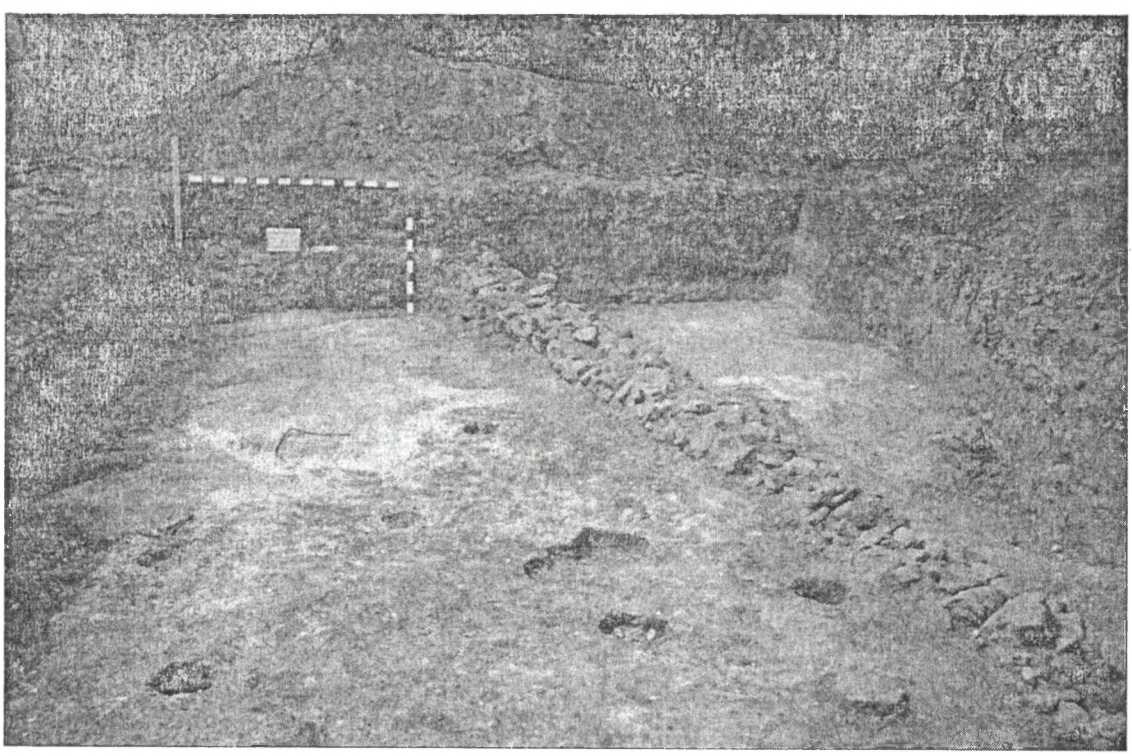

Рис. 3. Фундаментна забутовка пізньосередньовічної наземної споруди.

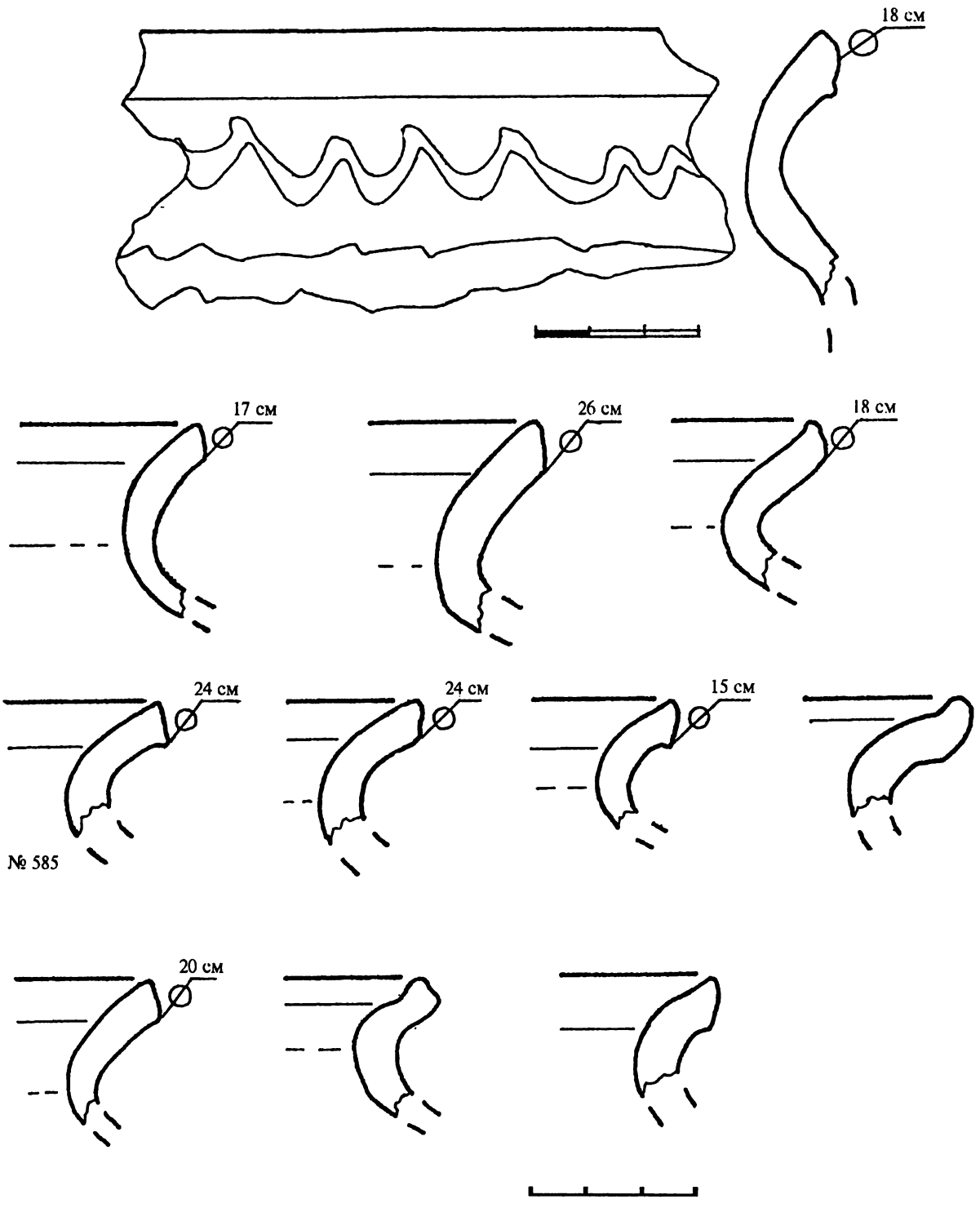

Рис. 4. Профілі вінець кераміки IX—X ст. з городища №3.

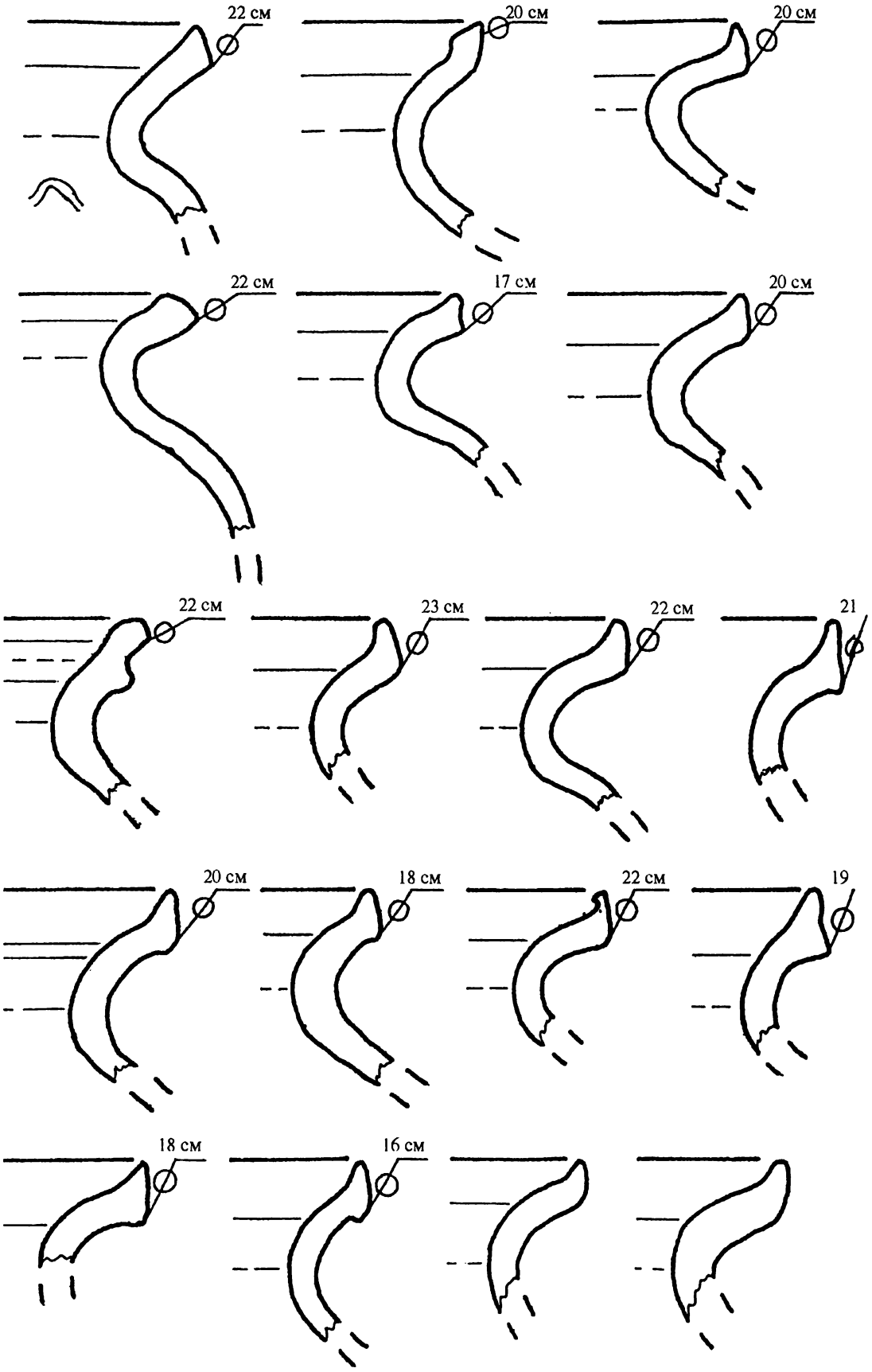

Рис. 5. Профілі вінець кераміки кінця X—XI ст. з городища №3.

викликана тяжкими роками спочатку Першої світової війни, революції й громадянської війни, післявоєнної розрухи. Але починаючи з двадцятих років XX ст. життя поступово входило в мирне русло. У великих наукових центрах України запрацювали установи і організації, які покликані були піклуватись долею охорони і збереження історико-культурної спадщини. Виникали і створювались нові культурні осередки, зокрема музеї. Одним із таких новостворених осередків культури став Коростенський окружний краєзнавчий музей, а його першим директором став колишній вчитель Ф. А. Козубовський. Велику роль у створенні Коростенського краєзнавчого музею відігравав видатний український археолог С. С. Гамченко. Сам він став першим наставником Ф. А. Козубовського і домігся того, щоб культурно-просвітній осередок, яким вбачався тодішній музей, займався наряду з цим і науково-дослідницькою діяльністю. С. С. Гамченко справедливо вважав і особисто переконував Ф. А. Козубовського, що найважливішою справою новоствореного музею має стати охорона і вивчення старожитностей літописного міста. Саме за ініціативи С. С. Гамченка у 1925 р. Ф. А. Козубовський провів перші дослідження городища № 1, якому загрожувала повна руйнація через постійний видобуток граніту для потреб міського будівництва. Результати археологічних розкопок Ф. А. Козубовський опублікував у невеличкому монографічному дослідженні[11]. З точки зору сучасної методології і методики, робота Ф. А. Козубовського видається слабенькою і в чомусь навіть дилетантськи-наївною. Але, не слід забувати, що і вся археологічна наука України, і сам автор у 20-ті рр. XX ст. робили лише перші свої кроки. У Ф. А. Козубовського не було ніякого практичного досвіду в організації та проведенні археологічних розкопок, він проводив їх за застарілою методикою, не вмів розрізняти й класифікувати добутий матеріал. Але ця робота й донині цінна тим, що у ній автор вперше намагався встановити найбільш повну історичну топографію літописного Іскоростеня, зробив ряд цінних спостережень за сучасним йому станом археологічних об`єктів і т. п. Свої роботи у Коростені Ф. А. Козубовський продовжив і в 1926 р. охоронними дослідженнями найбільш поруйнованих курганів на правому березі р. Уж. В одному з них, поблизу городища № 1, було зафіксовано поховання за обрядом кремації на місці. Найбільш цінною є знахідка у шарі спаленизни чотирьох арабських (?) мідних (?) монет[12]. На превеликий жаль, нині ми не маємо якихось більш повних даних про ці розкопки.

Слід зазначити, що у ці роки два кургани у курганній групі т. з. "Дачі Іваницького" було досліджено С. С. Гамченком. У рукописному архіві вченого збереглася неопублікована робота, де є опис дослідження одного з них[13]. Перу вченого належить ще одна неопублікована, але надзвичайно важлива рукописна стаття "Археологічні першоджерела м. Коростеня і його околиць" У цій невеликій роботі поміщено картулегенду, а також найповніший перелік старожитностей Іскоростеня, відомих досліднику станом на 1930 р.[14]

Взагалі слід зазначити, що саме із 30-ми рр. XX ст. пов"язувались певні сподівання на відновлення повномасштабних розкопок і розвідок у прадавній "столиці" Древлянської землі. Так у 1934 р. тут відновив свої роботи Ф. А. Козубовський, який на той час вже був цілком сформованим вченим, начальником експедиції ІІМК АН УРСР. На превеликий жаль, його подальша доля склалася трагічно. За сфабрикованим звинуваченням він був репресований. Під час нелюдських багатомісячних тортур Ф. А. Козубовський став фізичним і психічним інвалідом. За деякими даними, його було поміщено до Кирилівської психіатричної лікарні у м. Києві, де він у 1941 р. був нібито розстріляний німецькими окупантами.

Від останніх розкопок Ф. А. Козубовського збереглося лише коротке повідомлення про його основні результати. З них випливає, що тоді досліджувалось городище № 2 і № 3. На першому із них розкопками було виявлено: " велику землянку розмірами 5 х 5,5 м з центральним вогнищем і численним інвентарем ". На думку Ф. А. Козубовського, її слід датувати часом X—XII ст. На городищі № 3 було встановлено три різночасові культурні нашарування: "... 1) неолітичне в спідньому шарі (крем`яні вироби, фрагменти посуду); 2) ранньофеодальної доби (фрагменти слов`янського посуду, прикраси, пряслиця тощо); 3) литовської доби (виявлено в землі згорілу й засипану внутрішнім зсувам валу будівлю XVI ст. "[15].

Шістдесят років жодних археологічних досліджень на території Коростеня не проводилось,

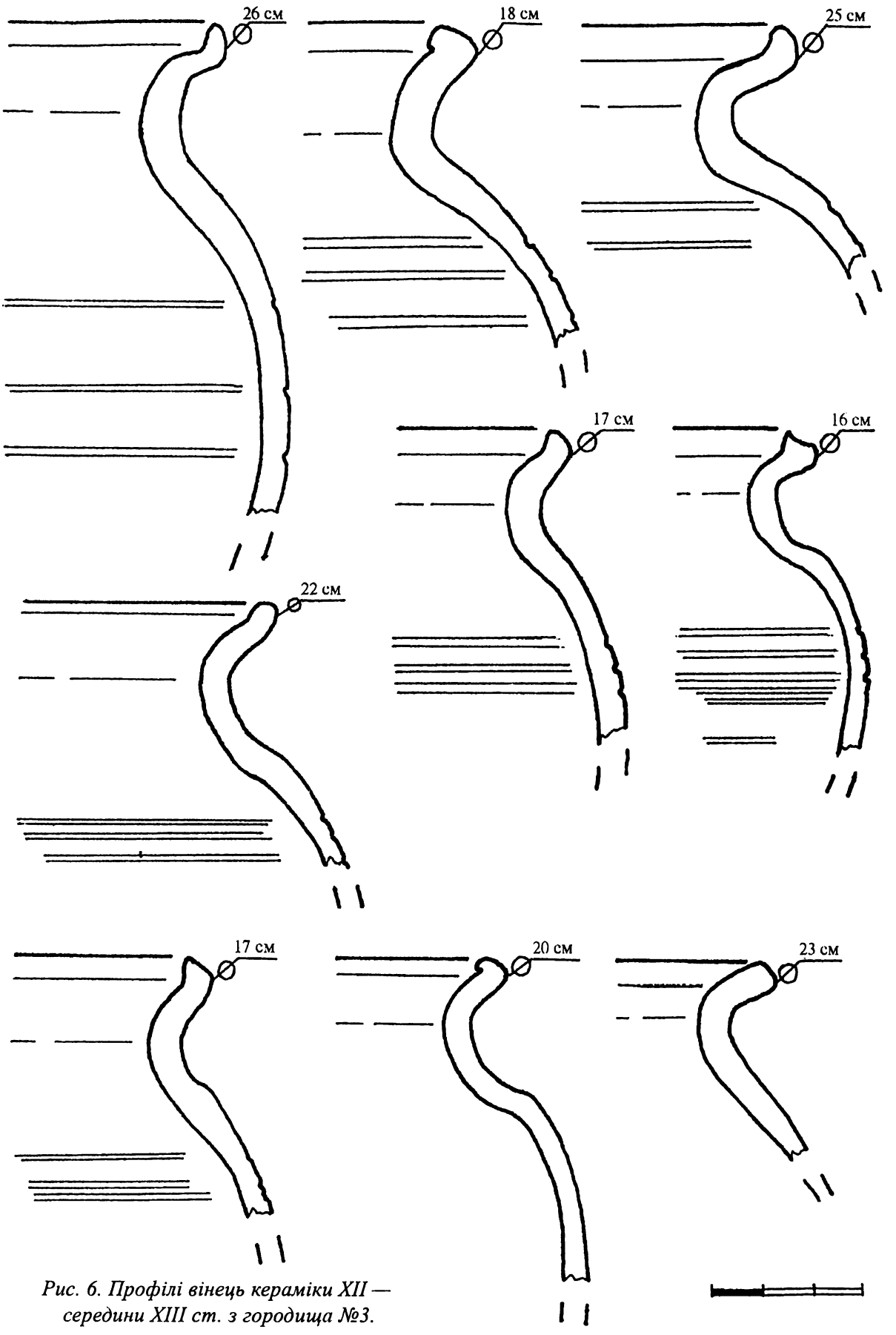

Рис. 6. Профілі вінець кераміки XII — середини XIII ст. з городища №3.

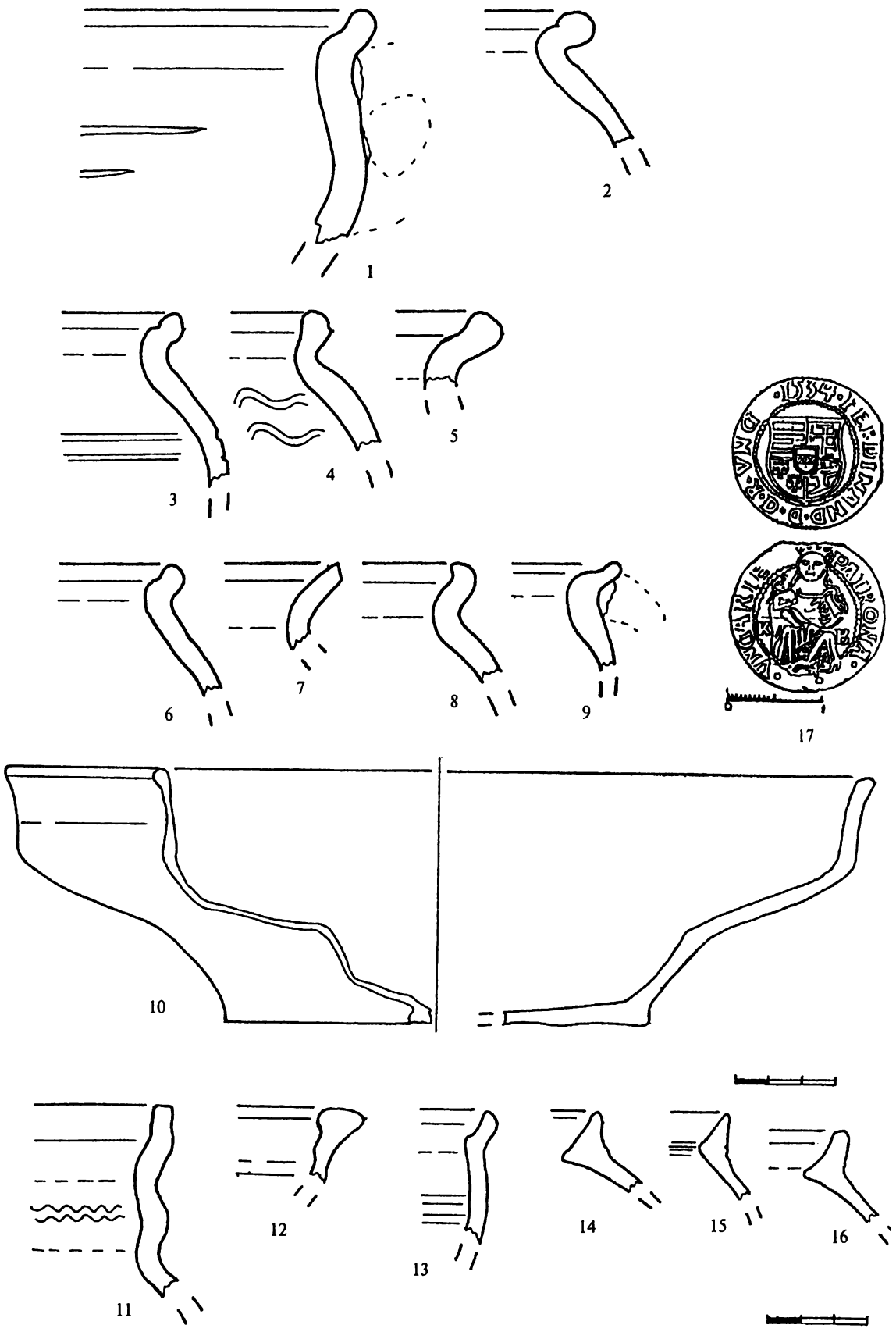

Рис. 7. Городище №3. 1—9 — профілі вінець кераміки кінця XIII — поч. XV ст.; 10—16 — профілі вінець кераміки XVI — поч. XVIII ст.; 17 — срібний угорський динарій чеканки 1534 р.

і тільки у 1994 р. невелика експедиція ІА НАНУ, яку очолював Б. А. Звіздецький, провела повторне обстеження пам`яток літописного Іскоростеня. Основною метою цієї розвідки було встановлення їх наявності, ступеня збереженості і хронології за вимогами сучасної методології. Тоді було констатовано: 1) практично повна руйнація городища № 1; 2) відкриття поблизу городища № 1 великого синхронного йому поселення; 3) встановлено сумарну відносну хронологію городища № 1, № 2 і поселення — VIII — сер. X ст.; 4) зафіксовано відносно непогану збереженість городища № 3; 5) методом шурфовки визначено час його існування в межах кінця IX—XVII ст.; 6) зафіксовано наявність залишків двох курганних некрополів літописного міста (Рис. 1). Все це дозволило зробити висновок про реальні перспективи подальших досліджень міської території з метою подальшої фіксації, взяття на облік і дослідження археологічних об`єктів[16]. І донині залишається актуальною проблема часу виникнення і формування ядра території давнього Іскоростеня. Саме тому у 2001 р. Інститутом археології НАНУ були проведені стаціонарні розкопки на двох важливих, на наш погляд, археологічних пам`ятках міста — городищі №3 і на поселенні, яке примикає безпосередньо до залишків городища №1.

Дослідження городища №3.

Ще розвідкою 1994 р. встановлено, що городище №3 розташоване на правому березі р. Уж, поміж залізничним мостом на напрямку Коростень-Київ і автомобільним мостом на автошляху, що веде з Коростеня у напрямку сіл Шатрище і Грозине. Городище займає мисовий виступ правого корінного берега річки висотою до 40 м над рівнем води.

З північно-західного боку городище практично неприступне: його схил утворений з прямовисних природних гранітних блоків. Східний і західний схили також стрімкі і спадають до стародавніх природних ярів. Південні схили повністю знівельовані і сплановані господарськими і навчальними корпусами коростенської середньої школи № 2 і нині не простежуються. Оборонні споруди городища простежуються тільки в деяких місцях у вигляді невисоких валоподібних підвищень. Сам майданчик городища має неправильно-овальну форму розмірами близько 120 х 100—110 м. Згідно з даними Ф. А. Козубовського, площа городища сягала 0,54 га. Але це абсолютно не відповідає дійсності. Виходячи із природних абрисів майданчика, його первісна укріплена площа трохи перевищувала 1 га (Рис. 2). Сам майданчик рівний, тільки з боку річки він стрімко піднімається вгору. Це не сліди стародавніх фортифікацій. Справа в тому, що на початку 30-х рр. в товщу гранітного моноліту, який складає основу городища, були врубані штольні, де розміщався запасний командний пункт Коростенського укріпрайону. До цього часу тут помітні виходи шахт вентиляційних стволів, а також наземні стрілецькі вогневі позиції.

Розкоп, розмірами 10 х 10 м орієнтований за сторонами світу, був розбитий таким чином, щоб у нього органічно вписався шурф 1994 р.

§1. Стратиграфія розкопу і потужність культурного шару.

Оскільки на майданчику городища існує багаторічний фруктовий сад, то вся верхня частина культурних нашарувань на глибині 0,00—0,35-0,40 м густо пронизана кореневою системою дерев. Верхня частина — це в основному темно-сірий гумус, перемішаний у деяких випадках із значними вкрапленнями деревних вугликів, а також шматків перепаленої глини, тваринних кісток, різночасових артефактів. У західному куті розкопу вже на глибині 0,4—0,45 м поступово оконтурилась кам`яна фундаментна забутовка. Її виявлення не було несподіванкою. Фрагмент цієї ж забутовки був зафіксований ще у 1994 р. В процесі робіт було встановлено, що фундамент великої споруди пересікає по діагоналі майже всю північну ділянку розкопу приблизно по лінії південний захід-північний схід. Кут фундаменту розташовувався трохи західніше меж кв. Г-1 і тому не потрапив у межі розкопу. Вдалося зафіксувати його протяжність по лінії південний захід — північний схід на 10,5 м. Як вже було відмічено вище, трохи західніше меж кв. Г-1 кам`яна фундаментна забутовка різко повертала майже під прямим кутом у напрямку півдня. Вона добре простежена в профілі західної стінки розкопу на довжину близько 5,5 м. Кам`яна фундаментна забутовка має загальну потужність 0,3—0,45 м при ширині 0,65—0,75 м. Гранітні камені розмірами 0,15—0,2 х 0,5—0,3 м зложені щільно один до одного у фундаментний ровик, а простір між ними заповнений

дрібними камінцями і темно-сірою супіссю без будь-якого зв`язуючого розчину (Рис. 3).

Темно-сіра перемішана супісь з глибини 0,4—0,45 м поступово переходила до глибини 0,6—0,7 м у світло-сіру суспіщану масу. Материковий шар — світло-жовта глина, зафіксований на позначці 0,7—0,75 м у східній частині розкопу. Цей шар товщиною 0,05—0,1 м зафіксований лише спорадично, в основному вздовж східного борту розколу. В центрі і вздовж західного борту розкопу він повністю знищений численними перепланування культурного шару городища аж до його гранітної материкової основи — суцільного моноліту. Цей суцільний моноліт залягає великими нерівномірно-хвилястими пасмами на глибині 0,8 м ближче до центру майданчика городища і до глибини 1,6—1,8 ближче до його країв. Тобто, гранітний моноліт має природній ухил від центру до краю. Саме цим і пояснюються перепади у потужності культурних нашарувань городища №3. Стародавнє населення не мало змоги будувати заглиблені господарські чи житлові споруди через природний фактор. Ці споруди мали яскраво виражений каркасно-стовповий характер (по крайній мірі їх нижні частини), про що переконливо свідчать залишки численних стовпових ямок на тлі світло-жовтої материкової глини у північно-східній частині розкопу.

§2. Характеристика речового матеріалу.

Кераміка. Найбільш численну категорію знахідок складає кераміка. Всього в межах розкопу було зібрано близько 4 тисяч керамічних фрагментів. Для культурно-типологічного і хронологічного визначення придатними виявились майже 1600 фрагментів. Оскільки культурний шар городища зазнавав неодноразових перепланувань, керамічні рештки сильно фрагментовані, що певною мірою ускладнює процес їх культурно-хронологічної атрибутації. Але виходячи із типологічних особливостей моделювання їх верхніх частин, а також деяких технологічних особливостей виготовлення (склад тіста, домішок, випал), керамічні рештки верхніх частин горщиків можна розділити на 4 самостійні великі хронологічні групи: 1) IX—XI ст.; 2) XII—XIII ст.; 3) друга пол.XIII — поч. XV; 4) XV — поч. XVIII ст. Всього проаналізовано 881 вінець. До першої групи віднесено 82 вінця, що складає 9,4% загальної кількості; до 2 групи — 596 вінець, або ж 67,6%; до 3 групи 99 вінець, або ж 11,2% вінець; до 4 групи — 104 вінця, або ж 11,8%. Неважко помітити, що вінець першої, третьої і четвертої групи приблизно порівну. Різниця між ними коливається в межах 0,4—2,4%. Вінець же другої групи зібрано 596, або 67,6%. Це опосередковано може свідчити, що інтенсивність життя на городищі №3 у XII—XIII ст. приблизно в шість разів була вищою, ніж у попередній період X—XI ст., так і в умовних хронологічних відрізках після нього.

I хронологічна група вінець X—XI ст. До неї належать вінця горщиків ранньокружальної кераміки IX — поч. X ст., які мають простий косий зріз по зовнішньому краю з напрямком зрізу, як правило, у внутрішній бік (Рис. 4). До цієї ж групи можуть бути зараховані і вінця посудин заокругло потовщені до свого краю. Іноді вінця даної групи профільовані по краю неглибокою виїмкою. В тісті такої кераміки помітні вкраплення розтовчених зерен кварцу, дрібних мінеральних конкрецій, піску. Випал посудин задовільний. Товщина стінок (у районі горловини) складає 1—1,5 см. Колір в більшості випадків темно-сірий або ж темно-коричневий. Більшість дослідників такий тип ранньокружальної кераміки виводять із ліпних аналогій культури Лука-Райковецька, підкреслюючи, що ранньокружальний посуд на ранніх етапах побутування у IX ст., у деяких випадках, моделювання вінець наслідує ліпні зразки[17]

До першої ж групи нами віднесені зразки вінець ранніх кружальних посудин, які мають на кінці потовщення і відтягнуті донизу, утворюючи своєрідний "манжет". За складом тіста і домішок в ньому, а також якістю випалу вони близькі до вищеописаних і можуть датуватись у межах другої половини IX — середини X ст.

Інша ж велика група кераміки з манжетоподібними вінцями сформована на більш досконалому крузі. В ній відсутні крупні домішки у вигляді потовченого граніту й кварцу, але добре помітна присутність дрібнозернистого піску. "Манжет" у таких зразках відтягнутий догори і вниз, утворюючи своєрідний "дзьоб". На деяких зразках манжет практично відсутній, але добре помітне місце внутрішньої закраїни. Стінки посуду цього підтипу мають товщину, яка рідко доходить до 1 см (найчастіше вони сягають 0,6—0,7 см). В цілому цей тип можна датувати в межах кінця X—XI ст. Серед керамі-

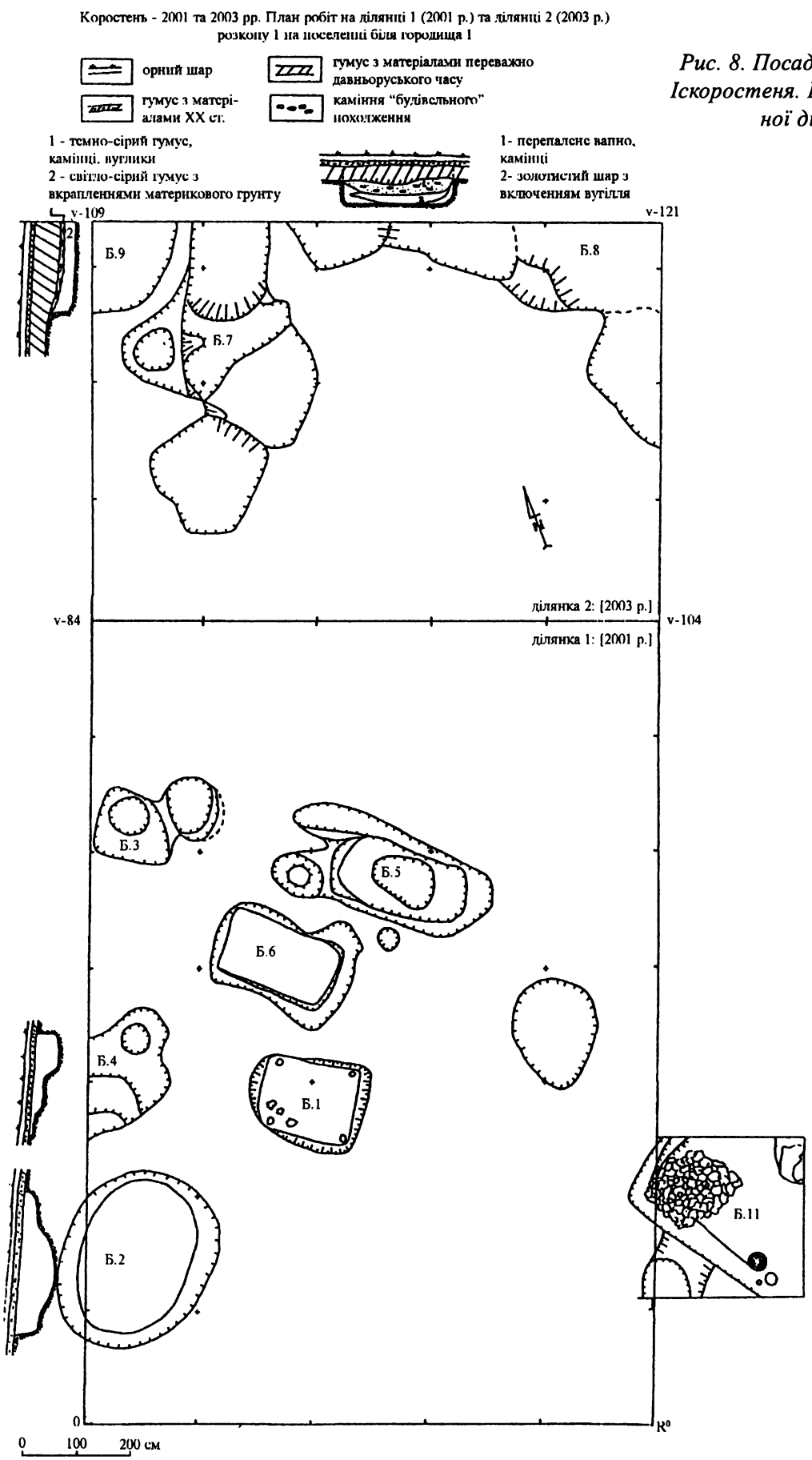

Рис. 8. Посад городища №1 Іскоростеня. План дослідженої ділянки.

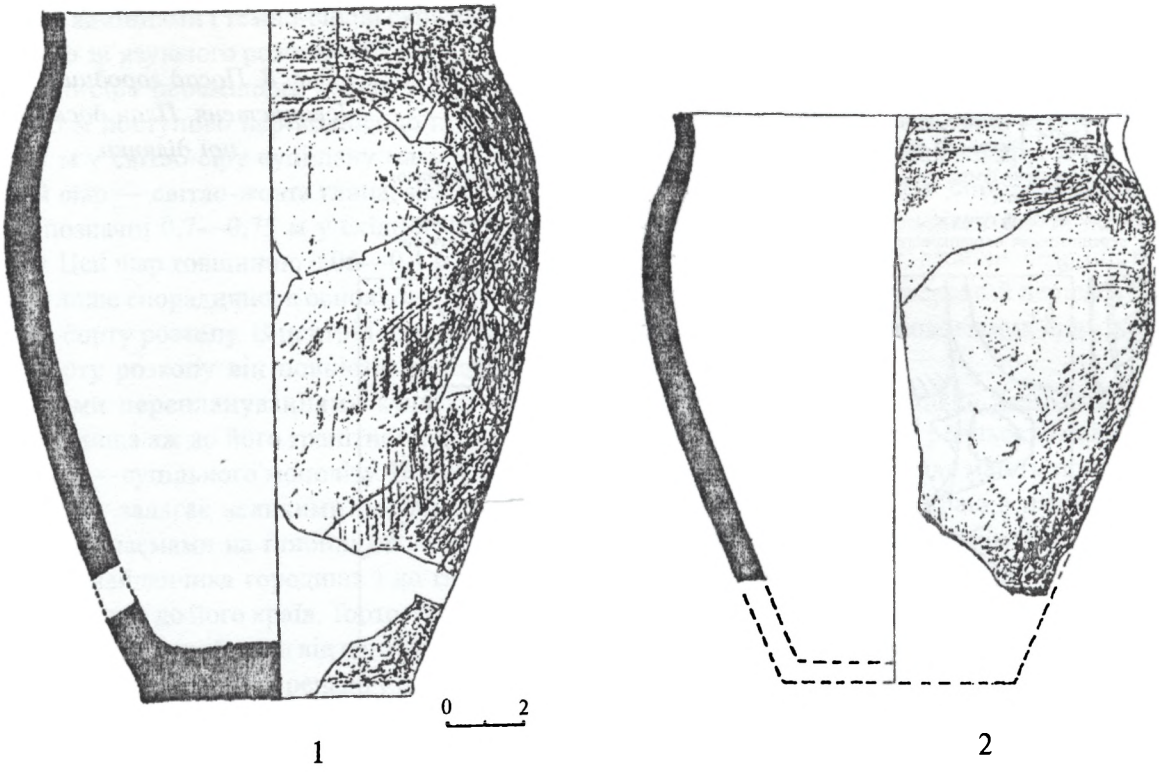

Рис. 9. Празько-корчакська кераміка VI—VII ст. з посаду городища №1.

ки даної групи цей підтип найчисельніший (Рис. 5).

Друга хронологічна група кераміки. До цієї групи входять вінця від посудин, сформованих за допомогою стрічково-спірального способу на швидкообертному гончарному крузі. Тісто добре відмулене, випал посуду добрий. Товщина стінок рідко перевищує 0,5 см. Найхарактернішою особливістю способу моделювання вінець даної групи є валикоподібне потовщення на їх кінцях, профільоване на внутрішньому краю круговою виїмкою-закраїною. Всі без винятку дослідники датують такий тип часом XII—XIII ст. Плічка горщиків високі і в багатьох випадках орнаментовані декількома горизонтальними врізними лініями, рідше це комбінація горизонтальних і хвилястих ліній, доповнених наколами, косими насічками і т. ін. (Рис. 6).

Третя хронологічна група кераміки. Представлена нечисленними вінцями посуду, який по суті імітує кераміку давньоруського часу XII—XIII ст. Характерною особливістю цього посуду є його товстостінність, яка наближає даний тип до примітивно кружальної кераміки IX ст. В тісті помітні великі домішки слюди й кварцу, що надає поверхні характерного золотаво-сріблястого відблиску. Більшість вінець такого типу посуду оформлені, як і давньоруські, у вигляді валикоподібного потовщення. Але, на відміну від попередніх, шийка у них дуже коротенька, іноді, фактично відсутня. Плічки горщиків даного типу покаті й не такі рельєфні, як у горщиків XII—XIII ст. Орнамент — одна-три горизонтальних лінії, доповнених в окремих випадках "хвилею", нанесений досить недбало у верхній частині посудин — під шийкою і по плічках. Дещо рідше серед посуду цієї групи зустрічаються горщики, вінця яких мають просте потоншено-округле завершення країв, а також фрагменти досить великих товстостінних горщиків з циліндричною, або ж циліндрично-конічною горловиною (Рис. 7, 1—9).

Тепер даний тип посуду добре відомий за матеріалами розкопок пам`яток післямонгольського часу, в тому числі й на території сучасної Житомирської області[18]. Звичайно їх датують другою половиною, кінцем XIII — поч. XV ст.

Четверта хронологічна група кераміки. До неї віднесені фрагменти горщиків, мисок, гладишок, сформованих на швидко-ротаційному гончарному крузі, досить тонкостінних, прекрасного випалу. Вінця таких посудин мають різноманітне оформлення: тут представлені і багатоступінчатий манжет-карниз, і потовщений валик, і просте заокруглення, і потоншення. Досить великий відсоток цієї групи кераміки вкритий з внутрішнього боку темно-зеленою, рідше жовто-гарячою поливою. Деякі горщики мають темне спеціальне задимлення, по якому пролощений орнамент у вигляді горизонтальних і вертикальних ліній, які у деяких випадках перехрещуються. Окремі екземпляри мають прекрасний випал і природне забарвлення світло-жовтого, або ж світло-кремового відтінку. По такій кераміці нанесений розпис червоною чи темно-коричневою фарбою по плічках, який складається з горизонтальних ліній, доповнених в окремих випадках "хвилею", чи круглими цятками.

Великий відсоток даного типу кераміки має характерний різкий злам від шийки посудини до вінець, який утворює своєрідне ребро на внутрішній поверхні посудини (Рис. 7, 10—16). У деяких випадках денця посудин сформовані у вигляді потовщенного піддону, який за формою моделювання нагадує більш ранні зразки кераміки черняхівської культури. Даний тип кераміки дослідники пов`язують з періодом пізнього українського середньовіччя й датують кінцем XV—XVIII ст. Матеріали цього часу добре відомі нині при дослідженні середньовічних нашарувань Києва, Суботова, Кам`янця-Подільського, Чигирина й багатьох інших міст[19].

Кахлі. Велику окрему групу керамічних виробів становлять кахлі. Серед знайдених на городищі №3 декількох десятків екземплярів (у фрагментованому стані) всі вони належать до типу коробчастих. Переважна більшість із них вкрита якісною густою темно-зеленою поливою. Є також декілька фрагментованих екземплярів без поливи. Саме на них нанесений рельєфний рослинний і геометричний орнамент. Здебільшого кахляні фрагменти неорнаментовані. В колекції Коростенського краєзнавчого музею є декілька кахлів, в тому числі один із карнизу печі, орнаментований косими перехрещеними лініями. Можливо, фрагментовані неполив`яні кахлі з рослинно-геометричним орнаментом належать до ранньої фази їх побутування на Правобережній Україні і датуються кінцем XVI — першою половиною XVII ст. Згідно з даними Л.І.Віногродської, з другої половини XVII ст. на Україні набувають поширення інші типи кахлів з удосконаленою технікою і технологією виробництва і орнаментальних сюжетів і мотивів[20]. Можливо, друга група, більш досконалих кахлів із городища №3 і датується саме цим часом. Таким чином, час побутування кахляних печей на городищі №3 ми можемо сумарно датувати в межах кінця XVI — рубежу XVII—XVIII ст.

Люлька керамічна для паління тютюну. Серед керамічних решток городища №3 до окремої групи слід віднести керамічну люльку. Загально відомо, що у Європі паління тютюну набуло поширення протягом XVI—XVII ст., після відкриття Америки і завезення цієї агрокультури першими іспанськими конкістадорами до країн Старого Світу. Екземпляр люльки із Коростеня виготовлений із обпаленої добре відмуленої світлорожевої глиняної маси. Загальна довжина люльки складає близько 5 см, висота чашки для тютюну 2,8 см, діаметр — близько 2 см. Форма чашки округло-циліндрична. Чубук має довжину близько 2,5 см, його вінця потовщені і дещо розширені зовні. На люльці нанесений заглиблено-прокреслений орнамент, який складається із прямих ліній і стилізовано-квіткових мотивів. Ймовірно орнамент нанесений за допомогою коліщато-зубчатого пристрою. Найближчі аналогії даній люльці знаходимо серед старожитностей середньовічного Києва, де за археологічними даними вони виготовлялись масово і були зафіксовані у шарах, продатованих монетними знахідками XVII—XVIII ст.[21]

§3. Вироби із чорного металу

На городищі №3 або ж неподалік, ймовірно, існувало власне залізоробне виробництво. Про це опосередковано можуть свідчити знахідки фрагментованих невеликих млинцеподібних залізних шлаків — відходів виробництва. Привертає увагу знахідка напівфабрикату залізної криці, досить незвичайної банкоподібної форми: висота близько 5 см, діаметр біля 12 см, вага 900 г. Вона являє собою спечений конгломерат із шматків лімоніту, деревного вугілля та подрібнених обпалених кісток. Тільки на нижній частині зафіксована тоненька плівочка відновленого заліза. Тобто, можна припустити, що виявлена знахідка являє собою спечену ших-

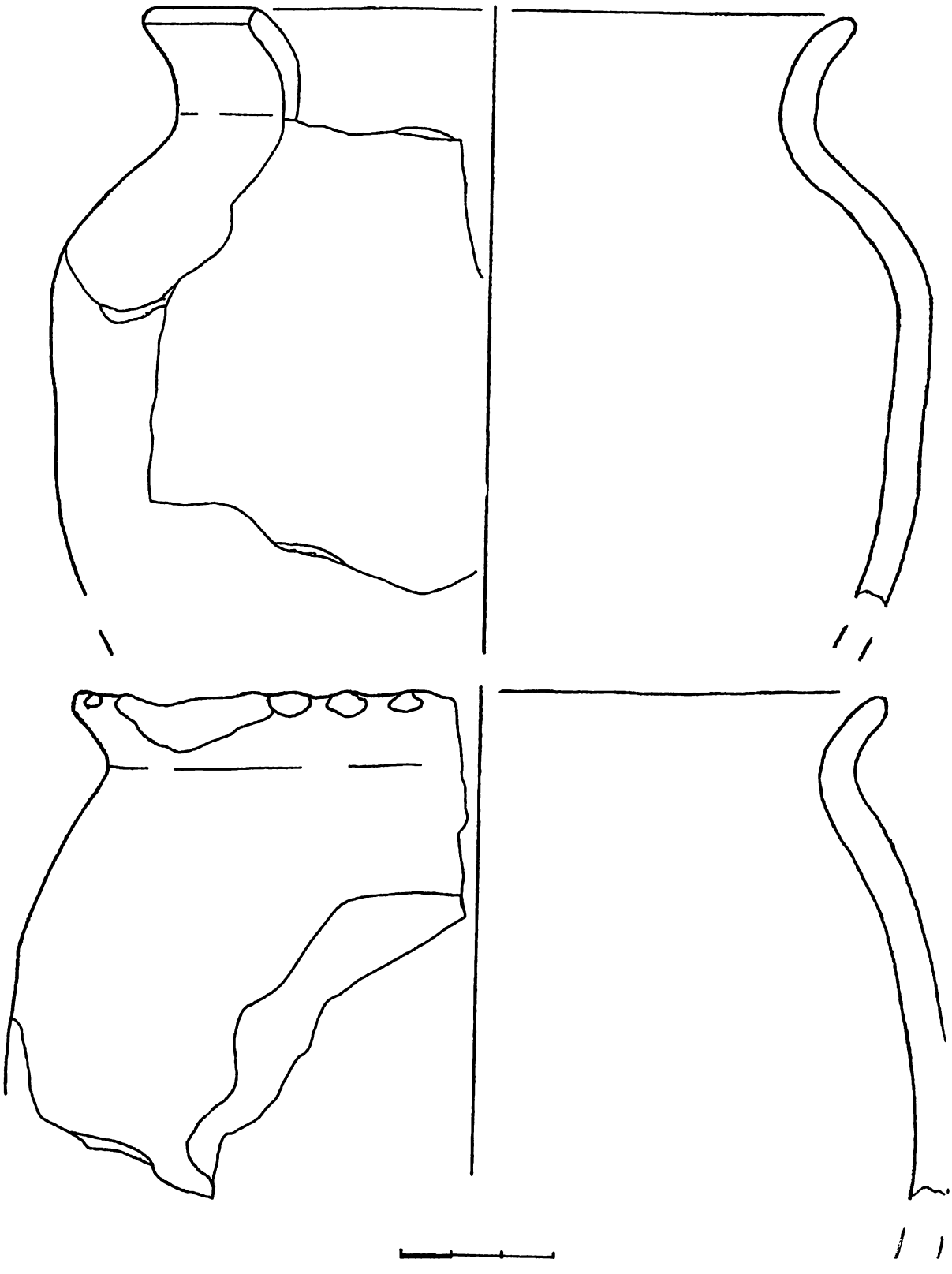

Рис. 10. Ліпна кераміка культури Лука-Райковецька VIII ст. з посаду городища №1.

ту, в якій ще можна виділити всі її складові: руду, паливо та флюс. Вірогідно, що з якоїсь причини виробничий процес був перерваний, коли ще не почалося відновлення заліза. В разі продовження процесу відновлення з даного конгломерату можна було б отримати готову залізну крицю вагою близько 170 г (навіть якщо за вагу руди прийняти загальну вагу знахідки та з урахуванням ефективності близько 20%), що в декілька разів менше, ніж середня вага давньоруських криць — близько 3 кг. Беручи до уваги незначну вагу знахідки та форму, яка нагадує внутрішню поверхню посудини, її можна пов`язати із так званим тигельним способом отримання заліза абож із горном дуже незначних розмірів (внутрішній діаметр нижньої частини горну мав становити всього 12 см).

Найчисельнішу групу виробів із чорного металу становлять ножі. Всі вони належать до типу черенкових. Мають звужений на кінці т. з. "шилоподібний" черенок для насадки на дерев`яне чи кістяне руків`я. Загальна довжина таких ножів коливається в межах від 15,5 см до 7 см. Довжина леза від 10,5 см до 4,9 см, ножі виготовлені із смуг заліза товщиною близько 0,3 см. Спинки ножів прямі, на робочих лезах деяких екземплярів присутня виїмка — сліди тривалого використання предметів. Давньоруські ножі X—XIII ст. нічим практично не відрізняються від ножів, які побутували у більш пізній час. Тому, не маючи чітко стратифікованих комплексів у межах розкопу, визначити їх хронологічні відмінності неможливо.

Напилок (?). Знахідки напилків, як в давньоруських нашаруваннях, так і у пізньосередньовічних, є досить рідкісним явищем. Екземпляр із Коростеня має загальну довжину 14,5 см. З одного боку він має загострений кінець-черенок для насадки на руків`я довжиною 3,5 см. Робочий край в плані нагадує сильно витягнутий ромб довжиною 11 см. В місці найбільшого розширення ширина напилка сягає 0,9 см. Бокові грані мають товщину 1,2 см. Робоча поверхня поступово сходить нанівець і закінчується простим заокругленням. Напилок, близький за розмірами й подібний за формою, відомий за матеріалами із Райковецького городища[22].

Пилка (?). Предмет у вигляді залізної смуги загальною довжиною 137 мм. Один край обламаний. Черенок має ширину 5 мм, довжину 30 мм, товщину 3 мм, в перетині підпрямокутної форми. На його кінці невеликий отвір діаметром 1 мм. Робоча частина довжиною 103 мм, шириною 12 мм має дво-вершинні направлені в протилежні боки загострені зубці. Загальна висота зубців 4 мм, відстань між вершинами — 5 мм, відстань між зубцями — 3 мм. Ширина спинки робочої частини — 3 мм, товщина — 3 мм.

Булава. Виготовлена із суцільного шматка металу у вигляді куба розмірами 4 х 4 см із зрізаними кутами. Посередині зроблений круглий отвір для руків`я діаметром 2,2 см. Маса булави — 280 грамів. Найближчі аналогії подібних булав відомі з Райковецького городища і літописного Колодяжина[23], час загибелі яких припадає на 40—50 рр. XIII ст.

Стріла. Виготовлена із заліза. Належить до втульчатого типу. Загальна довжина сягає близько 7 см, довжина втулки — 3 см. Стріла чотиригранна у перетині, має шилоподібне завершення. Даний тип набув широкого поширення на Русі у XI—XIII ст. як ефективний засіб бронебійної зброї. Застосовувався для ефективного пробиття кольчуг воїнів супротивника.

Наральники. На городищі знайдені два екземпляри залізних наральників — робочих завершень орних знарядь. Перший з них за класифікацією Ю. В. Краснова може бути віднесений до типу IV В1 — широколопасних симетричних наконечників з помірно загостреним робочим кінцем. Час їх побутування припадає на XI—XIII ст.[24] Найближчі аналогії відомі з Дівич Гори, Райків і Колодяжина. Загальна довжина наральника сягає 28 см. Довжина втулки — 11 см, а робочої частини — 17 см. Найбільша ширина пера наральника становить 15 см. Краї втулки загнуті під кутом 90° до основної поверхні знаряддя. Їх висота сягає 2,5 см. По всьому периметру робочої частини наральника наварена додаткова стальна пластина. Ще одна стальна пластина наварена із внутрішнього боку однієї із сторін втулки. Це сліди ремонту орного знаряддя. Інший тип наральника, за класифікацією Ю. В. Краснова, відноситься до типу вузьколопасних (тип 1А1). Його загальна довжина сягає 11 см при середній ширині втулки 7,5 см. Одна із лопастей втулки зламана. Робоче закінчення також дещо пошкоджене. Ю. В. Краснов час побутування даного типу орних знарядь датує широким діапазоном у межах VI—XII ст. н. е.

Окрім вищеописаних знахідок із заліза, на городищі були знайдені: половинка кінських вудил, крупний рибальський гачок, декілька екземплярів дверних пробоїв, залізні цвяхи, дужка від відра, тощо. Із заліза також виготовлені трубчасті (абож циліндричні) замки й ключі до них, які часто трапляються у шарах давньоруських поселень XII—XIII ст.

В культурному шарі городища було також знайдено предмет, призначення якого не зовсім зрозуміле. Він виготовлений із цільного шматка заліза і має видовжено-напівсферичну форму розміром 5,5 х 3,2 см і висотою 3,2 см. В плоско зрізаній основі предмета зроблене продовгувате заглиблення розмірами 1,2 х 0,5 см і глибиною 0,8 м. Можливо даний предмет є навершям руків'я холодної зброї (меча (?), шаблі (?)).

§4. Вироби із кольорових металів

В межах розкопу на городищі №3 були зафіксовані нечислені, але досить виразні вироби із кольорових металів.

Дуже важливою знахідкою є невелика срібна монета діаметром 15 мм (Рис. 7, 17). На аверсі монети в центрі зображення стилізованого геральдичного щита, розділеного на чотири рівних частини. По периметру монети напис латиною: "FERDINAND.R.VNJ.1534." (Фердінанд.король. Угорщини.1534). На реверсі монети зображено діву Марію з немовлям на руках. По периметру напис латиною: "PATRONA.VNJARIE." (Покровитель, або ж захисник. Угорщина). Дана монета є різновидом дрібних срібних грошей епохи пізнього середньовіччя, відомих під назвою «денарій». Даний тип угорського динарія чеканки першої половини XVI ст. є досить рідкісною знахідкою і на території України практично не зустрічається.

Ф. А. Козубовський повідомляв, що у 1934 р. було знайдено ще дві срібні пізньосередньовічні монети. Перша з них виявлена у зовнішньому зсуві валу, поблизу школи й визначена як солід польського короля Сигізмунда III чеканки 1608 р. Інша монета, також знайдена поблизу валу, була визначена дослідником як польська монета XVI—XVII ст. (Щоденник розкопок Ф. А. Козубовського 1934 р., с.38—39).

Із інших знахідок цієї групи відмітимо бронзову ручку від якоїсь посудини, а також знахідки, які можливо пов'язати із раннім етапом функціонування городища. Це половинка бронзової підвіски-лунниці і срібні дротяні скроневі кільця. Характерно, що обидві речі побували у вогні пожежі. Скроневі кільця оплавлені і злиплись в єдину масу. Половинка лунниці перепалена і дуже крихка. можливо і лунниця, і кільця датуються X ст. і пов'язані з подіями 946 р., коли городище №3 літописного Іскоростеня було зруйноване військами Ольги.

§5. Вироби із каменю

Іншу чисельну групу знахідок на городищі №3 складають предмети, виготовлені із різних порід каменю. Найчисельніші серед них вироби із рожевого овруцького сланцю — пірофіліту. Вони зустрінуті як в уламках, так і у цілих готових виробах у межах всього розкопу на різних глибинах.

Пряслиця із пірофіліту. Колекція нараховує 22 екземпляри (цілі й фрагментовані). Вони мають різні розміри й форму: є плоскі, діжкоподібні, усічено-біконічної форми. Колір прясел змінюється від світло-рожевого до фіолетово-сірого. В останньому випадку це може свідчити про те, що вони побували в полум'ї пожежі. На боковій грані одного із прясел гострим предметом продряпано декілька графіті, які нагадують літеру "X". Можливо, це зображення косого хреста-оберіга.

Жорна із пірофіліту. Уламки жорен для ручного розмолу зерна у великій кількості зустрінуті у межах розкопу. На превеликий жаль, всі вони виявились ще у давнину розбиті на дрібні уламки. Частково вдалося відтворити лише загальну форму одного з них.

Оселки. На городищі знайдені 7 цілих і фрагментованих кам'яних оселків для заточування вістрів ножів, кіс, сокир, тощо. Вони виготовлені із дрібнозернистого пісковику сірого або ж темно-коричневого кольору. За винятком одного, всі оселки мали видовжено-продовгувату форму бруска. Найбільш збережений мав розміри 13 х 3 х 2 см. На його робочій поверхні збереглися сліди-борізди від багаторазової заточки стальних вістрів.

§6. Косторізне ремесло

Слідів косторізного ремесла зафіксовано небагато. Воно представлене двома заготовками із слідами спилів рогів кози, а також виробом із рогу молодої косулі із сильно залощеною поверхнею й загостреним робочим краєм. Даний виріб можна інтерпретувати і як гостроконечну проколку, і як кочедик для плетіння сіток, тощо. Ще один кістяний виріб був знайдений у

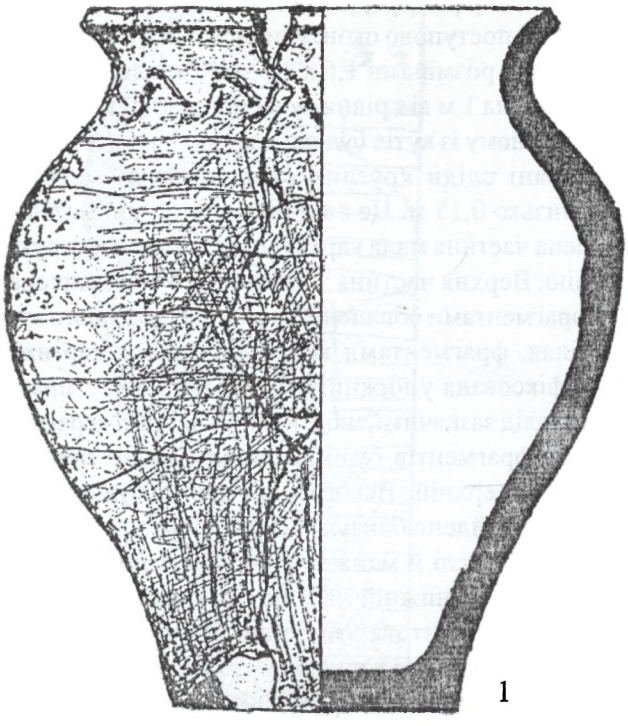

1

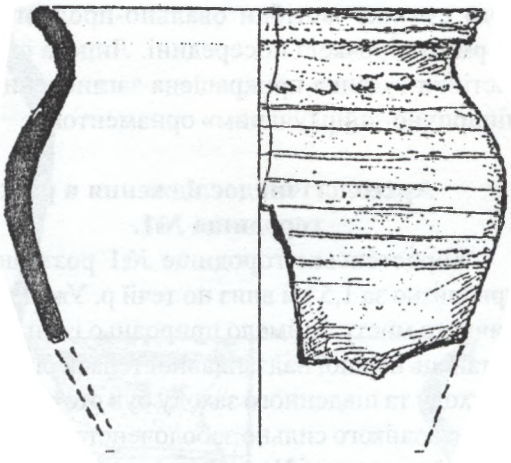

3

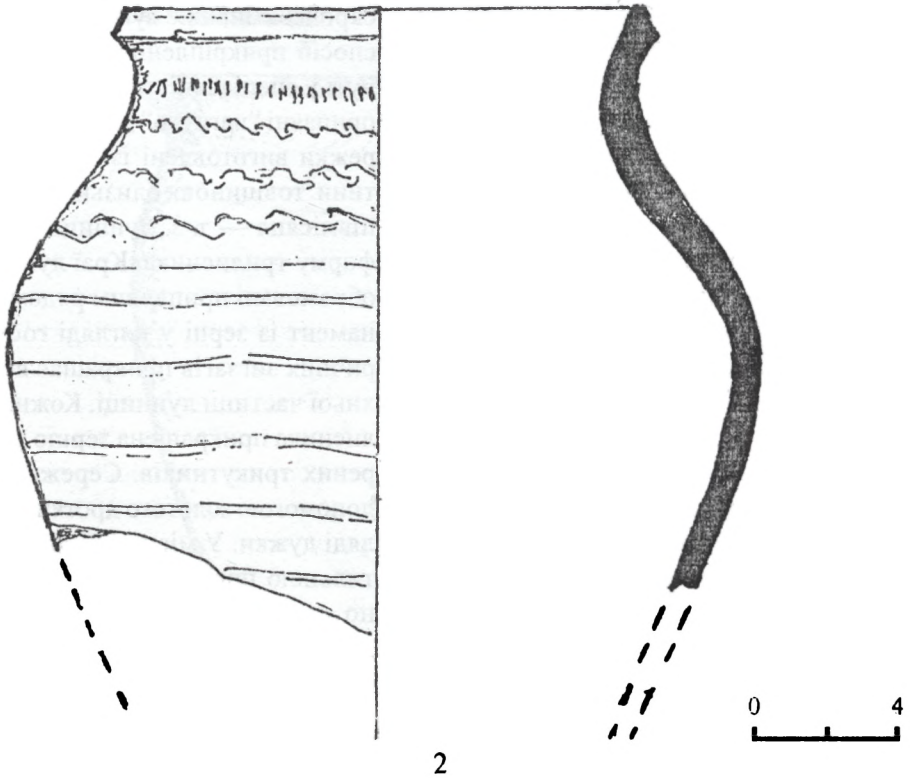

2

Рис. 11. Кружальна кераміка IX — сер. X ст. з посаду городища №1, буд. №7.

культурному шарі городища. Це фрагмент кістяного гудзика-застібки овально-продовгуватої форми з дірочкою посередині. Лицева сторона застібки-гудзика прикрашена заглибленим циліндрично-«циркульним» орнаментом.

Археологічні дослідження в районі городища №1.

Коростенське городище №1 розташоване приблизно за 1,5 км вниз по течії р. Уж від залізничного мосту. Займало природньо ізольований останець першої надзаплавної тераси ріки, який із заходу та південного заходу був оточений руслом невеликого сильно заболоченого струмка — правої притоки Ужа. Із північного заходу підніжжя городища омивають води ріки. Наприкінці 20-х рр. — на початку 30-х рр. XX ст городище №1 було практично повністю знищене кар`єром з видобутку граніту. Від нього залишився лише східний останець із залишками оборонних споруд. В 1925 р. майданчик городища частково дослідив Ф. А. Козубовський. Про недоліки цих розкопок ми вже вказували вище. Під час розвідки 1994 р. вдалось відкрити неукріплене поселення, яке примикає безпосередньо до підніжжя городища із південно-східного боку. Тоді ж тут було зібрано виразний керамічний матеріал — ліпну і ранньокружальну кераміку культури Лука-Райковецька, який сумарно датує час функціонування пам`ятки VIII — серединою X ст. Городище, безсумнівно, в давнину було безпосередньо пов`язане із відкритим нами поселенням і становило єдиний культурно господарський комплекс. Встановлено, що селище простежується на підвищенні першої надзаплавної тераси Ужа розмірами 350—300 х 100—150 м. Розкоп був закладений за 50 м на схід від східного підніжжя городища (Рис. 8).

Розкоп мав розміри 20 х 10 м і був орієнтований довгою віссю по лінії Південний захід — Північний схід. Стратиграфія у його межах дуже проста. Верхній шар товщиною 0,2—0,25 м (сірий гумусований пісок) плавно переходить у світло-жовтий материковий пісок. Після зняття орного шару в межах досліджуваної ділянки оконтурився десяток заглиблених у материк котлованів різної конфігурації.

Будівля №1. Розташовувалась у центральній частині досліджуваної ділянки. Пляма цієї будівлі простежувалась вже на глибині 0,25 м. У верхній частині мала нечіткі, розтягнуті обриси аморфної форми. Але вже на глибині 0,3—0,35 м поступово оконтурились її підпрямокутні форми, розмірами 1,6 х 1,3 м. Котлован заглиблений на 1 м від рівня сучасної денної поверхні в кожному із кутів будівлі на рівні долівки зафіксовані сліди круглих стовпчиків діаметром близько 0,15 м. Це свідчить про те, що заглиблена частина мала каркасно-стовпову конструкцію. Верхня частина заповнення була насичена фрагментами обпаленого каміння, деревного вугілля, фрагментами кераміки. Така ж картина зафіксована у нижній частині котловану, правда, слід зазначити, що у нижній частині керамічних фрагментів було знайдено значно менше, ніж у верхній. Всього у котловані будівлі №1 було знайдено близько 50 фрагментів кераміки, в тому числі й майже повністю цілий великий горщик. У нижній частині заповнення знайдено у фрагментованому стані жорновий камінь, виготовлений із вапняку. Окрім цього тут виявлено: залізний ніж, фрагмент невеликої керамічної ллячки, а також пару скроневих сережок із золота (Рис. 16, 1).

Про те, що даний тип прикрас є саме скроневими, а не вушними сережками свідчить спосіб прикріплення її дужки. Її кінці протягнуті у спеціальні петлі-кріплення, розклепані й припаяні "наглухо" до тильної сторони. Самі сережки виготовлені із золотої розкатаної пластини товщиною близько 0,2 см у вигляді напівмісяця — т. з. лунниці. Нижня частина має форму трилисника. Краї лунниці й трилисника обрамовані припаяним рядом кульок зерні. Орнамент із зерні у вигляді гостокутних геометричних зигзагів прикрашає всю поверхню верхньої частини лунниці. Кожна із пелюсток трилисника прикрашена зерню у вигляді рівнобедрених трикутників. Сережка підвішувалась за допомогою золотого дротяного кріплення у вигляді дужки. У місцях з`єднання кінців дужок із тильною поверхнею рогів лунниці прикріплено стилізовані під діжечку або ж бубонець кріплення, виготовлені із двох половинок спаяних між собою тонких золотих платівок.

Даний тип прикрас не зустрічається на території України. Найближчі аналогії йому знаходимо серед старожитностей IX — середини X ст. у Великій Моравії, зокрема із Старого Места[25]. Єдиною відмінністю коростенських скроневих сережок-підвісок від сережок із Старого Места є оформлення їх нижніх частин. Тоді як

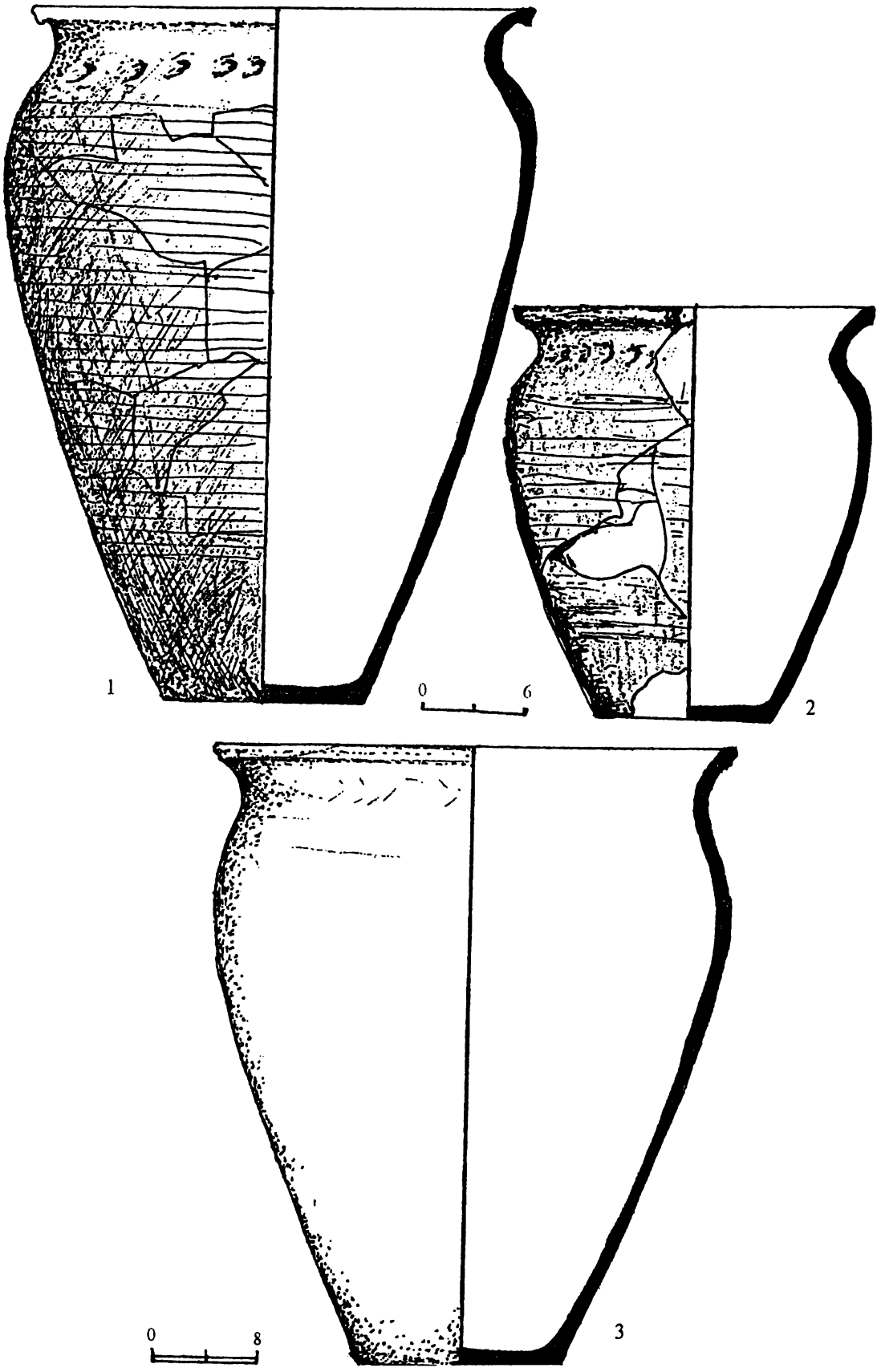

Рис. 12. Кераміка IX — середини X ст.
1 — із об`єкта №11; 2 — із берми ескарпу №1; 3 — із рову городища №1.

всі великоморавські сережки закінчуються сферичним бубонцем, коростенські аналоги мають плоскі завершення у формі трилисника із виступаючим напівсферичним диском посередині. Зараз важко говорити чи сережки із Коростеня були привезені безпосередньо із регіону Великої Моравії, чи були виготовлені на місці за зразками привізних виробів, адже досліджено зовсім невелику ділянку поселення. Про те, що в Іскоростені могло у IX — середині X ст. існувати власне ювелірне виробництво, свідчить знахідка у будівлі №1 фрагментованої лляки, а також ювелірного пінцету, виявленого при зачистці культурного шару у кв. Б-1 на глибині 0,35 м. Пінцет виготовлений із смуги металу товщиною 0,3 см і загальною довжиною близько 40 см. Метал прокований по всій довжині і розклепаний на обох робочих кінцях до товщини 0,1 см. Подібне розклепування є і посередині пружинної круглої петлі. Ширина петлі в її основі сягає 1,00 см, а біля основи робочих кінців не перевищує 0,8 см. У верхній частині обох ніжок пінцета, біля основи петлі, помітні сім насічок — міток, нанесених через кожні 0,4—0,3 см.

Характер заповнення котловану, його конструктивні особливості вказують на те, що він є залишками заглибленого господарського підкліту більшого наземного житла, яке згоріло й завалилось усередину. Керамічний матеріал — манжетоподібні вінця, датують його часом не пізніше першої половини X ст.

Будівля №2. Розташовувалась у південно-східному куті розкопу. В плані мала овальну форму, розмірами 2,6 х 3,3 м у верхній частині і 2,0 х 2,7 м у нижній частині. Котлован заглиблений у материковий пісок на 1 м від рівня денної поверхні. Увесь внутрішній простір будівлі був заповнений брилами необробленого перепаленого у вогні каміння різної форми й величини. Серед цих брил було знайдено 160 фрагментів кераміки (переважно дрібних стінок ранньокружальних горщиків). Серед них привертають увагу декілька виразних фрагментів ліпних посудин культури Лука-Райковецька, які можна датувати VIII ст. (Рис. 10). В заповненні також були знайдені два кам`яні оселки, пірофілітове прясло, браковану прямокутну заготовку під пірофілітове прясло, астрагал тваринний із залощеною поверхнею й просвердленою діркою. Призначення будівлі №2 не цілком з`ясоване. Усе каміння із її заповнення дуже перепалене у вогні, Можливо, дана будівля використовувалась для господарських потреб (сушарня?), або ж це був спеціально викопаний котлован, куди звалювалось каміння при поточних ремонтах печей-кам`янок сусідських будівель (?).

Будівля №3. Розташовувалась поблизу західної стінки розкопу. Складається із двох примикаючих один до одного об`єктів: 1) підпрямокутного котловану розмірами 1,5 х 1,2 м із круглою великою ямою діаметром 0,75 м; 2) овальною в плані ямою розмірами 1,0 х 0,8 м. Об`єкти розділені між собою вузькою материковою перемичкою шириною 0,2 м.

У заповненні будівлі знайдено також близько 50 керамічних фрагментів, а також крем`яну скребачку із слідами ретуші. Серед кераміки переважну більшість становить ранньокружальний посуд IX— середини X ст. Є також декілька верхніх частин ліпних горщиків культури Лука-Райковецька, а також фрагмент глиняної сковорідки.

Будівля №4. Розташовувалась поміж будівлями №2 і №3. Розкопана частково, оскільки вся її західна частина виходила за межі розкопу, тому про її загальну конфігурацію можливо говорити тільки після повного дослідження. Частково простежено вхід до будівлі у вигляді двох материкових приступок шириною близько 0,5 м кожна. Рівень материкової долівки зафіксований на глибині близько 0,7 м від сучасної денної поверхні. Поблизу північно-східного кута розташовувалась кругла в плані яма діаметром 0,55 м, заглиблена нижче рівня долівки на 0,18 м. У цій ямі знайдено залишки згорілої берестяної посудини на зразок невеликої діжки. В заповненні котловану будівлі знайдено 165 фрагментів кераміки. Із них лише 4 фрагменти належать ліпним посудинам культури Лука-Райковецька VIII ст., а всі інші ранньокружальним горщикам IX — середини X ст. Окрім кераміки тут виявлені два невеликих оселки із блідо-рожевого сланцю, аналогічні оселкам із будівлі №2.

Будівля №5. Розташовувалась безпосередньо за будівлею №6 і була відділена від неї вузькою материковою перемичкою. В плані нагадує дуже витягнутий прямокутник із заокругленими кутами. Материкове дно нерівне, горбкувате зафіксоване на позначці 1,1—1,35 м від рівня сучасної денної поверхні. При розчистці котловану знайдено близько 60 керамічних фрагментів. Із них три належать ліпним горщикам

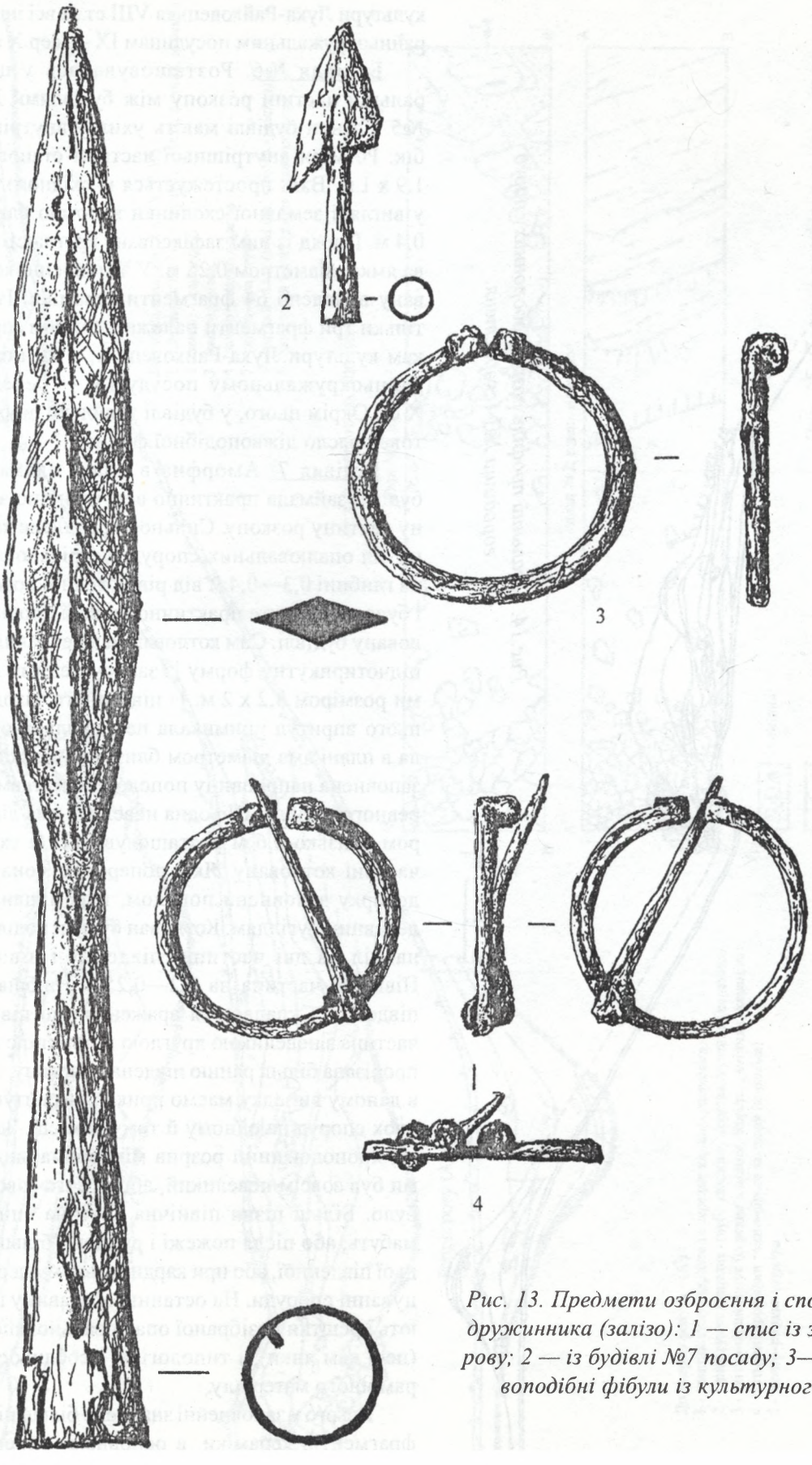

Рис. 13. Предмети озброєння і спорядження дружинника (залізо): 1 — спис із заповнення рову; 2 — із будівлі №7 посаду; 3—4 — підковоподібні фібули із культурного шару.

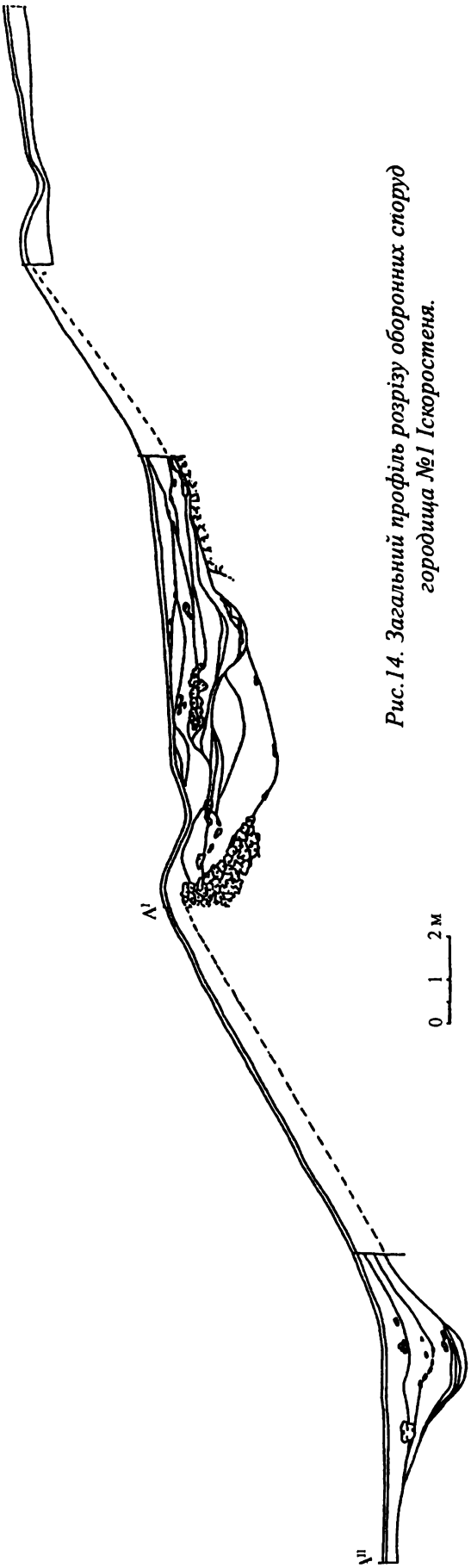

Рис.14. Загальний профіль розрізу оборонних споруд городища №1 Іскоростеня.

культури Лука-Райковецька VIII ст., а всі інші — ранньокружальним посудинам IX — сер.X ст.

Будівля №6. Розташовувалась у центральній частині розкопу між будівлями №1 і №5. Стінки будівлі мають ухил у внутрішній бік. Розміри внутрішньої частини становлять 1,9 х 1 м. Вхід простежується із східного боку у вигляді земляної сходинки висотою близько 0,4 м. Поряд із ним зафіксована кругла стовпова ямка, діаметром 0,25 м. У заповненні котловану виявлено 64 фрагменти кераміки. Із них тільки три фрагменти належать ліпним горщикам культури Лука-Райковецька, а всі інші — ранньокружальному посуду IX — середини X ст. Окрім цього, у будівлі знайдене пірофілітове прясло діжкоподібної форми.

Будівля 7. Аморфна в плані пляма цієї будівлі займала практично всю північно-західну частину розкопу. Сильно перепалене каміння від опалювальних споруд зустрічалося вже на глибині 0,3—0,4 м від рівня денної поверхні і було розтягнуте практично по всій площі котловану будівлі. Сам котлован мав неправильно-підчотирикутну форму із заокругленими кутами розміром 3,2 х 2 м. Із південного заходу до нього впритул примикала неправильно-округла в плані яма діаметром близько 2 м, яка була заповнена наполовину попелом і шматками деревного вугілля. Ще одна невелика яма діаметром близько 0,6 м розташовувалась у східній частині котловану. Як і попередня, вона була доверху заповнена попелом, перемішаним із деревним вугіллям. Котлован будівлі поділений навпіл на дві частини: південну і північну. Північна частина на 0,2—0,25 м глибша, ніж південна. Складається враження, що північна частина з невеликою круглою припічною ямою прорізала більш ранню південну частину. Отже, в даному випадку маємо приклад влаштування двох споруд на одному й тому ж місці. Здається, хронологічний розрив між обома спорудами був зовсім невеликий, або ж його зовсім не було. Більш пізня північна частина виникла, мабуть, або після пожежі і руйнації більш ранньої південної, або при кардинальному перепланування споруди. На останню обставину вказують і рештки розібраної опалювальної споруди (печі кам`янки), і типологічні особливості керамічного матеріалу.

Всього у заповненні знайдено більш ніж 200 фрагментів кераміки, в основному серед роз-

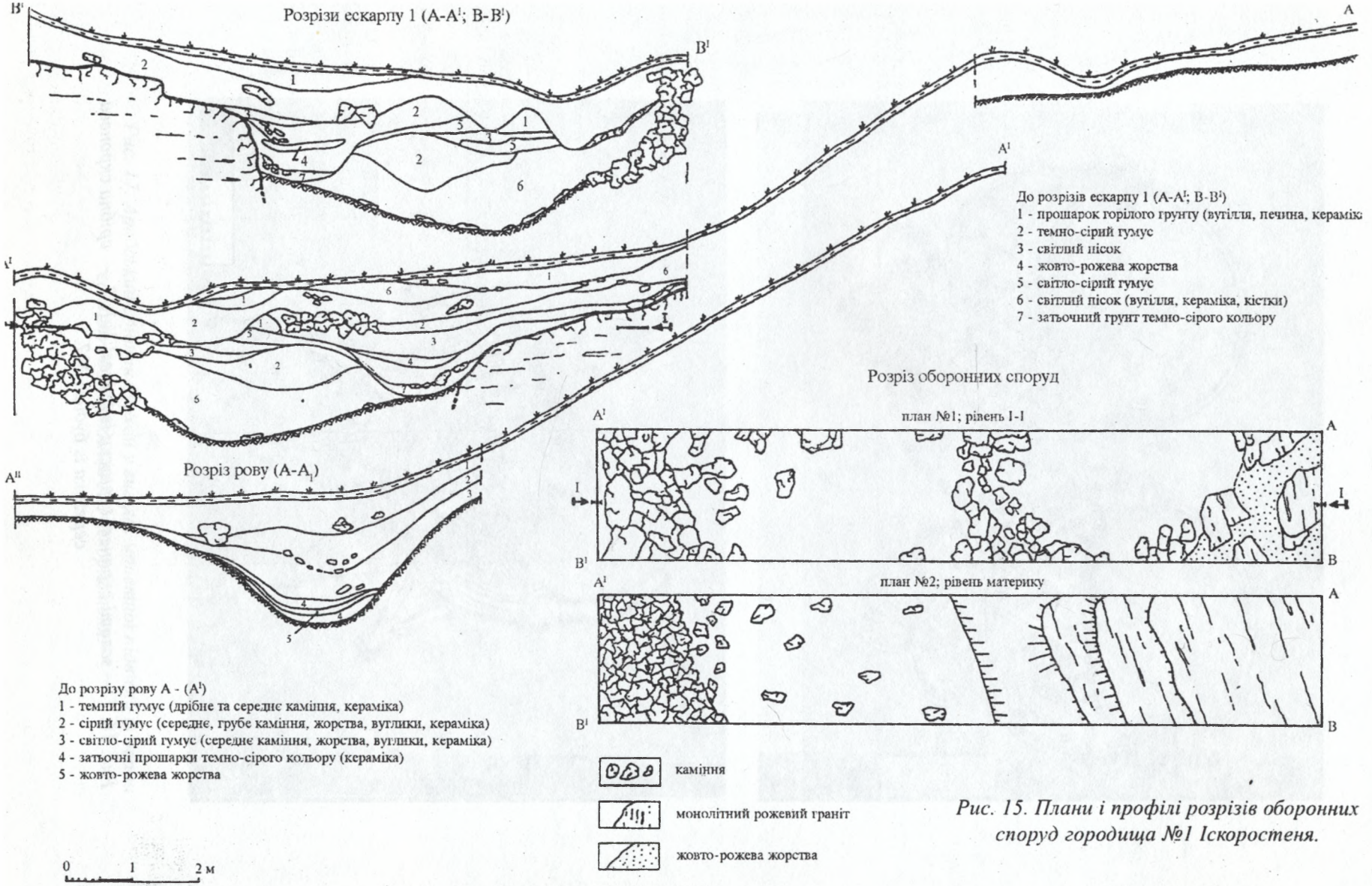

Рис. 15. Плани і профілі розрізів оборонних споруд городища №1 Іскоростеня.

Рис. 16. 1 — золоті скроневі сережки із будівлі №1; 2 — срібна скронева сережка із будівлі №7.

Рис. 17. Арабський срібний дирхем у вигляді монетної підвіски із берми ескарпу №1 городища №1 Іскоростеня.

валів печі-кам`янки. В кількісному відношенні у південній, більш ранній частині, переважають товстостінні горщики, тулово яких густо вкрите суцільними горизонтальними врізними лініями. Їх вінця мають простий косий зріз краю (Рис. 11, 1—2). У північній частині котловану частіше зустрічаються вінця горщиків з потовщеним краєм у вигляді «манжета» (Рис.11, 3). Ймовірно, більш рання південна частина цієї житлової споруди датується часом не пізніше другої половини IX ст., а більш пізня північна — кінцем IX — першою пол. X ст.

Окрім кераміки, у припічній ямі південної, більш ранньої частини будівлі, знайдені два керамічних прясла біконічної форми, а також двошипний втульчастий наконечник стріли, найближчі аналогії якому знаходимо серед старожитностей городища Хотомель[26].

При розчистці південної частини котловану будівлі, поблизу його стінки, у верхній частині заповнення було знайдено унікальну знахідку — срібну п`ятипроменеву скроневу сережку (Рис. 16, 2; Рис. 20, 1). Сережка виготовлена в техниці лиття по восковій моделі з подальшою доробкою основних деталей у техниці глибокого гравірування. Збереженість дуже добра, за винятком втрати частини дужки для кріплення. Сережка має напівовальну основу, від якої відходять п`ять гострокутних променів із каплеподібним закінченням. Напівовал основи і краї променів прикрашені невисоким рубчастим бордюром, що, вочевидь, імітує зернь. Зверху над променями розміщене зображення хижого птаха у профіль. Двома кігтистими лапами він спирається на півовал основи. Хвіст птаха розпущений, око широко відкрите, дзьоб гачкоподібно загнутий. Пишне оперіння хвоста і тулова підкреслене глибокими лініями гравіровки. Ймовірно, у цьому хижому птаху слід вбачати зображення сокола, або ж орла.

Прямих аналогій даній скроневі сережці нам не відомо. Найближчі за формою сережки знаходимо у землі радимичів, але вони, як правило, семипроменеві, і верхня основа напівовалу прикрашена рядком гострокутних зубців виступів. Даний тип радимицьких скроневих сережок Б. О. Рибаков виводив із прототипів «арабського кругу»[27]. Іскоростенська сережка поки що унікальна в своєму роді. До накопичення нового фактичного матеріалу та проведення відповідних аналізів, питання про її місцеве чи імпортне походження залишається відкритим. Що до датування, то можна допустити, що верхня дата її побутування обмежується 946 р. Якщо ж врахувати вищенаведені дані про хронологічно більш ранній період функціонування південної частини будівлі №7, то датування прикраси можна обмежити в рамках другої пол. IX — рубіж IX—X ст.

Окрім даної сережки у верхній частині заповнення знайдена ще одна срібна сережка, т. з. «дунайського типу» (Рис. 20, 2). Вона повністю імітує сережки цього типу, які були розповсюджені у Середньому Подунав`ї наприкінці I тис. н. е. Вони добре відомі за матеріалами поселень і могильників Великої Моравії, Угорщини, а також Малопольщі. Х. Цоль-Адамікова на підставі знахідки арабського дірхема 913—932 рр. у похованні 101 могильника Прша виділяє даний тип прикрас у окрему групу Трновец n\V — сережки з «гроноподібними» завершеннями, і датує їх першою пол. X ст.[28]

Екземпляр сережки із Іскоростеня, на відміну від великоморавських аналогій, дуже масивний. Деталі сережки, зокрема «гроно», прорублені дуже невиразно. Складається враження, що ця прикраса була виготовлена на місці шляхом відтиску готового імпортного взірця у воскову чи глиняну форму з подальшою відливкою.

Ще одна деталь ювелірної прикраси походить із будівлі №7. Це бронзова голка, мабуть, від овальної фібули. Вона має довжину 130 мм, дещо вигнута посередині. Один кінець загострений, а інший розклепаний та загнутий у трубку (кінець втрачений).

Дві круглі зілізні фібули були знайдені у орному шарі над будівлею № 7. Перша з них має діаметр 46 мм. Її нижня частина пряма, прокована, а верхня напівокругла (Рис. 13, 3—4). Фібула має два розімкнуті закінчення, завернуті спіралеподібно. Голка фібули довжиною 50 мм має гостроконечне завершення і своєю основою, закрученою у трубку, кріпиться до дужки фібули.

Інша фібула подібна до першої, але дещо більшого діаметру — близько 53 мм (голка втрачена). Подібний тип залізних фібул зазвичай розглядається дослідниками як предмет воїнського спорядження. Найближчі аналогії іскоростенським круглим залізним фібулам знаходимо серед старожитностей Шестовиці[29].

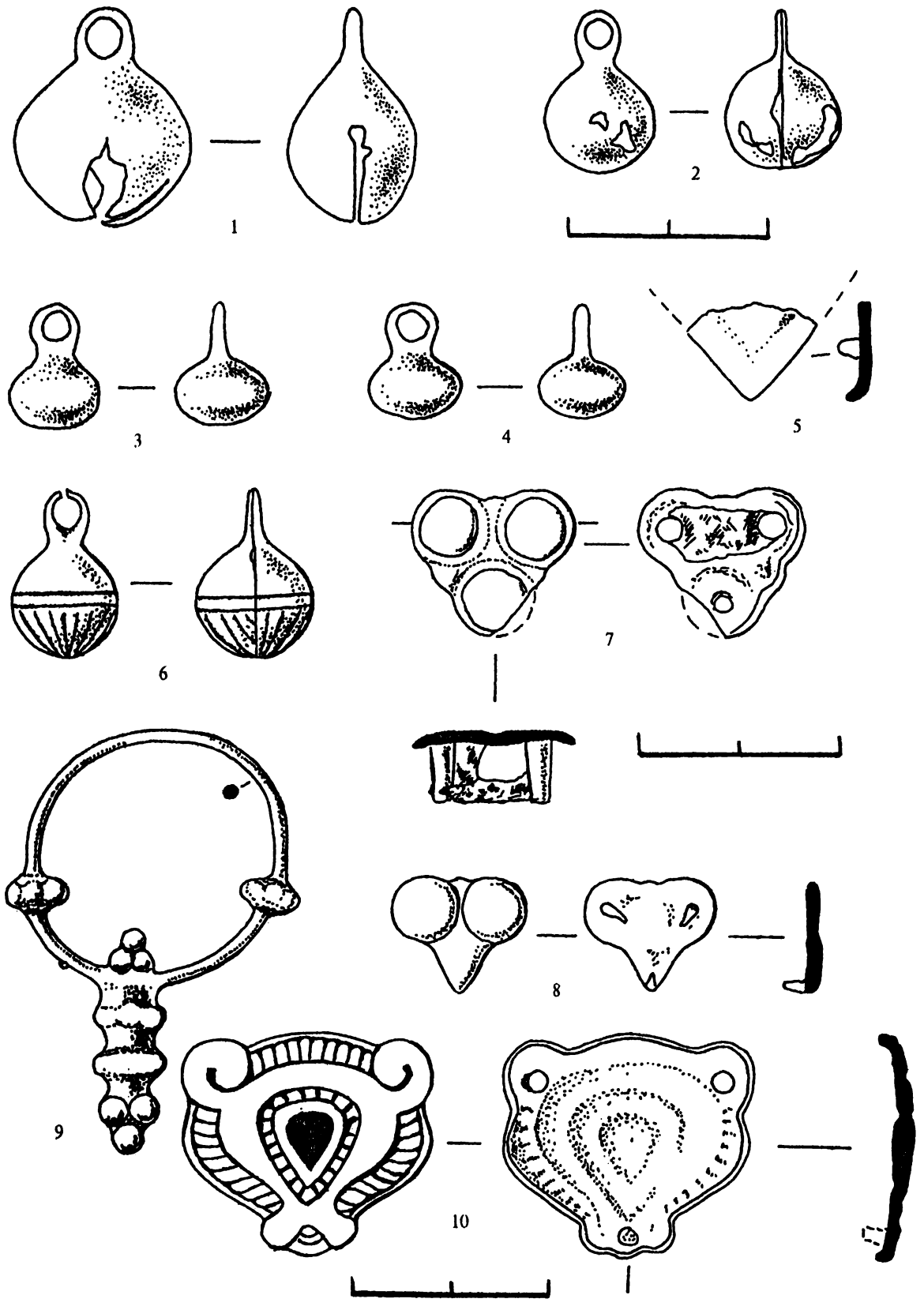

Рис. 18. Бронзові і срібні ювелірні вироби із берми ескарпу №1 городища №1 Іскоростеня: 1, 2, 6 — бронзові бубонці; 3, 4 — бронзові гудзики-застібки; 5, 7, 8 — бронзові бляшки-накладки ремінної гарнітури; 9 — срібна сережка; 10 — срібна бляшка-накладка ремінної гарнітури.

Будівлі 8—10. Дані будівлі досліджені лише частково, оскільки вони обмежуються північним бортом розкопу, до якого впритул підходять лісові насадження. Тому їх інтерпретація неможлива. Але зважаючи на розміри вищезгаданих об`єктів і характер їх заповнення (відсутність опалювальних споруд), можна допускати їх господарче призначення. Керамічний матерал (ранньокружальний посуд і кераміка «курганного типу») в цілому датує ці об`єкти в межах IX — пер. пол. X ст.

Більш різночасовий матеріал дав об`єкт, умовно названий нами будівлею №8. Дана «будівля» займала увесь північно-західний кут розкопу і була заглиблена на 0,6 м нижче материкового рівня. «Долівка» «будівлі» мала ухил у північний бік, куди спускалась двома уступами. Можливо, даний об`єкт і не є залишками якоїсь споруди, а має цілком природнє походження. На користь даного припущення вказує і характер його заповнення: різночасові дрібні керамічні фрагменти празько-корчакської культури VI—VII ст., ліпні культури Луки-Райковецької, ранньокружальної IX ст., з масивними «манжетоподібними» вінцями IX — середини X ст. Окрім цього, тут було знайдено цілий бронзовий бубонець-оберіг із кулькою всередині (Рис. 19, 6), орнаментований на зовнішньому боці заглибленими лініями, а також залізне вістря стріли «аварського типу» (Рис. 21, 10). Вістря має три лопаті і черенок з упором для древка. Аналогічні вістря відомі із розкопок слов`янських городищ Зимне на Волині[30], а також Пастирське у Середній Наддніпрянщині[31]. Звічайно дослідники пов`язують появу такого типу стріл на території України із проникненням сюди аварів і обмежують час їх побутування VI — першою пол. VIII ст.

Будівля 11. Виявлена під час зачистки материкового рівня у південному куті розкопу. Котлован будівлі досліджений частково, оскільки він виходив за межі розкопу, куди впритул примикали лісові насадження. Будівля виявилась житлом напівземлянкового типу. Увесь східний кут займала піч-кам`янка розмірами 0,6 х 0,8 м і висотою 0,6—0,65 м. Стінки котловану мали нахил у внутрішній бік будівлі. Долівка піщана, рівна, заглиблена в материк на 0,7—0,75 м. Знахідки — дрібні фрагменти кераміки IX—X ст. концентрувались лише у верхній частині заповнення.

Під південно-східною стінкою напівземлянки приблизно по її середині, був знайдений цілий масивний кружальний горщик з потовщеними «манжетоподібними» вінцями, прикрашений рядами слабопрокреслених горизонтальних ліній (Рис. 12, 1). Нижня частина горщика на третину його висоти була вкопана в материкову долівку підлоги. Під час розбору печі кам`янки між материковою стінкою і власне каменями опалювальної споруди був знайдений розвал ліпного слов`янського горщика празько-корчакської культури VI—VII ст. (Рис. 9, 2).

Ще один празько-корчакський горщик (Рис. 9, 1) був знайдений у заповненні ями, яка примикала до південно-східної стінки напівземлянки. Вона досліджена лише частково, оскільки виходила за межі розкопу. Яма мала у профілі грушеподібну форму й була заглиблена у материковий грунт на 1 м. Низ цієї ями був вимазаний прошарком добре відмученої світлої глини товщиною 2 см. Отже, логічно припустити, що празько-корчакський об`єкт VI—VII ст. був перерізаний більш пізньою напівземлянкою кінця IX — першої пол. X ст.

Дослідження оборонних споруд городища №1.

Як ми повідомляли вище, увесь майданчик городища №1 стародавнього Іскоростеня зруйнований кар`єром з видобутку граніту ще на початку 30-х рр. XX ст. Від городища залишився невеликий останець із залишками оборонних споруд у вигляді двох потужних ескарпів. Нами було розрізано ці споруди за допомогою стратиграфічної траншеї шириною 2 м і загальною довжиною 35,5 м (Рис. 14). Завдяки цьому виявлено рів, який був викопаний безпосередньо біля підніжжя городища. Загальна ширина рову у верхній частині сягала близько 6 м, а глибина — близько 2 м від рівня сучасної денної поверхні. У своїй нижній частині рів мав ширину близько 1,5 м, дно заокруглено-овальної форми. Він був викопаний у жовто-рожевій гранітній жорстві. Внутрішня стінка рову стрімко переходить у зовнішній край ескарпу № 1 під кутом майже 55°. Зовнішня стінка рову більш похила. Тут укіс становить 30—35° Заповнення рову складається з: 1 — дерновий шар товщиною 0,1 м; 2 — темний гумус, насичений дрібними та середніми уламками граніту і керамікою товщиною 0,5—0,6 м; 3 — світло-сірий гумус, насичений перепаленою жорствою, камінням, де-

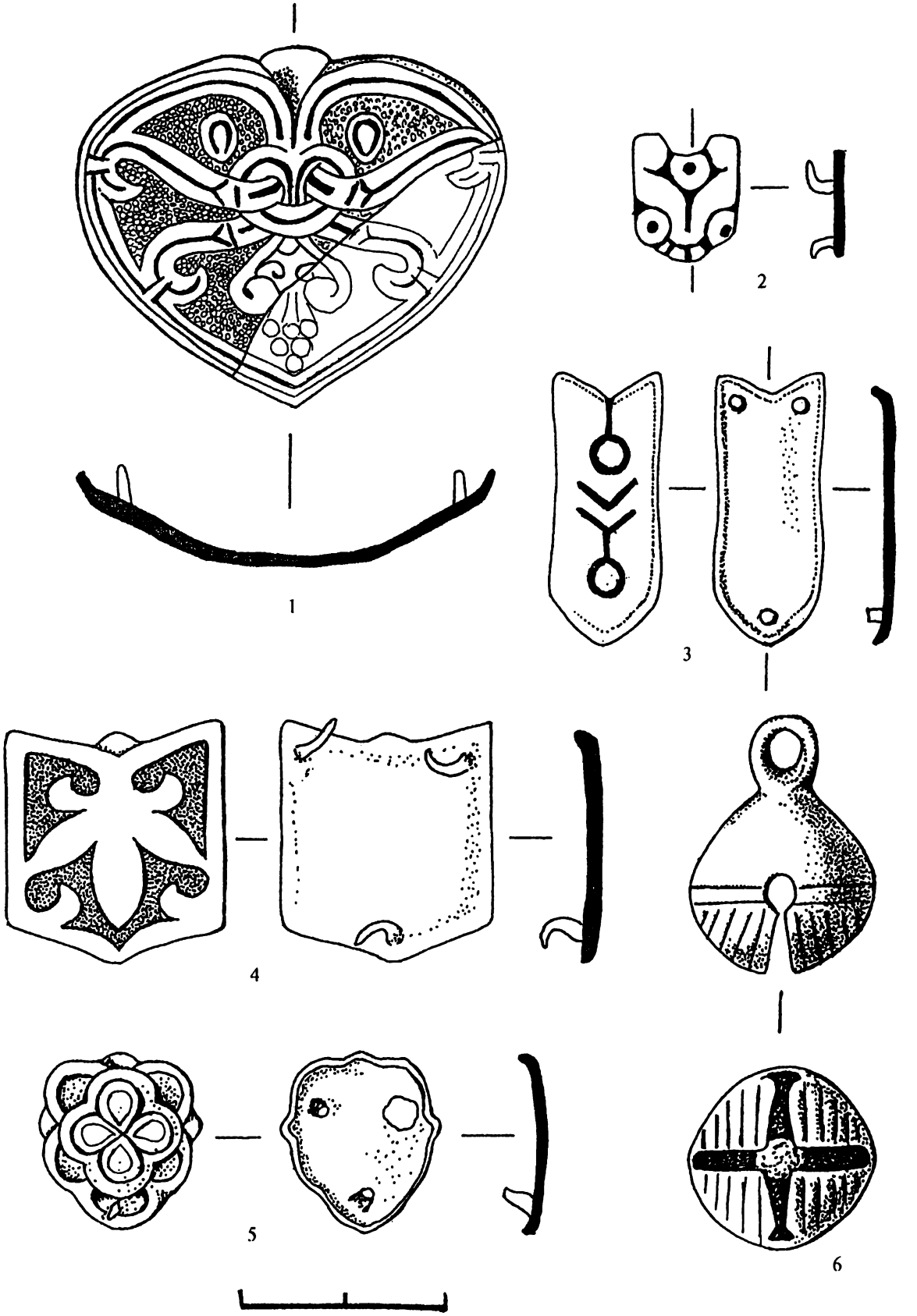

Рис. 19. Срібні і бронзові ювелірні вироби із ескарпу №1 і посаду городища №1 Іскоростеня: 1—5 — срібна (1) і бронзові (2—5) бляшки-накладки ремінної гарнітури; 6 — бронзовий бубонець із посаду.

ревним вугіллям, керамікою товщиною 0,4—0,5 м; 4 — замивні шари темно-сірого суглинку, каміння, кераміки (наконечник списа, срібні сережки, бронзові гудзики і бубонці) товщиною 0,6—0,8 м; 5 — замивні шари жовто-рожевої жорстви товщиною 0,1 м.

Укіс ескарпу №1 сягає 40-45°. Загальна ширина від внутрішньої стінки рову до його вершини становить близько 8 м. Ширина берми ескарпу №1 доходить до 10 м.

Укіс ескарпу №2 сягає 30°. Загальна ширина ескарпу становить 4,5 м, а ширина берми — 5—6 м.

Берма ескарпу № 1. Загальна ширина близько 10 м. На фронтальній стороні помітне валоподібне підвищення висотою 0,5—0,7 м. З тильної сторони цього підвищення по всій довжині берми простежується ровик-западина глибиною близько 0,5 м. Це сліди траншеї часів першої світової війни. При виборці заповнення цієї траншеї у великій кількості знайдені стріляні гільзи.

При розчистці виявилось, що валоподібне підвищення на зовнішньому краю берми ескарпу № 1 зложене із брил необробленого рожевого граніту середніми розмірами 0,5 х 0,5 м (Рис. 15). Брили щільно підігнані одна до одної без будь-якого зв'язуючого розчину. Простір між брилами заповнений піском і фрагментами дрібного каміння. Загальна потужність цієї кам'яної фронтальної кладки у місці стратиграфічного розтину становила близько 2 м. Верхні камені цієї кладки сильно перепалені у вогні. Поміж ними зустрічаються скупчення дубового і соснового вугілля. Характер залягання обвуглених деревин свідчить про те, що вони були покладені перпендикулярно до кам'яної фронтальної кладки і взаємоповя'зані із нею. Розміри стратиграфічної траншеї поки що не дозволяють точно інтерпретувати даний тип оборонних споруд. Але вже зараз можна допускати, що ескарпування схилу городища проводилось одномоментно за єдиною продуманою схемою. При ескарпуванні схилу зрізана земля була переміщена не вниз, а догори, внаслідок чого утворилась дуже широка (до 10 м) берма. Паралельно із формуванням горизонтальної берми по її зовнішньому краю зводилась кам'яна кладка шириною 2 м і загальною потужністю до 7 м. Простір між кладкою і природною гранітною основою схилу берми заповнено вийнятою із рову гранітною рожевою жорствою і шаром світло-жовтого материкового піску.

Отже із самого початку фронтальна кам'яна кладка не була валом, як це вважав Ф. А. Козубовський, а виконувала роль своєрідної підпорної стінки-крепіди. Вона надавала жорсткості всій конструкції, запобігаючи розповзанню ескарпу у зовнішній бік. Цим досягалась необхідна крутизна фронтального схилу до 45—50°

Знахідки серед каміння фронтальної крепіди поперечних обвуглених колод свідчать про те, що кладка споруджувалась паралельно із зведенням по периметру берми дерев'яних оборонних конструкцій, які виходили на поверхню у вигляді стін-заборол.

Приблизно в центрі берми ескарпу № 1 була зафіксована кам'яна фундаментна кладка, яка проходила паралельно фронтальній кам'яній кладці по краю ескарпу. Верхні камені цієї кладки були зафіксовані на глибині близько 0,6 м від сучасної денної поверхні. Її ширина сягає близько 1,2—1,3 м. Кам'яні брили розмірами 0,3—0,5 х 0,3 х 0,5 м залягали в два — три яруси. Простір між ними був забутований дрібним щебенем і гранітною жорствою. Загальна потужність фундаменту сягала 0,4—0,5—0,6 м. Є підстави вважати, що даний фундамент був основою дерев'яної стіни, яка в свою чергу була взаємопов'язана із конструкцією кам'яної крепіди по периметру ескарпу №1. Ширина стратиграфічної траншеї поки що не дозволяє з більшою долею вірогідності судити про характер дерев'яних конструкцій оборонних споруд на бермі ескарпу № 1. Це буде можливо тільки після розкриття більшої в плані площини берми. Її значна ширина (до 10 м) опосередковано може свідчити про те, що дані конструкції мали як суто фортифікаційне, так і господарсько-житлове призначення. Тут могла розміщатись військова залога міста, проживати ремісники тощо. Дані конструкції згоріли під час величезної пожежі і завалились у внутрішній бік берми ескарпу. Сильно перепалений шар, загальною потужністю 0,6—0,8 м, залягає по всій його площині. У ньому знайдена ранньокружальна і кружальна кераміка т. зв. «курганного типу» з характерним потовщенням краю вінець у вигляді «манжету» (Рис. 12, 2—3).

Окрім кераміки при дослідженні оборонних споруд знайдений численний речовий матеріал.

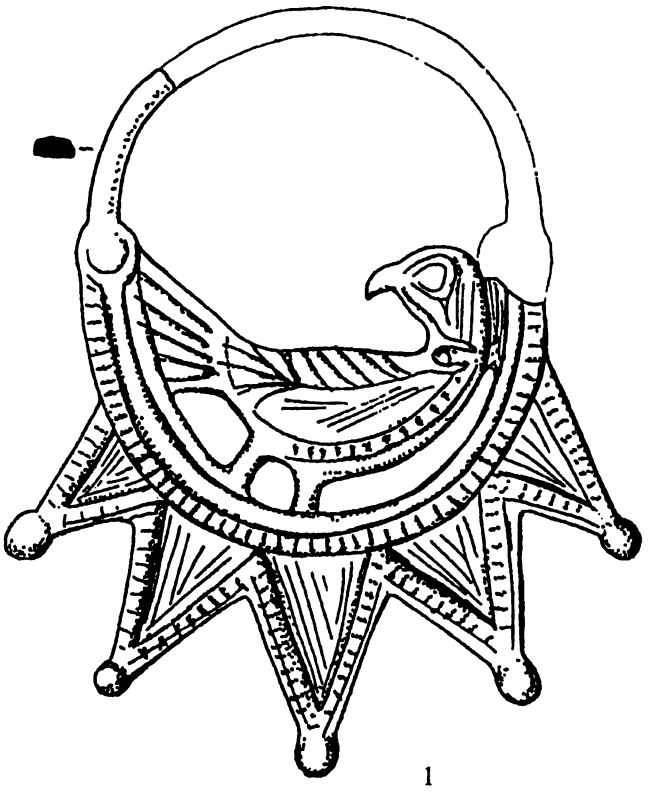

1

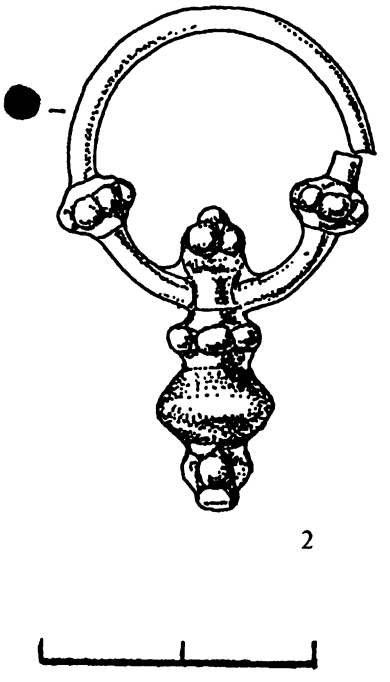

2

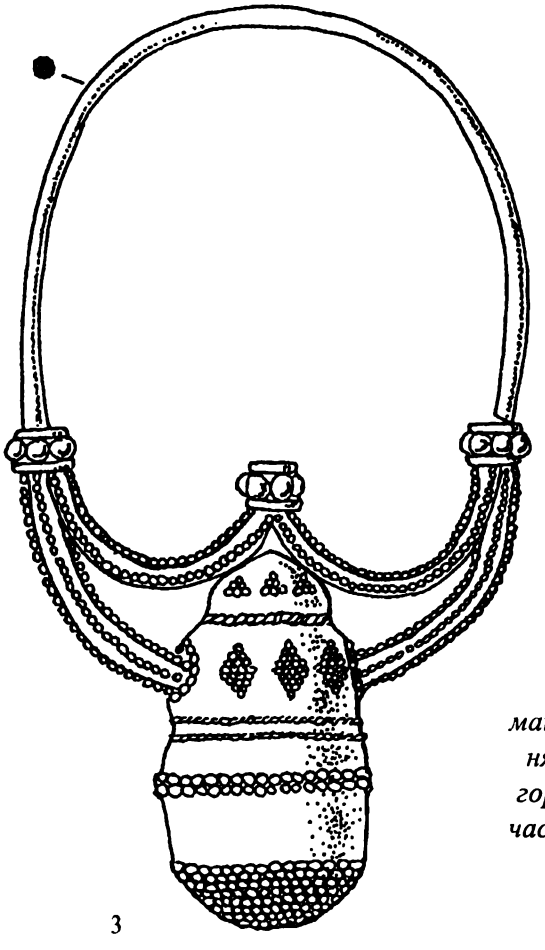

3

Рис. 20. Срібні сережки із матеріалів розкопок Іскоростеня: 1—2 — із будівлі 7 посаду городища №1; 3 — із нижньої частини заповнення оборонного рову городища №1.

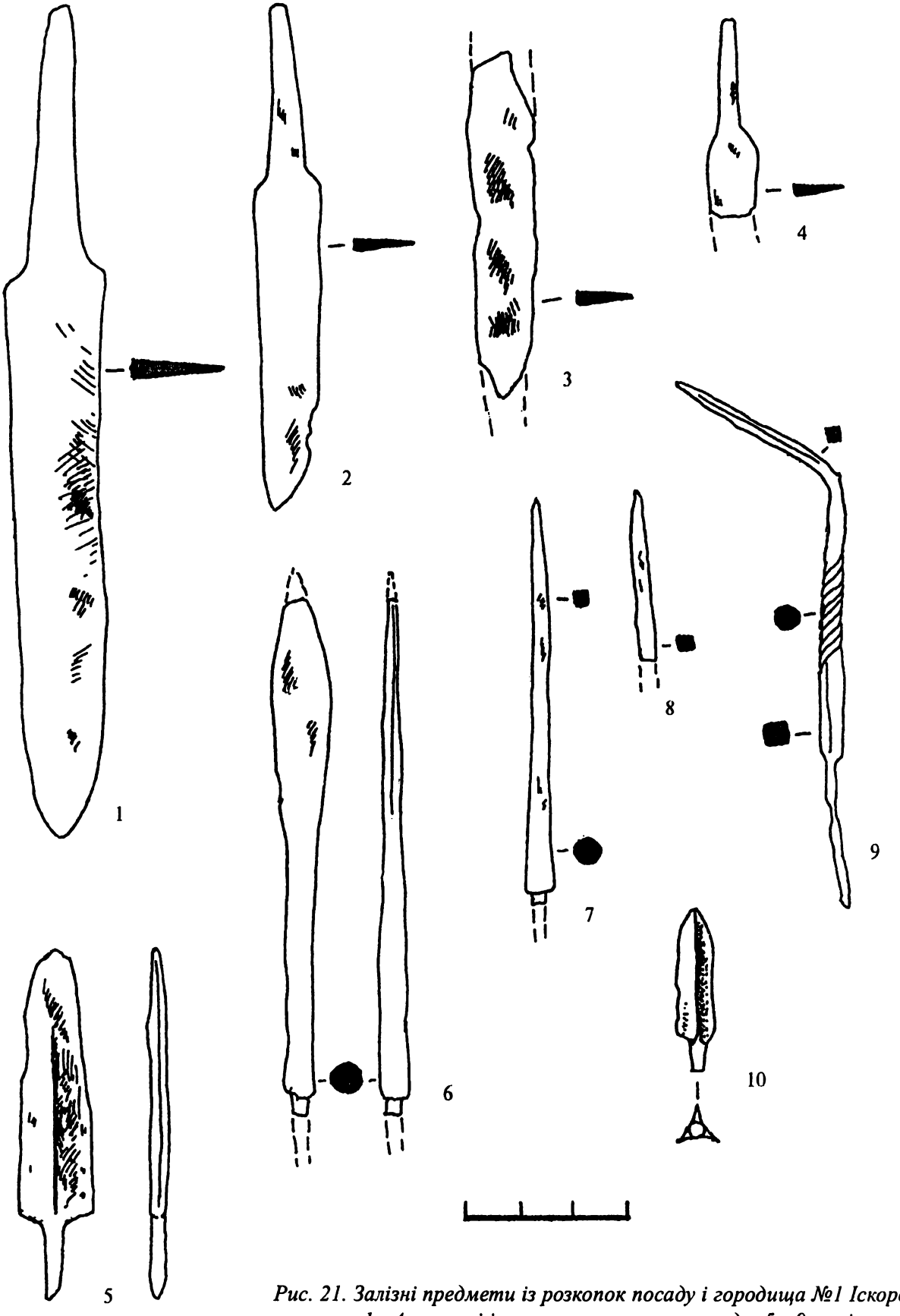

Рис. 21. Залізні предмети із розкопок посаду і городища №1 Іскоростеня: 1—4 — ножі із культурного шару посаду: 5—9 — вістря стріл із берми ескарпу №1; 10 — із культурного шару посаду.

Так, у нижній частині заповнення рову виявлений наконечник списа. Його загальна довжина становить 275 мм, а довжина конічної втулки 85 мм. У нижній частині втулки із внутрішнього боку зберігся залізний стержень кріплення древка списа. У місці переходу від втулки до пера спис у розрізі має форму напівовала (Рис. 13, 1). Перо списа ланцетоподібної форми має неайбільше розширення посередині своєї довжини — 25 мм. Вздовж пера проходить ребро. В перерізі перо має ромбоподібну форму.

А. М. Кірпічников виводить ланцетоподібні наконечники списів із регіонів Середньої і Північної Європи, де вони датуються VII—VIII ст. і мають аналогії серед франкських старожитностей. На думку вченого, цей тип на території Русі дістає поширення між 900 і 1050 рр.[32]

Окрім списа у заповненні рову виявлено також срібну сережку «дуайського типу». В цілому вона аналогічна вищеописаній сережці із будівлі № 7, але більш тонкої роботи (Рис. 18, 9). Можливо, ця сережка слугувала імпортним прототипом для виготовлення місцевих реплік.

Ще одна сережка являє собою прекрасний екземпляр імпорту із придунайського регіону. Її основа виготовлена із срібного дещо сплощеного дроту у формі лунниці з трьома виступаючими фестонами, що закінчуються округлими голівками, прикрашеними рядком зернин-гранул (Рис. 20, 3). По два рядки зерні з кожного боку прикрашають і саму рамку-основу сережки. Нижнє закінчення сережки має «кошикоподібне» тричленне завершення, відділене одне від одного круговими поясками зерні. Окрім цього, верхня частина «кошика» прикрашена додатковим зерневим орнаментом у вигляді рівнобедрених трикутників, середня — у вигляді ромбів, а нижня суцільно вкрита гранулами зерні. Х. Цоль-Адамікова виділяє даний різновид срібних сережок у окремий тип Борщевка, або ж волинський, датуючи його в межах кінця IX — X ст.[33] Найближчі аналогії іскоростенський сережці походять із Чеханува (Польща), Торста (Швеція) і Гущина поблизу Чернігова.

Із розрізу валу берми ескарпу № 1 походить досить численний матеріал, представлений наконечниками стріл, срібним арабським дирхемом, переробленим у монетовидну підвіску, бронзовими гудзиками, бронзовими ж бубонцями, срібними і бронзовими бляшками-накладками ремінної гарнітури, скляними, пастовими і сердоліковими намистинами (Рис. 18, 1—10; Рис. 19, 1—5).

Дирхем по краях обрізаний, має діаметр 2,5 см. Підвішувався за допомогою залізного розклепаного вушка шириною 0,5 см і висотою 1,1 см. Вушко зігнуте навпіл. Крізь нього і монету пропущено тоненький залізний штифт, кінці якого розклепані. За визначенням Ю. А. Козубовського, даний дирхем належить Саманідам Ісмаїлу ібн Ахмеду і чеканений між 882—907 рр. (Рис. 17, а-б).

Що до предметів ремінної гарнітури, то насамперед привертає увагу масивна срібна серцеподібна бляха (Рис. 19, 1). Типологія і хронологія ремінних набірних прикрас Давньої Русі добре розроблена у монографії В. В. Мурашової[34]. Іскоростеньська серцеподібна бляха розмірами 40 х 30 мм належить до класу XXVI за В. В. Мурашовою — «Багатопелюсткова квітка на стеблі в обрамуванні загнутих листків», підвид 1в-2.

Інша прекрасно виготовлена іскоростенська ремінна срібна бляха розмірами 25 х 22,5 мм належить до класу XXXII, група 1, підвид 1А-2 за В. В. Мурашовою[35]. Дослідниця вважає, що на такому типі бляшок зображено стилізовану маску сови. Проте іскоростенський екземпляр дещо відрізняється від бляшок, наведених у монографії В. В. Мурашової.

В нашому випадку ми маємо, скоріше за все, стилізоване зображення голови ведмедя (?). Його центральна частина заповнена черню (Рис. 18, 10).

На превеликий жаль, обсяг даної статті не дозволяє зробити більш детальнимй аналіз усіх знайдених на городищі № 1 артефактів. Сподіваємось, що у недалекому майбутньому буде підготовлено і видано окреме монографічне дослідження, де більш грунтовно розглядатимуться всі питання, пов`язані з хронологією і типологією іскоростенських старожитностей.

Продовження розкопок у районі городища № 1 дасть змогу відповісти на запитання, коли і як виникнув літописний Іскоростень. Попередні результати розкопок вказують на те, що найбільш вірогідною датою є VIII ст. У середині X ст. всі без винятку досліджені комплекси припиняють своє існування після великої пожежі. Впевнені, що дану пожежу слід пов`язувати із

спаленням у 946 р. Іскоростеня військами Ольги. Центр суспільно-політичного й економічного життя змістився у район городища № 3. Воно не припинялося ні на мить із другої половини X ст. і аж до періоду пізнього середньовіччя. Назва «Іскоростень» перейшла у пізніші часи у вигляді «Іскорость» на містечко, яке сформувалось навколо валів городища № 3, а у новітні часи закріпилася як «Коростень» у назві сучасного міста.

---

[1]ПСРЛ. Т. 2 (Ипатьевская летопись). — М., Языки славянской культуры. — 2001. — Стб.43.

[2]Там же. — Стб.46.

[3]Там же. — Стб.47—48.

[4]Клепатский П. Г. Очерки истории Киевской земли. — Одесса. — 1912. — Т.1 (Литовский период). — С. 221.

[5]Антонович В. Б. Раскопки в стране древлян // МАР. — №11. — 1893. — С. 73—75.

[6]Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI АС. — 1901. — Т.1. — С. 13.

[7]Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф. Р. Штейнгеля (с 25 ноября 1898 г. по 25 ноября 1904 г.). — К., 1905. — С.7.

[8]Штейнгель Ф. Р. Раскопки курганов в Волынской губернии, произведенные в 1897-1900 гг. // АЛЮР. — 1904. — Т. 4—5. — С. 136—182.

[9]Там же. — С. 156—158.

[10]Виєзжев Р. І. Розкопки курганів у Коростені та поблизу Овруча в 1911 р. // Археологія. — 1954. — Т. IX. — С. 145—153.

[11]Козубовський Ф. А. Записки про досліди археологічні коло м. Коростеня року 1925. Коростень, 1926. — 24 с.

[12]Самойловський І. М. Стародавній Іскоростень // Археологія. — 1970. — Т. XXIII. — С. 199.

[13]Гамченко С. С. Раскопки 1924 г. на Волыни // НА ІА НАНУ. — Архів С. Гамченка. — Ф. з. №46. — С. 4—8.

[14]Гамченко С. С. Археологічні першоджерела м. Коростеня і його околиць // НА ІА НАНУ. — Архів С. Гамченка. — Ф. з. №62. — С. 8.

[15]Наукові записки ІІМК. — 1935. — Кн. 3—4. — С. 103—104.

[16]Звіздецький Б. А., Польгуй В. І. Історична топографія стародавнього Іскоростеня за матеріалами розвідки 1994 р. // Історія України-Русі (історико-археологічний збірник). — К., 1999. — С. 111—119.

[17]Древнерусские поселения Среднего Поднепровья. — К., 1980. — С. 9.

[18]Звиздецкий Б. А. О времени существования летописного Городеска // СА. — 1990. — №1. — С. 42—56.

[19]Див., наприклад, Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. — К., 1996. — 272 с.; Козубовський Г. А., Івакін Г. Ю., Чекановський А. А. Дослідження урочищ Гончарі та Кожум`яки у 1987—1989 рр. // Стародавній Київ (археологічні дослідження 1984—1989 рр.). — К. — С. 238—270.

[20]Віногродська Л. І. До історії розвитку кахлярства в Україні у XIV—XVII ст. // Історія Русі-України (історико-археологічний збірник). — К., 1998. — С. 265—272; Лащук Ю. П. Нові дані про кераміку XIV—XVI ст. (за матеріалами знахідок на Верхньому Подністров`ї та Волині) // Середні віки на Україні. — К., 1971. — Вип. 1 — С. 200—203.

[21]Козубовський Г. А., Івакін Г. Ю., Чекановський А. А. — Вказ. праця. — С. 262—264.

[22]Гончаров В. К. Райковецьке городище. — К., 1950. — Табл. XXVI, 17.

[23]Гончаров В. К. Вказ праця. — С. 95; Юра Р. О. Древній Колодяжин // АП УРСР. — 1962. — Т. XII. — С. 108.

[24]Краснов Ю. В. Древние средневековые пахотные орудия Восточной Европы. — М., 1987. — С. 52. — Рис. 14, 1—3 на с. 36.

[25]VelkaMorava (doba a umehie). — Bratislava. — Tatran, 1976. — Tabl. 141.

[26]Русанова И. П. Славянские древности VI—IX вв. между Днепром и Западным Бугом // САИ. — Вып. Е1-25. — М., 1973. — С. 83, табл. 31, 3—5.

[27]Рыбаков Б. А. Радимичи // Отдельный оттиск III-го тома. Праці Археолегічнай Камісіі Беларускай Акадэміі навук. — Менск, 1932. — С. 89—90.

[28]Zoll-Adamikowa H., Dekówna M., Hosek E-M. The Early Mediaeval Hoard from Zavada Lanckorońska /apper Vistula river/. — Warszawa. — 1999. — S. 106—108, fig.50, 89.

[29]Коваленко В., Моця А., Сытый Ю. Археологические исследования Шестовицкого комплекса в 1998—2002 гг. // Дружинні старожитності центрально-східної Європи. — Чернігів, 2003. — С. 62, рис.8 на с.75.

[30]Ауліх В. В. Зимнівське городище. — К., 1972. — С. 120.

[31]Приходнюк О. М. Оборонні споруди та військове спорядження Пастирського городища // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в І тис. н. е. — Київ—Львів, 1999. — С. 248, рис. 2 на с. 245.

[32]Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие (копья, сулицы, боевые топоры, кистени) // САИ. — Вып. Е1-36. — М.—Л., 1966. — С. 9, 12.

[33]Zoll-Adamikowa H., Dekówna M., Hosek E-M. The Early... — S. 110, 111, fig. 90, f., g.

[34]Мурашева В. В. Древнерусские ременные наборные украшения (X—XIII вв.). — М., 2000. — 136 с.

[35]Мурашева В. В. Указ. соч. — С. 47, рис. 67.

Зоценко В. М.

СКАНДИНАВСЬКІ АРТЕФАКТИ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ РУСІ

Одним з регіонів Південної Русі, де виразно виступають скандинавські артефакти, є терен позначений низкою місцезнаходжень на захід від Києва. Найбільш наближеним до останнього пунктом у цьому напрямку виявляється Білгород (нині: с. Білогородка Києво-Святошинського району Київської області на середньому плині р. Ірпінь). Звідси відома срібна "монетоподібна" підвіска, відлита разом з вушком. Орнамент верхнього поля здається різьбленим, але не ажурним, складений із двох стрічок, композиційно належить до плетінки "Stora djuret" пізньої фази доби вікінгів, подібно декору «малих круглих фібул типу I.J. IB (Особистий архів Г. Ф. Корзухіної. — Науковий архів ІІМК РАН у Санки-Петербурзі, ф. 77, д. 25, л. 55; ГЭ, ОИПК-829/14, Рис. 1)[1]. Крім того, з розкопок 1969 р. східного посаду міста в шарі кінця XI ст. виявлений фрагмент верхньої частини візантійської амфори з подвійним графіті виконаним різними почерками у кириличній та кшталту скандинавських рун системах письма. Перше з них А. О. Мединцева читає, як ім'я "Илия", друге ж, О. О. Мельникова інтерпретує, як шведське ім'я "GiR" — Geir. На думку дослідниці, шведський напис міг бути нанесений не пізніше X ст., а саме: "...у той же час, що і графіті на монетах"[2].

Наступне, місцезнаходження за 100 км західніше — давньоруський Іскоростень (м. Коростень, Житомирської обл.). Тут, за 7—8 км на північний схід від міста в урочище Ігорева могила на околицях села Немирівка на правому березі р. Уж розташовувався курган, зруйнований під час 1-ої Світової війни. Із старожитностей цього кургану походить наконечник піхов меча. Згодом, через П. Д. Барановського, бутероль, потрапила до Державного історичного музею Росії у Москві. Бутероль була відлита зі стопу на кшталт латуні у ажурній техніці у роз'ємних пластичних формах зі застосуванням проміжних моделей. Орнаментальне поле заповнено плетивом у стилі "Borre" навколо маски розгорнутої в анфас з виразними антропоморфними рисами. Губи наконечника оформлені у вигляді горішньої проекції звірячої (дракону?) голови. Долішна частина орнаментальної композиції під вузлом плетива, на який спирається антропоморфне зображення, виступає у вигляді ще однієї, дзеркально огорнутої до голови монстра губ, зооморфної личини, в котрій М. В. Фехнер вбачає пташині риси[3]. Край рамки виробу окантований потрійною стрічкою. Підошва наконечника завершується краплеподібною невисокою ніжкою. Розміри наконечнику: 73 х 46 мм (Рис. 2).

За типологією П. Паульсена Іскоростенська бутероль належить до групи "з германським мотивом чотириногого звіра" підгрупи "зі звіриним стилем циркумбалтійської зони" (тип II:3), орнаментація поля яких наслідувала візерунок верхньої шкаралупи фібул JP 48A. На середину X ст. місцезнаходження наконечників піхов цього типу позначені у Хайтабу, Данії, на Сконе, Естрікланді, на Готланді, Фінляндії, а на північному заході досягали Ісландії[4]. У Східній Європі, окрім іскоростенського екземпляру, відомі ще три місцезнаходження наконечників піхов мечів типу II:3 П. Паульсена: Аарайші (пригауївські ліви), верхній шар поселення, дещо пізніше X ст.; Шестовиці, Чернігівський район, курган 42/X з камерним парним похованням з конем (інгумація), наконечник знаходився на мечі типу "W", — J. Petersen, за сукупністю інвентарю — 950—960 рр.; Херсонес, середньовічний шар, розкопки К. К. Косцюшко-Валюжевича у південній частині городища[5].

Н. В. Єніосова, яка розробила власну типологію наконечників піхов мечів на підставі східноєвропейських знахідок, сукупність цих бутеролей об'єднала у тип A-I-1 й відокремила у ньому два варіанти. Орнаментика першого з варіантів репрезентована "чистим" Borre стилем на мотив наведеного П. Паульсена взірця (овальні фібули типу JP 48A), другого ж — виявляє яскраво антропоморфні риси зображення

© Зоценко В. М., 2004

Рис. 1. Монетоподібна підвіска з с. Білогородка

центральної маски та зміїні голівки у плетиві. На думку дослідниці, останній варіант, до якого зараховані, разом з іскоростеньським зразком, також екземпляри з Шестовиці, Херсонесу та Німмшютца на горішній Шпреї у Саксонії, виникає під впливом художньо-ремісничих традицій Скандинавії у Середній Наддніпрянщині[6]. Проте, антропоморфна маска у центрі стрічкового плетива "Вогге" фіксується й на зразках суто норманського походження. Досить наближеними до людської є маска на зразку наконечника піхов цього типу з Енга (Änga) на Готланді[7]. Х. Шетеліґ у чоловічій постаті, зображеній у повний зріст в облямуванні "зміями" Вогге плетива, на зразку з музею Рейк'явіка вбачав, навіть, специфічну ісландську композицію[8]. Силуетно, орнаментика наведених П. Паульсеном зразків з Хайтабу, ісландського Нордланда, як й згаданих вище готландського та другого ісландського екземплярів[9], при збережені композиції верхньої шкаралупи згаданого типу овальних фібул, відступає від прототипу зображенням центральної маски, що втрачає характерну зооморфність й наближається до людського обличчя. Звідси, антропоморфні риси маски на бутеролях типу А-І-1, варіанту 2 за Н. В. Єніосової, не є оригінальною східноєвропейською ознакою. У випадку з "іконографією" виділених Н. В. Єніосовою варіантів названого типу, маємо, скоріше за все, не стільки регіональні відмінності, але ж різні сюжетні лінії північногерманської міфології, що художньо вирішувалися за однією канонічною схемою.

Якщо прийняти, здається досить обґрунтовану, версію В. І. Кулакова, щодо втілення орнаментикою наконечників типу P. Paulsen II:3 (Н. Єніосова — А-І-1, варіант 1) "язичницької ікони" на сюжет: Один разом з віщими воронами Хугіном та Муніном[10], то, з погляду на відмінності у подробицях зображувальних рядів зразків сукупності P. Paulsen II:3 та Н. Єніосова — А-І-1-варіант 2, останніми прикладами, дійсно, слід чекати іншу сюжетну мотивацію. Не дивлячись на те, що В. І. Кулаков до цього ж сюжету зараховує й ажурний візерунок, практично ідентичних бутеролей з Іскоростеня, Херсонесу та Німмшютца[11], такі деталі, як зміїні голови у плетиві, що оточують не тільки вусату, але й бородату людську личину, зближують маску цих наконечників піхов меча з іконографічним типом сина Одіна-Тора (пор. — Кулаков В. И., 1995, рис. 3:1-2). У такому разі, маємо всі підстави інтерпретувати рельєфну замальовку названих артефактів ілюстрацією до епізоду змагань володаря грому й захисника богів та людей з мировим змієм — Йормунгандом в день Рагнарьок[12]. Пропоноване трактування сюжету може розцінюватися цілком логічною, якщо зважити на характер речі на котрій художньо переданий цей сюжет. Кожен випадок застосування меча у бою може бути порівняним його власником з кінцем світу й наступним воскресінням, як це сталося зі загибеллю богів у день Рагнарьок. Й звичайно, семантичне навантаження зображень на цих наконечниках, що випливає з ідеограм міфології, притаманної власникові цього зброярського при-

Рис. 2. Наконечник піхів з поховання «Ігорева могила»

пасування, виглядає більш історично виправданим, аніж пояснення їх через старозавітні оповідки "Давід або Даніїл з левами"[13], навіть, погоджуючись з реальністю певної контамінації поганських та християнських ідей у художній культурі Скандинавії середини IX — середини X ст. після християнських місій Ансґарія (832, 854 рр.) та Унно (936 р.) у Бірці.

Ознакою появи бутеролей Н. Єніосова — А-I-1-варіант 2 безпосередньо на території Скандинавського півострову, попри факту локалізації знахідок на південному сході Східної та Західної Європи, може бути зовнішнє оформлення їх рамок. Така риса, як наявність ніжки у основі корпусу зразків з Іскоростеня, Херсонесу (Рис. 3) та Німмшютца (Рис. 4), ставить їх в одну шеренгу з наконечниками типово скандинавської групи "з германським мотивом чотириногого звіра" типу P. Paulsen II:1, зразки якої за датою збігаються з першою половиною X ст., при тому, що центрами виготовлення цих бутеролей вважаються Ютландія та норвезький Вестфолле[14]. Й супротив, всі наконечники типу P. Paulsen II:3 — Н. Єніосова — А-I-1-варіант 1, включаючи зразки шестовицького кургану 42/X та з культурного шару лівського поселення Аарайші, що знаходять прямі аналогії, відповідно, у екземплярах з Енга[15] та з Хайтабу[16], мають простий, дещо загострений, але заокруглений низ рамки. Таке завершення низу було характерним для деяких бутеролей "з германським мотивом чотириногого звіра" шведської групи (тип P. Paulsen II:2) та, в основному, для зразків "з германським мотивом чотириногого звіра і пальметою" (тип P. Paulsen II:4), котрі за орнаментикою належали до виробів "Jelling" стилю. Поширення, перших з названих, наконечників пов'язано з ремісничими центрами Уппланду, починаючи з середини X ст., других — Уппланду та Готланду з другої половини X — початку XI ст.[17] Виходячи з вищевикладеного, логічно визначити хронологічний діапазон наконечників піхов мечів Н. Єніосова — А-I-1-варіант 2 синхронно до зразків "з германським мотивом чотириногого звіра" скандинавської групи у межах першої половини X ст., до поширення бутеролей стилю "Jelling". Таке датування, до речі, не суперечить й легендарній приналежності іскоростенського кургану, звідки походив один з трьох на сьогодні відомих наконечників Н. Єніосова — А-I-1-варіант 2.

Рис. 3. Наконечник піхів з Херсонесу

За 120 км на південний захід від Коростеня у 60-х рр. XIX ст. біля с. Бичеваги Липовецького повіту Подільської губернії (нині, с. Бичева Любарського району Житомирської обл.; правий приплив Случі — Попівка) був випадково виявлений меч типу "В", — J. Petersen, що потрапив у збори графа О. А. Бобринського (сьогоднішнє зберігання, — Музей історії Києва, № А-4147, Рис. 5). Зразок належить двогострому варіанту, має двоскладову голівку на кшталт рівнобедреного трикутника з підосновою дещо видовженою по центральному ребру. Підстава голівки утворює за профілем звужений до вершин овал, а у перерізі шестикутник. Переріз всієї голівки — прямокутник з загостреною вершиною. Перехрестя — пряме, за профілем та перерізом — аналогічне до підоснови. Загальна довжини меча — 980 мм. Довжина підоснови голівки — 74 мм, при загальній висоті — 44 мм та у перерізі 16—13 мм. Загальна довжина руків'я — 101 мм, завширшки — 12—24 мм. Перехрестя — 81 х 20 мм, у перерізі — 17—20 мм. Довжина клинка — 810 мм, завширшки — 52—25 мм, при довжині долу — 750 й завширшки — 18—15 мм.

Мечі "доби вікінгів", за звичай, вважаються західноєвропейським імпортом, проте різниця у зовнішності й конструктивних дрібницях руків'я зразків Скандинавії та континентальної Європи знаходить вияв вже на стадії поширення похідних видів зброї на півострові. Місцеве північноєвропейське репродукування каролінгських форм мечів існувало протягом всієї "доби вікінгів". Цілком закономірно, дякуючи скандинавській присутності, поширення мечів західних зразків у Східній Європі відбувалося разом з північноєвропейськими дериватами франкськ-

кої зброї, при тому, що головними постачальниками сюди продукції зброярень обох названих регіонів виступали варяги. Не виключення у цьому й меч з Бичевої. За звуженим догори руків'ям й фіксації клинку не на підоснові, а на горішній частки голівки, що є характернішою рисою скандинавських фабрикацій мечів типу "В"[18], зразок колекції О. О. Бобринського цілком належить до артефактів, що потрапили у IX ст. на південь Східної Європи зі Скандинавського півострова.

Статистичні показники знахідок мечів цього типу, наведені М. Якобсоном[19], з врахуванням чотирьох знахідок з Готланду[20], локалізують виготовлення їх скандинавської варіації у Норвегії. Яскраво виявляються два виробничих центри: у Вестфоллє, на південному сході, та у Треннелазі, на північному сході країни.

Географія знахідок дволезових мечів "В" типу у Східній Європі переконливо виявляє шлях постачання екземпляру колекції О. О. Бобринського з боку Південно-Східної Балтії. Найбільш значна їх концентрація позначена на Курземе — 5 одиниць, три з яких у литовській частині півострову; три меча цього типу походять з естонського мааконду Харйюмаа — Раплаа. Ті зі східнобалтійських зразків, що зберегли свідчення про контекст знахідки, за датуванням не виходили за верхнюю межу IX ст.[21] По одному мечу відомо у Приладозькому регіоні та у Дніпро-Західнодвінському вододілі (курганний могильник поблизу с. Новоселки). А. М. Кірпічников відносить давньоруські комплекси з мечами "В" типу до другої половини IX — початку X ст.[22] У Польщі відзначено два мечі цього типу на середньому та долішному плині Одри[23]. Один екземпляр відомий зі словено-хорватської Крайни[24]. Вагомим аргументом на користь балтійського шляху допливу мечів типу "В" у Південну Русь, є факт відсутності їх знахідок на теренах, що прилягають до Середнього Дунаю: в Угорщині, Чехії та Словаччини. Найбільш наближеним до традиційного широтного шляху із Західної Європи до Південної Русі (Київ — Регенсбург) виявляється єдине місцезнаходження у Баварії (з 8 німецьких знахідок мечів "В" типу — 7 на півночі Саксонії) та, згадане, у югославській Крайні.

Наступне скупчення скандинавських артефактів тяжіє до Погориння, Постир'я та верхів'їв Західного Бугу. Розкопками останніх десятиріч XX ст. у літописному Дорогобужі (середній плин Горині) було отримано два екземпляри ланцетоподібних вістрів стріл луку. За стратиграфічною хронологією пам'ятки ці вістря не виходили за межі XI ст.[25] Згідно типології цього виду зброї Бірки належали до типу "A_1"[26]. При цьому вістря із заповнення господарчої ями IV зі сплощеним пером, може бути співставлене з варіантом "AJ_1" типології наконечників стріл Birka-Valsgärde, а з шару південно-східної ділянки дитинця — з вузьким варіантом "AS_1"[27]. Ланцетоподібне вістря стріли відоме й з розкопок стародавнього Пліснеська (верхів'я Західного Бугу). Походило воно із культурного шару другої виступаючої на південь частини городища, дослідженої В. К. Гончаровим та М. П. Кучерою у 1953—1954 рр. Заповнення шару складалося з ранньогончарної кераміки й речей виключно X ст.[28] За абрисом пера пліснеське вістря відноситься до загальноєвропейського зразку зброї й типологією належить до сукупності "D_1" класифікації Бірки, зразки якої за датою не виходять за верхню межу X ст. Звідси, екземпляр з Пліснеського городища може відповідати, мадярським стрілам часів "опанування" дунайської Батьківщини, так і вістрям із "Чорної землі" у Бірці — SHM 5208:294[29].

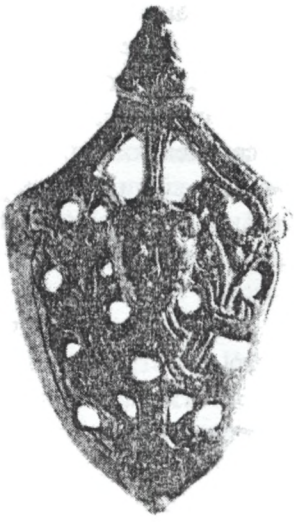

Рис. 4. Наконечник піхів з Німмшютц

Північне походження більшості східноєвропейських знахідок ланцетових вістрів стріл IX—X ст. можна вважати загальновизнаним. Таким є вістря з ланцетоподібним пером типу "AJ_1-Birka-Valsgärde" з виробничого комплексу VIII ст. Земляного городища Старої Ладоги[30].

У цьому разі, наконечник належав скандинавським колоністам, які на заключній фазі "вендельської доби" опанували ладозьким поселенням, як форпостом для подальшого просування у Прикам'я та горішню Волгу[31]. Фіксоване з кінця IX ст. на південному-сході Ладозького регіону, а з середини X ст. у Гньоздові, виготовлення ланцетоподібних вістрів стріл, виникає з принесенням туди скандинавської виробничої та типологічної традиції[32]. Окрім європейської Півночі, наприкінці I — початку II тис. н. е., ланцетоподібні вістря стріл тригранного (тип 75 — А. Ф. Медведев) та ромбічного (тип 78 — А. Ф. Медведев), були генетично притаманні східноєвропейським лісостепу — степу у межах салтівської культури. Проте, на відміну скандинаво-шведським типу "D-Birka"[33], салтівські стріли згаданих типологічних різновидів за А. Ф. Медведєвим позбавлені шийки.[34]

У всякому разі, ланцетоподібні за профілем пера вістрів стріл в археологічних комплексах Південної Русі дружинного періоду репрезентують зброярський імпорт. Навіть за уявною цілісністю їх сукупність, складає саму обмаль південноруських наконечників стріл IX—XI ст. Серед інвентаря київського поховання № 113 (під західною частиною центральної нави Десятинної церкви, чоловіча інгумація у зрубі, можливо з конем) знаходились залишки дерев'яного сагайдака з 20 стрілами, з котрих як мінімум дві, належали до типів "A_1-Birka" (ромбічний переріз пера) та "D_1-Birka" (трихгранний переріз пера — тип 75:1 за А. Ф. Медведевым). Комплекс, за сукупністю артефактів поховального інвентаря, упевнено датується першою половиною X ст.[35] Ланцетоподібні вістря стріл типів "D_1-Birka" з трихгранним у перерізі пером (1 екземпляр) та "D_2-Birka" з квадратовим перерізом пера (3 екземпляри), разом з 18 інших стріл, входили до складу й 114 поховання Київського некрополю I (вул. Велика Житомирська, 4). Комплекс являв собою парну інгумацію у камері. За мечем, що покоївся вздовж правого боку чоловічого кістяка, поховання може бути датоване другою половиною X ст.[36] З погляду на етнічну приналежність цього поховального комплексу, показовим є обряд, що знаходить прямі аналогії у камерних могилах Бірки: чоловічий зі зброєю й позбавлений інвентарю жіночій кістяки; північно-західна, за черепами, орієнтація.[37]

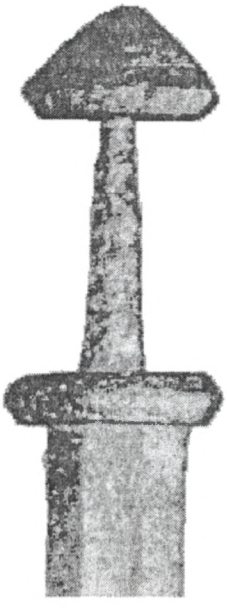

Рис. 5. Меч типу «В» з с. Бичеваги

Київська Наддніпрянщина відзначена ще декількома пунктами зі знахідками ланцетоподібних вістрів стріл. У шарах Вишгородського городища, що датуються раніше XII ст. (розкопки 1935 та 1937 рр.), їх знайдено у кількості до 10 екземплярів. За типами вони розкладаються наступним чином: 62:2 = "A_1-Birka"; 63:2 = "AJ_1-Birka-Valsgärde"; 75:2 = "D_1- Birka".[38] З культурного шару VIII—X ст. західного городища Монастирка (с. Луковиця Канівського району Черкаської обл., розкопки 1960) походило вістря стріли типу «AJ_1- Birka-Valsgärde", а в заповнення житла другої половини IX — початку X ст. (№ 1, розкопки 1979 р.) на селищі того ж самого Монастирка знаходилось вістря типу "A_1 — Birka".[39] Серед випадкових знахідок сусіднього з Монастирком давньоруського поселення в урочище Чернече (с. Григорівка) фіксується ще одне вістря типу "AJ_1- Birka-Valsgärde".[40] Ланцетоподібні наконечники стріл мали місце й серед відповідного матеріалу городища Княжа Гора (с. Пекарі Канівського району Черкаської обл.). Тут, розкопками дитинця 1891—1892 рр., що їх проводив М. Ф. Біляшівський, отримано шість вістрів зазначеного різновиду. Згідно типології стріл Бірки, вони розподіляються по три екземпляри на типи "A_1" та "D_1".[41] На жаль вістря стріл з Княжої гори на сьогодні не ма-

ють хронологічних та топографічних прив'язок. За стратиграфією дитинця пам'ятки, групу черешкових з ланцетоподібним пером вістрів стріл логічно прив'язувати до шару X ст.[42] Систематичне вивчення цієї категорії зброї городища, яке свого часу здійснила Н. І. Шендрик, надає уявлення про статистичне співвідношення ланцетоподібних та інших видів наконечників стріл на пам'ятках Південної Русі "дружинного періоду". Дослідницею було розглянуто 467 черешкових стріл Княжої Гори, що зберігаються у Національному музеї історії України, з котрих 221 за типологією можуть належати до IX—X ст. (47,3% всієї колекції вістрів стріл пам'ятки). З останньої чисельності, зазначені вище ланцетоподібні зразки, складають лише 2,13%. Досить вірогідно, цей відсоток становить модульну величину наявності ланцетоподібних вістрів стріл на пам'ятках Південної Русі дружинного періоду.

На Лівобережжі Середньої Наддніпрянщини наконечники стріл з ланцетоподібним пером відомі серед інвентаря "Чорної могили" у Чернігові, типи 62:2 = "A_1 — Birka" (2 екземпляри), 75:1= "D_1 — Birka" (2 екземпляри) та у комплексах X ст. Шестовиці, — кургани №№ 30, 38-поховання 2, 145 — тип "A_1 — Birka".[43] Вістря стріли цього ж типу належало й заповненню житла № 2 розкопок Я. В. Станкевич 1946 р. на Шестовицькому городищі (мис Коровель), матеріал якого може бути віднесеним, у цілому, до X ст.[44] Крім того, 5 ланцетоподібних вістрів (на жаль стан збереженості не дає можливості встановити їх тип) знаходилося серед 13 розібраних на окремі екземпляри стріл сагайдака камери № 36 з подвійним похованням.[45]

Зі скандинавською традицією можливо зв'язувати ще двоє вістрів стріл згаданого кургану № 145. Вони мали трикутні пера з повздовжнім ребром по центру, що переходило до шийки, рівній завдовжки перу (обидва зразки обламані по шийці); максимум розширення полотна пера приходився дещо нижче його середини.[46] Наведені ознаки точно відповідають типові "B- Birka". Цей тип наконечників стріл луку "доби вікінгів" за функціональною приналежністю відповідає мисливській зброї. Їх поширення у пізній фазі доби вікінгів та поствікінгівський час позначено, головне, на півночі Норвегії та Швеції, Лапландії з паралелями у Фінляндії.[47] Проте, витоки цього типу, з погляду на відповідний матеріал центральної Норвегії (регіон Довре-Рондан), криються ще у другій половині VIII ст.[48] Свідченням більш ранішнього, ніж IX століття, виготовлення цих вістрів стріл у Скандинавії, скісно можна визнати той факт, що у VIII—X ст. існувала їх східноєвропейська паралель, — тип 34 за А. Ф. Медведєвим. Різниця між наконечниками "B-Birka" та "34—А. Ф. Медведев" полягала у відсутності центрального ребра у зразків останнього типу, при одинаковим для північноєвропейських й східноєвропейських стріл цього кшталту профілю пера. За географією знахідок тип "34 — А. Ф. Медведев" охоплював терен від Уралу до лісостепу Лівобережжя Дніпра.[49] Враховуючи географію та хронологію наконечників стріл "34 — А. Ф. Медведев", можна погодитися з Петером Ліндбомом й Інгер Захріссон про "східне, у цілому" походженні вістрів типу "B- Birka".[50] Хоча, норвезькі знахідки вістрів стріл з трикутним пером та ребром по центру, що походили з горизонту 3 поселення Тефтом у Грімсдален-Довре, який мав датування у межах 750—900 рр.[51], можуть свідчити, скоріше, про самостійне синхронне зародження цього виду мисливських, а швидше — універсальних, стріл на Півночі й Сході Європи. Але, північноєвропейське походження зразків шестовоцького кургану № 145, з погляду на конструкцію пера, сумнівів викликати не повинно.

Таким чином, загальна кількість північних модифікацій наконечників стріл Шестовицького комплекту пам'яток нараховує всього 9 екземплярів. За хронологією всі вони належать до комплексів фази II функціонування некрополя з датою 900—950 рр.[52] Цікаво відзначити, що поховані у камері кургана № 36 чоловік й жінка, як у випадку з похованням № 114 Київського некрополю I, мали північно-західну орієнтацію, при досить мізерному інвентарному оточені жіночого кістяка.[53]

Розкопками Р. Х. Лепера у 1910 р. некрополя римського Херсонеса (західний берег Карантинної бухти) було відкрито поховання X ст., інвентар якого вміщав скрамасакс, що можливо перебував у піхвах; 12 вістрів стріл, разом з фрагментами сагайдака; два залізних ножі; залізне вушко котла.[54] Серед названої кількості наконечників стріл, п'ять належало до ланцетоподібних: "A_2-Birka", 1 екз.; "D_1-Birka", 1 екз.;

"D_2-Birka", 2 экз. (ще у одного ланцетоподібного вістря, завдяки поганій збереженості, тип залишився невизначеним). Комплекс цікавий поєднанням у сагайдаку скандинавських та суто степових (типи 41, 45, 47, 97, — А. Ф. Медведєв) зразків вістрів.

Співставлення типів за шкалою Бірки, фіксованих на теренах Південної Русі ланцетоподібних вістрів X—XI ст., без врахування 6 екземплярів, що не дістали типологічного визначення, та нез'ясованій кількості вишгородських знахідок, виглядає наступним чином: "A_1" — 18 екземплярів, у тому числі 18 екз. — бойових з легким вузьким пером (варіант "AS_1", — Lindbom P., 1994) та 7 екз. — мисливських з важким сплощеним пером (варіант "AJ_1", — Lindbom P., 1994); "A_2" — 1 екземпляр; "B" — 2 екземпляри у одному комплексі; "D_1" — 10 екземплярів; "D_2" — 5 екземплярів.

Наведене типологічне співставлення, у цілому характерно, як для Бірки, де найчисельнішу групу складають типи "A_1" та "A_2", відповідно: 292 й 113 екземплярів, а типи "D_1" та "D_2", — 41 й 2 екз.[55], так і для Гньоздова: "A_1" — 107 екз.; "A_2" — 14 екз.; "D_1" — 25 екз.; "D_2" — 15 екз.[56] Привертає увагу відсутність у Бірці та Гньоздові наконечників типу "B", проте, у Бірці зафіксовано 2 екземпляри мисливських вістрів стріл типу "E_1", які не зустрінуті на Русі. Відмінною рисою південно руських комплексів з ланцетоподібними вістрями є й відносно велика чисельність мисливських наконечників варіанту "AJ_1»" Якщо у Гньоздові їх зафіксовано лише 2 екземпляри, то на Вишгород, Монастирьок, Григорівку, Княжу Гору та Дорогобуж припадає більше 6 одиниць. Щоправда, з шестовицьких комплексів відоме тільки одне таке вістря, а у Києві ці наконечники, загалом, не відокремлені. Характерно, що зразок з Шестовиці належав інвентарю кургану 145, разом з двома, також мисливськими, стрілами "B" типу.

Зустрінуті в Південній Русі типи вістрів стріл з ланцетоподібним пером, генетично пов'язані: "A_1", — зі Скандинавією у цілому; "A_2", — з районом озера Меларен й північніше Естрікланду вони, практично, не зустрічаються; "B", — перш за все з Лапландією, але, з початку побутування, ці стріли були притаманні мисливцям центральної та північної Норвегії; "D", — за аналогією з типом "A_2". Про те, що ланцетоподібні вістря стріл у X—XI ст. на Русі були репрезентовані суто "імпортними" зразками, свідчить не тільки обмежена чисельність їх знахідок (у Гньоздові, де у X ст. місцевими варягами, вірогідно, було налагоджено їх виготовлення, вони складають лише 30% всієї сукупності стріл цього комплекту пам'яток), але й короткий черешок бойових й універсальних стріл "AS_1", "A_2" та "D". Розміри цієї частини наконечника у екземплярів задовільної збереженості (Монастирьок; Шестовиці, — житло № 2; Пліснеськ; Дорогобуж; Херсонес), вкладаються у діапазони: для першого з типів, — 20—22 мм; для другого, — 20 мм та для третього, — 21—28 мм. Короткий черешок наконечників стріл є ознакою їх використання у стрільбах з простого або набірного, але цілісно дерев'яного, луку, що не забезпечував дальність польоту на ураження в умовах степового чи відкритого лісостепового ландшафту. Стріляння ж такими стрілами з набірного луку, підсиленого кістяними накладками, що був основним видом зброї на півдні Східної Європу вже у VIII ст., приводила до розколювання древка із-за недостатньо тривкого з'єднання з залізним вістрям.[57]

За матеріалами дружинних поховань Середньої Наддніпрянщини, основний склад сагайдаку визначали східноєвропейські зразки стріл, при поодиноких екземплярах з вістрями скандинавських типів. Як приклад можна навести склад сагайдаку 114 поховання Київського некрополю I, у якому знаходилося 18 вістрів типів 40, 43, 48 — М. Ф. Медведєв й лише чотири типу "D-Birka" Можна визнати, що північноєвропейські стріли у комплекту зброї Південної Русі являли собою залишкові зразки першопочаткового арсеналу дружинника-варяга. З іншого боку, окремі вкладання до поховального інвентаря 1—2 ланцетоподібних вістрів, як це фіксується у кремації кургану 30 або похованні 2 кургану 38 Шестовиці, можуть засвідчувати їх магічне, сакральне використання.

Зразки скандинавської зброї походили й з некрополю Пліснеська. Серед інвентаря парного поховання "великого кургану" розкопок 1882 р. знаходився меч типу "V" — J. Petersen. Меч був розташованим вздовж правого боку чоловічого кістяка, перебував у піхвах з відлитим у бронзі наконечником. Верхівка й перехрестя руків'я плісненського зразка інкрустовані мідним, срібним та золотим дротами. Візерунок інкрустацій верхівки утворює вертикальні нити

по бокових долях; членування голівки марковано трьома широкими стрічками, поміж яких горизонтально, з широким кроком, укладені обрізки дроту; у такий же спосіб, але з вертикальною укладкою, підкреслений долішній край голівки; поле центральної долі було заповнено, погано збереженою, золоченою плетінкою у ідеограмі "вибленового" вузлу з більш, як три вічка; по підвалині голівки нанесений орнамент з двох переплетених ломаних у зигзаг стрічок. Перехрестя прикрашено плетивом у ідеограмі простого "вибленового" вузлу.

Мотиви плетінки декоративного оформлення руків'я цього меча знаходять повну відповідність у "Jellingegruppens" и ранньої "Urnes" стилістиці Північної Європи X — початку XI ст., головне третьої чверті X ст.[58] Близькі аналогії декору меча з Пліснеська спостерігаємо за прикладами зразків типів "T_2" з поховання початку XI ст. (№ 53) могильнику Лінкунен — Ржевське у прусо-скальвському порубіжні та "S" типу з Великопольщі: Ліпяна, повят Мишлибож; Моржево, повят Ходжеш. На жаль, польські знахідки належать до категорії випадкових.[59]

З Південної Русі, окрім пліснеського екземпляру, відомо ще два мечі "V". Один з них перебував у складі 108 поховання некрополю верхнього Києва, виявленого при будівництві великого житлового будинку у 1900 р. на розі вул. Рейтарської та Мало-Владимирської (нині: О. Гончара) Складна дротова срібна інкрустація голівки і перехрестя меча демонструють схему декоративного оформлення руків'я класичних зразків цього типу.[60] Стрижень руків'я був обгорнутий срібною пластиною, покритою золоченим рослинним декором. За деталізованими ознаками, орнамент обгортки має виразну подібність з декором виробів давньоугорської серії, поширення яких відзначені від Південного Уралу до Карпато-Дунайського регіону, і повною мірою корелюються з витворами середньодніпровської школи художньої металообробки "А".[61]

Часовий діапазон речового складу поховання, у цілому, визначається від кінця IX до початку XI ст. Монети, числом до 40 дірхемів були карбовані Саманидами Ісма'їлом ібн Ахмадом, Ахмадом ібн Ісма'їлом, ал-'амиром ас-са'їдом Насром поміж 892—943 рр. Зміна "угорських" зв'язків майстрів металообробки Середнього Подніпров'я на сприйняття традицій ісламської торевтики (формування школи "Б") відбувається в 60—70 р. X ст.[62] Звідси, дата комплексу може бути звужена до першої половини X ст. Принаймні, датування меча кінцем X ст., запропоноване А. М. Кірпічниковим, з погляду на тенденції розвитку художньо-ремісничої культури Києва, дещо омолоджене.

Другий меч, розглянутого типу в Південній Русі, входив до складу камерної парної інгумації з конем кургану 110 Шестовицького могильника. Особливістю шестовицького зразка є наявність плакування золоченим бронзовим листом бічних членувань голівки, при чергуванні білого і жовтого кольорів обрізків дроту інкрустації, що вертикально розташована по центральному виступі і основі голівки, а також перехрестю. Клинок маркований двобічним тавруванням. На одному боці літерне клеймо "ULFBERHT", початок й кінець якого маркують хрестоподібні знаки. Характерними рисами цього тавра є лігатурне оформлення сполуки "UL" та, звичаєвий для палеографії "класичного" виду клейм цієї майстерні, розрив кінцевої лігатури заключним хрестом: "H+T" На іншому боці полотна леза — орнаментальна композиція у вигляді плетива трьох ламаних прямих, між потрійними вертикальними відрізками. Хронологічним репером поховального комплексу кургану 110 є дірхем Саманида Ахмада ібн Исма'їла (907—914 рр.), що перебував у намисті з жіночого кістяку. Відповідно до типо-хронологічної шкали Шестовицького некрополя, поховання належить фазі II з датуванням у діапазоні 900—950 р.[63]

Практично, такими самими клеймами був таврований меч, що випадково знайдений поблизу с. Семеновка на північ від Рославля-Ростиславля, безпосередньо зв'язаного з давнім сухопутним трактом зі Смоленська у Чернігів.[64] Подібне компонування іменної марки відомо, також, за взірцями з Полоцька (випадкова знахідка у 1956 р. при будівництві швейної фабрики на місці Двінського некрополю, тип "H") та Гньоздова (курган 4 розкопок 1874, кремація рубежу IX—X вв., тип "E"), при тім, що геометричне клеймо в першому випадку відрізнялося від того, що маємо на шестовицькому мечі, лише подвійними вертикальними відрізками з боків візерунка плетива, а в другому, — потрійними відрізками, яки укладали розімкнуті окружності з відігнутими зовні кінцівками.[65]

Поширення мечів класичного типу "V" у Східній Європі виявляє пріоритет у їх використанні балтським середовищем. Тут маємо 14 зразків цієї зброї, з яких 6 приходиться на прусько-скаловський племінні терени, 3 — з Литви; 2 — Латгале. Усі балтські знахідки мечів даного типу, там де це вдається встановити, входили до комплексів другої половини X — початку XI ст. Самим пізнім є зразок з поховання № 30 могильника Прекулю Дьюгьєрі, Цессіського району Латвії, який за 44 предметами упевнено датується першою половиною XI ст.[66] Естонські знахідки мечів "V" типу нараховують 5 екземплярів і мають аналогічне з балтськими датування. На півночі Русі найбільша концентрація зброї даного типу позначена у Гньоздові, — 4 екземпляри з комплексів середини -- другої половини X ст.; 3 екземпляри походять з Михайлівського могильника у Ярославському Поволжя (усі — X ст.); така ж кількість відзначена за трьома місцезнаходженнями Приладожжя; один меч — з Полоцька. Датування мечів "V" типу з теренів Північної Русі не виходить за межі X ст.[67]

Бутероль, якою завершувалися піхови меча з "великого кургану" 1882 р. розкопок у Пліснеська, була віднесена П. Паульсеном до наконечників "зі східною пальметою варязької групи" (тип III:1 — P. Paulsen), особливої підгрупи. Орнаментації цієї підгрупи, до якої надійшли, окрім екземпляру з Пліснеську, бутеролі з Біляру, Пловдива (Філіполь) у Болгарії та Секешфехервару в Угорщині, притаманні рельєфні зображення трилистої пальмети з обох боків корпусу, що імітують "башмак" на основі наконечників піхов. На думку вченого, ці бутеролі передували "варязьким з пальметою" зразкам у цілому.[68]

Проте, наконечник піхов цього кургану некрополю Пліснеська вирізнявся ще більшим схематизмом, коли пальмета на "башмаку" являла контурний трилистий рельєф з високо піднятим середником, перетвореним у ребро витягнуте до вершини губ. Ця особливість орнаменту пліснеської бутеролі була відзначена вже П. Паульсеном, що був схиленим розглядати її у зв'язку з варіаціями наступної градації наконечників піхов мечів сукупності "зі східною пальметою" — "балтійсько-східнопруської групи" (тип III:3,- P. Paulsen). На жаль, П. Паульсену залишилася невідома бутероль, що була випадково знайдена наприкінці XIX ст. на давньоруському селищі у с. Погреби Броварського району Київської області (НМІУ, — В-3781). Вона має монолітний зі стопу міді з високим вмістом срібла, корпус, підошва якого оформлена у вигляді "башмака на ніжці" Архітектоніку речі складає контурна трилиста пальмета з витягнутим догори криноподібним середником; по краю високо піднятих губ — рельєфний, широкою лінією, рант. Вершина вінця цієї бутеролі — у вигляді "вовкоподібної" морди з виразно підкресленими підпрямокутними вухами, що накладаються на рант, й носовим раструбоподібним виступом. Максимальні за висотою та шириною розміри бутеролі з Погребів: 95 х 46 мм. За стилістичним збігом орнаментиці наконечників піхов меча з Пліснеська та Погребів, відповідно до класифікації цих зброярських пристосувань Петера Паульсена, названі південно-руські взірці можна об'єднати у окрему підгрупу "варязьких" бутеролей "зі східною пальметою". За такими ознаками, як контурний рельєфний орнамент, притаманний виробам відокремленої Р. С. Орловим, III групи північнопричорноморського центру художньої металообробки X—XI ст., що виготовлялися у міських центрах Південної Русі, ці наконечники піхов, дійсно, пов'язуються з "пізньодружинним" ремеслом Середньої Наддніпрянщини. Скоріше за все, саме бутеролі цього стилістичного ряду слугували за прототип "східнопруської" групи наконечників піхов мечів (тип III:4, — P. Paulsen), зразки якої, за часом, повністю належали XI ст.

Серед багатого інвентаря кургану розкопок 1882 р. на некрополі Пліснеська, знаковими у плані хронології були: невеличка бойова сокира типу I, — А. Н. Кірпічников (розташовувалась над мечем вище правого колінного суглобу чоловічого кістяка); срібний перстень з напівсферичним зерньовим щитком типу Копиївського й Гущинського скарбів (на середньому пальці правиці жіночого кістяку); з десяток сердолікових та одна гірського кришталю намистин (на шийних хребцях жіночого кістяка). Поховання було влаштовано у ямі, виритій на 0,5 м нижче давньої денної поверхні. Якихось слідів конструкції камери не спостерігалося. Орієнтація обох кістяків — західна у випростаному стані на спині. Характерною рисою поховання була сполука елементів християнської та по-

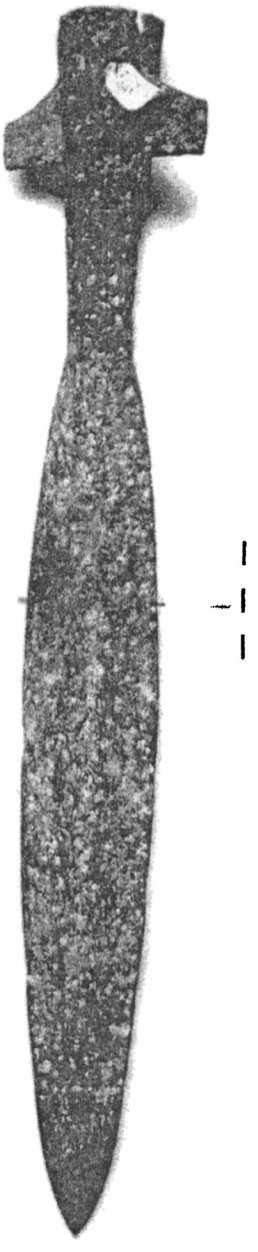

Рис.6. Наконечник списа типу «В» з Лиственна

ганської обрядовості. Поміж щелепами, як чоловіка, так і жінки, знайдені золоті диски-платівки; праворуч від чоловічого кістяка, на рівні колінних суглобів розташовувались рештки двох різновеликих цеберок; ліворуч від жіночого кістяка, а також на рівні колінних суглобів, знаходилася дубова чаша із вкладеним кабанячим іклом зі слідами дерев'яної оправи, менші ікла розташовувалися і навколо чаші. Разом з тим, обидва кістяки були позначені срібними хрестиками, так званого, "скандинавського типу". На чоловічому кістяку він лежав праворуч шийних хребців, на жіночому — ліворуч від черепа в області вушного отвору.[69] Перераховані ознаки упевнено датують цей комплекс кінцем X — початком XI ст. Звідси, меч "великого кургану" розкопок 1882 у Пліснеську, найбільш пізній серед зразків "V" типу на Русі і його піхви були споряджені вже типово руською, за місцем виготовлення, бутероллю.

Про скандинавську присутність у Пліснеську свідчить, також, графіті виконане руноподібними знаками північноєвропейської системи писемності на пряслиці з овруцького пірофіліту. Предмет походив з шару XII ст. північної частини городища. Рунічний напис, що супроводжувався ще якимись літерними символами, О. О. Мельникова транскрипціює, позбавленим змісту словом: "taus".[70] Не виключено, що це графіті являє собою зіпсоване заклинання "laukaR", сенс якого полягає у заклику до родючості і благоденства.[71] Зважаючи на графічне перекручення цієї загальноскандинавської магічної формули, відомої у старожитностях від "доби переселення народів" до часів "венделя" — "вікінгів", а також, на наявність у графіті й знаків подібних грецьким або кириличним літерам, можна вбачати у авторі напису на пряслиці нащадка тих варягів, яки осіли у Пліснеську ще в X ст. та зберігали традиції родової магії свого етносу.

У цьому ж ареалі розташовуються і артефакти північноєвропейського кола Лиственського городища (Дубнівський район Рівненської області на лівому допливі Горині — Збитинці) та Пляшевої (середній плин Стира; Радивилівський р-н Рівненської області). З першого з наведених пам'яток походило вістря списа з ланцетоподібним пером та, так званими, крильцями на нижній частині втулки типу "В", — J. Petersen. Вістря походило зі зборів, отриманих В. Б. Антоновичем при візуальній розвідці південно-західної частини дитинця Лиственського городища у 70-х рр. XIX ст. (НМІУ, В-1340, Рис. 6). Зразок кований з навуглецьованого заліза з наступною цементацією. Перо мало широкий діл по центру леза, який повторював його конфігурацію. Тулія вістря мала окантовку на шестикутник зі згладженими гранями. Крильця широкі зі скошеним нижнім та прямим верхнім краями; бокова грань, також, пряма. Загальна висота речі — 500 мм; тулія заввишки — 147 мм; перо завширшки — 60 мм (max. на висоті

120 мм від верхнього краю тулії), 28 мм (min. у тулії); діл завширшки (max.), — 18 мм; діаметр тулії — 45 х 40 мм (основа), 28 мм (у пера); крильця — 30 х 18 х 35 мм.

Вістря списів з крилоподібними фіксаторами на тулії були типовим для Західної і Центральної Європи зразками зброї. Виразно такі списи у археологічному матеріалі з'являються заключною фазою часу Меровингів, у другій половині VII — на початку VIII ст. й побутують аж до XII ст. Місцезнаходження «крилатих копій», головним чином, охоплюють територію від Верхнього Дунаю на півдні до Нижнього Райна і німецького узбережжя Балтики на півночі.[72] Наприкінці "вендельської" доби та на початку "вікінгівської" "крилаті" наконечники списів стають відомими у Скандинавії. По класифікації Анне Йэргенсен ранні вістря цього виду складають два типи: "L 9", "L 12", що за обрисом площини пера та пропорціям наближені до типів "E", "B" Яна Петерсена (тип "L12" цілком відповідає й типу VI:1 "B" — Solberg[73]). У шкалі абсолютної хронології дослідниці, поява типу "L 12", що є локальною південно-норвезькою модифікацією "крилатих" вістрів списів (шість знахідок у районі Бергена; дві з округи Осло), зобов'язано фазам V (710/730—770/800 рр.), але головним чином VI (800—830/840 рр.). Тип «L 9» належить цілком фазам VI та VII (800—900 рр.). Своє поширення останні вістря списів знаходять, головне, у південній і центральній Норвегії (вісім екземплярів) і лише одне місцезнаходження зафіксоване на Готланду.[74] У більш ранній роботі автора, присвяченій хронології готландських військових поховань "вендельської" доби, екземпляр з Готланду був виділений у тип «L 10», репрезентований одним наконечником із запропонованим датуванням фазою V.[75]

Варто відзначити, що обрисами пера це готландське вістря ближче до типу «M» Яна Петерсена, при середній величині пропорцій між пером і тулією. З огляду на параметри даного зразка, його можна зіставити з типом "крилатих вістрів" VI:2 "B", — Solbereg. Звідси датування зразку, істотно здвигається угору. Цьому не суперечить наступна авторська зміна у його характеристиці. Як зазначалося, А. Йэргенсен у монографії 1999 р. додала це вістря у сукупність артефактів типу «L 9», з датуванням використання у межах 800/830—900 р.[76]

"Крилаті" наконечники списів у Північній Європі знаходять застосування і у "епоху вікінгів" Ян Петерсен виділяє три типи таких наконечників IX—X ст., відповідно "B", "C", "D", що різняться профілюванням пера та крил, оформленням тулії. Два перших типи цілком належать IX ст., при тім, що тип "C", більшою мірою притаманний другій його половині. Трохи пізніше з'являються дві групи «крилатих» наконечників "D".[77]

За походженням північноєвропейські "крилаті" наконечники списів типу "B", разом з більшістю знахідок типу VI:2 "B", — Solberg, є прямим "каролінгським" імпортом з материка, що отримали поширення, головним чином, на узбережжі південної і південно-західної Норвегії.[78] Типи "крилатих" вістрів "C", "D" визнаються за місцеві, швидше за все, норвезькі, виготовлення яких відбувалося через запозичення "франкських" зразків.[79]

За концентрацією знахідок "крилатих" вістрів спису виділяється острів Готланд, де відомо до 10 їхніх екземплярів, що співвідносяться з типами "B" (5 одиниць); "C", "D_1", "E", — J. Petersen по одному наконечнику на тип (ці зразки об'єднані Леною Тунмарк-Нюлен у специфічний для Готланду тип 1 "із крилами"). Крім того, відомо ще два "крилатих" наконечники, що віднесені нею до "приблизно першого типу" і до типу 2 "із крилами".[80] Перший з останніх, із утраченою прив'язкою до місця знахідки і комплексу (SHM 12996:3), за оформленням тулії близький до зразків "D_2", але обрисом пера нагадує тип "I", — J. Petersen. У цілому, цей наконечник, цілком відповідає екземплярові піднятим із дна Ельби у районі Гарбурга, що Г. Дрешером датований у межах X—XII ст.[81], але з більш вузьким пером. Вістря, віднесене дослідницею до типу 2, є більш масивним варіантом типу "D_2", — J. Petersen. Звідси, поза труднощів датування готландських знахідок "крилатих" вістрів списів, можна передбачати більш тривале у часі їх тут використання, ймовірно з виходом терміну у другу половину X — на початок XI ст.

У Південно-Західній Русі "крилате" вістря Листвинського городища на Волині не є поодинокою знахідкою. Другий екземпляр такого виду зброї походив з закарпатського городища у с. Нова Копаня Виноградівського району. За своїми типологічними ознаками цей наконеч-

Типологічно належав до зразків "E, — J. Petersen". Був випадково знайденим у 60-х рр. XX ст. поміж селами Пляшева та Полуничне Радивилівського району Рівненської обл. у межах зруйнованого курганного могильника, розташованого на високому лівому березі р. Стир й прив'язаного до поселення X ст., що прилягало до околиці с. Пляшева.[96] Нині цей меч зберігається у музеї заповідника "Козацькі могили" (Рис. 8).

Мечі типу "E, — J. Petersen" належать до другого формоутворюючого принципу М. Якобсона, витоки якого ховаються у оформленні руків'їв типів "A, — J. Petersen" триподільний варіант, "особливі 1—2, — J. Petersen", "Маннхайм — Манхайм-Шпейер". Під впливом цих класичних каролингських взірців протягом IX ст. виникають північноєвропейські варіації

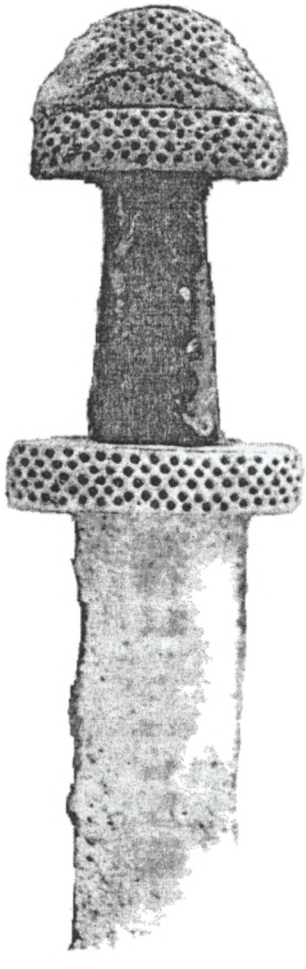

Рис. 8. Меч типу «E» з Плешової.

тридільних двоскладових руків'їв "D", "E", "U", "V", "особливий 6, 13, 19" типів.[97] Характерною рисою мечів типу "E", що побутуваали у Скандинавії із середини IX по середину X ст., є сполучення тридільної двоскладової голівки з масивним перехрестям біконічного перетину. Клинки мечів даного типу утворюють однолезовий і дволезовий варіанти. Орнаментація складових руків'я являє собою крапчасті заглиблення, що наносилися на голівку і по перехрестю. За розміром і способом нанесення заглиблень, Ян Петерсен виділяв три варіанти декоративного оформлення рукоятей мечів даного типу: циркульні чи овальні поглиблення; щільно розташовані такі ж поглиблення, що утворюють чотирикутні фігури; овальні поглиблення, що утворять хрестоподібний візерунок.[98] На підставі аналізу східноєвропейських, головним чином зі Східної Пруссії, знахідок, Бернт фон цур Мюллен розподіляв мечі "E" типу на дві групи: з округлими поглибленнями; хрестаті композиції, виконані насічкою.[99] Вивчення давньоруських знахідок мечів "E" типу надало можливість А. Н. Кірпічнікову відокремити в їхній сукупності, також, дві градації: із дрібними заглибленнями, — ранні зразки; з великими і дрібними заглибленнями, доповненими дротовими вставками, — більш пізні зразки.[100] Більш дрібна класифікація декору мечів даного типу запропонована С. Ю. Каїновим: варіант E-1, — проста орнаментація з круглих дрібних заглиблень, розташованих у 5—9 рядів (за звичай, — 5—7 рядів); варіант E-2, — круглі, збільшені заглиблення, розташовані в шаховому порядку, з додатковою прокладкою дроту; варіант E-3, — овальні заглиблення, що утворюють хрещаті (три- і чотирилисті) композиції; варіант E-4, — круглі заглиблення, що утворять ромбічні композиції. [101]

Візуальне знайомство зі зразками мечів "E" типу у Державному історичному музеї в Стокгольмі (SHM) і Готландского залу старожитностей у Вісбі (GF), кореляція їхнього декоративного оформлення з декором відповідних зразків Русі і Балтії, дозволили Ф. О. Андрощуку поточнити останню схему варіантності типу. Варіант 1, — дрібні (близько 2 мм) заглиблення по центральному виступу і підставі голівки, а також перехрестю (порядок нанесення: чергування двох і трьох вертикальних рядів; кількість рядів осередків по горизонталі по-різному, — від 5

до 7). Як підваріанти декоративного оформлення, виділяються наступні ознаки: а) ряди заглиблень без додаткових елементів; б) ряди заглиблень поділені вертикальними насічками; в) центральний виступ обмежений з боків переплетеними 2-ма або 3-ма обрізками мідного дроту; г) по поверхні бічних частин, а іноді, по краях підстави голівки й перехрестя, косо покладений мідний дріт.

Варіант 2, — великі (близько 5 мм) поглиблення по підставі голівки й перехрестя чергуванням двох та трьох вертикальних рядів. Підваріанти: а) вертикально розташовані смужки білого чи жовтого дроту, прокладені між заглибленнями; б) дротова обмотка, закладена у заглиблення.

Варіант 3, — дрібні заглиблення, що утворять композиції з ромбів, кількість рядів осередків, що складають ромбічний візерунок основи голівки і перехрестя, — за звичай, 5—7; центральний виступ голівки, як правило, декорований великою ромбічною фігурою, виконаною у той же спосіб. Підваріант: а) бічні частини голівки іноді могли бути прикрашені чотирма тісно розташованими у ромб поглибленнями.

Варіант 4, — овальні поглиблення, що утворюють хрещатий (три- і чотирилисті) візерунок.

За оздобленням руків'я волинський екземпляр належав до найпоширенішого першого варіанту типу без додаткових декоративних елементів. У верхній частині полотнини клинка спостерігається тавро "ULFBERHT" повної формули, початок якого маркірований прямокінцевим хрестом. Серед східноєвропейських знахідок з такою схемою таврування відомий зразок з поховання № 125 могильника Линкунен, X ст.[102]

За концентрацією знахідок мечів типу "Е" виділяється Скандинавський півострів. На сьогодні відомо 38 їхніх екземплярів у Норвегії, при найвищому зосередженні місцезнаходжень у Сер-Треннелазі, Хедмарці та Оппланді; 15, — у Швеції, з перевагою знахідок в Упланді, хоча у самій Бірці мечі «Е» типу зустрінуті тільки в двох похованнях; 13, — у Фінляндії. Поодинокі знахідки відомі з Данії, Ірландії, Франції (Нант), Угорщини.[103] Східноєвропейські знахідки розподіляються в такий спосіб: Східна Прибалтика, — Естонія (один цілий меч та фрагменти 3-х руків'їв, з яких одне, — на Сааремаа) та Східна Пруссія (6 екземплярів, з яких 3 у похованнях X ст. могильника Линкунен на Нижньому Німунасе); Приладожжя та Поволхів'є — 2 місцезнаходження; Смоленське Подніпров'я, вододіл Дніпро — Західна Двіна — 5, при двох, — у поховальних комплексах початку X ст. Гньоздовського могильнику; Ярославське Поволжжя — 2 місцезнаходження.[104] Особливий варіант "каролінгського" меча, що з'єднав у оформленні риси типів "Н" (цільна трикутних обрисів голівка) та "Е" (дрібно заглиблений орнамент із боків голівки, який надає враження слабко вираженого членування на три частки), маємо в Словаччині (Жабокрече). А. Рутткай виділяє даний екземпляр у тип III своєї класифікації мечів і датує його IX ст. По центру клинка на всю його довжину нанесений дамаскований візерунок найпростішої плетінки в ідеограмах простого та з подвійним перехрещуванням вузлів, що є наскрізними орнаментальними мотивами у скандинавській стилістиці з VIII по XII ст.[105]

У Південній Русі, крім меча з Пляшевої, сьогодні відомо ще два місцезнаходження зі зразками цього типу. Один з них походить із дружинного поховання Другого некрополя № 117, виявленого в 1876 р. у садибі купця И. Марра по вул. Кирилівській, 53—59.[106] Згідно опису інвентаря, складеному В. Б. Антоновичем, до комплексу належали крім меча — сфероконічний шолом, пара стремен, 8 вістрів стріл, сокира та бронзова зі срібною насічкою пряжка, комплекс, у цілому, повинен датуватися X ст. За схемою орнаментації руків'я меч може бути віднесений до варіанту — 4 (варіант Е-3, — С. Ю. Каинов). На полотнині клинка нанесені клейма: з одного боку — погано помітний напис, з іншої орнаментальна композиція з косих хрестів, трьох рівнобіжних вертикальних ліній та незамкнутої окружності. Серед східноєвропейських мечів "Е" типу з цим варіантом таврування можна назвати зразки з не пронумерованого поховання у Вискяутен та 131 поховання скалово-прусского могильника Линкунен. Обидві східнопруські аналогії датуються за складом інвентаря комплексів у межах X ст.[107] Зі шведських зразків можна привести, також, два мечі, що зберігаються в Історичному музеї у Стокгольмі: Gä, Hedesunda sn, Ostveda, SHM 12016B; SHM 33136.

Меч типу "Е" з орнаментацією другого варіанта, підваріанту "б" (варіант Е-2, — С. Ю. - Каинов) входив до складу вище згаданого кургану Гульбище.[108] Округлі заглиблення орнаментації підстави голівки та перехрестя цього зразка розташовувалися трьома рядами у шаховому порядку, по їхньому внутрішньому діаметрі був прокладений мідний дріт. Остання декоративна деталь, що складає головну ознаку мечів типу "Е" у зазначеному підваріанті варіанту 2, є характерною рисою саме для східноєвропейських зразків. Крім чернігівського екземпляру відомо лише два мечі з подібними прокладками: з кургану Л-13 у Гньоздові (друга чверть — середина X ст.) та з приладозького кургану того ж самого часу поблизу с. Усть-Рибіжна[109]. Взагалі ж, на сьогоднішній день створюється враження, що мечі "Е" типу другого варіанта являють собою вкрай рідкісну групу. Наприклад, зі шведських знахідок можна привести лише одне місцезнаходження меча цього варіанта (підваріант "а") у Смоланді: Sm, Bredaryd, SHM 20112.

До південноруських знахідок мечів "Е" типу тяжіє й випадково виявлений фрагмент руків'я з частиною леза з області поширення пам'яток салтівської культури: с. Тетянівка Слов'янського району Донецької області[110]. Орнаментальне оформлення цього меча, також, відповідає першому варіантові, але, при простих заглибленнях у сім рядів підстави голівки, поверхня її боків була інкрустована мідним дротом: по одинадцять відрізків на кожну. Особливістю тетянівського зразка була й відсутність виїмок по перехрестю. Остання обставина може свідчити або про ремонт, або про місцеве наслідування. Проте, перехрестя меча зі словацьких Жабокрече (тип III, — A. Ruttkay), також не мало орнаментальних заглиблень.[111]

Дещо осібно, стосовно волинського скупчення скандинавських артефактів, знаходяться поодинокі місцезнаходження на Собі (лівий доплив Південного Бугу у межиріччі з верхів ями Росі), Верхнього Подністров'я та, вище згадане, Потисся у Закарпатті, — Мала Копаня, звідки походить вістря списку "В, — J. Petersen" З с. Копиївка Іллінецького району Вінницької області походить монетно-речовий скарб, зв'язаний з давньоруським поселенням X—XI ст. У складі його монетної частки (502 дірхеми, карбованих у 849—954/55 рр.) О. О. Мельниковою виділено шість дірхемів карбованих ал-Амір ас-Са'ид Насра (Саманид, 914—943 рр.) та по одному ал-Амір ал-Хамід Нуха (Саманід, 943—954 рр.), ар-Раді (Аббасід, 934—940 рр.) з графіті у вигляді сполуки рун "guþ" ("бог") та окремих рунічних літер скандинавської системи: "ą" або "f"; "s"; "u"; "u" у поєднані з "k", "n", "t". Ще на одному саманідському дірхемі скарбу по обидва боки нанесені графічні зображення двозубця "Рюриковичів" та питний ріг, що знаходять аналогії у системі мальованих графіті на монетах скарбів Готланду.[112]

У культурному шарі XI—XII ст. південно-східної частини князівського двору на «Золотому току» у Галичі був виявлений бронзовий кільцевий роздільник ременя зі змієголовими наконечниками. Наконечники виконані в ажурному литті з трьох підтрикутних ланок на єдиному стрижні, з'єднаних плетивом в ідеограмі глухого вузла («рунічної стрічки»); ланка, що прилягає до кільця являє собою змієподібну голову оформлену в стилі «рунічних каменів»; поверхня литого кільця псевдотордована.[113] Виріб відноситься до типово готландської ремінної гарнітури пізньої епохи вікінгів, відокремлених Л. Тунмарк-Нюлен у тип 5, — «ремінні роздільники з фіксаторами у формі подовженої звіриної голови». По зовнішньому оформленню декору наконечників (фіксаторів) найбільш наближеними до галицької знахідки можуть бути визнані подільники з Бруе, Халла і Хавдем.[114] Зі східноєвропейських теренів, позначених знахідками подібних розподільників видаються осади лівів Гауїї та Даугави. Помітна їх кількість зустрінута тут у складі інвентарю чоловічих поховань другої половини XI—XII ст.[115]

Як можна помітити, скандинавські "імпорти" Південно-Західної Русі виразно виявляють тяжіння до Середньодніпровського регіону. Звідси, скандинавські речі і їхні носії поширювалися у найбільш ранні області князівського "одержавлення" На південному заході це були племінні терени древлян та волинян, з виходом у прикордоння полян й уличів (басейнові вододіли Дніпра — Південного Бугу), а також у хорватсько-тиверське Закарпаття. Цілком зрозуміло, провідником цих процесів виступала військова дружина київського зверхника, авангард якої складали варяги. Тому, серед речей північноєвропейського кола з Поділля, Волині та Прикарпаття й Закарпаття, категоріально переважали зброя та зброярські пристосування. Не

дивлячись на досить пізнє (не раніше середини X ст.) археологічне датування розглянутих артефактів, за наявністю вістрів списів "B, — J. Petersen" типу, мечів "B; E, — J. Petersen" типів, пік застосування яких припадає на IX ст., маємо певні історичні підстави початок проникнення київської дружини у названі регіони опустити, принаймні, у першу чверть X ст. За знахідкою у Пліснеську пряслиця з рунічним графіті можна передбачати на XII ст й остаточне осідання норманів, у тому й жінок, на верхів'ях Західного Бугу. Готландський розподільник чоловічого військового паску з княжого двору у Галичі може бути засвідчує й безпосередні контакти династів Прикарпатської Русі зі скандинавським або балтійським світом у XI — на початку XII ст. З погляду на географію східноєвропейських аналогій, представлених у Південно-Західній Русі, виробів Північної Європи, головним посередником їх розповсюдження у Південній Русі, виступали терени Південно-Східної Балтії, залюднені західно-балтським та лівським населенням.

---

[1]Jansson I. Kleine Rundspangen // Birka II:1. — Stockholm, 1984. — S. 60, 62;.

[2]Мельникова Е. А. Скандинавские рунические надписи. Новые находки и интерпретации. — М., 2001. — С. 247—249.

[3]Фехнер М. В. Наконечник ножен меча из кургана близ Коростеня // СА. — № 4. — 1982. — С. 243—244.

[4]Paulsen P. Schwertobänder der Wikingerzeit. Ein Beitrag zür frühgeschichte Osteuropas. — Stutgart, 1953. — S. 48—52.

[5]Apala Z., Apals J. Die Kontakte der Letgalien des Gauja Raumes mit Skandinavien // Die Kontakte zwischen Ostbalticum und Skandinavien im Frühen Mittelalter. — Stockholm, 1992. — S. 10. — Abb. 2:4; Бліфельд Д. І. Древньоруські пам'ятки Шестовиці. — К., 1977. — С. 138—141, рис. 20; Андрощук Ф. О. Нормани і слов'яни у Подесенні (моделі культурної взаємодії доби раннього середньовіччя). — К., 1999. — С. 54; Колесникова Л. Г. Погребение воина на некрополе Херсонеса // СА. — № 4. — 1975. — С. 267, рис. 2в.

[6]Ениосова Н. В. Ажурные наконечники ножен мечей 10—11 вв. на территории Восточной Европы // История и эволюция древних вещей. —М., 1994. — С. 105—106.

[7]Paulsen P. Op. cit. — S. 49, № 7, Abb. 53.

[8]Paulsen P. Op. cit. — S. 49, № 4, Abb. 55.

[9]Paulsen P. Op. cit. — Abb. 52—55.

[10]Кулаков В. И. Варианты иконографии Одина и Тора V—XI вв. // Славяно-русские древности. — Вып. 2. — 1995. — С. 66—71; Кулаков В. И., Иов О. В. Наконечники ножен меча из кургана 174 могильника Кауп и с городища Франополь // КСИА. — Вып. 211. — 2001. — С. 81.

[11]Кулаков В. И. Ук. соч. — С. 70, рис. 1:9—11.

[12]Беовульф, Старшая Эдда, Песнь о Нибелунгах. — М., 1975. — С. 189; Младшая Эдда. — Л., 1970. — С. 52—55.

[13]Sikora P. Dolne okucia pochev mieczy (tzw. trzewiki) z terenu północnej Słowiańszczyzny we wczesnym średniowieczu — katalog źródel // Materia ły i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego. — T. XXII. — 2001. — S. 109.

[14]Paulsen P. Op. cit. — S. 37—42.

[15]Paulsen P. Op. cit. — S. 49, 52, №№7, 10, abb. 53.

[16]Apala Z., Apals J. Op. cit. — S. 10, Abb. 2:4; Paulsen P. Op. cit. — S. 49, № 1, abb. 54.

[17]Paulsen P. Op. cit. — S. 42—47, 54—57.

[18]Jakobsson M. Krigarideologi och vikingatida svärdtypology // Stockholm studies in Archaeology 11. — Stockholm, 1992. — S. 33.

[19]Jakobsson M. Op. cit. — S. 208.

[20]Thunmark Nylén L. Die wikingerzeit Gotland. — Bd. II. — Stockholm, 1998. — Taf. 217:5,6; 218:1.

[21]Kazakevičius V. IX—XIII a. baltų kalavijai. — Vilnius, 1996. — P. 18, 21.

[22]Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. — Вып. 1—2. — М.—Л., 1966. — С. 26.

[23]Sarnowska W. Miecze wczesnośredniowieczne w Polsce // Światowit. — T. XXI. — 1955. — S. 299.

[24]Jakobsson M. Op. cit. — S. 208.

[25]Прищепа Б. А., Нікольченко Ю. М. Літописний Дорогобуж. — Рівне, 1996. — С. 106, 107, рис. 67:14, 17.

[26]Wegraus E. Die Pfeilspitzen von Birka // Birka II 2. — Stockholm, 1986. — S. 25.

[27]Lindborn P. Pilspetsarna från Valdsgärde // Tor, 27. — 1994.

[28]Археология Украинской ССР. — Т. 3. — К., 1986. — С. 326, рис. 79:2.

[29]Wegraues E. Op. cit. — S. 27—29, abb. 4:9—10.

[30]Рябинин Е. А. Новые открытия в Старой Ладоге // Средневековая Ладога. — Л., 1985. — С. 54—64, рис. 24:9.

[31]Богуславский О. И. Южное Приладожье в системе трансевразийских связей IX—XII вв. // Древности Северо-Запада. — С-Пб., 1993. — С. 132—135; Кузьмин С. Л. Начальный этап истории Ладоги // XIII конференция по изучению истории, экономики, литературы и языка скандинав-

ских стран и Финляндии. — Москва—Петрозаводск, 1997. — С. 166—168.

[32]Каинов С. Ю. Ланцетовидные наконечники стрел из раскопок Гнездова // Раннесредневековые древности Северной Руси и ее соседей. — С.-Пб., 1999. — С. 55—62.

[33]Wegraues E. Op. cit. — S. 23.

[34]Крыганов А. В. Азиатские элементы в вооружении раннесредневековых кочевников // Военное дело древнего и средневекового населения Северной и Центральной Азии. — Новосибирск, 1990. — С. 72—73; Каинов С. Ю. Ук. соч. — С. 56.

[35]Каргер М. К. Древний киев. — Т. I. — М.—Л., 1958. — С. 182—185, рис. 29—33.

[36]Каргер М. К. Ук. соч. — С. 185—187, рис. 34, табл. XXIV.

[37]Булкин В. А., Дубов И. В., Лебедев Г. С. Археологические памятники Древней Руси IX—XI вв. — Л., 1978. — С. 12; Gräslund A.-S. Birka IV. The Burial Customs. — Stockholm, 1980. — P. 38—39, 74, 75.

[38]Медведев А. Ф. Русское метательное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII—XIV вв. // САИ. — Вып. Е I—36. — М.-Л., 1966. — С. 74, 79.

[39]Максимов Е. В., Петрашенко В. А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. — К., 1988. — С. 62—64, 90, 124, 127, рис. 54:5; 75:478.

[40]Петрашенко В. О., Козюба В. К. Узбережжя Канівського водосховища (каталог археологічних пам'яток). — К., 1999. — Рис. 36:31.

[41]Шендрік Н. І. Наконечники стріл з Княжої Гори // Праці Київського Державного історичного музею. — Вип. I. — 1958. — С. 164, 168, 173, табл. III:15—16; V:1.

[42]Мезенцева Г. Г. Давньоруське місто Родень. — К., 1968. — С. 21, 22, 124.

[43]Медведев А. Ф. Ук. соч. — С. 73, 78; Бліфельд Д. І. Вк. праця. — С. 126, 131—133, 188, 189, табл. VI:7; VII:8; XXXVIII:2.

[44]Станкевич Я. В. Шестовицкое поселение и могильник по материалам раскопок 1946 г. // КСИА. — Вып. 87. — 1962. — С. 26—27, рис.2:14.

[45]Бліфельд Д. І. Вк. праця. — С. 128—131, рис. 13.

[46]Бліфельд Д. І. Вк. праця. — Табл. XXXVIII:2,3.

[47]Wegraeus E. Pilspetsar under vikangatid // Tor, 15. — 1973. — S. 195—196; Wegraus E. Die Pfeilspitzen von Birka..., S. 22, 23; Möten i gränsland. Samer och germaner i Mellanskandinavien. — Stockholm, 1997. — S. 212, 213.

[48]Mikkelsen E. Fangsprodukter i vikintidens og middelalderens økonomi. — Oslo, 1994. — S. 56, fig. 20:4.

[49]Медведев А. Ф. Ук. соч. — С. 63.

[50]Möten i gränsland.... — S. 213.

[51]Mikkelsen E. — Op. cit. — S. 59.

[52]Андрощук Ф. О. Вказ. праця. — С. 53, 54, 55, 59—61.

[53]Бліфельд Д. І. Вказ. праця. — С. 128—131.

[54]Колесникова Л. Г. Ук. соч. — С. 264—267, рис. 1.

[55]Wegraus E. Die Pfeilspitzen von Birka... — S. 25.

[56]Каинов С. Ю. — Ук. соч. — С. 58, таб. 1,4.

[57]Каинов С. Ю. Ук. соч. — С. 55.

[58]Karlsson L. Nordisk form om djurornamentik. — Stockholm, 1983. — S. 50, 51, 52, 53, 64, 65, 117, 120, 164—168, fig. 73, 75, 93.

[59]Kazakevičius V. Op. cit. — P. 47, pav. 46; Sarnowska W. — Op. Cit. — S. 285, 289, rys. 15, 23.

[60]Каргер М. К. Ук. соч. — С. 169—172, табл. XIII; Кирпичников А. Н. Ук. соч. — С. 32, рис. 8:15.

[61]Орлов Р. С. Північнопричорноморський центр художньої металообробки у X—XI ст. // Археологія. — Вип. 47. — 1984. — С. 39—48.

[62]Орлов Р. С. Ук. соч. — С. 39, 40, 49, табл. на с. 45.

[63]Андрощук Ф. О. Вказ. праця. — С. 48, 54, мал. 23:II; 24:I.

[64]Алексеев Л. В. Смоленская земля в IX—XIII вв. — М., 1980. — С. 86, мал. 10—11.

[65]Алексєєв Л. В. Полоцкая земля. — М., 1966. — С. 140, мал. 26; Путь из Варяг в Греки и из Грек... — М., 1996. — С. 20, № 265; Древняя Русь. Город, замок, село. — М., 1985. — Табл. 120:1,2.

[66]Kazakevičius V. Op. cit. — P. 62—64.

[67]Кирпичников А. Н. Ук. соч. — С. 31, 32.

[68]Paulsen P. Op. cit. — S. 61—67.

[69]Ziemięcki T. Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej do Podhorzec // Zbiór wiadomości krajowej. — T. VII. — Kraków, 1883. — S. 41—50.

[70]Мельникова Е. А. Ук. соч. — С. 213.

[71]Larsson B. LaukaR — lök under järnålden Mat, Medicin, Magi // CD-uppsatser i laborativ arkeologi 96/97, Del I, 1997—98. — S. 7—11, 20—23.

[72]Stein F. Adelsgräber des Achten Jahrhunderts in Deutschland. — Berlin, 1967. — S. 18, 57, 58; Ruttkay A. Waffen und Reiterausrüstung des 9 bis zur ersten Hälfte des 14 Jahrh // Slovenská arccheologia, XXIII—XXIV, 1975, 1976. — S. 299, 300; Siegmund F. Merowingerzeit am Niderrein. — Köln, 1998. — S. 104, 105; Das Reich der Saller, 1024-1125. Katalog zur Ausstellung des Landes Rheinland-Pfalz. — Mainz, 1992. — S. 92.

[73]Solberg B. Weapon Export from the Continent to the Nordic Countries in the Carolingien period // Studien zur Sachsenforschung. — Hildesheim, 1991. — P. 247—252.

[74]Jørgensen A. N. Weapon sets in Gotlandic grave finds from 530—800 A.D.: A Chronological Analysis // Chronological studies of Anglo-Saxon England, Lombard Italy and Vendel Period Sweden. — Copenhagen, 1992. — S. 97, 100, 137, 151—154.

[75]Jørgensen A. N. Op. cit. — P. 11, 22—25, 27, fig. 6.

[76]Jørgensen A. N. Waffen und Gräber. Typologische und chronologische Studien zu skandinavischen Waffengrabern 520|30 bis 900 n.Chr. — København, 1999. — S. 151.

[77]Petersen J. De norske vikingesverd. En typologisk-kronologisk studie over vikingetidens vaapen. — Kristiania, 1919. — S. 23—26, fig. 8—11.

[78]Solberg B. Op. cit. — P. 247—252, 256.

[79]Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе. — Л., 1985. — С. 124.

[80]Thunmark Nylén L. Die wikingerzeit Gotland. — Bd. I, II, IV:1-2. — Stockholm, 1998. — Taf. 234:5—6; 235:1—4; 236:6; 251:1—3; 2000, — IV:1, S. 50, 178-179, 221, 322, 385; — IV:2, S. 687, 775, 792, 894, 903.

[81]Das Reich der Salier..., S... 94, Vitrine 16/3.

[82]Eisner J. Slovensko v praveku. — Bratislava, 1933. — S. 254; Потушняк М. Ф. Наконечник для списа з крильцями // Тези доповідей та повідомлення Ужгородського Університету, серія — історія, вип. III. — 1959. — С. 72—74, мал. 1; Пеняк - С. І. Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття, VI—XIII ст. — К., 1980. — С. 76, 127, рис. 49:5.

[83]Stein F. Op. cit. — S. 18.

[84]Petersen J. Op. cit. — S. 36, 62, fig. 54.

[85]Moora H. Die Vorzeit Estlands // Zur Estnischen Kulturgeschichte. — Tartu, 1932. — S. 50, abb. 32.

[86]Viking og Hvidekrist. — København, 1993. — S. 315, № 340; Mikkelsen E. Op. cit. — S. 58, fig. 20:2.

[87]Кирпичников А. Н., Медведев А. Ф. Вооружение // Древняя Русь. Город, замок, село. — М., 1985. — С. 348, табл. 137:9.

[88]Mühlen B. von zur. Die Kultur der Vikinger in Ostpreußen // Bonner Hefte zur Vorgeschichte, 9. — Bonn, 1975. — S. 111—112, 127; Артемьев А. Р. О редких типах наконечников копий в Новгороде и Новгородской земле // Материалы по археологии Новгородской земли, 1990 г. — М., 1991. — С. 183.

[89]Ruttkay A. Op. cit. — S. 300.

[90]Пелещишин М. А., Чайка Р. М. Нові давньоруські ювелірні вироби із Західної Волині // Археологія. — № 1. — 1991. — С. 141, рис. 2:3; Чайка Р., Довгань П. З історії дослідження Лиственського городища на Волині // Волино-Подільськи студії. Пам'яті І. Н. Свешнікова. — Львів, 1998. — С. 224.

[91]Paulsen P. Op. cit. — S. 35—42; Capelle T. Der Mettalschmuk von Haithabu. — Neumünster, 1968. — S. 51, 52, Karte 20.

[92]Ениосова Н. В. Ук. соч. — С. 104.

[93]Самоквасов Д. Я. Могильные древности Северянской Черниговщины. — М., 1916. — С. 37, рис. 53:3140; Рыбаков Б. А. Древности Чернигова // МИА — № 11. — 1949. — С. 35—37; Корзухина Г. Ф. Из истории древнерусского оружия XI века // СА. — Вып. XIII. — 1950. — С. 65, 66, табл. I:24; Ениосова Н. В. Ук. соч. — С. 104, приложение I:A-II-1,2.

[94]Кулаков В. И., Иов О. В. Ук. соч. — С. 78, 80, рис. 2:1.

[95]Kazakevičius V. Sword chapes from Lithuania // Die kontakte zwischen Ostbalticum und Skandinawien im Frühen Mittelalter. — Stockholm, 1992. — P. 97, fig. 4:2.

[96]Свєшников І. К., Нікольченко Ю. М. Довідник з археології України. Ровенська область. — К., 1982. — С. 106.

[97]Jakobsson M. Op. cit. — S. 39.

[98]Petersen J. Op. cit. — S. 75.

[99]Mühlen B. Z. Op. cit. — S. 31.

[100]Кирпичников А. Н. Ук. соч. — С. 30.

[101]Каинов С. Ю. Еще раз о датировке Гнездовского кургана с мечом из раскопок М. Ф. Кусцинского // Археологический сборник. — Труды ГИМ. — Вып. 124. — 2001. — С. 57.

[102]Mühlen B. Z. Op. cit. — S. 31, 100, Taf. 7:4.

[103]Jakobsson M. Op. cit. — S. 209; Kazakevičius V. IX—XIII a. baltų kalavijai. — P. 27, 28.

[104]Mühlen B. Z. Op. cit. — S. 31, 100—102; Кирпичников А. Н. Ук. соч. — С. 30, 31.

[105]Ruttkay A. Op. cit. — S. 248, 278, Abb. 1:III, 28:1.

[106]Каргер М. К. Ук. соч. — С. 190, 191; Кирпичников А. Н. Ук. соч. — С. 80, 81, № 51.

[107]Mühlen B. Z. Op. cit. — S. 31, 100, Taf. 7:2,3; 40:1.

[108]Кирпичников А. Н. Ук. соч. — С. 76, 77, № 23.

[109]Каинов С. Ю. Ук. соч. — С. 57.

[110]Дедов В. Н., Шведов М. Л. Находка древнерусского меча в Донбассе // Советская археология. — 1987. — № 1.

[111]Ruttkay A. Waffen und Reiterausrüstung des 9 bis zur ersten Hälfte des 14 Jahrh // Slovenská arccheologia. — XXIII. — 1975. — S. 195, Abb. 3:2.

[112]Мельникова Е. А. Граффити на восточных монетах из собраний Украины // Древнейшие государства Восточной Европы, 1994. — М., 1996. — С. 254, 255; 2001, с. 150—152.

[113]Пастернак Я. Старий Галич. Історично-археологічні досліди у 1850—1943 рр. — Івано-Франківськ, 1998. — С. 234, мал. 70:25.

[114]Thunmark Nylén L., 1998. Op. cit., Taf. 137: 16—19; 2000, op. cit. — S. 320, 372.

[115]Tõnisson E. Die Gauja-Liven und ihre materielle Kultur (11. Jh. —anfang 13. Jh.). — Tallinn, 1974. — S. 115, 116, Abb. 5:4,5; 27:8; Taf. XII:1,2; XX; XXIV:1,2; XXVI:5,7; XXXIII:3; Zariņa A. Die Kontakte der Liven mit skandinavischen Ländern nach den Schmucksachen des Gräberfeldes aus dem 10—13 Jh. zu Salaspils Laukskola // Studia Baltica Stockholmensia, 9. — 1992. — S. 182, Abb. 10.

Иануц М. Г.

ТЕХНИКА БОЕВОГО ПРИМЕНЕНИЯ САМОГО «ДЕМОКРАТИЧНОГО» ВООРУЖЕНИЯ ГОРОДСКОГО НАСЕЛЕНИЯ — ДУБИНЫ

С глубокой древности практически у всех народов мира одним из самых распространенных видов традиционного оружия является палка — дубина — старейшее и простейшее ударное оружие.

Изображения на ковре из Байо свидетельствуют о том, что простую дубину использовали даже рыцари. Сам Вильгельм Завоеватель в одном месте изображен именно с дубиной (Рис. 1), довольно массивной и сучковатой[1]. Во многих местах и до сих пор обычай драться на палках является стойкой традицией.

Дубинка является самым "демократичным" оружием среди палок. Во-первых, техника работы ею весьма разнообразна. Это тычки, рубящие удары, удары «с оттягом», петли, восьмерки, подставки, отбивы (парирование), перехваты из одной руки в другую и т. д. Во-вторых, дубинку — в отличие от шеста или трости намного труднее схватить противнику. В-третьих, вследствие небольших размеров ею легче работать в ограниченном пространстве. В-четвертых, дубинкой можно управлять легкими движениями в запястном и локтевом суставах, что позволяет достигать великой скорости ударов.

С древности существовало множество разновидностей дубины, например:

Дубинка — круглая или граненая палка, которая изготавливалась из твердых пород дерева — дуба, граба, бука и им подобных. Длина такого оружия 30—80 см, диаметр 2,5—5 см.

Дубина — вариант относительно длинной дубинки (60—80 см), один конец которой имеет ярко выраженное утолщение (боевую часть), другой — более узкий, образующий рукоять.

Ослоп — простейшее ударное оружие; дубина, толстый конец которой был утыкан железными остриями или окован железом.

Палица — вариант дубинки, который имеет специальную боевую часть в виде металлической насадки или шипов.

Булава — вариант дубинки, который имеет массивную боевую часть шарообразной или ромбообразной, а иногда ребристой формы.

И это только малая толика из большого количества видов оружия под названием «дубина».

Первыми предметами, которыми научился пользоваться человек, была именно палка (дубина). «Боевые дубины из твердых пород дерева есть исключительно архаичным оружием, которое берет начало от первых людских снарядов» — писал М. В. Горелик[2]. Если рассмат-

Рис.1. Герцог Вильгельм Завоеватель в битве при Гастингсе с дубиной. Ковер из Байе, конец XI ст.

© Иануц М. Г., 2004

Рис. 2. Дубина в руках у восставших крестьян. Житие Антония Сийского.

ривать разновидности дубин, которые применялись как боевое оружие, то они отличаются своей длиной, толщиной и формой боевой части, и, как следствие, техникой применения в боевой обстановке.

В Киевской Руси дубина была в основном оружием городского и сельского ополчения, т. е. рабочего люда. Это было единственное оружие, которое из-за своей дешевизны и простоты изготовления могли себе позволить самые распространенные слои населения (Рис. 2). Дубину легко мог смастерить хоть кто, тем более плотник. Изготавливалась она из однородного материала — крепких, тяжелых и вязких сортов дерева. Чаще всего это был дуб (само слово «дубина» происходит от "дуб"), вяз, граб, береза и др.

Самым простым вариантом дубины было небольшое вырванное дерево с утолщенным концом. В былине «Сухман»:

"Приезжает Сухмантий ко сыру дубу,
Ко сыру дубу кряковисту,
Выдергивал дуб с кореньями,
За вершинку брал, а с комля со бежал,
И поехал Сухмантьюшка с дубиночкой..."[3].

Боевые действия на Руси сводились к тому, что противоборствующие стороны сходились для битвы на открытой местности. Как правило, это были сражения за владение тем или иным крупным городом, княжеским столом, и если один из противников был разбит и успевал укрыться за городскими стенами противник вынужден был приступать к штурму или осаде, если штурмом взять город не удалось. Когда штурм городских укреплений завершался успехом и противник проникал за городские стены, каждая улица, а то и каждый дом превращался в отдельный оборонительный рубеж. Основным воинским, если так можно сказать, подразделением того времени были княжеские дружины, которые по своему составу были во-первых немногочисленны, а во-вторых защищали только ту часть города, где проживала городская знать. Таким образом, основная часть населения, оказавшегося в это время внутри города, была вынуждена защищать себя и своё имущество теми средствами, которые имелись под рукой. Чаще всего это было оружие народного ополчения: дубины, камни, вилы, косы — ремесленный и хозяйственный инвентарь и предметы повседневного обихода.

Однако было бы ошибочно думать, что дубина была оружием только народного ополчения (Рис. 3). В народных былинах рассказывается, как управлялись с дубиною богатыри Илья Муромец, Добрыня Никитич, Сухман и другие, а это были, судя по снаряжению, далеко не простые воины. В былине «Калика-богатырь» главный герой вместе с Ильёю Муромцем и Добрынею Никитичем:

"Стал своею дубиною помахивать
Как куды махнул, дак пала улица,
Отмахивал — переулочок
Прибили всю силу неверному"[4].

Илья Муромец снаряжаясь на бой с "Калинцарем", надевал "кольчуги золоченые", брал "лук тугой и калены стрелы", "саблю вострую", "копьё долгомерное", "палицу военную" Вот богатырь Вольх (Вольга), ему от рождения всего-то полтора часа, а он уже требует:

"А не пеленай во полену чорвчатую,
А не поясай во поесья шелковые —
Пеленай меня, матушка,
В крепки латы булатные,
А на буйну голову клади злат шелом,
Во праву руку — палицу"[5].

А это говорит о том, что дубина была на вооружении и регулярного войска.

Существуют примеры, когда при отсутствии боевого оружия, древнерусские витязи

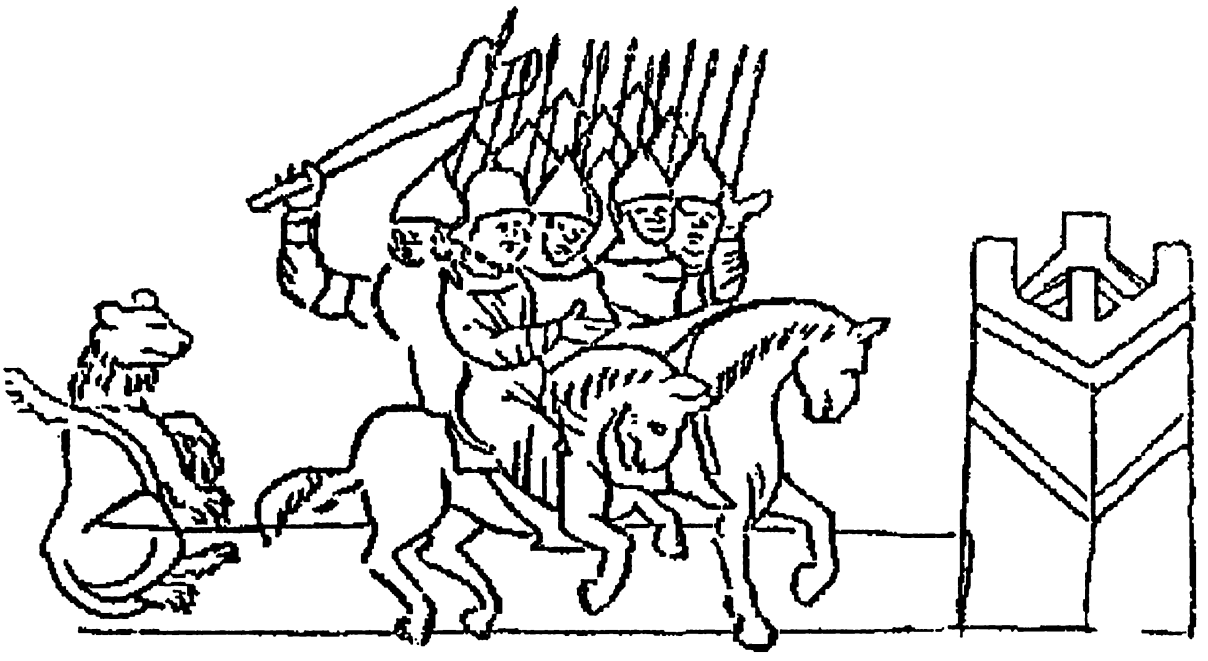

Рис. 3. Дубина на вооружении конного дружинника. Кенигсбергская летопись.

умело пользовались и обычными кольями (осями), например в былине "Добрыня Никитич и Василь Казимирович":

"Не попало Василью палици боевыя,
Не попало Василью сабли вострыя,
Не попало ему копья мурзамецкого,
Попала ему ось белодубова,
Ось белодубова семи сажень,
Сохватил он ось белодубову,
Зачал он по силе похаживать.
Й зачал татар поколачивать"[6]

"Классическая", если так можно сказать, дубина от рукоятки до ударного конца расширяется относительно равномерно. Рукоятка дубины в Киевской Руси обычно составляла от одной трети до половины общей длины. Головка дубины в 3 — 5 раз толще рукоятки и была боевым концом. Кроме того, на Руси очень часто рукоятка дубины была просверлена и в отверстие вставлялся кожаный или сделанный из веревки шнур-темляк, что подтверждают многие источники. Темляк служил для того, чтобы удобнее было удерживать дубину, которая висела на запястье руки, а в бою её нельзя было выбить из рук.

Техника применения дубины не отличалась какой либо вычурностью но была весьма разнообразна. Это были:

1. "Рубящие" размашистые удары по голове, рукам и ногам противника, что было особенно эффективно на близкой дистанции и давало особое преимущество в тесноте улиц и на городских стенах, такие удары можно было проводить как боевым концом дубины, так и её рукоятью.

2. Колющие (тычком) удары в лицо, живот, пах противника чаще снизу вверх, которые были наиболее эффективны на близком расстоянии.

3. Вращения и защитные махи, парирование ударов противника, жесткий блок с хватом дубины двумя руками, отражение удара встречным ударом по оружию или рукам противника.

Дубина позволяла наносить внезапные и быстрые удары в разных направлениях. К. В. Асмолов писал: "Дубиною необходимо просто попасть по противнику, и не в какую-нибудь точку, как копьём или мечем, куда-нибудь. И доспехи при этом могли не спасти: панцирь может выстоять и даже не помяться, однако то, что под ним, треснет и сломается"[7].

Длина дубины позволяла использовать её как в одиночном, так и в парном варианте. Во втором случае это достигалось быстрыми круговыми кистевыми движениями. Техника работы дубиной включала в себя и отдельные фехтовальные движения. Техника боя кольями (длинная дубина) на Руси базировалось на прин-

ципах, подобных при битве жердями в Англии. Дубину применяли и для метания, в этом случае она должна была иметь меньшие размеры, но более выраженную боевую часть. При помощи дубины можно было не только эффективно защищаться от нападения, но и при необходимости переходить в атаку, самому наносить удары. Способы нанесения ударов имели свою специфику в зависимости от хвата.

Существовало несколько видов хвата дубины: прямой, обратный и хват двумя руками. При прямом хвате характерен прямой удар или удар тычком, удар сверху, сбоку, с "оттягом", снизу. Прямые удары наносились в голову, туловище, пах противника. Удар сверху наносился с сильного замаха, с использованием веса и инерции тела и, как правило, был направлен в голову и ключицу, но мог быть нацелен и в руку, при нанесении противником удара сверху, с целью отразить удар или выбить оружие. Боковой удар также наносился с сильным боковым замахом и был нацелен в голову, шею, плечо. Удар снизу был эффективен при круговом движении руки (рук — при хвате двумя руками) сверху вниз и энергичном повороте руки в конце её движения. Направлен такой удар обычно в пах, колено, голень. Удар с "оттягом" выполнялся с сильным замахом и был направлен в голову, шею, пах, руки противника.

При обратном хвате наносились практически те же самые удары. Прямой удар и удар тычком наносились не боевой частью дубины, рукоятью. Он был направлен в лицо, голову, туловище, дубина при этом сильно прижата к предплечью. Удар сбоку выполнялся движением руки сбоку в бок, в основном в голову, с энергичным доворотом кисти в конечной фазе. Удар снизу также проводился в голову или пах маховым движением руки снизу с энергичным доворотом кисти в конечной фазе. Удар с "оттягом" наносился с сильного замаха не только в пах, голову, туловище концом дубины, но и всей её площадью. Удар сверху концом дубины проводился с сильного замаха в спину противника.

При хвате двумя руками наносились прямые удары и удары с "оттягом" Прямой удар наносился в горло, голову. Удар с "оттягом" — в голову или туловище концом рукоятки. Кроме этого при хвате двумя руками проводили и удушающие приёмы. Эффективно использовалась дубина и в борьбе с конными воинами, особенно на улицах города, когда, при рассмотренных хватах, удары наносились по ногам лошади или в её голову.

В зависимости от боевых свойств дубины (длины, толщины, веса) ею можно было наносить и колющие удары, особенно рукоятью. В дополнение ко всему дубиной можно выполнять вращения и защитные махи, парирование ударов противника, подсечку, отведение вооруженной руки противника или его обезоруживание.

При большой длине менялась и тактика поединка. Большие размеры требовали значительного пространства и ведения боя на расстоянии. Техника работы в этом случае строилась на использовании обеих рук, держащих дубину широким хватом. Такой дубиной наносились секущие удары, тычки, подсечки. Эффективны они были и против конника, так как давали возможность находится от него на определенном расстоянии. Но эти дубины имели большой недостаток, при перемещении боя в закрытое помещение, на узкую улочку — они становились малоэффективны, а иногда и бесполезны. Вспомним знаменитого новгородца Ваську Буслаева, героя битвы на Неве со шведами в 1240 г. Его излюбленным оружием была оглобля (длинная дубина).

Наиболее важные принципы работы с такой дубиной сводились к тому, что:

— атаковать и защищаться было необходимо её обоими концами, а также и центральной частью;

— техника была разнообразной, включала в себя все виды ударов, защит, вращений, обводов, перехватов;

— приемы зачастую выполнялись без остановок, как одно единое движение;

— приемы выполнялись довольно быстро, чтобы противник не успел закрыться или уйти от удара, а главное не мог захватить такую дубину руками;

— умение работать такой дубиной достигалось не только большой физической силой, но и большой выносливостью, сноровкой, хотя бы необходимым минимумом тренировок и умением сливаться со своим оружием.

Доподлинно неизвестно, какими точно ударами и хватами пользовались в бою воины Киевской Руси. Но иногда дубиной они пользовались очень уверенно. В одной из былин проводится "расследование" боевых подвигов Сух-

мантия. Добрыня Никитич привёз в Киев князю Владимиру с поля боя "дубиночку-вязиночку, у тоя реки разбитую на лозиночки" Богатырь в запале боя растрощил её полностью: "на лозиночки дубиночка облочка-на розщеплена. Потянула дубина девяносто пуд".

Некоторые источники косвенно указывают на то, что существовали определенные виды палочных боев-тренировок, это были поединки один на один или стенка на стенку. В таких поединках применялись не боевые дубинки, а обычные палки, но бились ими понастоящему. Фехтование на палках чаще всего представляло групповой бой, либо поединок между двумя бойцами, значительно реже один человек сражался сразу с несколькими. Групповые сражения, согласно Б. В. Горбунову, своей организацией напоминали кулачный бой "стенка на стенку"

В коллективных палочных боях использовали приемы, имеющие прямые параллели в традиционной тактике пехоты. Так, в сообщении из города Мологи отмечается, что палочные бойцы "как будто их кто учил военной тактике, стараются двумя крылами обойти друг дружку. Применялись также удар "клином", наступление на одном фланге, контратаки, окружения, сочетания разных тактических приемов"[8].

Многие историки и этнографы подчеркивают важную роль групповых палочных сражений (а также проводимых аналогичным образом кулачных боев) в деле воинского воспитания восточных славян, особенно среди древних руссов, Так, Н. П. Новоселов писал: "В коллективных русских кулачных палочных боях до недавнего времени частично сохранялись пережитки древних традиций физического воспитания, а также приемы и тактика безоружной борьбы начального периода распада родовых отношений, когда бой, вела толпа под руководством старшего в роде, причем бой часто сводился к поединку. Позднее в них отразились следы военного искусства и своеобразия физической подготовки племенных дружин, выступающих в правильном строю, составленном по принципу возрастного комплектования. В традиционной славянской игре "стенка на стенку" участвовали три линии бойцов, вводимые в игру постепенно, выделялся особый "резерв"

Как показывают исторические памятники с древнейших времен принцип возрастного деления кулачных бойцов и фехтовальщиков по отрядам ("стенкам") являлся характерным признаком славянских коллективных игр. Участники игр разделялись, на 4 основных группы. Первую линию бойцов составляли подростки от 13 до 16 лет, вторую — юноши 17—19 лет и молодежь 20—24 лет, третью — мужчины от 25 лет и старше. Дети, как правило, выступали "зачинщиками" игры. Применение в играх архаического принципа — комплектование "стенки" по возрастному принципу — и соблюдение в них определенных элементов строя (рядов, шеренг) в начале боя указывают на то, что эти игры обязаны своим происхождением ещё периоду "военной демократии", когда народные ополчения не были ещё отрядами профессиональных воинов, которые появились уже позднее, в Киевской Руси.

В Киевской Руси эти игры служили не только средством физического совершенствования древнерусских воинов, но и средством тактической подготовки. Вместе с тем они учили вести ближний бой и применять короткое холодное оружие[9].

---

[1] Панченко Г. К. История боевых искусств. — М., 1996. — С. 309.

[2] Горелик М. В. Оружие древнего востока (IV тысячелетие — IV в. до н. э.). — М., 1993. — С. 281.

[3] Былины. Киевский цикл. — К., 1982. — С. 231.

[4] Былины — М., 1986. — С. 337.

[5] Каргалов В. В. Народ — богатырь. — М., 1971. — С. 24.

[6] Былины. Киевский цикл. — К., 1982. — С. 109.

[7] Асмолов К. В. История холодного оружия. Восток и Запад. — М., 1994. — Ч. 2. — С. 62.

[8] Горбунов Б. В. Палочные бои // Этнографическое обозрение. — 1996. — № 2. — С. 65—67.

[9] Новоселов Н. П. Физическая культура в период русской революции (1905 — 1907 годы). — История физической культуры народов СССР. — М., 1959. — Ч. 1. — С. 15, 16, 21.

Іванченко Л. І.

ГОРОДИЩЕ В с. БУКИ — ФОРПОСТ ДАВНЬОРУСЬКОГО КОРДОНУ ЗАХІДНОГО ПОРОССЯ

Пороська оборонна лінія виникла в XI ст. за часів князювання Ярослава Мудрого. Під 1032 р. в літописі згадано: «...Ярослав поча ставити городы по Рси»[1].

Лінія складалася зі сторожових застав, городищ-сховищ, літописних міст та Змієвих валів. Основною функцією був, перш за все, захист території Давньоруської держави від нападів кочовиків.

Цей відрізок південного кордону можна розділити на три частини: Західне, Середнє та Східне Поросся. В Західному, як і в східній частині, прикордонні застави було перенесено з р. Рось на її притоки — Роставицю та Росаву відповідно.

На Роставиці зараз відомо 6 городищ: в с. Белілівка, Ягнятин (2-а городища), Буки, Таборів та Шамраївка. Два з них ідентифікуються з літописними назвами — це Растовець (с. Белілівка мало назву «Растовець» до XVIII ст.)[2], а також городище Неятин (с. Ягнятин)[3]. Перша згадка про них відноситься до 1071 р.[4] Під 1177 р. літописець написав, що на річці Роставиці знаходяться шість «городовъ Береньдичъ»[5]. Але на даний час ця інформація не знайшла підтвердження, позаяк на означених пам'ятках було зафіксовано тільки культурний шар давньоруського часу, датований у с. Белілівка XI—XIII ст., на першому Ягнятинському городищі — XI—XII ст., на другому — XII—XIII ст., в с. Буки — XI — першою половиною XIII ст., в селах Таборів та Шамраївка — XII—XIII ст. Відносна відсутність кочівницьких елементів культури, можливо, пояснюється тим, що ці міста були віддані берендіям у тимчасове «кормління» — як плата за захист Західної частини Поросся від диких половців, які кочували в районі Кам'янця-Подільського[6]. Самі ж берендії могли мати кочів'я південніше Роставиці.

Крім городищ, ця ділянка Пороської оборонної лінії була укріплена двома гілками Змієвого валу, який у районі с. Фурси роздвоюється і обіймає Роставицю з півночі та півдня[7].

Серед Роставицьких городищ найбільш вивченим є комплекс пам'яток в с. Буки Сквирського району Київської області.

Пам'ятка відома ще з першої половини XIX ст., коли була включена у ландшафтний парк поміщика В.Абрамовича (1834 р.). У 1887 р. було проведено перше археологічне обстеження цієї пам'ятки[8]. Так, у «Дневниках раскопок В. Б. Антоновича» зазначається: «с. Буки лежит на южном берегу р.Роставицы. На северном берегу этой реки, напротив помещичьей усадьбы находится большое городище «Замок». Множество курганов рассеяно по всем полям и лесам, окружающим селение»[9]. Ним були виділені найважливіші курганні групи: в урочищі «Майорщина» — 23 кургани (обкладені камінням), у Строковому лісі — близько 150 курганів, в урочищі «Могилки за Берізками» — 178 курганів і неподалік від них поблизу городища 42 кургани. Розкопки проводились в урочищі «Могилки за Берізками», було досліджено 33 курганні насипи. Л. Похилевич наводить дані про 913 курганів, 372 з них мали кам'яні конструкції[10]. В. Козловська та С. Дроздов в 30-ті роки XX ст. досліджували могильники в урочищах «Могилки», «Строківський ліс», «Замчище»[11]. Підплитове поховання в урочищі «Порохове» розкопане у 1975 р.[12]

Після 1930-х років курганні могильники були «загублені» і тільки у 1986 р., після опитування місцевого населення, Р. С. Орловим були знову відкриті два могильника у Строківському лісі та в урочищі «Могилки»[13].

Строківський ліс займає пологий схил тераси, яка засаджена лісом площею 400 х 300 м у Буківському лісництві. Всього в 1986 р. було виявлено 384 насипи, розташовані п'ятьма компактними групами. В. Б. Антоновичем була зафіксована найближча до узлісся — 150 курганів. У 1986 р. висота насипів складала 0,5—2 м, діа-

© Іванченко Л. І., 2004

метр 5—10 м, частина з кам'яними конструкціями, сім курганів поруйновані.

Могильник в урочищі «Могилки» займає схили балки і складається з двох невеликих груп — 40 і 9 насипів, частина з яких мають кам'яні конструкції. Майже всі поруйновані колодязями, силосними траншеями, частина розорані. Ці кургани є залишками могильника «Могилки за Берізками», який нараховував у 1887 р. — 178, а у 1930 р. — 65 насипів.

У 1986, 1988 рр. на могильниках були проведені дослідницькі роботи, розкопані залишки поруйнованих курганів, шість у Строківському лісі і один на «Могилках»[14]. З шести курганів у Строківському лісі — три мали кам'яне коло (Рис. 1). Висота насипу коливалася від 0,30 до 0,80—0,90 м, діаметр — від 4,3 до 6,2 м. Кам'яна крепіда уявляла з себе коло з гранітних необроблених плит, поставлених руба, розмірами 70 х 50 х 20—20 х 20 х 10 см, з забутовкою проміжків дрібним камінням. Діаметр крепід складав 3,2 м. В двох курганах між камінням були розриви: в одному випадку у північно-східній, південно-східній, західній та південно-західній частинах, у другому — у південно-західній і південній частинах, шириною 1—1,5 м. Поховальні ями прослідковувалися на глибині від 0,2 до 0,5 м від рівня давньої поверхні, розмірами: довжина 2—2,20 м, ширина 0,8—1,20 м. Поховання здійснені за християнським обрядом: головою на північ-захід, на спині, руки зафіксовані на грудях, тазу чи витягнуті вздовж тіла, майже безінвентарні, іноді виявлені цвяхи та фрагменти давньоруської кераміки у насипах курганів.

Стосовно городища перші повідомлення з'являються в першій половині XIX ст. Так, І. І. Фундуклей зазначає, що в селі Буки, в частині села під назвою «Бакожин» знаходиться городище з 4-ма концентричними валами[15]. Л. Похилевич пише про городище, яке знаходиться над річкою, округлої конфігурації. З одного боку воно захищене горою, з іншого — річкою, а з третього — яром. Замчище має три в'їзди: від ріки, рівнини і гори. оточене потрійним валом висотою 8 сажнів та носить назву «Бакожин»[16]. В 30-х роках пам'ятка вивчалася В. Козловською, яка описує два вали і рови з боку річки і чотири вали та три рови з напольного боку[17]. Три вали згадує М. П. Кучера, який відвідав городище у 1972 р.[18] У 1986 р. було проведено дослідження об'єкту експедицією ІА АН УРСР під керівництвом Р. С. Орлова. Було встановлено потужність культурного шару (1 м), уточнена система взаємного розташування фортифікаційних споруд, складено плани городища та курганного могильника у Строківському лісі[19].

У 1988—1990 рр. в с. Буки проводилися охоронно-рятівні роботи[20]

Городище знаходиться на гранітному останці висотою 18—20 м, на лівому березі р. Роставиці. З трьох боків захищене сусіднім останцем, річкою та яром. З боку ріки значно пошкоджене кар'єром, тому сучасна його площа становить близько 1,3 га. Пам'ятка орієнтована ПнСх—ПдЗх і має потужну систему укріплень. У 1989 р. було складено ще один, на нашу думку, найточніший план цього пункту, який дає змогу скласти найбільш повне уявлення про його фортифікаційні споруди (Рис. 2).

З напільного боку городище мало укріплення складної конфігурації, що складалися з шести валів, які біля в'їзду переходили в три. В північно-західній частині майданчика перший внутрішній вал мав висоту 7 м від дна рову до його верхівки. Цей вал мав тенденцію до зниження і біля в'їзду його висота сягала лише 1,5 м (так званий кокошникоподібний вал). Нижче проходив рів та кільцевий другий вал. Третій, оперізуючи останець, повільно звужуючись, переходить у рівний клиноподібний майданчик, який широким боком обривається до річки — «захап» або пастка, до якої веде система штучних розривів у шостому, п'ятому та четвертому валах. Четвертий вал в районі майданчика має висоту другого, тобто підіймається над майданчиком. Очевидно, це зроблено з метою ведення перехрестного обстрілу супротивника. Чітко прослідковано, що п'ятий вал піднімається на сусіднє плато, де знаходиться посад. Таким чином, якщо ворожі напади з боку поля закінчувалися взяттям посаду, то вороги, спускаючись похилим схилом плато між шостим і п'ятим валами, системою розривів у валах повинні були потрапити на клиноподібний майданчик, де вони потрапляли під обстріл з кокошника першого валу.

Поряд з городищем розташоване велике відкрите поселення, площею близько 20 га, а на сусідньому плато — укріплений посад.

В результаті обстеження було з'ясовано, що майданчик городища розораний та засаджений

деревами, вали порослі важкопрохідним чагарником.

Тому було застосовано метод геомагнітної зйомки. Таким чином, стало можливим визначити місцезнаходження житлових (місця концентрації покрівельних цвяхів, дверних гачків, замків і ключів), ремісничих (знахідки інструментів, заготовок), культових (деталі хоросу, серця дзвонів) споруд. Приблизно в центрі майданчика городища відкрито скупчення речей, що відносяться до комплектації кінської збруї (попружні пряжки, вудила, пута, стремена). Відносно рівномірно розповсюджуються предмети озброєння (обкладка сагайдака, кресала, стріли, вістря списів). Виходячи з результатів досліджень були обрані місця для розвідкових траншей.

Перша (розкоп I) була закладена за 15—20 м від підвищеної частини внутрішнього валу, де були зафіксовані знахідки предметів культового призначення і неподалік урвища кар'єру. тут було виявлено 12 поховань, розташованих двома рядами один над одним. Поховані орієнтовані на південний захід, витягнуті на спині, розташування рук: на грудях, животі, витягнуті вздовж тіла; поховання безінвентарні, на глибині від 0,3 до 1,25—1,45 м. В південній частині розкопу зафіксовано скупчення каміння великих розмірів, яке заходило в стінки розкопу. Між ними виявлено багато цвяхів, розташованих майже в одну лінію, фрагмент білоглиняного з зеленою поливою посуду, а також розвал горщика XII ст. Під камінням знаходилися два поховання одне над іншим.

Дуже цікавим виявилося поховання № 10 під кам'яним завалом на глибині 0,95—1 м. Під черепом знаходились залишки золототканого коміра з трьома золотими грибоподібними гудзиками.

Поховання були здійснені у дуже насиченому культурному шарі, тому поховальні споруди не були зафіксовані. Лише в одному випадку біля кістяка знайдені залишки дерев'яної плахи з двох фрагментів, довжиною 0,5 та 1 м (вірогідно, залишки домовини).

Як вже зазначалось, всі поховання мають чіткий напрямок орієнтації на південний захід. Можливо, це пояснюється наявністю на городищі більш ранньої дерев'яної церкви. Вона була збудована з невеликим відхиленням від лінії схід-захід, що внесло похибку в орієнтацію померлих. Пізні поховання руйнували більш ранні. Після руйнування першої споруди (в результаті пожежі, про що свідчить велика кількість вугликів та перепалених кісток тварин по всьому розкопу), тут було збудовано другу дерев'яну церкву на фундаменті з натурального каменю, виконаного в техніці нерегулярної кладки. У верхньому шарі розкопу часто зустрічаються шматки шиферу, деякі з них мають сліди обробки у вигляді паралельних боріздок. пірофіліт міг слугувати прикрасою хорів у церкві. Знайдені тут два серця дзвонів, а також деталі ланцюга хорасу можуть слугувати підтвердженням ідеї про культові споруди та цвинтар при них.

В заповненні розкопу знайдено більше 100 фрагментів кераміки XI—XIII ст., причому кераміка XI ст. знаходиться у верхніх шарах. окрім звичайних фрагментів горщиків тут було знайдено фрагмент тонкостінної білоглиняної посудини з зеленою поливою з обох боків.

Розкоп II було закладено на відстані 1,5—2 м від підняття західної частини внутрішнього валу. Тут геомагнітна зйомка виявила концентрацію металевих предметів побутового характеру: відерна петля, ковані цвяхи, скоби, ножі, а також фрагмент шпори з фігурним навершям.

В результаті досліджень з'ясувалось, що пошукова траншея зачепила ріг споруди, що продовжувалась у насип валу (житлова кліть?). Тут було знайдено велику кількість фрагментів горщиків XII ст., денця з клеймами у вигляді «мальтійського хреста», хреста, вміщеного у два і три кола; шматки обмазки з рештками дерев'яних конструкцій і печини, фрагменти обпалених дерев'яних плах і кістки тварин.

На глибині 0,8 м в західній частині розкопу знайдено скелет людини, розташований головою вниз (скинутий з гребеня валу?).

В південно-східному кутку траншеї на невеликій ділянці нерушеного похованого грунту було знайдено вінця посудини першої половини XI ст. (можливе датування початку забудови городища).

Слід зауважити, що кераміка городища має свою специфіку: майже всі фрагменти крім звичайного орнаменту-хвилі та паралельної лінії мають ще й розпис у вигляді білих, рідше рожевих чи блакитних смуг.

У розкопах на глибині 1,35—1,7 м виявлено шар трипільського часу.

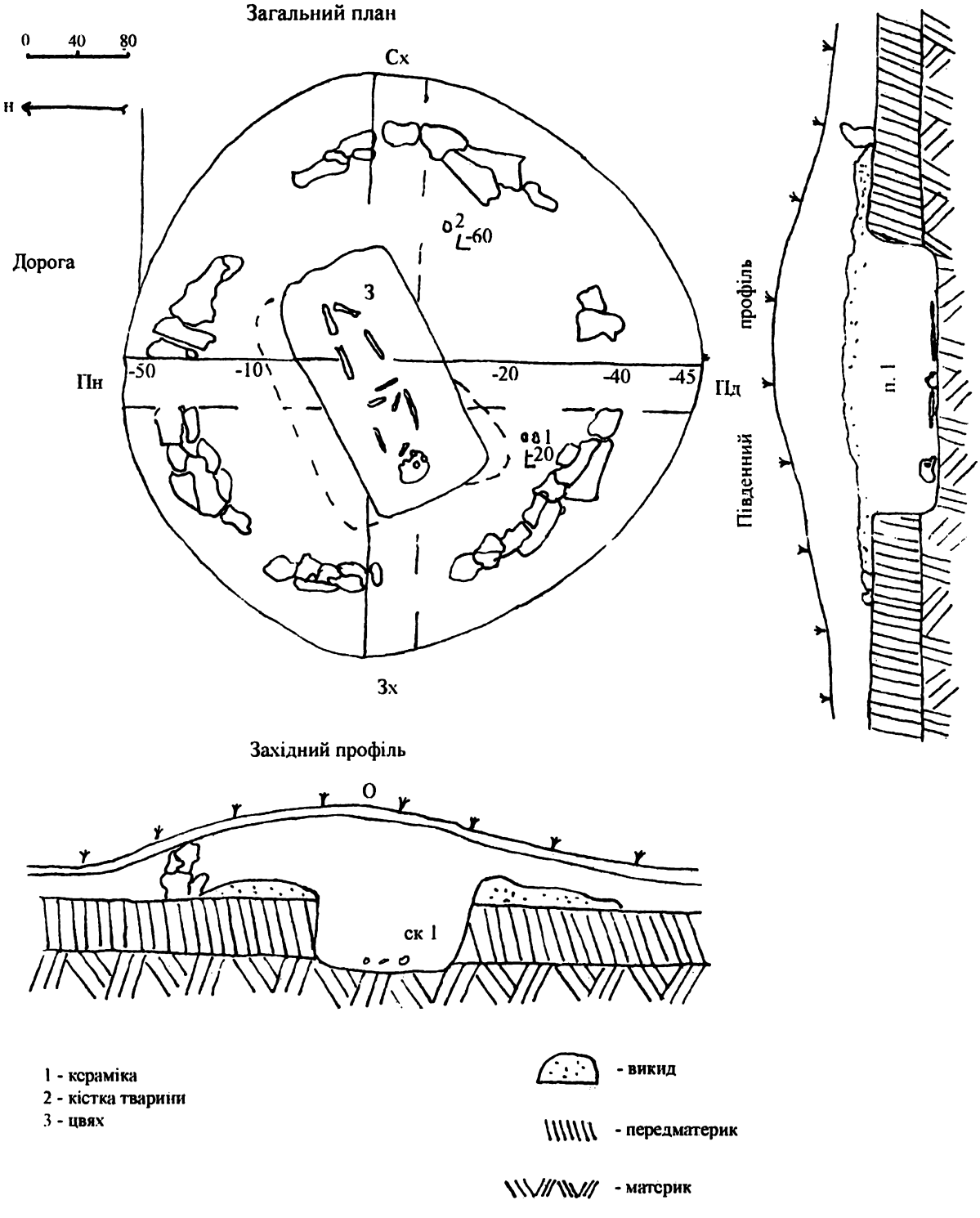

Рис. 1. План кургану 14 (2).

Розріз валу та рову було розпочато на рівні давнього горизонту, при цьому схил останця було підрізано до материка і зроблено горизонтальний майданчик — берму, завширшки до 1,5 м, від якої вниз ішов крутий схил рову глибиною 6 м від рівня давньої поверхні і шириною 4 м.

Фундаментом валу є шар світлого супіску з включеннями обпаленої глини у верхній частині, над ним знаходиться шар світло-сірого супіску з шматочками обпаленої глини, на якому лежали залишки згорілої дерев'яної конструкції з поперечних деревин, довжиною 1,4—2,4 м. Під однією з дощок було зафіксовано лінзу (ширина 0,6 м, висота 1,2 м), яка була заповнена глиною з включеннями вугликів (слід від стовпа?). З метою попередження зсуву насипу до дерев'яної конструкції було підсипано підпорний шар глини (викид після риття рову та спорудження барми). Завершував цю споруду шар сірого і темно-сірого гумусованого супіску з поодинокими знахідками кісток тварин та уламками давньоруської кераміки XI—XII ст. Характерною рисою цього валу є наявність каменю в споруді. Кам'яні кладки проходили кільцевими смугами по внутрішньому схилу, по гребеню валу, по зовнішньому схилу та у рові, на внутрішньому схилі другого валу. Вони знаходились на глибині 0,5 м від рівня сучасної поверхні.

Біля західного підніжжя городища на поселенні також були проведені дослідницькі роботи, внаслідок чого тут були відкриті грунтовий некрополь (20 поховань досліджено), а під ним — залишки будівель XI—XII ст.

Поховання здійснені на глибині 0,4—1 м за обрядом трупопокладення, на спині, головою на захід чи південь-схід, розташування рук різне. Окремим випадком є поховання жінки, яка лежала у зігнутому стані на чоловічому кістяку.

Поховання були здійснені в культурному шарі і в заповненні будівель, що не дозволило встановити характер поховальних споруд, тільки в одному випадку сліди поховальної ями були зафіксовані по рослинному тліну в засипці.

Після дослідження поховань були виявлені контури будівель.

Перше житло, вірогідно, було наземним, оскільки залишки печі знаходилися на рівні передматерика на глибині 0,45 м від рівня сучасної поверхні. Північна його частина зруйнована похованням, а основна південна виходила за межі розкопу. Залишки печі уявляли з себе скупчення каміння та пошкоджений оранкою черінь розмірами 1,2 х 0,4 м, вимащений десятисантиметровим шаром обпаленої глини. Тут, крім багаточисельних концентрацій фрагментів давньоруської кераміки і кісток тварин, знайдені уламки шлаків залізного та гончарного виробництва.

На глибині 1,2 м прослідковується закритий комплекс другої будівлі. Споруда прямокутна в плані, заглиблена на 1,4—2 м, розмірами 5,5 х 4,5 м, орієнтована за сторонами світу. По кутках та повередині збереглися стовпові ями діаметром 0,25—0,4 м, глибиною від рівня долівки 0,3—0,4 м. У південно-східному куті знаходилася каркасно-глинобитна піч, устям на північ, на дерев'яному опічку. В печі на черені знаходився кістяк жінки. Вхідний отвір печі був прикритий горщиком XII ст. Заповнення житла було насичене вугіллям — залишками згорілого перекриття. Можливо, це наслідок трагедії, що розігралася при раптовому нападу ворога на місцеве населення.

Вхід до споруди не було виявлено, можливо, він знаходився зі східного боку на схилі, що інтенсивно розорюється.

Є підстави припустити, що це житло було двоповерховим, із заглибленням у материк першим поверхом. В заповненні цієї будівлі знайдено залишки ще однієї печі — розвал перепаленої глини. Частково зберігся черінь, а під ним — залишки деревного тліну.

Заповнення житла насичене шматками перепаленої та білої глини. На рівні першої печі у профілі розкопу прослідковано межу між першим та другим поверхами.

Під час розкопок на поселенні було виявлено велику кількість фрагментів кераміки початку XII ст. (в тому числі фрагментів денців посудин з клеймами, серед яких трапилося денце з тамгою Рюриковичів — тризубом), вістря стріл та списів, шлаки та розбиті тиглі тощо.

Дослідження житла і знайдений у ньому матеріал дає підставу датувати його першою половиною XII ст. В конструкції відзначимо прогресивний для того часу вертикальний зріст будівлі, можливо, це вказує на садибний тип забудови.

Отриманий під час досліджень археологічний матеріал свідчить про беззаперечно міський характер пам'ятки, час виникнення якої можна

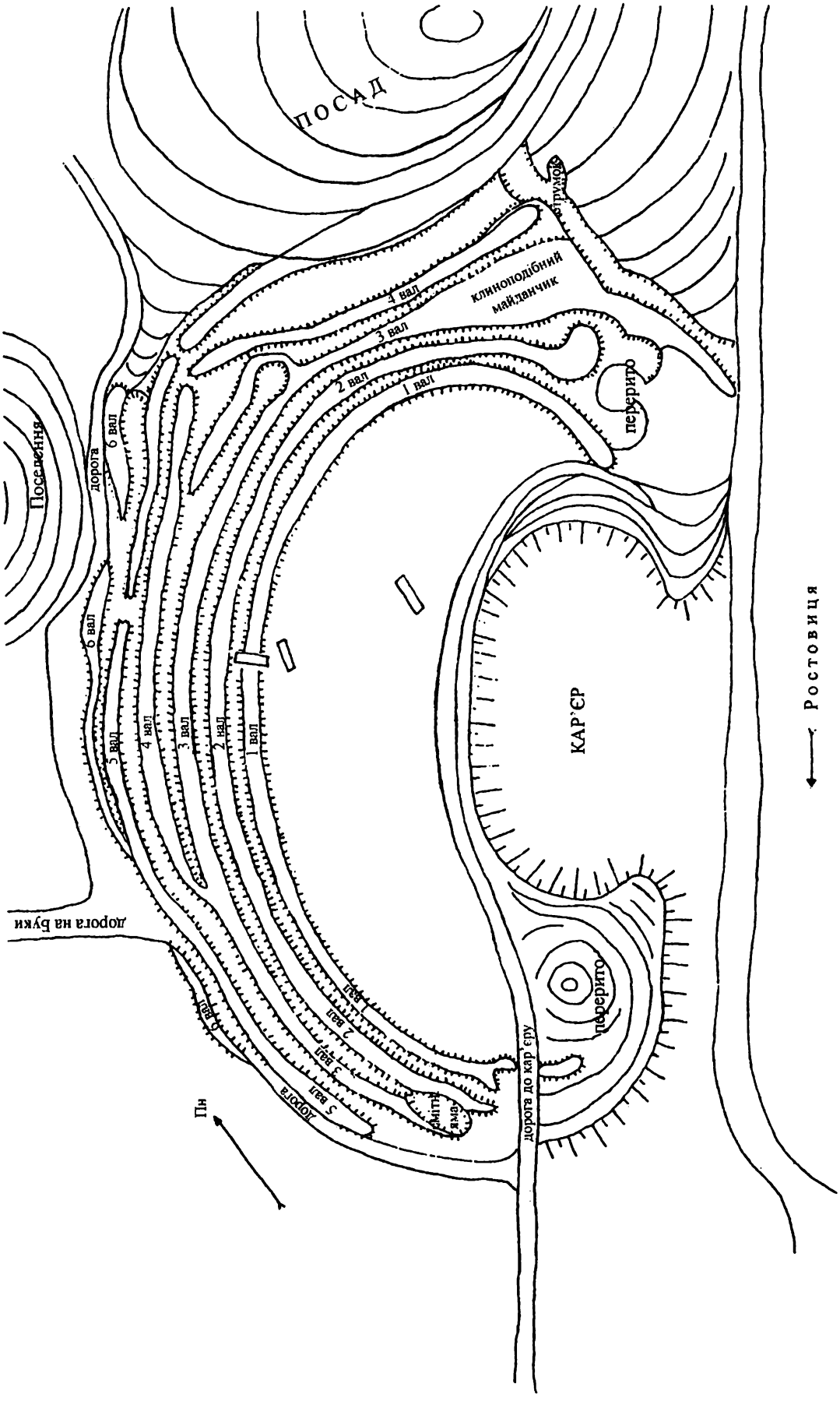

Рис. 2. План городища у с. Буки.

віднести до початку середини XI ст., часу, коли починається забудова Пороської оборонної лінії.

Велика кількість різнопланових могильників могла бути пов'язана з двома (щонайменше) хвилями переселень з різних областей Київської держави.

Так, перша хвиля, вірогідно, була пов'язана з будівництвом городища, першої дерев'яної церкви, цвинтарем при ній та двома типами могильників: курганним та підплитовим некрополем. Це була багаточисельна група населення, переселена з західних областей. Так, городища з багаторядними оборонними лініями є нетиповими для Середнього Подніпров'я, але частіше зустрічаються в Болохівській землі[21]. А обряд поховання в підкурганних ямах з кам'яним колом та поховання під плитами мають аналогії на Поділлі[22], в древлянських землях[23] та в Галицькому регіоні[24].

Друга хвиля переселенців була пов'язана з трагічними подіями 1177 р.: «Приидоша Половци на Роускоую землю на русалной недели... Половци те взяша в городовъ Береньдичъ и поидоша к Растовцю»[25]. Ці події пояснюють сліди пожежі на городищі і поселенні. Приблизно у другій половині XII ст. відбудовується друга церква на кам'яному фундаменті і виникає кладовище на поселенні.

Остаточно потужна фортеця на р. Роставиці припиняє існування в часи монголо-татарської навали.

---

[1]ПСРЛ. — М., 1962. — С. 137.

[2]Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. — К., 1985. — С. 114.

[3]Там же. — С. 91

[4]ПСРЛ. — М.1962. — С. 164.

[5]Там же. — С. 603.

[6]Плетнева С. А. Древности Черных клобуков.// САИ. — М., 1973. — С. 27, 28.

[7]Кучера М. П. Змиевы валы среднего Поднепровья. — К., 1987. — С. 45, 78—79, рис. 44.

[8]Дневники раскопок профессора Антоновича В. Б. в 1887 и 1888 г. — Архив ЛОИН АН СССР. — Ф. 1. — Ед. хр. 13/1887.

[9]Антонович В. Б. Раскопки в стране древлян. Материалы по археологии России. — С. -Пб., 1893. — С. 28.

[10]Похилевич Л. Сказания о памятных местах Киевской губернии. — К., 1884. — С. 199.

[11]Архив ВУАН. — № 391. — 1930 г.

[12]Круц В. А., Моця А. П. Отчет о Полесской комплексной экспедиции 1975 г. — К., 1975. — (1975/17, ф. 7536).

[13]Орлов Р. С. Отчет о разведке в Поросье в 1986 г. — НА ИА АН УССР. — Ф. № 1986/30б.

[14]Покас П. М. отчет Днепровской древнерусской экспедиции в 1988 г. — НА ИА АН УССР. — Ф. № 1988/14б.

[15]Фундуклей И. И. Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии. — К., 1848. — С. 48.

[16]Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. — К., 1864.

[17]Архив ВУАН. — № 391; Козловська В. Новітні археологічні досліди на Білоцерківщині // Хроніка археології та мистецтва. — К., 1930. — Ч. 2.

[18]Кучера М. П. Давньоруські городища на Правобережжі Київщини // Дослідження з слов'янської археології. — К., 1976. — С. 187; Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII—XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. — К., 1999. — С. 6, рис. 1(18).

[19]Орлов Р. С. Вказ. праця.

[20]Покас П. М. Вказ. праця; Покас П. М., Иванченко Л. И., Стародуб А. Отчет об археологических исследованиях в Сквирском р-не Киевской области в 1989 г. — НА ИА АН УССР. — Ф. № 1989/19в.

[21]Кучера М. П. Слов'яноруські городища VIII—XIII ст... — С. 50; Якубовський В. І. Скарби Болохівської землі. — Кам'янець-Подільський, 2001. — С. 35.

[22]Захар'єв В. А. Центрально-Подільський варіант давньоруського поховального обряду // Археологія Дунаєвеччини. — Хмельницький, 1992. — С. 40.

[23]Звиздецкий Б. А. Курганы с каменными обкладками на Овручском кряже // Русь в IX—XIV веках: взаимодействие Севера и Юга. — М., 2002. — С. 35.

[24]Томенчук Б. П. Некрополі Галицько-Буковинського прикарпаття IX—XIII ст. Автореферат дисертації. — К., 1998. — С. 12.

[25]ПСРЛ. — М., 1962. — С. 603.

Кирпичников А. Н.

К ИСТОРИЧЕСКОЙ ОЦЕНКЕ ДРЕВНЕРУССКОЙ ЛАДОГИ

В истории и культуре Древней Ладоги, как показали археологические раскопки и анализ письменных источников, обнаруживаются достижения общеевропейского культурного уровня и значения.

Город Ладога, как доказано дендрохронологически, основан в 753 г. Ни один город России и Балтийской Европы не имеет столь точной по своей давности даты своего возникновения.

Ладога за восемь веков до основания в 1703 г. Санкт-Петербурга «первое окно в Европу» славян русских, ключевой город-порт на великих евразийских путях Балто-Волжском и Балто-Днепровском. В создании Ладоги воплотилась «балтийская идея» славян получить выход к Балтийскому морю, к свободным связям с Западной Европой и странами Скандинавии.

Ладога в первые века русской истории своеобразный многоязычный Вавилон, отличающийся гармоничной уживаемостью славян, финнов, скандинавов и представителей других племен и народов тогдашнего мира. Здесь произошла историческая встреча людей Запада и Востока, породившая небывалые достижения в области материальной и духовной культуры. Прежде всего, это проявилось в стремительном развитии кругосветной торговли. Через Ладогу в страны Балтийской Европы попадала основная масса исламского монетного серебра. Город в низовьях Волхова выдвинулся как важнейший транспортный узел и интеграционный центр эпохи раннего средневековья.

Ладогу можно считать, не умаляя роли других городов, первой государственной столицей складывающейся Древнерусской державы. В 862 г. здесь появился знатный скандинав Рюрик с братьями, ставший основателем правящей династии. Начался новый период русской истории, ознаменованный сложением крупнейшего в Европе государства и увенчавшийся провозглашением Киева столицей объединенной Руси. Ладога 1000 лет тому назад, как свидетельствуют накопившиеся факты, экономически процветающий город, громадная ярмарка мехов северных народов, ремесленный центр, производящий украшения, оружие, бытовые изделия – все вывозившееся в близкие и дальние регионы. Жители Ладоги, начиная с момента ее зарождения, во все возрастающей мере изготовляли украшения из стекла, янтаря, бронзы, латуни и кости. Из века в век на одних и тех же местах работали ремесленники универсалы, занимавшиеся ювелирным делом. В этом отношении модель развития Ладоги углубляет наши знания о природе раннесредневекового города.

Начиная с IX в. Ладога — порубежная крепость, защищавшая северные рубежи Руси. Свидетельство тому три последовательно сооружившиеся в IX—XVI вв. каменных и одна дерево-земляная фортификации.

Ныне старая Ладога (как она стала называться с 1704 г.) — поселок, основную часть которого занимает музей-заповедник федерального значения. На его территории сохранилось более 160 памятников истории, археологии, архитектуры и искусства, а также природный исторический ландшафт.

Старая Ладога, словами Н. К. Рериха, «неиспитая чаша». Здесь еще многое предстоит открыть, сберечь, обустроить. Знаковым событием явилось празднование 1250-летия Ладоги в 2003 г., отмеченное, как общерусский государственный юбилей. Можно приветствовать возвращение на общественном уровне исторической памяти нашего славянского народа и государства.

© Кирпичников А. Н., 2004

Климовський С. І.

ГОРОДИЩЕ-СХОВИЩЕ У КИЇВСЬКОМУ КИТАЄВІ

Питання про існування у східних слов'ян в VIII—X ст. окремого типу городищ, який отримав у літературі назву городищ-сховищ (давньоруські літописи щодо цього типу городищ застосовували термін "тверді"), було поставлено ще наприкінці XIX ст. Узагальнюючий аналіз літератури з цієї теми здійснено Б. О. Тимощуком.[1] Ним також встановлені археологічні ознаки городищ-сховищ за даними досліджень 37 городищ у Чернівецькій області. Найбільш систематизований перелік таких ознак Б. О. Тимощук подає у спеціально присвяченій цій проблематиці статті, за якою їх і наводимо, оскільки у наступній роботі "Восточнославянская община VI—X вв." (М., 1990) він викладений у менш сконцентрованому вигляді. Отже, археологічні ознаки городищ-сховищ такі:

1. Вони (городища-сховища — К. С.) розташовувалися приблизно у центрі гнізд-общин, у місцях, добре захищених природою (на високих мисах та пагорбах).

2. Кожне з таких городищ оточувалося з усіх сторін дерев'яною оборонною стіною стовпової конструкції. Її підсилювали з боку рову насипним глиняним укосом, а з другого боку підрізали схили мису або пагорба.

3. До оборонних стін з внутрішньої сторони прилягали довгі наземні дома-контіни з стінами стовпової конструкції. Вони свідчать, що городища-сховища були центрами суспільного життя східнослов'янської громади VIII—IX ст.

4. Укріплені площі сховищ були вільними від забудови стаціонарними житлами. На них могли знаходитися капища, могильники та будівлі суспільного значення.

5. Поруч з городищами-сховищами розташовувалися селища-супутники — поселення напівпрофесійних воїнів, які займалися землеробством, ремеслом і одночасно виконували різні функції у інтересах всієї громади."[2]

Для території України городища-сховища сьогодні виділенні переважно тільки у Буковині, але є всі підстави вважати, що такий тип городищ існував й у інших регіонах. Так, за наведеними археологічними ознакам городища-сховища, до цієї категорії пам'яток цілком можна віднести городище у Китаєві, населеному пункту, який зараз входить до міської зони Києва. Відстань між ним та Києвом давньоруського часу складає близько 12 км.

Це городище займає підвищення на мисовому виступі плато, яке панує над довколишньою місцевістю. Нижче нього, на самому плато, також існує укріплене поселення. Поблизу відомі ще два поселення — в урочищі Буряківщина та у прилеглій частині долини Дніпра. Отже, зазначене городище знаходиться майже у центрі гнізда сусідніх поселень і займає найвищу точку в цій місцевості.

За структурою укріплень воно належить до типу складних городищ. Вузький перешийок, який з'єднує мисовий виступ з плато перетинається двома лініями валів. За ними, по периметру мису, добре простежуються залишки потужного валу. Всередині самого городища частково зберігся залишки двох невеличких насипів. Схили мису у ряді місць мають чіткі сліди ескарпування. Загальна площа городища дещо перевищує 2 га.

Розвідкові роботи на городищі проводилися у 1914, 1947, 1961, 1973 рр., але шурфовка території городища здійснювалася тільки Н. В. Лінкою у 1947 р. Тоді нею була знайдена кераміка VIII ст. та давньоруського часу, що і дозволило дослідниці датувати його VIII—XIII ст. і класифікувати городище як міський дитинець, аналогічний київському.[3]

Проте, наші розкопки на городищі у 1998 р. змушують переглянути таке його визначення.[4] Ними встановлено, що культурний шар, який би складався з грунту високого ступеню гумусованості і був би насичений численними речовими матеріалами, що притаманно для дитинців міст Давньої Русі, тут відсутній. Культурний шар городища виявився досить бідним. Він складався з однорідного світлого слабо гумусованого суглинку, потужність якого не перевищувала 40—50 см. Концентрація матеріалів у ньому також була невисокою і в середньому не перевищувала 5—7 дрібних фрагментів кераміки на 1 м^3 грунту. Серед кераміки домінували знахідки фрагментів посуду зарубінецької культури.

© Климовський С. І., 2004

У незначній кількості траплявся також посуд культури багатоваликової кераміки доби бронзи. Давньоруська кераміка була представлена кількома фрагментами ліпного посуду VIII ст., але більша частина її знахідок припадала на X—XI ст. Чітка стратифікація як самого шару, так і речових матеріалів у ньому, не фіксувалася.

На городищі виявлено залишки наземного житла зарубінецької культури, що свідчить про існування на мисі поселення вже на початку нашої ери. Відповідно, зафіксований культурний шар на городищі мав утворитися впродовж більш як тисячі років. Його невисока потужність у 40—50 см за такий досить довгий період вказує на незначну інтенсивність життя на городищі. Певне нарощення культурного шару мало відбутися і на рубежі XIX—XX ст., коли на городищі Києво-Печерським монастирем було зведено кам'яну каплицю.

Зауважимо, що приймаючи версію існування на городищі у X—XIII ст. забудови, притаманної міському дитинцю, слід було би очікувати наявності тут і шару пожежі 1240 р., який мав залишитися після проходження по Київщині військ Батия. Проте, зазначений прошарок на городищі відсутній.

Відсутня тут і щільна забудова, властива дитинцям. Нами виявлено тільки залишки класичної жилої землянки з піччю, вирізаною у її західній стінці. За знахідкою манжетоподібного вінця горщика, втоптаного у підлогу землянки, вона датується X ст. Проте, навіть за даними добре дослідженого розкопаного київського дитинця, землянка відсутня серед об'єктів його житлової забудови у X—XIII ст. Натомість, саме примітивна землянка є типовим житлом сторожі на городищах-сховищах Буковини.[5]

Отже, зазначене городище у Китаєві цілком відповідає археологічним критеріям городища-сховища, визначеним Б. О. Тимощуком. Воно має відповідне топографічне положення, на ньому відсутній культурний шар та забудова, властиві дитинцям міст Давньої Русі.

Час виникнення та існування Китаєвського городища — VIII—X ст., цілком узгоджується з появою аналогічних городищ на Буковині. Слід також зазначити, що розташоване нижче нього поселення на виступі плато також з'являється у VIII ст.[6] Отже, описане городище цілком могло відігравати функцію городища-сховища для цього та інших сусідніх поселень.

З розвитком класової стратифікації східнослов'янського суспільства це Китаєвське городище не перетворилось на феодальний замок або міський дитинець і надалі у XI—XIII ст. продовжувало виконувати свою початкову функцію городища-сховища, мешканцями якого була тільки змінна сторожа. Тим самим, у новій історичній ситуації воно перетворилося на сторожеве укріплення, які добрі відомі у Середньому Подніпров'ї та Лівобережжі в XI—XIII ст.[7] То, що еволюції городища не пішла у вказаному напрямку, найбільш вірогідно, обумовлювалося його топографічним положенням, незручним для стаціонарного проживання тут значної маси людей.

Таким чином, Китаївське городище-сховище засвідчує існування у VIII—X ст. подібного типу городищ не тільки у східних слов'ян Буковини, але й на Середньому Подніпров'ї. Разом з спільними рисами, притаманними городищам-сховищам, Китаївське мало й певні відмінності у порівнянні з своїми буковинськими аналогами. Перш за все, це стосується конструкції укріплень, а саме застосування значно потужніших земляних у Китаєво. Не зафіксована тут поки що і наявність великих будинків-контін, що правда може бути пов'язано з невеликими розмірами розкопаної площі Китаївського городища. Проте, ці ознаки та відмінності є другорядними і не впливають на визначення його як городища-сховища. Припустимо, що при подальших дослідженнях гнізд слов'янських поселень VIII—X ст. у Середньому Подніпров'ї тут також вдасться вичленити й інші городища-сховища.

---

[1]Тимощук Б. А. Археологические признаки восточнославянских городищ-убежищ // КСИА. — 1985. — Вып. 195. — С. 15.

[2]Тимощук Б. А. Указ. соч. — С. 20.

[3]Лінка Н. В. Роботи експедиції "Великий Київ" за 1947 р. // Археологічні пам'ятки УРСР. — Т. III. — 1952. — С. 30, 47, 49.

[4]Мовчан І. І., Климовський С. І. Дослідження Китаївського городища та могильника // Археологічні відкриття в Україні. 1998—1999 рр. — К., 1999. — С. 31, 32.

[5]Тимощук Б. А. Восточнославянская община VI—X вв. — М., 1990. — С. 33.

[6]Мовчан І. І. Давньокиївська околиця. — К., 1993. — С. 140.

[7]Моргунов Ю. Ю. Функциональное назначение пограничных городищ Юго-Восточной Руси // Археологические исследования на Полтавщине. — Полтава, 1990. — С. 108.

Коваленко В. П., Ситий Ю. М.

«СВОЇ ПОГАНИ» ЧЕРНІГІВСЬКИХ КНЯЗІВ

Теза про одвічну і нездоланну ворожість землеробів і скотарів міцно увійшла в нашу свідомість, навіть на рівні казок та легенд. Власне, значною мірою так воно і було: згадаймо хоча б навали орд гуннів, авар, монголо-татар, кожна з яких на декілька століть затримувала формування землеробської цивілізації на теренах України. Ще більше зміцніла вікова ворожнеча двох світів після хрещення Русі 988 року – відтепер їх розділяли не лише різні способи життя, а й протилежні світоглядні системи, адже кочівники в більшості своїй залишились язичниками ("поганами" за термінологією тієї доби).

Значно менше відома інша сторінка цих багатовікових стосунків. Справа в тім, що відносини між різними угрупованнями кочівників відзначалися не меншою складністю, ніж між скотарями та землеробами: зазвичай, кожна нова хвиля скотарів, котрі час від часу накочувались із Азії на степи Центрально-Східної Європи, розпочинала облаштовуватись на нових місцях з тотального винищення чи підкорення своїх попередників. Тож коли після нищівної поразки, зазнаної 1037 року під стінами Києва від дружин Ярослава Мудрого, захиталась печенізька гегемонія у причорноморських степах, лакуну швиденько заповнили торки — "гузи" східних джерел, які нещадно витіснили своїх попередників.

Судячи з усього, торки теж були неспокійними сусідами, і вже 1055 року літописець зафіксував перший похід проти них: Всеволод Ярославич завдав їм поразки в гирлі Сули[1]. 1060 року Ярославичі змушені були виступити проти торків уже спільними силами, залучивши до походу навіть Всеслава Полоцького: "Того же лета Изяславъ и Святославъ и Всеволодъ и Всеславъ, совокупивше воя бещислены, и поидоша на конихъ, и лодьяхъ, бещисленое множьство на Торкы»[2]. Демонстрація сили була настільки переконливою, що торки втікли далеко на захід, не наважившись стати до бою. Проте, їх наступ на Візантію в 1064 р. закінчився поразкою. Після цього частина орди осіла в Македонії, решта ж вирішила повернутися в Причорномор'я[3]. Та ситуація в степах на цей час вже змінилася докорінно: їх заполонили нові незчисленні кочові орди – кипчаків (команів, куманів), більш відомих на Русі як половці. Потрапивши під шаблі безжальних конкурентів, торки сахнулись до південних кордонів Русі, намагаючись вижити за рахунок пограбування Переяславської та Київської земель. І опинились між молотом і ковадлом...

Вірогідно, саме в цей час частина їх, не маючи куди тікати, здалися на милість південноруських князів, які й оселили переможених на неспокійних південних кордонах своїх володінь, так би мовити, "на вістрі удару", щоб використати у якості живого щита проти більш небезпечного ворога – половців. Вірогідно, це була не перша і не єдина спроба "одомашнення" номадів князями Русі. Нерідкими були такі випадки і в практиці інших держав. Існування подібних вассальних кочових об'єднань зафіксоване на північних кордонах Китайської імперії упродовж всього І тис. н. е., в Грузії в XII ст., в Угорщині на початку II тис., у Візантії в середині І тис. та на початку II тис. тощо[4]. У всякому разі, вже 1080 року Володимир Мономах змушений був виступити за батьковим наказом проти "торків переяславських", котрі вийшли з покори[5].

Правобережні торки, до яких з часом додавалися рештки інших кочових родів і народів, з часом зуміли консолідуватися і утворили в басейні р. Рось на Київщині потужне об'єднання з центром у місті Торчеськ, відоме під назвою «Чорні клобуки»[6], до складу якого увійшли, за свідченням літописної статті 1151 р., "...Торкы и с Кооуи, и с Берендеи и с Печенегы"[7]. За отримані для проживання території кочівники, що поступово почали осідати на землю, мусили вірою і правдою служити київським зверхникам. Князі використовува-

© Коваленко В. П., Ситий Ю. М., 2004

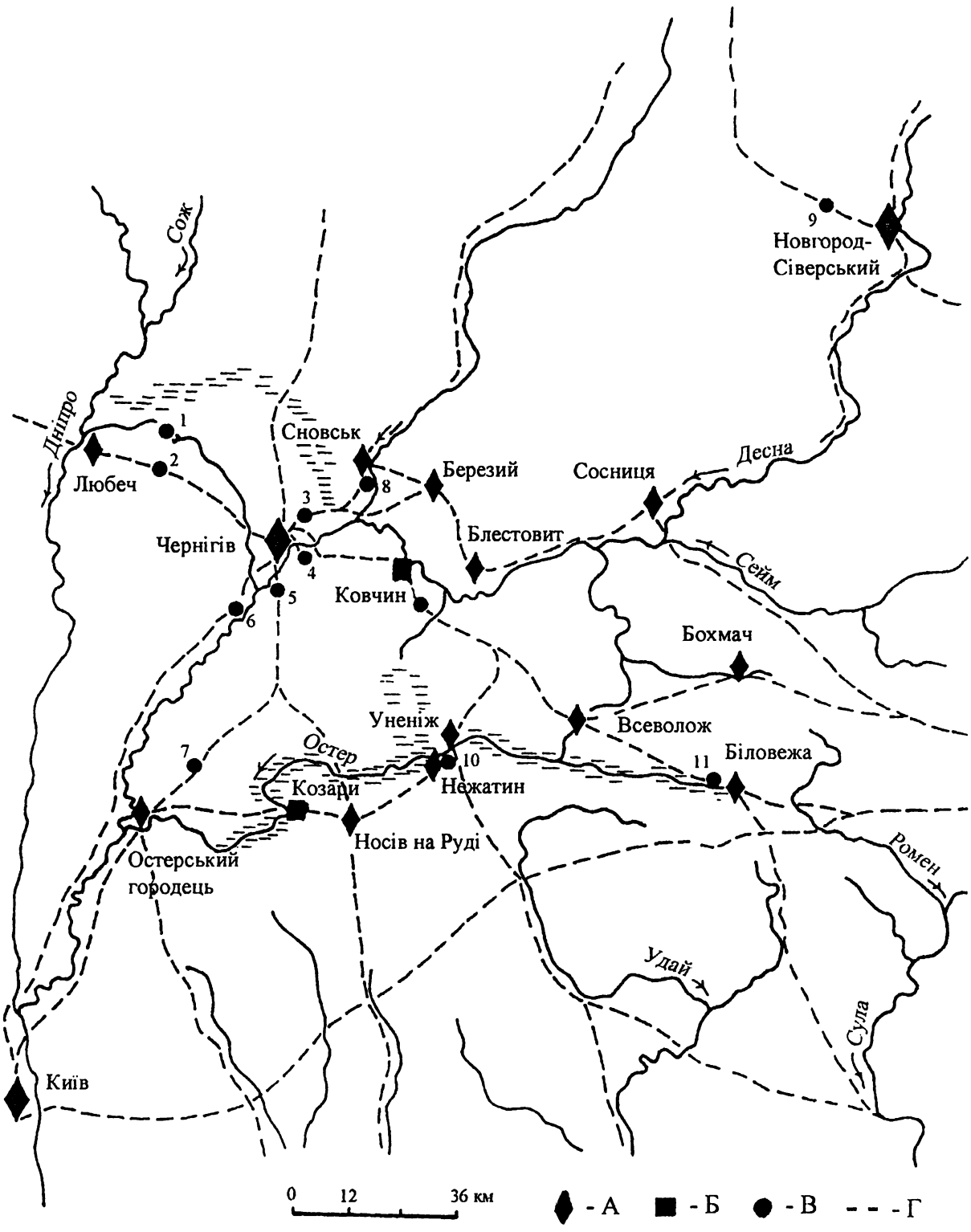

Рис. 1. Старожитності "своїх поган" в окрузі Чернігова.

Умовні позначення: *А — літописні міста; Б — городища; В — селища; Г — суходільні шляхи.*

Експлікація: *1 — селище Козарки (с. Петруші Ріпкинського р-ну); 2 — селище Тарачина (с. Кезі Ріпкинського р-ну); 3 — селище Овраменків Круг (с. Березанка Чернігівського р-ну); 4 — селище Верхній Торчин (с. Єньків Чернігівського р-ну); 5 — селище Количівка (с. Количівка Чернігівського р-ну); 6 — урочище Торчин (с. Шестовиця Чернігівського р-ну); 7 — с. Олбин (Козелецького р-ну); 8 — селище Клочків (с. Клочків Чернігівського р-ну); 9 — с. Печенюги (Новгород-Сіверського р-ну); 10 — поховання кочівника на південній околиці м. Ніжина; 11 — селище Кальчинівка (с. Кальчинівка Бахмацького р-ну).*

ли воєнізовані формування переселенців не лише для захисту південних рубежів Русі від половецьких орд, а й у міжусобній боротьбі за Київський стіл.[8] Археологічні дослідження дозволили не лише реконструювати соціально-топографічну структуру столиці чорноклобуцького союзу — Торческа, який локалізують в районі сучасного с. Шарки на р. Горохуватці в Поросі, а й відтворити в загальних рисах картину розселення тут окремих етнічних утворень кочівників.[9]

Доля тих родів і колін номадів, що опинилися на Лівобережжі, і, зокрема, в межах Чернігово-Сіверської землі, відома значно гірше. Літописець не відзначив місць їх проживання, через що навіть у спеціальних дослідженнях локалізація останніх залишається не визначеною[10]. Чи не єдина згадка про них вміщена в Іпатівському літописі під 1185 р. у розповіді про славнозвісний похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославича проти половців, на підтримку якого чернігівський князь Ярослав Всеволодович надіслав полк чернігівських ковуїв під проводом воєводи Ольстина Олексича[11]. Дещо деталізує цю інформацію "Слово о полку Ігоревім", котре згадує у складі військ «многовоя брата ...Ярослава ...с черниговскими былями, с могуты, и с татраны, и с шельбиры, и с топчакы, и с ревуги, и с ольберы. Тіи бо бес щитов с засапожникы кликом полкы побеждають, звонячи в прадеднюю славу"[12]. На думку дослідників, тут у "Слові..." перераховуються окремі роди («коліна») кочівницького угруповання, що мало узагальнюючу назву "ковуї"[13]. Літописець називає їх "Чернігівськими", щоби відокремити від ковуїв, які жили на Київщині, Переяславщині чи деінде.

Слід зазначити, що Чернігово-Сіверщина взагалі традиційно мала більш інтенсивні, порівняно з Правобережжям, зв`язки зі Степом і Сходом взагалі — як завдяки своєму географічному розташуванню, так і через певні особливості власного історичного розвитку. Чернігівські князі ще з часів Мстислава Володимировича чи не першими зрозуміли переваги поєднання мобільності легкої кінноти, що формувалася із союзних їм кочовиків – природних вершників, з невеликими, але потужними загонами власних важкоозброєних дружинників та пішим народним ополченням. Саме завдяки такому, на перший погляд, несподіваному симбіозу 1024 р. переміг Мстислав у вирішальній битві під Лиственом неподалік Чернігова набране його братом Ярославом «за морем» військо з найкращих найманців тої доби — варягів-вікінгів[14]. Готуючись до боротьби за свою частку батьківської спадщини, Мстислав 1023 р. прийшов на Русь з далекої Тмутаракані, де княжив за волею батька, «с Козары и с Касогы»[15]. Після перемоги значна частина їх, вірогідно, осіла на землях Подесення. Пізніше тим же шляхом йшли з Тмутаракані здобувати батьківську вотчину Олег Святославич та Всеволод Ольгович, і присутність у складі князівських дружин представників степової вольниці також цілком ймовірна, особливо враховуючи їх родинні зв'язки з кочівниками.

Траплялися неодноразово й інші подібні історії. Літописи часто називають нових насельників з числа кочівників загальним іменем "свої погани", протиставляючи їх, таким чином, ворожим Русі решті «поганих».

Так, сюди ж емігрували після поразки 1117 р. від половців рештки захисників Білої Вежі Старої (Саркела) на Дону[16], серед яких переважали представники кочових народів. Тут вони заснували Білу Вежу Нову[17], що згадується в літописах при описі подій 1147 р.[18]

Локалізація Білавежі Чернігівської різночитань у фахівців практично не викликала. Це значною мірою пояснюється тим, що біловежське городище було відоме ще за "Книгой Большому Чертежу", причому з досить чіткими топографічними орієнтирами: " А на верху Удая, и р. Остря и р. Рамона городище Белая вежа от Путивля вёрст с 80..."[19] В середині XVIII ст. цікавий опис городища склав О. Шафонський: "Лежит ...на открытой и ровной степи. Городовое земляное укрепление довольно ещё по сие время видно. Оно состоит из главной крепости и особливаго небольшого замка или цитадели, мимо которых река Остёр от северо-западной стороны к югу течёт. Река Остёр в сём месте необширна и больше вид болота имеет. По валу и внутри оного видны каменные остатки бывших ворот, башен и погребов"[20]. 1810 р., під час поїздки по Росії з метою ознайомлення з пам`ятками історії, почесний член Академії наук К. М. Бороздін, поряд з іншими стародавніми містами Чернігівської губернії, оглянув і описані О. Шафонським рештки спо-

руд і навіть відзняв їх план (Рис. 2: I), після чого у істориків взагалі зникли будь-які сумніви стосовно місцезнаходження Білавежі: якщо М. М. Карамзін, М. Є. Марков, Н. О. Надєждін, К. О. Нєволін ще просто посилались на "Книгу Большому Чертежу", то М. С. Арцибашев, М. П. Погодін, М. П. Барсов, Д. І. Багалій, Д. Я. Самоквасов, а пізніше А. Н. Насонов, О. К. Зайцев та інші ще й наводили опис К. М. Бороздіна[21].

Проте, обстеження описаних К.М. Бороздіним об`єктів, проведене у 1981 р., призвело до несподіваних результатів. Рештки "городища" знаходяться нині за 1,5 км на південний схід від с. Біловежі-Перші та за 300 м на північний схід від с. Біловежі-Другі Бахмачського р-ну Чернігівської обл., в ур. Городок, на правому березі р. Остер. Внаслідок багаторічної оранки зникли східна, лівобережна його частина ("цитадель") та "вали", що "крилами" відходили на схід та захід від правобережного "укріплення" Західне (правобережне) "городище" оперізане по периметру неглибокою канавою, до 2-х м завширшки, та невисоким (1,5—2,0 м) подвійним валом. В північній частині "городка" знаходиться великий округлих обрисів курган, пошкоджений в центральній частині великою ямою від селитряного виробництва. В південній частині майданчика розташоване діюче кладовище. Шурфовка центральної частини майданчика та розріз внутрішнього валу показали повну однорідність стратиграфії (гомогенний болотяний чорнозем та відходи селитряного виробництва без будь-яких культурних решток) до самого материка, що залягає на глибині 1,10 м.

Таким чином, "городище" в ур. Городок, котре в літературі прийнято було ототожнювати з літописною Білою Вежею, виявилось насправді великим курганом доби раннього залізного віку, знищеним селитряним виробництвом ще у XVII ст., навколо якого нагромадились відвали цього виробництва. З півдня до них прилягало старовинне кладовище, обнесене для захисту від тварин валом і ровом. Зображені ж на схемі К. М. Бороздіна "крила" являли собою, вірогідно, рештки якихось меліоративних споруд (близько 1767 р. в цьому регіоні оселились колоністи з Німеччини та Австро-Угорщини, які розпочали масштабні роботи по осушуванню забагненої заплави р. Остра). Скоріш за все, таким же пошкодженим, тільки меншим за розмірами, курганом було насправді і східне "городище"[22] (Рис. 2: I).

Справжнє городище літописної Білої Вежі було відкрите авторами 1985 року за 0,7 км південно-західніше залізничної станції Городок та за 1км на південний схід від с. Біловежі-Другі Бахмацького р-ну, на невеличкому підвищенні серед боліт[23] (Рис. 2: II). Городище дійсно займало стратегічно важливе місце: ледь не від його підніжжя розпочиналось болото Вирівка, з якого у протилежні боки витікали Остер, Удай та притока Ромену р. Торговиця. Сюди ж, до єдиного проходу між сильно забагненими басейнами трьох річок, виходив і суходільний шлях з Посулля на Всеволож і Чернігів – т. зв. «степовий коридор», яким кочівники без зайвих природних перепон могли проникати вглиб Лівобережжя[24].

Городище мало округлу форму (200 х 190 м) і з трьох боків захищалось сильно розораним (висота до 1,6 м, ширина в підошві - 30—40 м) валом, що повністю знищений в північно-східній частині майданчика, та замитим ровом (глибина нині 0,5 м, при 20—25 м завширшки). Із заходу та півдня до городища прилягало селище-посад (150 х 50—75 м), зусібіч обмежене болотом. На протилежному (правому) березі Остра знаходилось друге селище-посад (300 х 200 м).

На городищі та посадах по оранці зібрані числені уламки посудин XI—XIII ст., фрагменти амфор, шматки жорен з вулканічного туфу, шлаки та виплески бронзоливарного виробництва, половинка бронзового ювелірного пінцетатисочків, уламки оселків з овруцького шиферу та дрібнозернистого пісковика, шиферні прясліця, залізні ножі, овальне кресало, фрагменти бронзового витого та скляних браслетів, інкрустований пастою бронзовий шестигранний гудзик, уламок кістяного двобічного гребінця тощо. (Рис. 3).

Траншея 10 х 1 м, розбита в південно-східній частині городища, засвідчила, що вал був насипаний у два етапи на території селища середини XI ст.: насип початкового валу (шар світлого супіску, потужністю до 0,35 м) перекрив житло, що згоріло в пожежі (Рис. 3: 39). За знахідками (уламки кераміки кінця XI — початку XII ст., невеликий залізний топірець-чекан з вузьким видовженим лезом, короткою молотковидною приставкою обуха та округли-

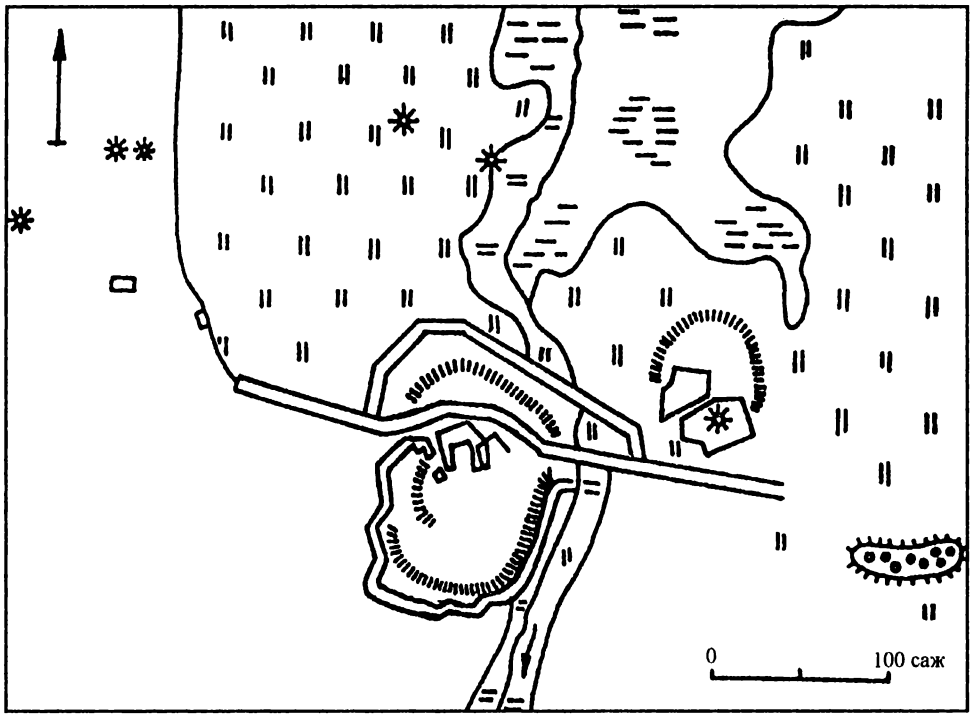

I

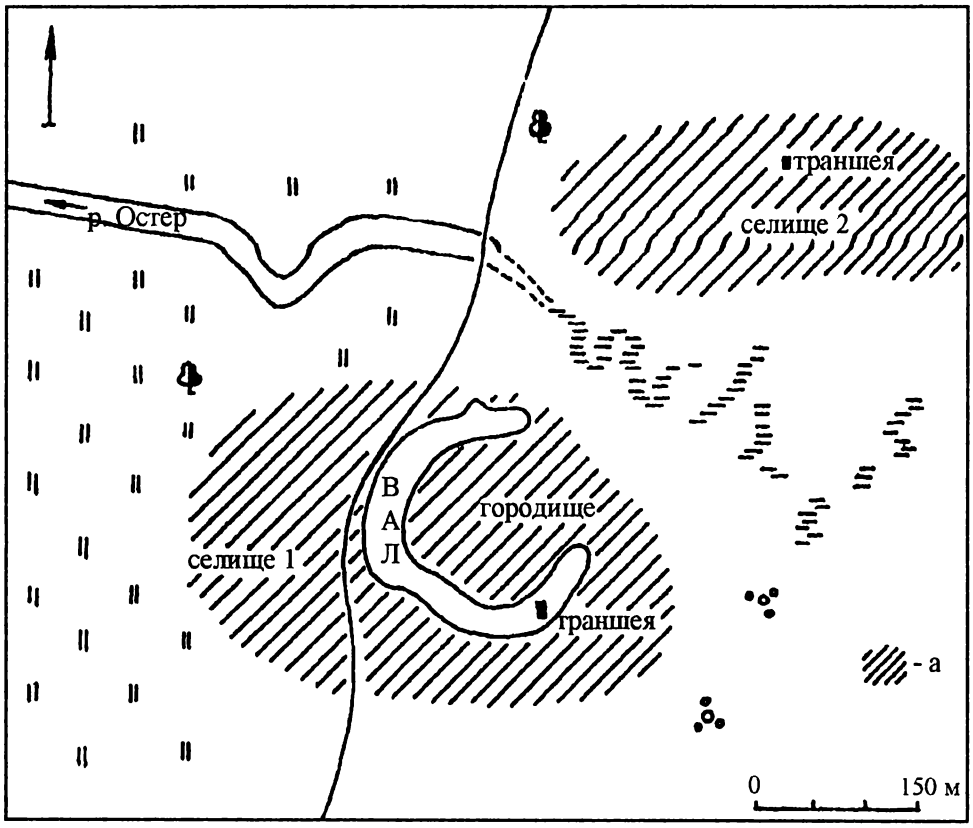

II

Рис. 2. Літописна Біла Вежа: I – схемплан "городища" (за К.М.Бороздіним); II – схемплан городища та посадів Білої Вежі.

ми щічками — тип I за А. М. Кірпічніковим[25], двобічний кістяний гребінець типу Л за Б.О. Колчиним[26] тощо) час його спорудження на досліджуваній ділянці можна віднести до кінця XI — початку XII ст. (Рис. 3: 35, 37). В середині XII ст. вал був підсипаний шаром материкового болотного чорнозему, перемішаного з культурним шаром, взятим тут же, з майданчика, в наслідок чого в насип потрапили мініатюрна бронзова копоушка з трьома рельєфними смужками на стрижні, залізний ключик від нутряного замка для ларців — тип III за Б.О. Колчиним[27], свинцевий гудзик-важок усічено-конічної форми, фрагмент скляного браслету, уламки оселків, фрагмент свинцевої платівки, брак бронзоливарного виробництва та кераміка XI—XIII ст. Окремо відзначимо знахідку вістря стріли — зрізень з вістрям під прямим кутом, тип 67 за О. Ф. Медвєдєвим[28], що був характерним для озброєння монголів XIII—XIV ст.

Розвідувальні роботи (6 х 2 м), проведені в північній частині селища-2, на протилежному березі Остра, виявили потужний (до 1,0—1,2 м) культурний шар, насичений уламками кераміки XI—XIII ст. У заповненні споруди, прорізаної траншеєю, зібрані понад 20 дрібних циліндричних намистин з чорного гагату, 2 шиферних пряслиця, уламок браслету із зеленого скла, інкрустованого вставками з білої та жовтої пасти, бронзовий бубонець, уламок залізної оковки відра, залізна підпружна пряжка (тип 5 за А. М. Кірпічніковим)[29].

Таким чином, розвідкові археологічні дослідження засвідчили, що поселення на перетині двох важливих шляхів (водного по Остру та суходільного з Посулля в Чернігів) виникло не пізніше середини XI ст.[30] Його розташування вздовж суходільного шляху по обидва береги річки красномовно вказують на головну функцію поселення: обслуговування переправи. Незабаром на лівому березі Остра споруджується невеличке, але неприступне завдяки суцільній заболоченості території городище. Керамічний матеріал, виявлений на досліджуваній ділянці під підошвою валу, вказує, начебто, на рубіж XI — XII ст.; одначе, цій даті суперечить згадка міста в "Повчанні" Мономаха при описі подій середини 80-х рр. XI ст.: близько 1085 р., після битви біля Прилук, " заоутра... идохом к Беле Вежи. И ...избиша 900 половець и два князя яша: Багубарсова брата Асиня и Сакзя, а два мужа толко утекоста."[31] Відтак, на момент втечі біловежців (з Саркелу) на Русь у 1117 р. Біла Вежа Чернігівська вже існувала. Хоча, вірогідно, це була вже не перша хвиля переселенців, інакше пояснити появу цього топоніму на Острі було б важко[32]. У XII ст., із загостренням міжусобної боротьби на Русі та посиленням тиску половців, значення Білавежі як стратегічно важливого форпосту на південних рубежах Чернігівської землі повинно було зрости. Тут, безсумнівно, знаходився постійний військовий гарнізон, про що свідчать знахідки предметів озброєння та спорядження верхового коня. Є всі підстави вважати, що ядро цього гарнізону складали вассально залежні кочівники; проте, зафіксувати сліди їх перебування тут археологічно виявилося досить непростою справою: окрім невеличкої серії артефактів, пов`язаних своїм походженням з Кавказом (типу гагатових намистин чи окремих зразків скляних браслетів), якихось виразних "кочівницьких" рис у формах та сортаменті посуду чи в речовому інвентарі пам`ятки не помічено.

Яскраво підтверджують це матеріали іншої синхронної пам`ятки — поселення X — середини XIII ст. в ур. Овраменків Круг біля с. Березанка Чернігівського району, за 3 км західніше від села[33]. Селище розташоване на схилах блюдцевидної западини, в якій за рахунок акумуляції весняних і дощових вод, а також джерелець, утворилося невеличке озерце. Плями культурного шару виразно читаються на схилах западини, розділяючись неглибокими вибалками з похилими схилами. Загальна площа пам'ятки складає 4,8 га, з яких у ході розкопок 1985 р. було досліджено біля 2200 м^2 на південній і західній ділянках. На обох розкопах відкрито 7 типових давньоруських жител XII—XIII ст., квадратної чи прямокутної форми (3,50—4,75 х 3,50—4,80 м), заглиблених в материк на 0,45—0,90 м, з типовими глинобитними печами каркасноплетневої конструкції, а також рештки 12 споруд господарського та промислового призначення X—XI ст. та 1 — XII—XIII , в тому числі — овинів та будівель для просушування зерна[34]. Нічим не відрізняються від синхронних пам`яток округи і набір керамічного посуду та інвентар.

В північно-західній частині розкопу I (західний схил западини) на ділянці, що в X—XI ст.

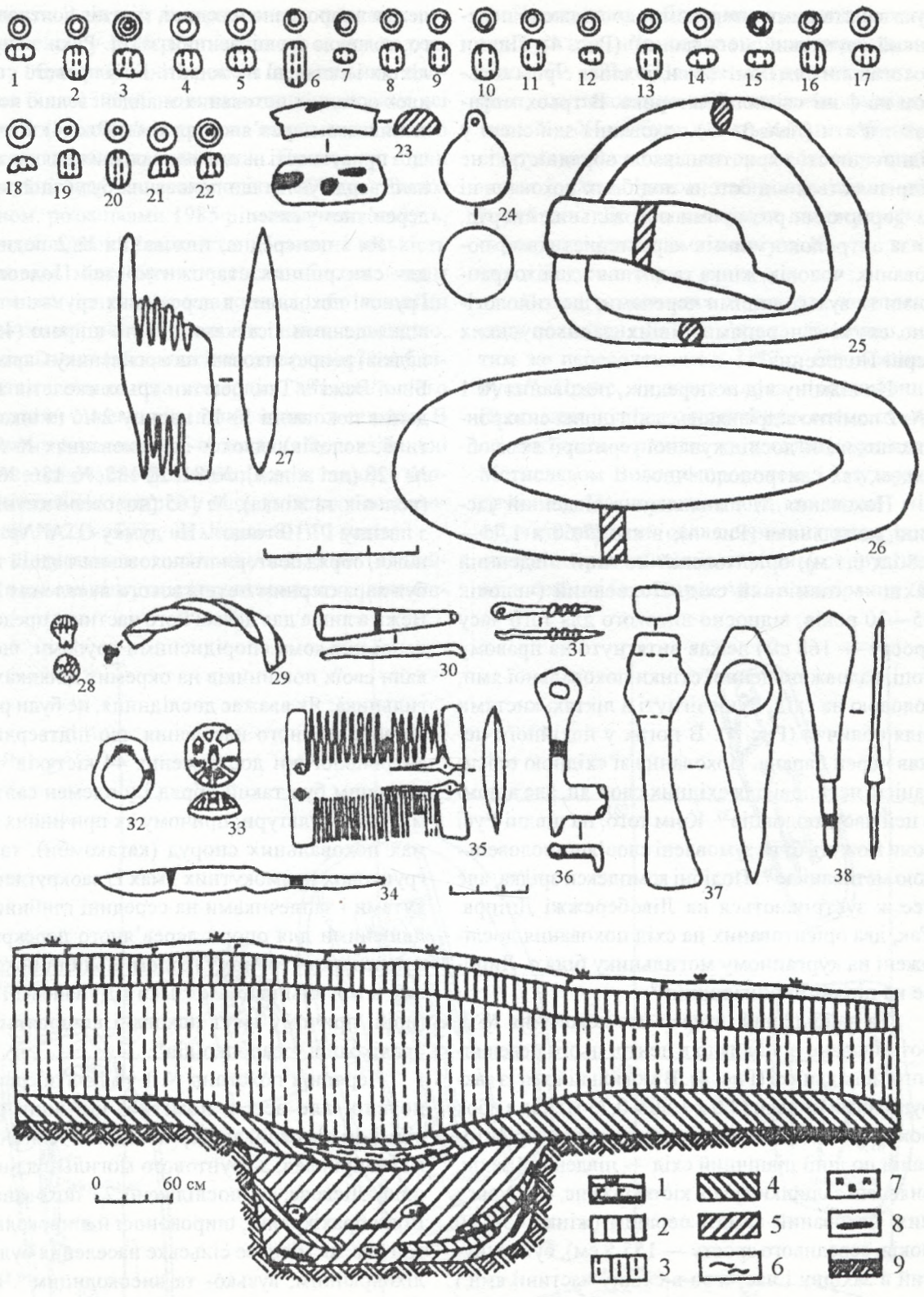

Рис. 3. Літописна Біла Вежа: I — матеріали з посадів (1 — 27) та городища (28 — 38); II — західний профіль траншеї 1 на городищі.
Умовні позначення: 1 — рослинний шар; 2 — орний шар; 3 — болотний чорнозем; 4 — світлий супісок; 5 — чорний плямистий шар; 6 — обпалений глей ; 7 — пічина; 8 — горілий шар; 9 — материк.

була занята цими спорудами, досліджено невеликий грунтовий могильник[35] (Рис. 4). Плями поховальних ям помітно виділялися сірим кольром на фоні світлого материка. В трьох могилах з п'яти (№№ 3—5) поховання здійснені у відповідності з християнською обрядністю і не відрізняються від сотень подібних поховань ні за формою чи розмірами поховальних споруд, ні за антропологічними характеристиками похованих: чоловік, жінка та дитина з доліхокранними та вузьколицими черепами, що типологічно схожі з черепами інших давньоруських серій Подесення[36].

На відміну від попередніх, поховання № 1 і № 2 помітно відрізняються від інших синхронних поховань досліджуваної території як за обрядом, так і антропологічно.

Поховання № 1 виявлено в південній частині могильника (Рис. 4); в ямі (2,60 х 1,75—1,80 х 0,1 м), орієнтованій по лінії південний захід — північний схід. Похований (чоловік 25—30 років, відносно високого для того часу зросту — 168 см) лежав витягнуто на правому боці, вздовж південної стінки поховальної ями, головою на схід. Руки зігнуті в ліктях, кистями біля обличчя (Рис. 4). В ногах у покійного лежав череп барана. Поховання зі східною орієнтацією нетипові для східних слов'ян, але відомі в цей час у половців[37]. Крім того, на півдні Русі вони можуть бути зумовлені слов'яно-половецькою метисацією[38]. Подібні комплекси зрідка, але все ж зустрічаються на Лівобережжі Дніпра. Так, два орієнтованих на схід поховання досліджені на курганному могильнику біля с. Липове на півдні Чернігівщини[39].

Та найбільший інтерес має поховання № 2, розташоване приблизно в центрі цього невеличкого могильника (Рис. 4). В могильній ямі із закругленими кутами (3,0 х 1,80 х 0,75 м), що з обох боків мала досить широкі заплечики, орієнтованій по лінії північний схід — південний захід, виявлені залишки трьох кістяків (Рис. 4). Один з них, похований самим першим (жінка 45—50 років, середнього зросту — 155,5 см), був зсунутий в західну і частково в східну частини ями і знаходився в перевідкладеному стані. Другий (чоловік 40—45 років, середнього зросту — 164,6 см) був похований сидячи на кістках попереднього, з розсунутими ногами. Його череп лежав на тазових кістках зводом донизу. Нарешті, третій кістяк (жінка 20—25 років, зріст –154,8 см) лежав випростано на спині, між ніг попереднього, головою на південний захід. Руки зігнуті в ліктях і складені на животі. Біля правого стегна двох останніх похованих знайдені великі ножі із залишками дерев'яного руків'я (Рис. 4). Виходячи з присутності на дні ями залізних цвяхів, можна стверджувати що поховання були здійснені в дерев'яному склепі.

Як і попереднє, поховання № 2 нетипове для синхронних старожитностей Подесення. Групові поховання в дерев'яних трунах з перевідкладеними кістяками досить широко (45 випадків) репрезентовані на могильнику Саркела – Білої Вежі[40]. Так, рештки трьох скелетів знайдені в похованні № 15 насипу 24/6 (жінка, дитина, чоловік), двох — в похованнях № 65 та № 128 (дві жінки), № 81, № 132, № 136, № 193 (чоловік та жінка), № 165 (чоловік з дитиною) з насипу 17/10 тощо[41]. На думку О. А. Артамонової, обряд повторного поховання в одній труні був характерним не для всього населення Білої Вежі, а лише для деякої його частини, представленої кількома спорідненими групами, що ховали своїх покійників на окремих ділянках могильника. Як вважає дослідниця, це були рештки аборигенного населення, що підтвердили і антропологічні дослідження 44 кістяків[42]. Поширеним був такий обряд і у племен салтово-маяцької культури, причому як при інших формах поховальних споруд (катакомби), так і в грунтових прямокутних ямах із заокругленими кутами і заплечиками на середині глибини, залишеними для опори дерев'яного перекриття, в дерев'яних трунах[43]. Відомі подібні поховання і в могильниках Волзької і Дунайської Болгарій, причому і тут поховані відносяться до брахікранів – європеоїдів[44].

Черепи з поховань № 1 та № 2 збереглися погано, але все ж помітно, що вони різко відмінні від серій як Чернігова, так і його округи (наприклад, з грунтового могильника на селищі Ліскове, де досліджено 23 поховання)[45]. Вони брахікранні, широконосі й широколиці, в той час, як місцеве сільське населення було доліхокранним, вузько- та високолицим[46].Череп молодої жінки з поховання № 2, що має найкращу збереженість, типологічно схожий, на думку П. М. Покаса, з середньовічними черепами з грунтових могильників степу та міст Криму[47].

На жаль, незначні розміри могильника не дають змоги з'ясувати його характер та особ-

ливості. З метою пошуку нових поховальних комплексів у 1986 р. з північного сходу до розкопу I був прирізаний розкоп Ia, загальною площею біля 1500 м², що дозволило розкрити всі прилеглі ділянки схилів, на яких можна було б чекати наявність поховань. Проте, тут були відсутні будь-які археологічні об'єкти. Таким чином, розкопками 1985 р. могильник, мабуть, був досліджений повністю. Незначна кількість поховань може бути пояснена або невеликим терміном існування кладовища, або певними етнічними, релігійними чи, менш вірогідно, соціальними (або кількома одноразово) особливостями становища померлих, внаслідок чого їх ховали окремо від інших жителів селища. В усякому разі, виявлені поховання були здійснені тут не одночасно (напад, епідемія, тощо), а протягом певного відрізку часу (з огляду на поховання № 2, мабуть, не менше 8—10 років).

Датування могильника ускладнюється майже повною відсутністю поховального інвентаря. Проте, деякі побіжні міркування дозволяють припустити, що кладовище відноситься до кінця XI—XII ст. На користь цього свідчить той факт, що поховання здійснювались на ділянці, яка в X—XI ст. була досить щільно забудована спорудами господарсько-промислового призначення і, таким чином, найімовірніше — після їх руйнації. До певної міри це підтверджують і окремі знахідки уламків посуду X—XI ст. в засипці могильних ям.

Поява в околицях Чернігова комплексів типу поховання № 2 пов'язана, ймовірно, все з тим же переселенням у 1117 р. біловежців на Русь[48]. Проте, як зазначалось, проникнення в Подесення подібних іноетнічних елементів могло відбутись і раніше — у складі приведеної Мстиславом Володимировичем з Тмутаракані дружини. На користь цього, до певної міри, свідчить видовий склад зернових культур, виявлених серед залишків жаровні у споруді № 13 на поселенні Березанка. Аналіз відібраних 260 г

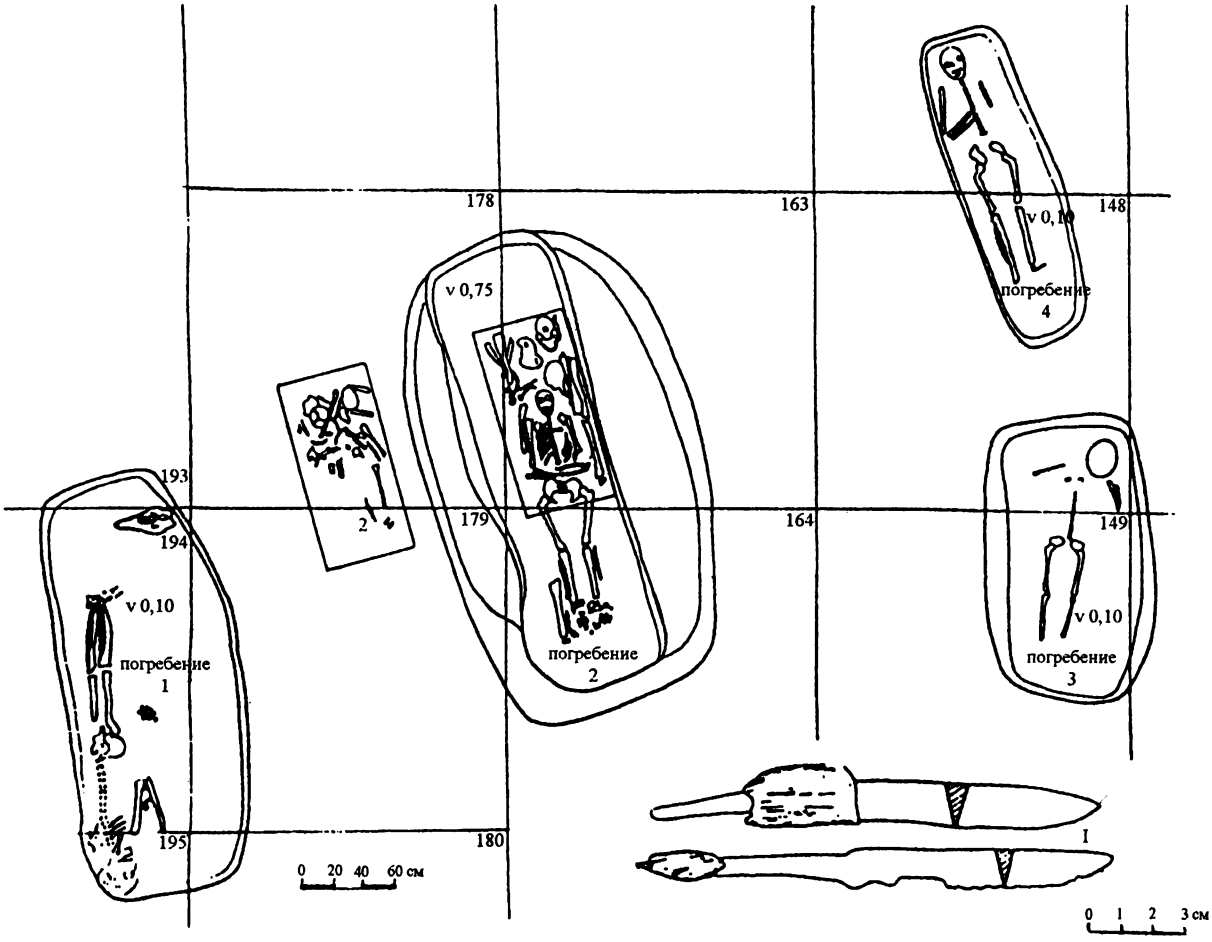

Рис. 4. План могильника на селищі Овраменків Круг біля с. Березанка.

обвугленої суміші визначив, що основну масу її становлять різні види пшениць, причому переважають двозернянка і спельта, що нетипово для Середнього Подніпров`я розглядуваної доби[49]. Зазначені культури на цей час вже практично були витіснені тут з сівообігу через незначний вихід борошна та велику працемісткість у зв`язку з необхідністю очищення зернівок від плівок, і лише на Північному Кавказі дожили до XIX ст.

Як і в попередньому випадку, поява кочівників у складі населення на північний захід від Чернігова не була випадковою: р. Свинь була на той час північним кордоном власне чернігівської території (за нею починались вже землі Сновської тисячі, яка за рішеннями Любецького з'їзду князів 1097 р. відійшла до складу Новгород-Сіверського князівства, а протягом XII ст. неодноразово переходила з рук в руки). На північний захід від її гирла заболочена до цілковитої непрохідності річкова заплава, що поступово переходила в неосяжні Замглайські болота, які тягнулися майже до самого Дніпра, робила цей кордон практично нездоланним. Єдиний вузький прохід в Замглайських болотах надійно захищався Звеничівським городищем[50], і письмові джерела не мають згадок навіть про спроби його штурму. Під час числених походів на Чернігів з півночі нападники завжди рухались вздовж краю правобережної тераси Десни, неподалік від якої і знаходилось селище. Оскільки північніше його розташовані лише невеличке Брусилівське городище та кілька поселень, розміщення саме тут сил допоміжної кінноти не виглядає випадковим: нагальні потреби оборони кордонів князівства в умовах практично безперервних міжусобних сутичок вимагали, очевидно, утримувати певні військові контингенти і в даному регіоні.

І ще в одному випадку визначити етнічну приналежність допомогли матеріали з поховального комплексу. 1962 року співробітником Чернігівського історичного музею І. І. Єдомахою на південній околиці сучасного Ніжина було обстежене зруйноване поховання воїна з конем. З нього до Чернігівського обласного історичного музею ім. В. В. Тарновського потрапили шабля, інкрустована сріблом, 4 вістря стріл, кістяні деталі складного луку та петля для підвішування налуччя, згорнута кольчуга, сплетена з дрібних кілець діаметром 8 мм та 1 мм завтовшки, інкрустовані сріблом деталі кінської збруї, вудила з нерівноплічними ланками та кільцями, два стремена з глибоко вигнутими підніжжями, а також шило та кресало (Рис. 5). Найбільш яскравою знахідкою у складі комплексу є шабля. Її довжина 99,7 см, ширина 3 см, товщина 0,5 см, кривизна смуги в найвищій точці вигину 2,2 см (Рис. 5: 1—2). Верхні 24 см клинка загострені з обох боків; перехрестя та деталі руків"я не збереглися. Шабля належить до типу слабовигнутих, що були характерними для перших століть існування цієї зброї, і в XI—XIII ст. на Русі вже були рідкісними. Верхня частина леза шаблі з одного з боків прикрашена орнаментальними мотивами, розподіленими на дві смуги. На горішній бачимо орнамент з відокремлених одна від одної вигнутих пелюсток типу лози, що в`ється. Пелюстки оконтурені срібною інкрустацією і покриті золотою платівкою з крапковими заглибленнями. Нижню поверхню цього боку клинка займають 13 окреслених рамками фігур підпрямокутних обрисів, виконаних золотою інкрустацією, що, на жаль, збереглися фрагментарно, та згустком хвилястих ліній в кінці композиції[51]. На думку сходознавців О. О. Іванова та О. Г. Большакова, це куфічний напис (ім`я майстра чи благопобажальний напис) чи словесне клеймо майстерні престижної зброї. Таким чином, перед нами не просто коштовна, сяюча золотом зброя, виготовлена в одній з висококваліфікованих майстерень ісламського світу, а найдавніша з відомих науці підписних східних шабель, що набули широкого поширення лише в XVI—XVIII ст.[52] Щоправда, подібні клинки, інкрустовані золотом, зустрічалися в середньовічних курганах Чорних Клобуків з Київського Поросся, та, на жаль, жодна з них не збереглася[53]. Все це дозволяє дійти висновку, що зазначені знахідки належали важко озброєному кінному знатному воїнукочівнику, який мав різноманітне за складом наступальне та захисне озброєння і похідне спорядження. Поховання датується другою половиною XII — першою половиною XIII ст.[54]

І знову в очі впадає розташування комплексу — на перетині водного шляху по Остру та суходільного з Києва і Переяслава на Чернігів, що проходив вузькою перемичкою між величезними масивами непрохідних Смолежських і Остерських боліт. Важливість цього транспортного вузла підкреслює вже той факт, що контроль

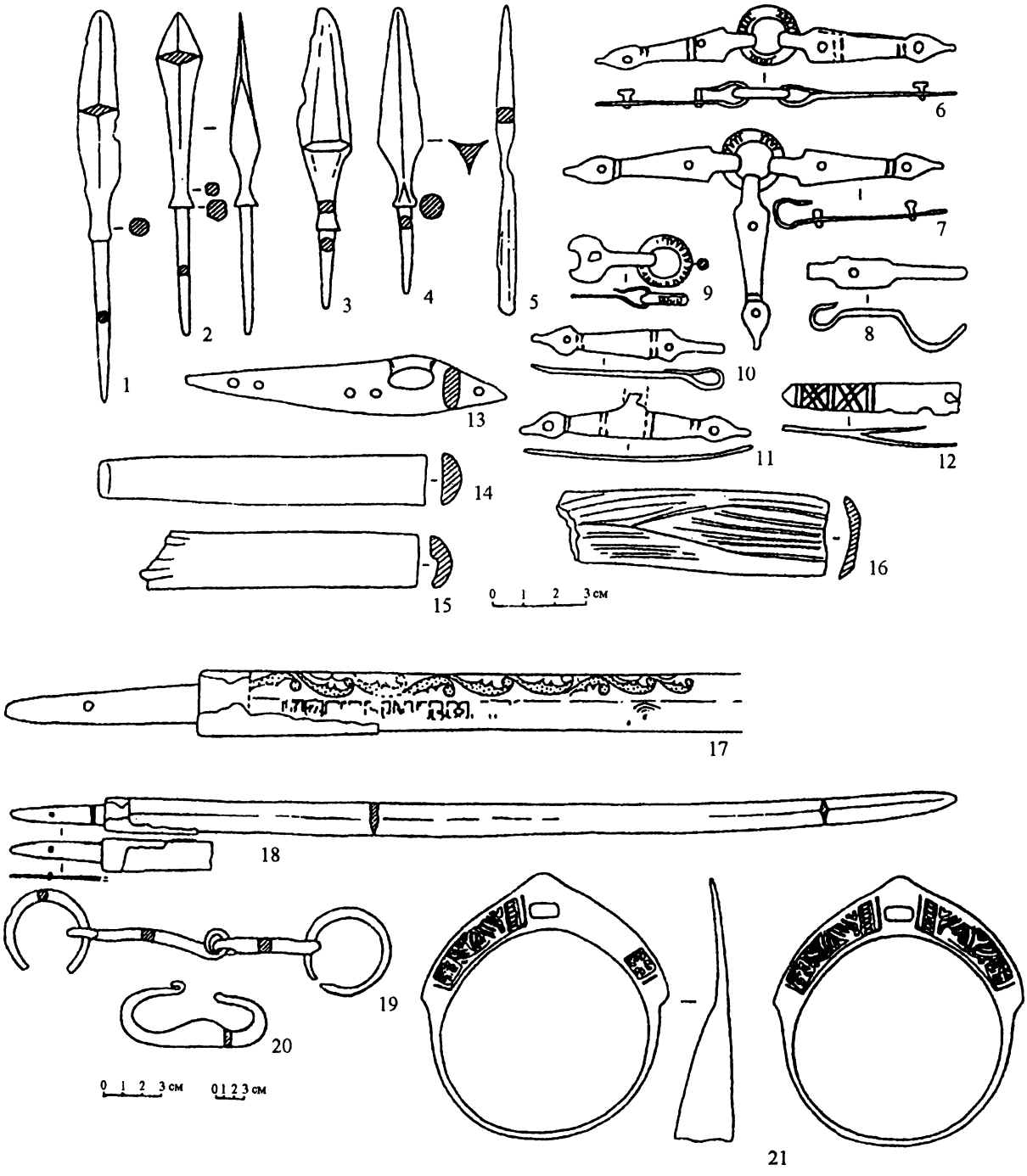

Рис. 5. Речі з поховання кочівника поблизу м. Ніжин.

за ним здійснювали відразу 2 літописних міста: з переяславського боку переправу через Остер, що після 1054 р. став кордоном між двома князівствами, фланкував Нежатин, з чернігівського — Уненіж[55].

І все ж, у більшості випадків самі археологічні матеріали не дають можливості однозначно виявити присутність на тому чи іншому пам'ятнику вихідців зі світу кочівників. Справа тут, насамперед, вірогідно, в тому, що потрапивши на Русь, учорашні кочівники відносно швидко переходили до осілого способу життя, хоч скотарство продовжувало ще довгий час домінувати в структурі їх господарства. На користь цього свідчать і природні умови, в яких виникали поселення, пов'язані з кочівниками — це, як правило, значні за розміром території, частина яких зайнята заплавами річок та ділянками заболочених низин. Зберігаючи певні етнічні особливості, вони швидко переймали більш високу матеріальну культуру місцевого слов`янського населення, частина представників їх еліти навіть приймала християнство, прагнучи якнайшвидше інтегруватись до складу давньоруської соціальної верхівки.

Певним дороговказом при розв'язанні цієї проблеми можуть слугувати топонімічні та гідронімічні назви, що в основі своїй зберегли до наших днів надзвичайно важливу історичну інформацію, адже пам'ять про іноплемінників-іновірців, які осідали на Чернігівській землі, залишилась в назвах сіл, річок, урочищ тощо (Рис. 1).

Так, біля Новгорода-Сіверського існують с. Печенюги, що, напевне, отримало свою назву від печенігів, та с. Комань — від комани (половці); хозари (козари, за давньоруськими літописами) залишили свій слід в топонімах Козари (нині село Носівського р-ну), Козарки (урочище неподалік від с. Петруші Ріпкинського р-ну) та Козарівщина (урочище поблизу с. Вересоч Куликівського р-ну), біля яких знайдені давньоруські пам'ятки; торки — в назвах урочищ Верхній Торчин (біля хутора Єньків, у заплаві р. Десни) та Торчин (в заплаві р. Десни біля с. Шестовиця), урочища Тарачина (перекручене від Торчине) біля с. Кезі (Павлівка) Ріпкинського р-ну. Не менш цікава історія назви сучасного Бахмача. "Бохмітами" на Русі називали послідовників Магомета — мусульман (нагадаймо хоча б відому всім легенду про хрещення Володимира, коли прийшли до нього представники різних релігій, і серед них — "Болгаре віри Бохмічи"[56]). Можливо, східне походження мали і назви Уненіж та Батурин, а також Баляси, Бігач, Виблі, Омбиш, Тужар тощо. Зі "своїми поганами", скоріш за все, слід пов`язувати й історію с. Баба Менського р-ну, поблизу котрого ще у XIX ст. на курганах стояли кам`яні баби.

Саме завдяки топоніміці вдалося "взяти слід" і таємничих ковуїв: на південь від Чернігова розташоване с. Количівка (стара назва Колчівка), на території якого є поселення XI — середини XIII ст., біля літописного Сновська (Седнєва), на дорозі вздовж р. Снов на Чернігів, існує с. Клочків та озеро Колчин у заплаві р. Снов, біля якого знайдено два поселення X — середини XIII ст., неподалік від літописної Біловежі знайдене давньоруське поселення біля с. Кальчинівка. Слід також згадати, що в Козелецькому районі існує с. Олбін, назва якого, скоріш за все, походить від олберів "Слова о полку Ігоревім"

Дослідники історії Чернігівського князівства вже висловлювали думку, що чернігівські ковуї жили на Задесенні (територія між р. Остром та Десною), де знаходились землі з солонцюватими ґрунтами, що більш придатні для випасу худоби, ніж для оранки[57]. Відтак, при спробах локалізувати місця проживання ковуїв увагу привернуло городище, розташоване за околицею с. Ковчин Куликівського р-ну, за 32 км на південний схід від Чернігова, на стародавній дорозі в Посулля та Посем'я.

Городище розташоване на невеликому мисі, утвореному краєм лівобережної тераси р. Десни. За свідченнями Д. Я. Самоквасова, ще в XIX ст. тут були помітні три лінії укріплень, що захищали територію у 5 десятин. Сучасний стан пам'ятки дозволяє впевнено виділити два укріплених майданчики (90 х 100 м та 100 х 140 м), обмежені з боку поля сильно заплилими ровами і ледве помітними розораними валами. Із заходу та півдня до городища прилягає неукріплений посад площею близько 20 га. Т. ч., загальна площа пам'ятки становить близько 25 га[58] (Рис. 6).

1992 року на городищі та окольному граді були проведені розвідкові розкопки, в ході яких зроблено розрізи оборонних споруд обох. Отримані матеріали дозволяють стверджувати, що укріплення городища виникли наприкінці XI ст.

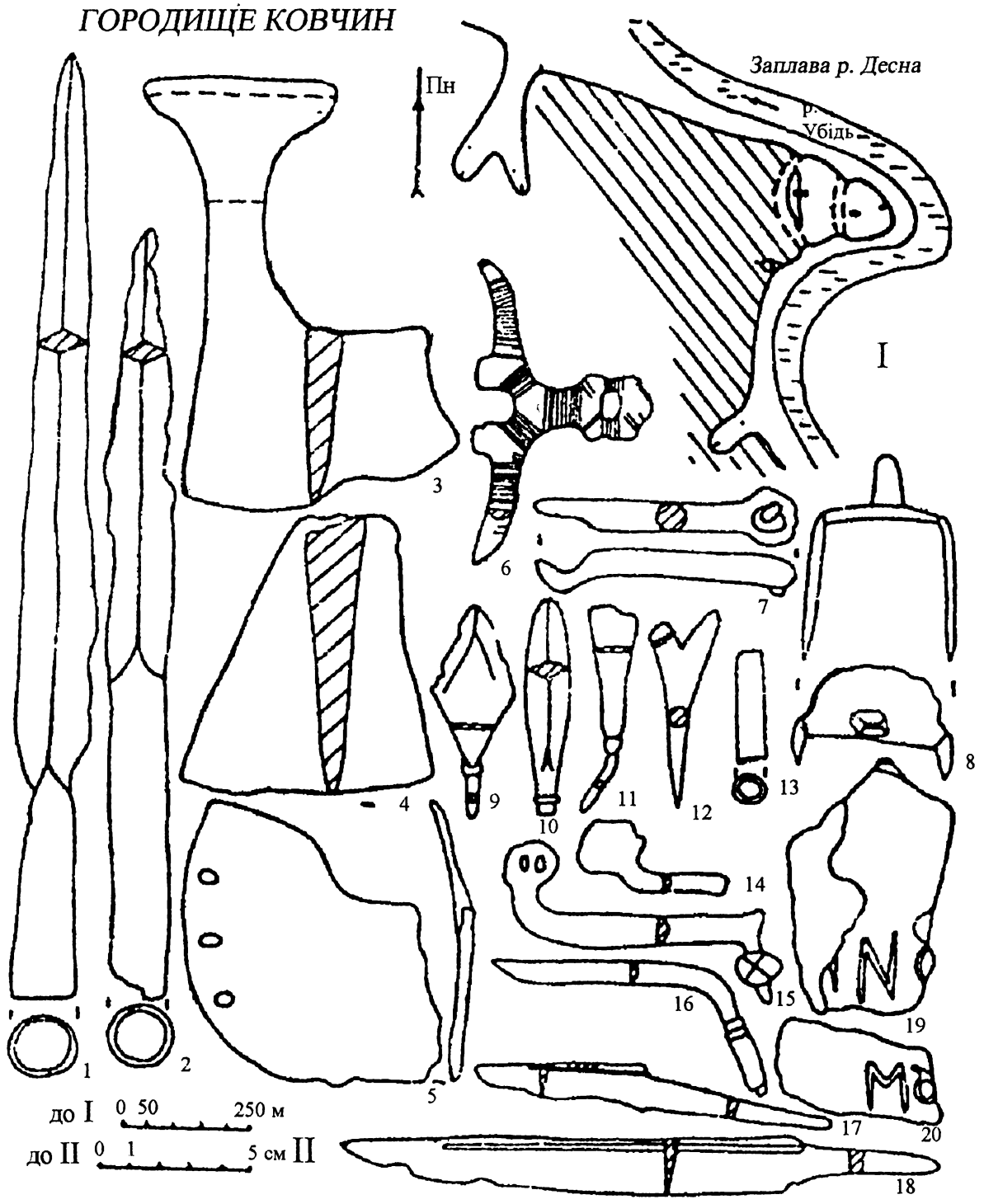

Рис. 6. Городище Ковчин. Схемплан пам'ятника та знахідки.

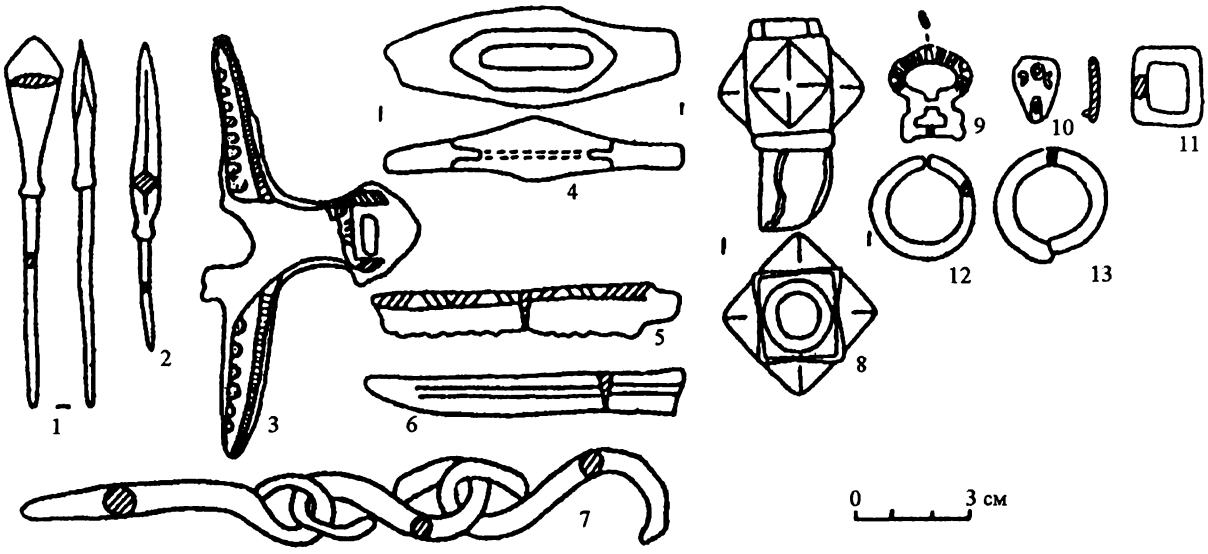

Рис. 7. Предмети озброєння та спорядження вершника і верхового коня з селища Козарки біля с. Петруші на Чернігівщині.

на місці більш раннього поселення кінця X — XI ст. Траншея, що частково розрізала вал "окольного міста" з внутрішнього боку, фіксує перекриття укріпленнями споруди та культурного шару XI ст. Основою конструкції укріплень були зруби-кліті завширшки 3,6—4,0 м, поставлені в кілька рядів і засипані грунтом. Під час досліджень зафіксовані сліди не менш, як двох перебудов укріплень у середині XII — середині XIII ст.

З пам'ятки та її околиць походять різноманітні знахідки предметів озброєння (Рис. 6) та спорядження вершника: в околицях села знайдено вістря списа з пером ланцетоподібної форми з подовженою циліндричною втулкою (тип I за А. М. Кірпічніковим)[59]. Безпосередньо з городища походять вістря списа (тип III-Б)[60], шпора (тип III з петлею типу 3 і шипом у вигляді багатогранника з голкою) та уламок іншої (тип III з петлею типу А)[61], ціла сокира (тип IV-А)[62] та лезо від іншої, 2 парадні шиферні оселки з отворами для підвішування, 1 кістяний наконечник стріли та 6 залізних, у т. ч. 2 бронебійних, 1 — ромбоподібний та 2 зрізні, з кліті — псалій, інкрустований бронзовим дротом. На посаді знайдена зламана петля від шпори (типу 3 чи 4), а в заповненні перекритої валом споруди XI ст. — деталь від піхов шаблі. Спорядження вершника та верхового коня представлене також гризлами від вудил, значною кількістю різноманітних пряжок та льодохідним шипом. Серед чималої серії ножів — 4 екземплярами з кровостоками та лезом довжиною до 15 см (у т. ч. 2 — зі слідами інкрустації на спинці), що дозволяє віднести їх до бойових. Знахідки бойових ножів неначе перегукуються з рядками "Слова о полку Ігоревім", у якому Автор так характеризує чернігівських ковуїв: "Тии бо бес щитовъ, съ засапожникы кликом плъкы побеждають"[63].

Основна частина предметів озброєння, серед яких переважають речі, що відносяться до спорядження вершника та верхового коня, датується XII — серединою XIII ст. Все це, з врахуванням топонімічних матеріалів, дозволяє досить впевнено ототожнити Ковчинський археологічний комплекс з центром розміщення чернігівських ковуїв, у якому була навіть церква — на "дитинці" городища знайдений уламок дзвону.

В усьому ж іншому, окрім помітно більшої, ніж на звичайних поселеннях, кількості предметів озброєння і військового спорядження, та ще хіба ступеню насиченості культурного шару остеологічними матеріалами зі слідами кухонного використання, Ковчинське городище цілком подібне до решти пам'яток округи. Цікаво, що концентрацією зброї відрізняються й інші, бодай частково досліджені, поселення, що за топонімічними даними можуть пов'язуватись з місцями проживання кочівників. Одним з них є поселення X—XIII ст. в ур. Козарки поблизу

с. Петруші Ріпкинського р-ну, між Черніговом і Любечем (Рис. 1, № 1), розташоване на схилах заболоченої низини[64]. При розкопках 1987 р. (досліджено 764 м^2 на периферійній ділянці пам'ятника) в культурному шарі та в заповненні 22 господарських споруд і 10 ям, окрім уламків кераміки X—XIII ст. та типового набору побутового і ремісничого інвентаря (Рис. 7), знайдено перехрестя шаблі типу II за А. М. Кірпічніковим (пряме з ромбічним розширенням в середній частині)[65], навершшя бронзової булави у формі куба з чотирма хрестоподібно розташованими шипами та бронзовою втулкою (тип I за А. М. Кірпічніковим)[66], гризло кільчастих вудил з трьох рухомих ланок (тип V за А. М. Кірпічніковим)[67], псалій досить рідкісного для Русі типу "крилатих" з рештками срібної з позолотою плакіровки на крилах та щитку[68], 2 вістря стріл — бронебійне та ромбовидне з широким вістрям (відповідно, типи 97 та 53 за О. П. Мєдвєдєвим)[69], близько 20 ножів та їх уламків (у т. ч. — один з подвійним кровостоком та інший — зі слідами інкрустації срібним дротом по боковій грані), а також деталі поясного набору: бронзові ліровидну та квадратну пряжки, 2 кільця та бляшку. При цьому цікаво відзначити, що, на думку А. М. Кірпічнікова, булава та псалій мають північно-причорноморське походження[70], а О. П. Мєдвєдєв вважає вістря стріл 53 типу характерними для кочівників[71]. Нагадаємо також, що в південній частині розкопу було досліджене поховання, здійснене в ямі овальної форми, орієнтованій довгою віссю по осі північ — південь, що не типово для слов'янського населення. Кістяк поганої збереженості лежав на спині, з випростаними вздовж тулуба руками та зігнутими в колінах ногами[72].

У світлі вище сказаного дещо по-новому, мабуть, слід розглядати і численні імпорти з Волжської Булгарії, що концентруються значною мірою на подібних пам'ятках, вказуючи, ймовірно, на конкретних споживачів такої продукції. Так, з території згаданого вже селища Козарки походить запорна пластина від одноциліндрового замка "болгарського типу", інший подібний замок з витим стрижнем та бронзовий гудзик типу "гомбіка", що відтворює форму глечика, прикрашеного медальонами з фризом із "перлів" та краплевидними виступами – з поселення Ліскове поблизу літописного Лиственa, бронзове навершшя канчука у вигляді голови хижого птаха з городища літописного Оргоща[73] (в якому, за виразом чернігівського князя Святослава Ольговича, в середині XII ст. проживали лише "псарі та половці"[74]), а також якусь частину бронзових похідних казанів, уламки котрих зустрічаються на багатьох пам'ятках регіону[75].

Картографування подібних топонімів та археологічних об`єктів свідчить про те, що чернігівські "свої погани", на відміну від київських Чорних Клобуків, проживали не компактною масою, а були розселені в місцях, де князівство найбільш потребувало захисту: на перетинах природних перешкод (річок, боліт) із сухопутними шляхами, де нечисленний, але мобільний загін кінноти міг забезпечити ефективний опір або швидко сповістити про наближення військ супротивника. Так, як згадувалось, літописні Біла Вежа, Бохмач та Уненеж контролювали броди серед непрохідних Остерських боліт на трьох відгалуженнях шляху зі степу до Чернігова, котрі сходились в районі Ковчина, що робило це городище ключем до Чернігова з півдня; поселення в ур. Верхній Торчин поблизу с. Анисів та Козарки біля с. Березанка прикривали з обох берегів знамениту Свинську переволоку через Десну, навпроти гирла р. Свинь (біля сучасного с. Ульянівка Чернігівського р-ну) та, водночас, контролювали підходи до Чернігова вздовж Десни з півночі. Судячи із датування окремих речей та пам'яток, цей процес розміщення гарнізонів із колишніх кочівників розпочався в XI ст., хоч тривав і пізніше. Непростими були їх стосунки як з місцевим населенням, що з острахом сприймало таке вимушене сусідство, так і з князівською адміністрацією, для якої нові піддані були насамперед резервом дешевого контингенту легкої кінноти.

Підводячи підсумки, слід визнати, що в історії Чернігівської землі "свої погани" відігравали значно скромнішу роль, ніж Чорні Клобуки на Київщині, прихильність чи незгода яких інколи вирішувала долю того чи іншого претендента на великокнязівський стіл. Вірогідно, саме недостатньою їх чисельністю можна пояснити постійні пошуки чернігівськими Ольговичами союзників серед половців, допомогою яких вони намагалися компенсувати нестачу легкої кінноти.

Та в цілому ця сторінка минулого ще чекає на своїх дослідників.

[1]Ипатьевская летопись / ПСРЛ. — Т. 2. — М., 1962. — Стб. 151.

[2]Там само. — Стб. 151—152.

[3]Каргалов В. В. Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси. Феоальная Русь и кочевники. — М., 1967. — С. 33.

[4]Плетнёва С. А. Кочевники средневековья. Поиски исторических закономерностей. — М., 1982 . — С. 149—150.

[5]Ипатьевская летопись. — Стб. 196.

[6]Плетнёва С. А. Древности Чёрных Клобуков // САИ. — Вып. Е1 — 19. — С. 5, Рыбаков Б.А. Торческ — город Чёрных Клобуков // Археологические открытия 1966 года. — М., 1967. — С. 243—245, Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. — СПб., 2003. — С. 70—71.

[7]Ипатьевская летопись. — Стб. 427.

[8]Давня історія України. Слов'яно-Руська доба. — Т. 3. — С. 571 - 572.

[9]Толочко П. П. Кочевые народы степей... — С. 75.

[10]Там само. — С. 77—78.

[11]Ипатьевская летопись. — Стб. 638.

[12]Слово о полку Игореве //Изборник. Повести Древней Руси. — М., 1986. — С.87.

[13]Энциклопедия "Слова о полку Игореве". — Т. 1—5. — СПб., 1995.

[14]Коваленко В. П., Шекун А. В. Летописный Листвен (к вопросу о локализации) // СА. — М., 1984. — № 4. — С. 62—74.

[15]Ипатьевская летопись. — Стб. 134.

[16]Ипатьевская летопись. — Стб. 285.

[17]Барсов Н. П. Очерки русской исторической географии. География начальной (Несторовой) летописи. — Варшава, 1885. — С. 308.

[18]Ипатьевская летопись. — Стб. 358.

[19]Книга Большому Чертежу. — М.—Л., 1950. — С. 108.

[20]Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. — К., 1851. — С. 400.

[21]Арцыбашев Н. С. Повествование о России. — М., 1839. — Т. II. — С. 210; Багалей Д. И. История Северской земли до половины XIV ст. — К., 1882. — 148; Барсов Н. П. Материалы для историко-географического словаря России // Географический словарь Русской земли (IX—XIV вв.). — Вильно, 1865. — Т. 1. — С. 18; Барсов Н. П. Очерки русской исторической географии. География начальной (Несторовой) летописи. — Варшава, 1885. — С. 163, 308; Голубовский П. В. Где находились существовавшие в домонгольский период города: Воргол, Глебль, Зартый, Оргощь, Сновск, Уненеж, Хоробор ? // ЖМНП. — 1903. — Вып. 5. — С. 123; Зайцев А. К. Черниговское княжество // Древнерусские княжества X—XIII вв. — М., 1975. — С. 57, 78; Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. — К., 1985. — С. 26; Карамзин Н.М. История государства Российского. — СПб., 1816. — Кн. I. — Т. II. - Стб. 213; Марков М.Е. О городах и селениях в черниговской губернии, упоминаемых в Несторовой летописи, как они в оной следуют по порядку годов // Периодические сочинения о успехах народного просвещения. — СПб., 1815. — Т. 40. — С. 193—195; Надеждин Н. Опыт исторической географии русского мира // Библиотека для чтения. — СПб., 1837. — Т. XXII. — С. 63—64; Насонов А.Н. "Русская земля" и образование территории Древнерусского государства. — М., 1951. — С. 221; Неволин К. А. Исследования о городах русских. Общий список русских городов // ЖМВД. — 1844. — Т. XII. — С. 408—409; Погодин М. П. Разыскания о городах и пределах древних русских княжеств, с 1054 по 1240 г. Княжество Черниговское // ЖМВД. — 1848. — Т. IX. — С. 443; Погодин М. П. Исследования, замечания, лекции о русской истории. Период удельный, 1054—1240. — М., 1850. Т. IV — С. 229—239; Погодин М. П. Древняя русская история до монгольского ига. Атлас исторический, географический, археологический с объяснениями. М., 1871. — Т. III. — Ч. I. — Л. 86; Поленов Д. В. Описание Бороздинского собрания рисунков к его археологическому путешествию по России с гг. Ермолаевым и Ивановым в 1809—1810 гг. // Труды I Археологического съезда. — М., 1871. — Т. 1. — С. 72—73; Самоквасов Д. Я Северянская земля и северяне по городищам и могилам. — М., 1908. — С. 117.

[22]Коваленко В. П. Исследования летописных городов на Черниговщине // Археологические открытия 1981 года. — М., 1983. — С. 269.

[23]Коваленко В. П., Сытый Ю. Н. Работы в Черниговском Задесенье // Археологические открытия 1985 года. — М., 1987. — С. 342—343.

[24]Коваленко В. П. Новые исследования летописных городов Чернигово-Северской земли // Древнерусский город. Материалы Всесоюзной археологической конференции, посвящённой 1500-летию Киева. — К., 1984. — С. 53—54; Ситий Ю.М. Відкриття літописної Білої Вежі // Перша Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства // Тези доповідей. — Чернігів, 1985. — С. 98—99.

[25]Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие.// САИ. — 1966. — Вып. Е1 — 36. — Т. 2. — С. 33—34.

[26]Колчин Б. А. Хронология новгородских древностей // Новгородский сборник. — М., 1982. — С. 166.

[27]Там само. — С. 161.

[28]Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие. Лук и стрелы. Самострел. VIII—XIV вв. — САИ. — 1966. — Вып. Е1 — 36. — С. 75—76.

[29]Кирпичников А. Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX—XIII вв. — САИ. — 1973. — Віп. Е1 — 36. — С. 77.

[30]Коваленко В. П., Сытый Ю. Н. Летописная Белавежа (К вопросу о локализации) // Археология славянского Юго-Востока. — Воронеж, 1991.— С. 59—66.

[31]Лаврентьевская летопись / ПСРЛ. — Т. I.— М., 1962. — Стб. 248—249.

[32]Нерознак В. П. Названия древнерусских городов. — М., 1983. — С. 32—34.

[33]Веремейчик Е. М. Работы Селищного отряда // Археологические открытия 1985 года. — М., 1987. — С. 315—316.

[34]Веремейчик Е. М. Древнерусские хозяйственные постройки для просушки зерна // Тезисы Черниговской областной научно-методической конференции, посвящённой 800-летию „Слова о полку Игореве". — Чернигов, 1986. — С. 30—32.

[35]Веремійчик О. М., Коваленко В. П. Грунтовий могильник XII ст. поблизу Чернігова // Чернігівська старовина // Збірник наукових праць, присвячений 1300-літтю Чернігова. — Чернігів, 1992. — С. 66—72.

[36]Покас П. М. Антропологічні матеріали з середньовічного могильника поблизу с. Березанка Чернігівської обл. // Чернігівська старовина. — С. 73—74.

[37]Плетнева С. А. Древности черных клобуков. — САИ. — Вып. Е1 — 19. — М., 1973. — С. 14, 20; Плетнева С. А. Печенеги, половцы. // Степи Евразии в эпоху средневековья. — М., 1981. — С. 218—219.

[38]Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. — МИА. — Вып. 163. — М., 1970. — С. 132.

[39]Моця О. П. Курганний могильник в с. Липове // II Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства // Тези доповідей. — Вип. II. — Чернігів—Ніжин, 1988. — С. 23—24.

[40]Артамонова О. А. Могильник Саркела — Белой Вежи // Труды Волго-Донской археологической экспедиции. — М.—Л., 1963. — С. 9—215.

[41]Там само. — С. 113—144.

[42]Там само. — С. 48—50.

[43]Плетнева С. А. Салтово-маяцкая культура // Степи Евразии — С. 69—70.

[44]Там само. — С. 70.

[45]Шекун А. В., Веремейчик Е. М. Исследования на Черниговщине // Археологические открытия 1984 года. — М., 1986. — С. 328.

[46]Покас П. М. Средневековое население Среднего Подесенья по данным антропологии // Чернигов и его округа в IX—XIII вв. — К., 1988. — С. 123.

[47]Покас П. М. Антропологічні матеріали з середньовічного могильника... — С. 74.

[48]Ипатьевская летопись. — Стб. 507.

[49]Беляєва С. О., Пашкевич Г. О. Зернове господарство Середнього Подніпров'я X—XIV ст. // Археологія. — 1990. — № 3. — С. 44—45.

[50]Коваленко В. П., Шекун О. В., Фомін О. В. Давньоруський Звеничів і скарб арабських дирхемів // Археологія. — К., 1992. — № 1. — С. 60—72; Коваленко В. П. Звеничев и путь в "Радимичи" // I Гомельская областная научная конференция по историческому краеведению / Тезисы докладов. — Гомель, 1989. — С. 82—83.

[51]Кирпичников А. Н., Коваленко В. П. Орнаментированные и подписные клинки сабель реннего средневековья (по находкам в России, на Украине, в Татарстане // Археологические вести. — Вып. 2. — СПб., 1993. — С. 122—134.

[52]Денисова М. М., Портнов М. Э., Денисов Е. Н. Русское оружие. Краткий определитель русского боевого оружия XI—XIX вв. — М., 1953. — С. 29, 152; Ленц Э. Э. Опись собрания оружия графа С. Д. Шереметева. — СПб., 1895. — С. 65—66.

[53]Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Мечи и сабли IX—XIII вв. — САИ. — Вып. Е1 — 36. — М. — Л., 1966. — С. 101.

[54]Кирпичников А. Н., Коваленко В. П. Орнаментированные и подписные клинки сабель.... — С. 124—125.

[55]Коваленко В. П. До питання про першопочатки Ніжина // Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства / тези доповідей. — Чернігів—Ніжин, 1988. — Вип. 1. — С. 9—10.

[56]Ипатьевская летопись. — Стб. 71.

[57]Колеников М. Поширення та морфологічні ознаки солонцюватих грунтів Чернігівської округи (Задесення) // Записки Чернігівського Сільськогосподарського Політехнікума. — Кн. I. — 1929 рік. — Чернігів, 1930. — С. 1—20; Рыбаков Б.А. Политическое и военное значение южной «Русской земли» в эпоху «Слова о полку Игореве» // Вопросы географии. — М., 1970. — Вып. 83. — С. 77; Зайцев А. К. Черниговское княжество. — С. 79.

[58]Коваленко В. П., Ситий Ю. М. дослідження Ковчинського городища на Чернігівському Задесенні // Археологічні дослідження на Україні

1992 року. — Київ, 1993. — С. 71, 72; Сытый Ю. Н. Ковуи на Черниговском Задесенье // Гістарычна-археалагічны зборнік. — .№ 8 — Мінск, 1996. — С. 217—219.

[59]Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Выпуск второй. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX—XIII вв. — САИ. — Вып. Е1 — 36. — М.—Л., 1966. — С. 9—13.

[60]Там само. — С. 12—14..

[61]Кирпичников А. Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX—XIII вв.. — САИ. — Вып. Е1 — 36. — М.—Л., 1973. — С. 65—66.

[62]Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Выпуск второй. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX—XIII вв. — САИ. — Вып. Е1 — 36. — М. — Л., 1966. — С. 36—37.

[63]Слово о полку Игореве // Изборник. Повести Древней Руси. — М., 1986. — С. 87.

[64]Веремейчик Е. М. Охранные исследования на поселении X —XIII вв. у с. Петруши // Проблемы археологии Южной Руси. — К., 1990. — С. 76—83.

[65]Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Мечи и сабли IX—XIII вв. — С. 69.

[66]Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Выпуск второй. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX—XIII вв. — С. 48.

[67]Кирпичников А. Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX—XIII вв. — С. 17.

[68]Там само. — С. 16.

[69]Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие. Лук и стрелы. Самострел. VIII—XIV вв. — С. 85, 71.

[70]Кирпичников А. Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX—XIII вв. — С. 16.

[71]Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие. Лук и стрелы. Самострел. VIII—XIV вв. — С. 71.

[72]Веремейчик Е.М. Охранные исследования на поселении X—XIII вв. у с. Петруши. — С. 77—78.

[73]Коваленко В. П., Сытый Ю. Н. Торговые связи Чернигово-Северской земли с Волжской Булгарией в IX—XIII вв. // Путь из Булгара в Киев. — Казань, 1992. — С. 54—68.

[74]Ипатьевская летопись. — Стб. 500.

[75]Коваленко В. П., Сытый Ю. Н. Торгово-экономические связи Чернигово-Северской земли и Волжской Булгарии в IX—XIII вв. // Путь из Булгара в Киев. // Сборник тезисов научной конференции. — Казань, 1991. — С. 66—72.

Козюба В. К.

ГОРОДИЩЕ НА СТАРОКИЇВСЬКІЙ ГОРІ

Укріплення, що розташовувалось в північно-західній частині Старокиївської гори, займає особливе місце в історії формування міської структури давнього Києва. Археологічні дослідження, проведені на цій пам'ятці протягом 75 років (1907—1982), дозволили в цілому визначити межі городища, характер його укріплень, загальне датування знайдених артефактів і окремих об'єктів.

Разом з тим багато матеріалів з розкопок Д. В. Мілєєва (1908—14 рр.) та Ф. М. Мовчанівського (1936—37 рр.), які дали найбільшу інформацію щодо укріплень городища, свого часу з різних причин не були опубліковані. Польова документація цих досліджень (щоденники, креслення, фото) зараз розпорошена по різних установах Києва (Науковий архів ІА, Інститут рукопису НБУ, Національний музей історії України) та Петербурга (Науковий архів ІІМК РАН). Ознайомлення з цими джерелами дозволяє уточнити і частково переглянути ряд питань, пов'язаних з функціонуванням городища та його хронологією.

Траса рову городища була з'ясована завдяки розкопкам садиби Десятинної церкви Д. В.Мілєєвим та роботам експедицій ІІМК УРСР (Ф. М. Мовчанівський), ІА УРСР та ІІМК СРСР 1939 р. (М.К. Каргер) (Рис. 1).

У 1908 р. траншея, закладена Д. В. Мілєєвим паралельно східному фасаду нової (друга чверть XIX ст.) Десятинної церкви, перерізала рів і місце валу давніх укріплень. Загальна довжина траншеї становила 56 м при ширині 2,4—2,5 м. Траншея перерізала фундаменти східної частини давньої Десятинної церкви від її південного до північного фасаду і ділянку на північ (північний захід — географічний напрямок) від неї. Рів був зафіксований у кв. 18, 19 траншеї, а його зовнішній край — у кв. 17. В щоденнику Д. В. Мілєєва присутні замальовки стратиграфії рову на згаданій ділянці[1] Загальна стратиграфія обох стінок траншеї, виконана автором досліджень, пізніше була опублікована М. К. Каргером[2]. Під час робіт 1908 р. було з'ясовано, що зовнішній край рову проходив у 4 м від краю другої зі сходу пілястри північного фасаду церкви.

У 1909 р. роботи були зосереджені на схід від апсид церкви. В кв. 8, 9, 28, 29 було зафіксовано зовнішній край рову на межі садиб Десятинної церкви та Петровського[3]. Простежена довжина рову на цій ділянці становила 7 м, а його край повертав з північного сходу на північ — північний схід. Таким чином, місце перетину ровом межі згаданих вище садиб знаходилось приблизно в 26 м на захід від північно-східного кута садиби церкви.

У 1911 р. зовнішній край рову був простежений на ділянці довжиною 9,5 м (кв. 401, 402), розташованій на північний захід від північного фасаду нової церкви, навпроти порталу[4]. Наступного року, судячи з публікацій, трасу рову та валу було досліджено на значній площі[5]. Нам не відома документація цих робіт, але, ймовірно, вони провадились на ділянці, що знаходилась між траншеєю 1908 р. та кв. 401, 402 (1911). Саме дослідження рову 1912 р. зображено на опублікованому нещодавно фото[6].

Розкопки Д. В. Мілєєва мають непересічне значення для вивчення фортифікації городища на Старокиївській горі. Ним не тільки вперше було відкрито самі укріплення, отримано повний перетин рову і частково валу, але й ретельно зафіксована стратиграфія цього об'єкту, що дозволило ще тоді зробити правильний висновок про знесення укріплень не пізніше часу будівництва Десятинної церкви.

У другій половині 30-х рр. дослідження давнього рову були продовжені. В 1936 р. на ділянці "Nord-Sud" (В. К. Гончаров) були зафіксовані сліди рову, що виходив до урвища. Це — північно-східне закінчення траси рову, яке з півночі прилягало до ділянки, зафіксованої 1909 р. Простежена довжина рову — 6,2 м. Для вибірки заповнення рову були розібрані фрагменти кладок з кварциту та пісковику фунда-

© Козюба В. К., 2004

менту давньоруської споруди[7]. В 3—5 м на південь від згаданої ділянки в серпні того ж року було закладено шурф № NO-7 (3 х 3 м). На глибині 3,3 м була знайдена піч, челюсті якої складено з плінфи. Частину цього шурфу було доведено до глибини 5 м від поверхні, але дна рову не знайдено[8]. Наступного року на цьому місці було закладено великий розкоп (ділянка № II), але його було доведено лише до верхнього рівня засипки рову.

У травні 1937 р. за допомогою траншеї "с" ділянка I (В. К. Гончаров) був досліджений внутрішній край рову. Траншея (7 х 2 м) по лінії північ-південь прилягала до цегляного будинку, що стояв на південний захід від Десятинної церкви. Край рову проходив від північно-східного кута траншеї на південний захід і мав довжину 3 м[9].

Останню ділянку рову (південно-західна частина його траси) було досліджено в липні 1939 р. в саду садиби Слюсаревського по Десятинному провулку, № 8 (у М. К. Каргера помилково — №4). Траншея (ділянка 3) перерізала рів не перпендикулярно до його напрямку, і тому не вдалося отримати його повний перетин. У кв. Е, Ж 15 простежено внутрішній край рову (на довжину 4,4 м), в інших кв. (З—Л) — його заповнення [10]

Таким чином, під час перелічених вище досліджень рів давнього городища був зафіксований на 8 ділянках протягом (в сумі) близько 40 м. Загальна ж довжина рову сягала близько 190 м.

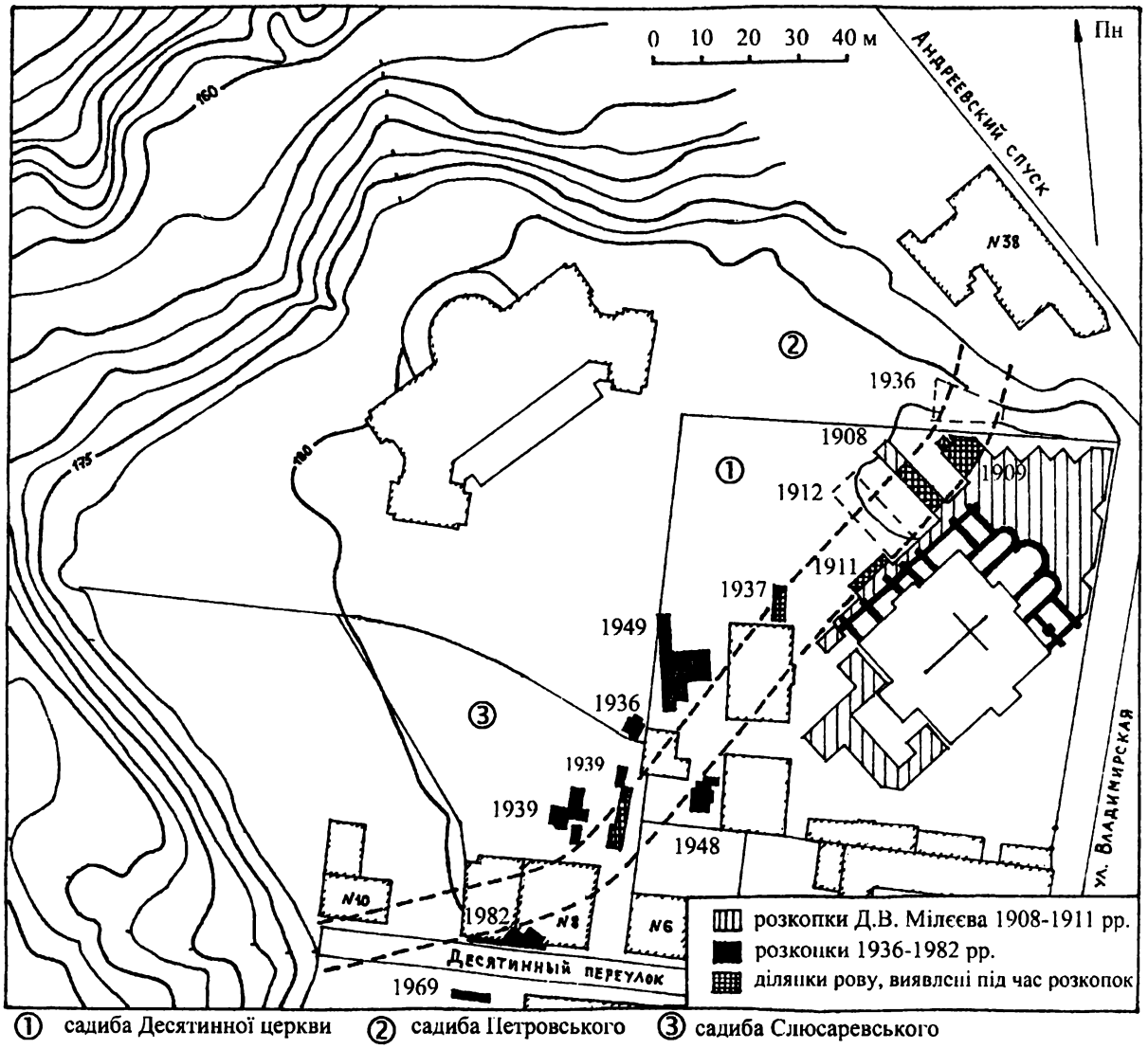

Рис. 1. План місць досліджень рову та прилеглих ділянок у 1908—1982 рр.

В літературі зустрічаються згадки ще про дві ділянки цього ж рову. В 1936 р. в південно-східному куті садиби Петровського, на межі з садибою Слюсаревського, було закладено шурф "а", потім розширений і названий розкопом "а" В ньому дійсно було простежено падіння рівня материка з 1,7 м (західна частина) до 3,15 м (східна). В останній майже на рівні дна (гл. 3,1 м) знайдено горщик з залізним скобелем та двома срібними гривнами київського типу. Ф.М. Мовчанівський цей об'єкт пов'язав з льохом чи підземною будовою[11]. Як добре видно з плану (Рис. 1), край рову проходив в 5—6 м на південний схід від розкопу "а" В кількох метрах на північний схід від розкопу "а" 1936 р. М. К. Каргер у 1949 р. провів дослідження. В його розкопі також не був зафіксований край рову. Але дослідник все ж інтерпретував будівлю зі скарбом 1936 р. як початок рову[12]

У 1969 р. Київською археологічною експедицією в траншеї, що проходила паралельно до тротуару біля будинку № 7 по Десятинному пров., було зафіксовано північно-західний край об'єкту глибиною понад 4 м, який, за припущенням автора робіт, міг бути продовженням рову Старокиївського городища[13] Як видно зі звіту, об'єкт мав вертикальні стіни та містив в своєму заповненні (на глибині понад 1 м нижче від рівня материка) пізньосередньовічні матеріали[14]. Відсутність на цій ділянці рову підтвердили дослідження 1982 р., коли на протилежному боці провулку на лінії, яка з'єднує досліджену 1939 р. частину рову та об'єкт, зафіксований у 1969 р., було розкопано дві прямокутні споруди, заглиблені в материковий лес[15]. Скоріш за все, рів не переходив на непарний бік Десятинного провулку і закінчувався в місці виходу останнього до схилів гори.

Завершуючи розгляд питання про трасу рову давнього городища, треба згадати про рештки рову, виявленого в 1937 р. на схилі Старокиївської гори, на терасі, розташованій на північ від сучасного Історичного музею[16]. Цей рів не проходив по всьому периметру городища, оскільки під час досліджень 60-х рр. XX ст. тераси на захід та північний захід від музею його не виявлено. Наразі невідомо, чи цей рів належав городищу кінця I тис. н. е., чи він пов'язаний з функціонуванням Київських воріт середньовічного міста.

Розмір рову (його ширина, глибина) давнього городища в повідомленнях сильно варіюється і залежить від того, на якій ділянці і на якій стадії розчистки він фіксувався. В північно-східній частині товщина культурних нашарувань над ровом місцями сягала 3 м, в той час як в південно-західній частині становила менше 2 м. За стратиграфією Д. В. Мілєєва, глибина рову сягала 5 м, а його ширина — близько 12 м. Під час досліджень 1936 р. північно-східне закінчення рову мало дещо меншу глибину в материку — 2,9 м, але це пояснюється помітним нахилом самого материка на цій ділянці. Таким чином, при глибині рову від давньої поверхні в 4—5 м та крутизні зовнішнього схилу в 45° його ширина сягала 9—11 м.

Унікальною для східноєвропейської фортифікації останньої чверті I тис. н.е. є виявлена в рові Старокиївського городища система дерев'яних конструкцій. Вона була зафіксована Д. В. Мілєєвим при перетині рову (кв. 18—19) в 1908 р. Через надзвичайно несприятливі умови (велика глибина при вузкості траншеї) дослідники не зрозуміли її конструкцію та призначення, але ретельно зафіксували усі виявлені дерев'яні елементи. За кресленнями Д. В. Мілєєва (Рис. 2, 3), будову стіни у рові можна реконструювати в загальних рисах досить реалістично [17]

Як було з'ясовано, внутрішній схил рову на висоті близько 1,5 м від рівня дна мав сходинку, на якій розташовувалась дерев'яно-земляна оборонна стіна перекладної конструкції. Вона складалась з ярусів-накатів, що лежали перпендикулярно один на одному. При цьому дубові бруси (точніше — напівколоди та жерді), що проходили вздовж рову, зафіксовані лише по зовнішньому краю конструкції, в той час як поперечні лежали паралельно на відстані 15—17 см один від одного. Всього було зафіксовано сліди 18 ярусів — 12 поперечних (для зручності ми дали їм нумерацію I—XII) та 6 подовжніх (№№ 1—6). Ярус I знайдено на глибині 3,46 м від поверхні, ярус 1 — на глибині 4,62 м, ярус 6 — на 5,7 м, ярус XII — на 5,9 м.

Бруси в перетині мали розмір 5—6(ширина) х 3—4 см, крім найнижчого ярусу (№6), ширина колоди якого становила 12 см. Вертикальна відстань між брусами одного напрямку (подовжніми чи поперечними) коливалась від 8—9 см до 21—23 см. Для того, щоб дерев'яна кон-

Рис. 2. Залишки дерев'яних конструкцій в стратиграфії рову (східна стінка кв. 19) за кресленням Д. В. Мілєєва 1908 р.

струкція стіни не була хиткою, в місці її стику з материковою стінкою рову вбивалися вертикальні кілки, прямокутні чи квадратні (4 х 4 см) в перетині, відстань між якими коливалась в межах від 15 до 27 см. Один з таких рядів кілків (5 заглиблень на відрізку 1,05 м, глибина близько 3,75 м) було зафіксовано в 8 см від краю рову[18]. Скоріш за все, дерев'яні яруси стіни, заповнені землею, здіймались до верху рову, про що може свідчити горизонтальна шаруватість заповнення вздовж внутрішньої стінки рову[19].

Нижні поперечні яруси виступали за межі материкової сходинки в бік найглибшої частини рову, щоб унеможливити будь-який підйом знизу. На двох стратиграфіях (східна та західна стінки кв. 18) помітні горизонтальні смуги де-

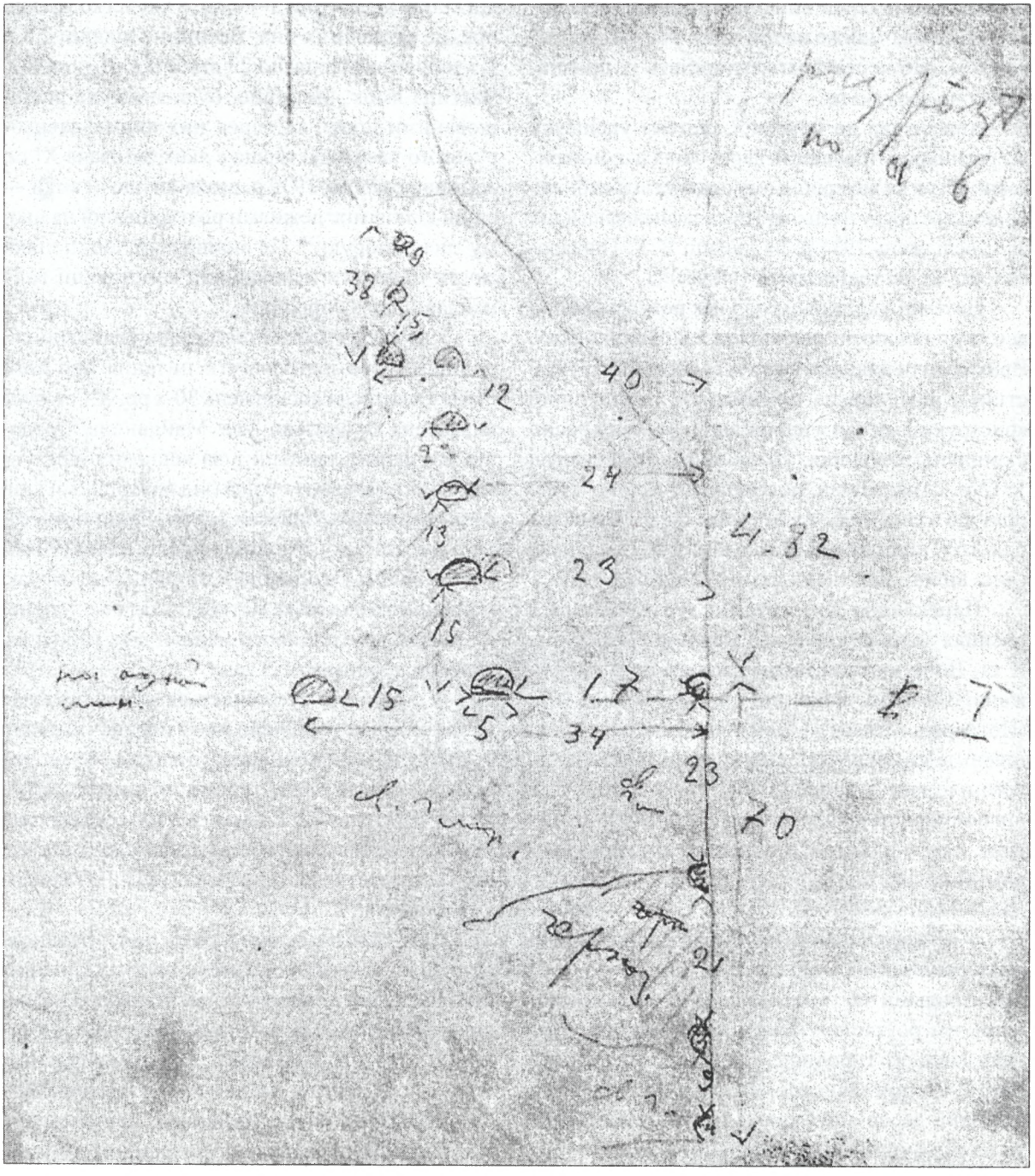

Рис. 3. Поперечний перетин ярусів I – X дерев'яно-земляної стіни в ровi городища (за кресленням Д. В. Мілєєва 1908 р.).

ревини товщиною 6 та 10 см, які маркують яруси XII та XI, що належали виступаючим за лінію стіни балкам[20].

Дерев'яно-земляна стіна в рові не була вертикальною, а трохи відхилялась до його внутрішнього краю. Її висота до рівня материка цього краю становила близько 3 м, а ширина верхнього ярусу — своєрідної берми перед наземними укріпленнями — понад 3 м (Рис. 4). Якісь рештки дерев'яних конструкцій було виявлено також майже на дні рову, на глибині понад 6 м, але через фрагментарність їх призначення не зрозуміле.

Аналогічна до описаної система укріплень всередині рову (наявність дерев'яних лаг, материковий уступ на внутрішньому схилі та відбиток подовжнього брусу на ньому) була зафіксована й під час досліджень 1936 р. на ділянці В. К. Гончарова[21], але на неї тоді не звернули увагу.

Наземні укріплення вздовж рову, скоріш за все, були повністю знесені під час засипки рову. Враховуючи наявність перекладної конструкції стіни в рові, можна припустити, що подібної конструкції міг бути дерев'яно-земляний насип укріплень городища. Ймовірно, зафіксовані в 1912 р. сліди кілків, розташовані вздовж краю рову по трасі валу на відстані 15 см один від одного[22], подібні до зафіксованих на схилі рову (див. вище), належали саме цій конструкції.

Перекладна конструкція зустрічається в насипах валів на території Давньої Русі з кінця X ст. Вона використовувалась як при спорудженні Змійових валів, так і в укріпленнях міст (Новгород, Мінськ)[23]. Цей спосіб зведення укріплень відомий на городищах західнослов'янського племені лужичан з VIII ст., а в IX—X ст. він поширився й на територію Польщі [24]. На деяких пам'ятках до перекладної конструкції з внутрішнього боку прилягали кліті, як, наприклад, у Мінську[25].

У зв'язку з цим ми хочемо привернути увагу до результатів досліджень ділянки 2 (1939 р.) в центральній частині саду садиби Слюсаревського, яка розташовувалась по ймовірній трасі валу давнього городища. В кв. $З_{10}$ та $И_{9\text{-}10}$ на глибині 2,4 м при зачистці материка були виявлені залишки дерев'яних колод зрубу, орієнтованого на північний схід — південний захід (тобто, паралельно трасі рову). Більша частина споруди виходила за межі розкопу. Її простежена довжина — понад 3,5 м, ширина (зафіксовані південний і частина західного кутів) — 3,5 м. Відстань від споруди до краю рову — близько 5 м. На жаль, культурні нашарування над нею були дуже насичені давньоруським і більш пізнім матеріалом, і дослідникам не вдалося визначити час функціонування споруди[26].

На південний схід від неї на материку на глибині 2,2 м було зафіксовано систему ямок від кілків діаметром 3—4 см, в які легко входив ніж, не сягаючи їх дна. Всього на ділянці 2,5 х 1,5 м було зафіксовано 23 ямки (кв. $И_{9\text{-}10}$ та $К_{9}$). Частина ямок, ймовірно, була знищена розташованими поруч та серед них ямами давньоруського часу, найстарша з яких датована XI ст. Автори розкопок 1939 р. вважали, що ці ямки — сліди кілків між лежнями розташованої на цьому місці споруди[27]. Не виключено, що ці кілки могли належати перекладній конструкції валу найдавнішого городища.

У зв'язку з уточненням траси укріплень городища треба переглянути питання про його площу, яка після досліджень 30-х рр. XX ст. була визначена як близько 2 га. Майданчик городища має форму трапеції і, за нашими підрахунками, його загальна площа (від внутрішньої лінії рову) становить близько 1,6 га. Якщо врахувати, з одного боку, ймовірну площу вала (190х10 м), а з іншого – руйнацію зі сторони схилів краю майданчика на кілька метрів, то загальна корисна площа внутрішнього майданчика городища становила близько 1,5 га.

В літературі зустрічається думка, за якою Старокиївське городище вже в першій половині X ст. було переповнене будівлями. Саме так прокоментував появу теремного двору княгині Ольги "вне града" С. Т. Голубєв[28]. Цю тезу, спираючись на археологічний матеріал, пробували підтвердити авторитетні дослідники Києва П. П. Толочко і С. Р. Кілієвич[29]

Нам здається, що думка про "переповненість" давнього городища, про надзвичайну щільність його забудови не підтверджується археологічними матеріалами. Протягом XX ст., починаючи з В. В. Хвойки, більш-менш рівномірно досліджено, за нашими підрахунками, 10—15% всієї площі городища, при цьому не менш ніж у 6 випадках площа окремих розкопів складала близько чи понад 100 кв. м. З одного боку, ця територія дійсно була щільно забудо-

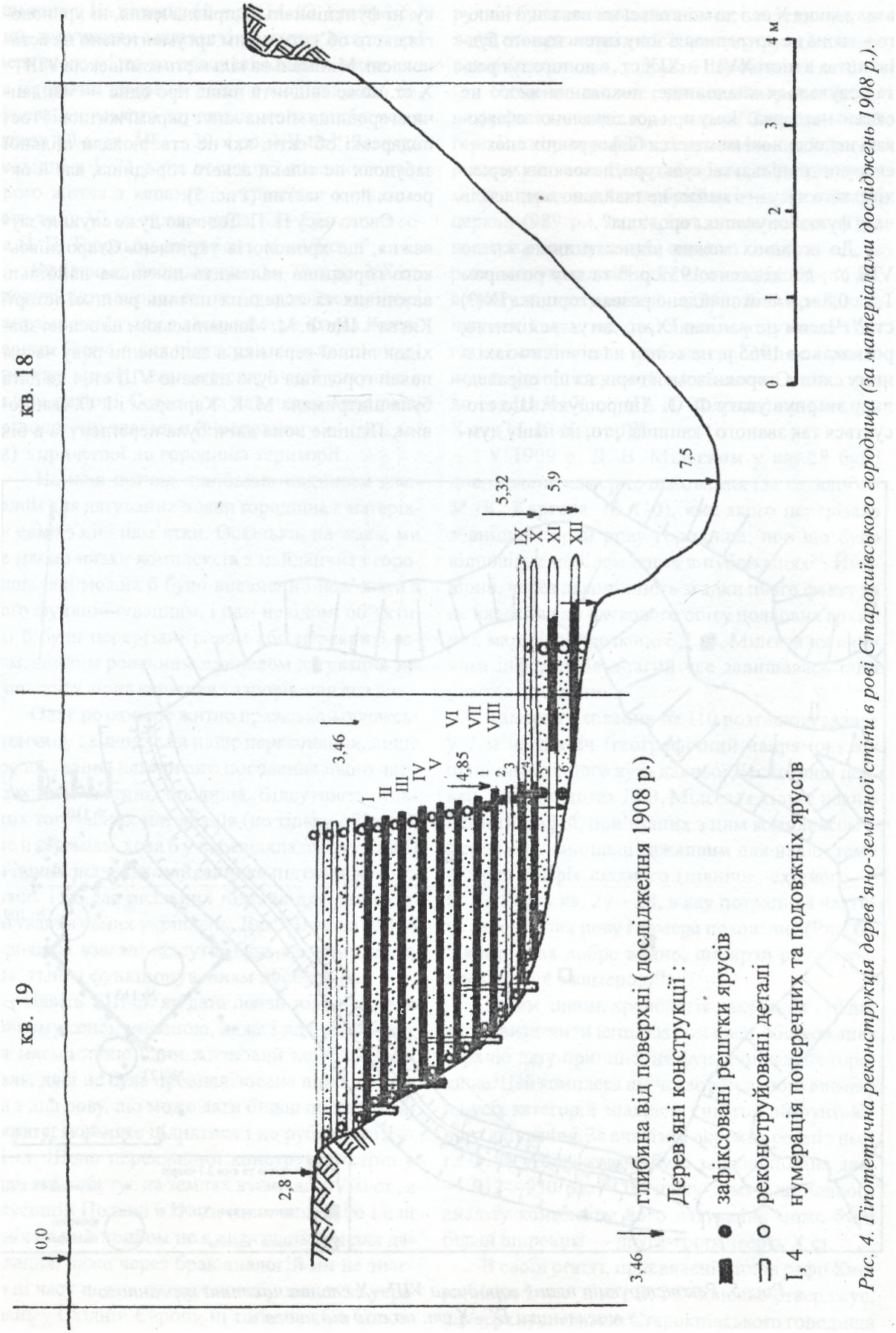

Рис. 4. Гіпотетична реконструкція дерев'яно-земляної стіни в рові Старокиївського городища (за матеріалами досліджень 1908 р.).

вана з кінця X ст. і до монгольської навали, з іншого — вона не потрапила в зону інтенсивного будівництва в місті XVIII—XIX ст., а до того тут розташовувалося кладовище, поховання якого не сягали материка. Чому при дослідженнях зафіксовані непоодинокі комплекси більш ранніх епох — споруди трипільської культури, поховання черняхівського часу — і майже не знайдено комплексів часу функціонування городища?

До останніх можна віднести лише житло VIII ст., досліджене 1939 р.[30] та яму розміром 1,4 х 0,8 м, в якій знайдено розвал горщика IX(?) ст. [31] Часом не раніше IX ст. датується житло, розкопане в 1965 р. на терасі на північно-західному схилі Старокиївської гори, на що справедливо звернув увагу Ф. О. Андрощук[32]. Що стосується так званого "капища", то, на нашу думку, ні функціональне призначення, ні хронологія цього об'єкту ніким аргументовано не встановлені. Мінімальна кількість комплексів VIII—X ст. може свідчити лише про одне — майданчик городища містив лише окремі житлові і господарські об'єкти, які не створювали щільної забудови не тільки всього городища, але й окремих його частин (Рис. 5).

Свого часу П. П. Толочко дуже слушно зауважив, що хронологія укріплень Старокиївського городища належить до числа найбільш важливих та складних питань ранньої історії Києва[33]. Ще Ф. М. Мовчанівським на основі знахідок ліпної кераміки в заповненні рову часом появи городища було назване VIII ст., і ця дата була підтримана М. К. Каргером і І. О. Іванцовим. Пізніше вона двічі була переглянута в бік

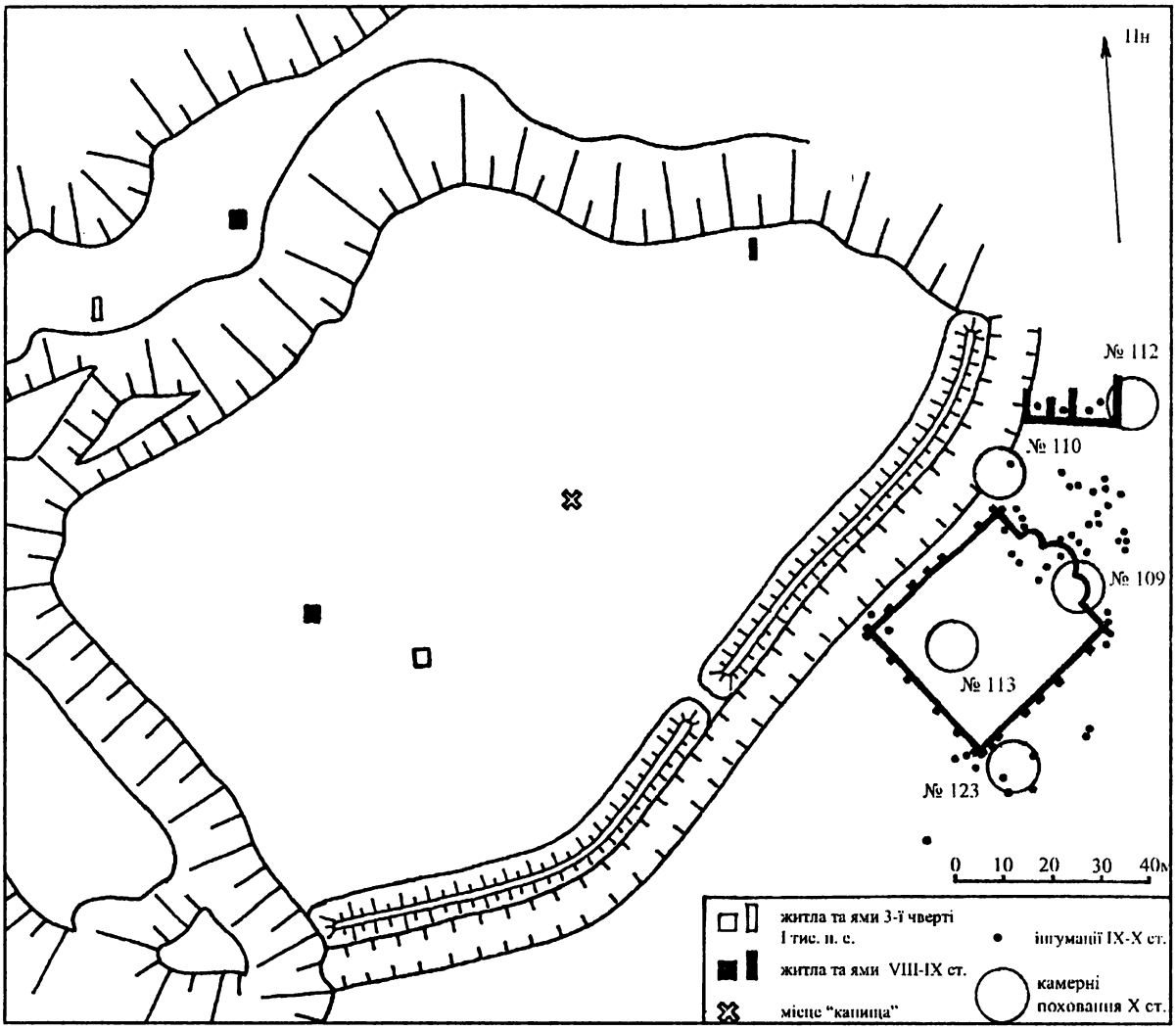

Рис. 5. Реконструкція плану городища VIII—X ст. та частини курганного могильника IX—X ст. на схід від нього.

зниження. На початку 60-х рр. М. Ю. Брайчевський, залучивши випадкові знахідки з території Верхнього міста та проаналізувавши літописні та історичні джерела, дійшов висновку, що побудова Київського городища могла відбутись в межах 60-х рр. VI — 30-х рр. VII ст.[34] Завдяки знахідці в 1971 р. на території городища давнього житла з керамікою пражсько-корчакського типу VI ст. поява града Кия була віднесена П. П. Толочком до рубежу V—VI ст. [35]

Як бачимо, дослідники 60—70-х рр. XX ст. спорудження городища на Старокиївській горі напряму пов'язали з заснуванням Києва легендарним Києм, а для підтвердження цього використали аналіз загальноісторичної ситуації в цьому регіоні Європи та залучили випадкові археологічні знахідки (в основному — прикраси) з прилеглої до городища території.

На наш погляд, найбільш надійним джерелом для датування появи городища є матеріали саме з цієї пам'ятки. Оскільки, на жаль, ми не маємо низки комплексів з майданчика городища, які можна б було впевненно пов'язати з його функціонуванням, і нам невідомі об'єкти, які б були перерізані ровом або перекриті валом, єдиним реальним джерелом датування залишається ліпна кераміка з заповнення дна рову.

Одне розкопане житло пражсько-корчакського типу свідчить, на наше переконання, лише про існування невеликого поселення цього часу в західній частині городища. Відсутність будь-яких тогочасних матеріалів (не тільки об'єктів, але й кераміки, хоча б у перевідкладеному стані) на інших ділянках майданчика підтверджує цю думку і не дає реальних підстав для раннього датування самих укріплень. Для VII ст. на площі городища взагалі відсутні будь-які комплекси, пов'язані з функціонуванням поселення.

Навіть VIII ст. як дата появи городища є, в певному сенсі, умовною, адже і для цього часу ми маємо лише один житловий комплекс. На жаль, досі не була проаналізована ліпна кераміка з дна рову, що може дати більш обгрунтовану дату, яка може піднятись і до рубежу VIII—IX ст. Щодо перекладної конструкції стіни в рові, яка побутує на землях лужичан з VIII ст., а в сусідній Польщі з IX ст. (див. вище), то і цей будівельний прийом не є визначальним для датування, адже через брак аналогій ми не знаємо ні часу появи цього способу зведення укріплень у Східній Європі, ні того, чи така конструкція була застосована під час зведення укріплень, чи при можливій їх реконструкції і посиленні (наприклад, у другій половині IX ст.).

Не менш цікавим є питання часу припинення функціонування городища на Старокиївській горі. В історіографії теза про знесення його укріплень за часів Володимира, при розширенні міста і перед початком будівництва Десятинної церкви (989 р.), стала загальним місцем. При цьому наголошувалось, що на схід від укріплень розташовувався великий могильник IX—X ст., в якому місце кремацій поступово було зайняте інгумаційними похованнями, в тому числі з багатим інвентарем в зрубних гробницях. Припинення функціонування могильника відносили до середини X ст. (П. П. Толочко) чи 80-х рр. X ст. (М. К. Каргер)[36].

У 1909 р. Д. В. Мілєєвим у кв. 28 було досліджене камерне поховання (за каталогом М. К. Каргера, № 110), яма якого перерізала зовнішній край рову городища, про що було відповідне повідомлення в публікаціях[37]. Ймовірно, через лаконічність згадки цього факту та не введення до наукового обігу польових архівних матеріалів розкопок Д. В. Мілєєва ця ключова інформація довгий час залишалась поза увагою дослідників.

Камера поховання № 110 розташовувалась у 7 м на північ (географічний напрямок) від північно-східного кута давньої Десятинної церкви. В щоденниках Д. В. Мілєєва є кілька планів і стратиграфій, пов'язаних з цим комплексом[38]. Серед них найбільш важливим для нашої теми є стратиграфія східного (північно-східного — В. К.) борту кв. 29—28, в яку потрапила частина заповнення рову і камера поховання (Рис. 6). З креслення добре видно, що край рову перехрещується з камерою[39].

Таким чином, хронологія поховання 110 дає змогу визначити terminus post quem або можливу верхню дату припинення функціонування городища. Цей комплекс ще чекає ретельного вивчення усіх категорій знахідок з нього і обгрунтованого датування. За аналізом окремих речей з нього Ф. О. Андрощуком була запропонована дата — 912—950 рр. [40] На нашу думку, до повного аналізу комплексу його датування може бути більш широким — друга-третя чверть X ст.

В своїй статті, присвяченій топографії Києва кінця I тис. н. е., В. М. Зоценко стверджує, що верхньою датою Старокиївського городища

Рис. 6. Стратиграфія зовнішнього краю рову городища та місце розташування ями камери поховання 110 (за кресленням Д. В. Мілєєва 1909 р.).

є початок IX ст.[41] Серед головних аргументів автора — функціонування могильника тільки після знищення укріплень городища і, зокрема, наявність поховальних комплексів (№№ 31, 32, 83, 84, 87, 112, 123 за М. К. Каргером), які нібито були розташовані на трасі спланованих валу та рову "найдавнішого городища Києва"[42]. Насправді усі ці поховання (№№ 31, 32, 87 — перед західним фасадом Десятинної церкви, №№ 83, 84, 123 — біля її південно-західного кута, № 112 — на розі вул. Володимирської і Андріївського узвозу) не знаходились на площі городища або його укріплень. Серед давніх поховань на майданчику городища є два, досі хронологічно не атрибутованих, з яких одне (розкоп № 35 В. В. Хвойки), з намистом і скляною посудиною, можливо, належить часу до появи городища, а інше (розкоп № 34), зі зброєю, ножем і кресалом — з'явилось після припинення його існування[43].

За матеріалами розкопок 1970 р. в південно-західній частині городища, на думку В.М. Зоцен-

ка, був знайдений речовий комплекс кремації, який дослідник датував першою половиною X ст.[44] До комплексу входять речі, які побутували і в другій половині X, і в XI ст. Разом з тим невелика глибина комплексу (1,1 м при товщині шару понад 2 м) і той факт, що він не був помічений досвідченим фахівцем В. К. Гончаровим, ставлять під сумнів і його датування, і належність до кремації.

Концепція В. М. Зоценка топографічної структури Києва X ст. і, зокрема, його Старокиївської частини, важко узгоджується з літописним повідомленням 945 р. Для вирішення цих протиріч дослідник запропонував розташувати град 945 р. на Замковій горі. При цьому, справедливо відносячи палац, розкопаний В.В. Хвойкою в 1907—08 рр. на північ від Десятинної церкви, до кінця X ст., В. М. Зоценко тут же пропонує прийняти палац за терем "вне града", а згодом, всупереч літописній конкретній прив'язці "двору теремного" до двору демесників "за святою Богородицею", розташовує його взагалі на північній околиці міста[45].

Щойно вийшла робота Ф. О. Андрощука, в якій автор відносить припинення життя на городищі, а отже, і самого його функціонування, до VII (?!) ст.[46]

Повертаючись до поховання 110, яке з'явилося після знесення укріплень Старокиївського городища, можна, принаймні теоретично, припустити, що припинення функціонування укріплень і їх знищення могло бути різночасовим. На цю думку наштовхує наявність зрубних поховань поруч з укріпленнями городища. Якщо ці поховання (№№ 109, 112, 113, 123) з'явились одночасно чи після поховання 110 (конкретно в цьому ракурсі достатньо відносної хронології комплексів), то ми маємо яскраву ілюстрацію функціонування могильника після знищення укріплень городища. Якщо ж вони з'явилися раніше, то виникає питання, чи могло городище виконувати свою роль, маючи перед ровом (пох. 112 — у 22 м від нього, № 113 — у 18 м, № 109 — у 27 м) величезні курганні насипи діаметром близько 10 м і висотою 3—4 м, що співвідносились з висотою самих укріплень? На наше переконання, це малоймовірно, оскільки у випадку нападу на городище ці насипи стали б надійним прикриттям і плацдармом для атакуючих (Рис. 5). Таким чином, визначення хронології перелічених камерних поховань може уточнити час припинення функціонування самого городища.

Якщо проаналізувати літописні повідомлення, то, на нашу думку, можна знайти той ймовірний час, коли давнє городище припинило своє існування і на Старокиївській горі була зведена більш потужна і надійна фортеця. В 945 р., в часи боротьби Ольги з древлянами, найдавніше городище згадується як функціонуюче[47]. Навесні 969 р. Київ з труднощами, але все ж витримав печенізьку облогу[48]. Якби в цей час городище на Старокиївській горі вже не існувало, місто навряд чи би витримало цю облогу. Можливо, саме влітку 969 р. Святославом була побудована нова лінія укріплень, відома як "город Володимира", яка стала відповіддю на появу постійної печенізької загрози столиці. В такому випадку поховання 110 може бути віднесене до 969—988 рр. Насправді лише більш-менш вузьке датування поховань 109, 110, 112, 113, 123 зможе конкретизувати час припинення функціонування і знищення укріплень Старокиївського городища[49].

Зрозуміло, що через складність питання кожна з концепцій розвитку Києва X ст. має свої недоліки. Усвідомлюючи спірність і гіпотетичність деяких моментів нашого погляду на історію найдавнішого городища на Старокиївській горі, ми все ж закцентуємо увагу на вразливих місцях інших думок з цього питання.

Теорія раннього (не пізніше IX ст.) припинення функціонування городища (Зоценко — Андрощук) не дає, на нашу думку, відповіді на наступні питання:

1) з яких причин відбулося припинення функціонування городища;

2) чому на майданчику городища відсутні задокументовані поховання IX—X ст.;

3) ким, коли і навіщо були сплановані укріплення городища;

4) чи відігравало городище якусь роль в питанні забезпечення охорони і безпеки населення Києва і, зокрема, Подолу;

5) чи міг Київ, враховуючи його і, зокрема, Подолу, топографію, витримати печенізьку облогу 969 р. без допомоги цього городища;

6) чи міг без надійного захисту на Старокиївській горі функціонувати теремний двір.

У концепції, за якою Старокиївське городище проіснувало до часів Володимира і було знесене лише під час розбудови "міста Володи-

мира" (Каргер), також є кілька слабких місць. Серед них:

1) що поховання 110 відноситься до 80-х рр. X ст.;

2) як величезні кургани камерних поховань 109, 112, 113, розташовані майже впритул до лінії укріплень, не заважали успішному функціонуванню городища-фортеці;

3) чому після появи "міста Володимира" і знесення старого городища в центрі першого продовжували насипати великі кургани (поховання 110);

4) чому великий клопіт Володимира з розбудови укріплень нового міста не знайшов відображення в жодному з письмових джерел;

5) чому в укріпленнях нового міста не була застосована така поширена в часи Володимира кладка з сирцю (Білгород, Василів, Переяслав, Заріччя).

В останні десятиліття була дуже популярною теорія, за якою усі частини змістовного ряду — *заснування Києва — давнє поселення на Старокиївській горі — град Кия — Старокиївське городище* — були безпосередньо пов'язані між собою і між якими ставили знак рівності. Між тим значна кількість дослідників притримується думки, що град Кия розташовувався на Замковій горі[50]. Це городище могло функціонувати навіть за часів Володимира.

Старокиївське городище, на нашу думку, з'явилося у VIII чи на рубежі VIII—IX ст. і виконувало функцію виключно форпосту, що охороняв один з трьох головних шляхів, які вели на Поділ — основну частину тогочасного Києва. Саме тому забудова майданчика городища протягом всього часу його функціонування була не чисельною. Напад печенігів на Київ 969 р., коли місто ледь витримало облогу, змусив Святослава збудувати нову лінію укріплень ("місто Володимира"), яка б гарантувала безпеку місту з південного напрямку. Нове городище продовжувало виконувати лише захисну, оборонну функцію. Укріплення старого городища були знесені, а на площі нової фортеці продовжував функціонувати старий язичницький пантеон і з'являлись нові поховання[51]. Тільки після охрещення Русі площа святославового укріплення була розчищена від курганів і Володимир розмістив тут новий центр столиці християнської держави.

Сподіваємось, що активне введення до наукового обігу матеріалів з розкопок Д. В. Мілєєва, Ф. М. Мовчанівського та М. К. Каргера, а також нові розкопки дозволять більш повно з'ясувати характер та хронологію надзвичайно цікавої пам'ятки ранньослов'янського часу — городища на Старокиївській горі.

---

[1]Милеев Д. В. Раскопки на территории Десятинной церкви // Інститут рукопису НБУ ім. Вернадського, ф. 152, № 163. — Дневник I; східна стінка перетину рову — л. 40, л. 50об. — 51; західна стінка — л. 49об. — 50.

[2]Каргер М. К. Древний Киев. — М.—Л., 1958. — Т. 1. — С. 101, рис. 8. Західна стінка з вертикальною межею кв. 18 та 19 була опублікована раніше (Каргер М.К. К вопросу о Киеве VIII – IX ст. // КСИИМК. — М.—Л., 1940. — Вып. VI. — С. 69, рис. 9).

[3]Милеев Д. В. Раскопки..., дневник III, лл. 66, 69об. — 70, 70об. — 71, 72, 88об. — 89, 91об. — 92, 92об. — 93, 99, 116—120.

[4]Там же, дневник VII, лл. 79, 81.

[5]ОАК за 1912 г. — Пг., 1916. — С. 66; Раскопки Археологической комиссии в усадьбе Десятинной церкви // ИАК. — Прибавл. к вып. 48 (Хроника и библиография, вып. 23). — СПб., 1913. — С. 117, 118.

[6]Див.: Іванцов І. О. Стародавній Київ. — К., 2003. — С. 150, рис. 81.

[7]Гончаров В. К. Щоденник № 8 Київської археологічної експедиції 1936 р. // Науковий архів (далі — НА) ІА НАНУ. — ІІМК/К № 21 (ф. 20, № 39). — С. 82, 84, 85.

[8]Маневский А. Д. Дневник № 11 раскопок на территории усадьбы бывшей Десятинной церкви (Художественной церкви) 1936 г. // Там же, ІІМК/К № 15 (ф. 20, № 33). — С. 25, 25об. (черт. 10), 30, 33.

[9]Гончаров В. К. Щоденник № 1 Київської археологічної експедиції 1937 р.// Там само, ІІМК/К № 41 (ф. 20, № 55). — С. 40—43, рис. між с. 45—46.

[10]НА ІА НАНУ, ф.20, № 103. — Креслення (інв. № 10, 25, 29, 34, 36-39); ф. 20, № 106. — Креслення (інв. № 1).

[11]Мовчанівський Ф. М. Щоденник № 7 Київської археологічної експедиції 1936 р. // Там само, ІІМК/к № 20 (ф. 20, № 38). — С. 15, 21.

[12]Каргер М. К. Древний Киев. — Т. 1.— С. 101—102.

[13]Толочко П. П., Гупало К. М. Розкопки Києва у 1969—1970 рр. // Стародавній Київ. — К., 1975. — С. 7.

[14]Толочко П. П. Звіт про роботу Київської археологічної експедиції в 1969 р. // НА ІА НАНУ, ф. 1969/20. — С. 2, 3.

[15]Харламов В. А. Исследования каменной монументальной архитектуры Киева X—XIII вв. // Археологические исследования Киева 1978—1983 гг. — К., 1985. — С. 107 (рис. 1), 112, 113 (рис. 9).

[16]НА ІА НАНУ, ф. 20, № 47, с. 20 (фото 38), с. 25 (фото 69, 73). На фото на задньому плані помітна середня частина Андріївського узвозу. Можливо, цей же рів згадано в одному з щоденників розкопок 1937 р. (див.: Натансон Д. П. Щоденник № 2-3 розкопів на діл. № 2 експедиції ІІМК 1937 р. // Там само, ІІМК/К № 40 (ф. 20, № 54). — С. 1.

[17]Милеев Д. В. Раскопки..., дневник I: л. 49 (план з брусом ярусу № 3); л. 49об. — 50 (стратиграфія західної стінки кв. 18—19 з торцями ярусів 3 2, 3); л. 50об. — 51 (стратиграфія східної стінки кв. 19—18 з брусом ярусу № 3); л. 51об. (схема розташування торців ярусів —6 в західній стінці кв. 19); л. 52об. (стратиграфія східної стінки кв. 19 з ярусами II—X та 1—6); л. 53 (схема розташування торців ярусів I—X в поперечному розрізі кв. 19); л. 53об. (план розташування брусів на рівні VII ярусу).

[18]Милеев Д. В. Раскопки..., дневник I, л. 49.

[19]Там же, л. 52об.; Каргер М. К. К вопросу..., с. 62, рис. 9.

[20]Милеев Д. В. Раскопки..., дневник II, л. 116, 117об. — 118.

[21]Див.: Андрощук Ф. Скандинавские древности в социальной топографии древнего Киева // RUTHENICA. — К., 2004. — Т. III. — С. 13, рис. 1 на с. 12.

[22]ИАК. — Прибавл. к вып. — 48. — С. 118.

[23]Кучера М. П. Змиевые валы Среднего Поднепровья. — К., 1986. — С. 130—156.

[24]Там же. — С. 155—156.

[25]Поболь Л. Д. Новые данные о древнем Менеске (Минске) // Древности славян и Руси. — М., 1988. — С. 48.

[26]Вальта З. Дневник Киевской археологической экспедиции 1939 г. Усадьба Слюсаревского, участок № 2 // НА ІА НАНУ. — ІА/К № 49 (ф. 20, № 62). — С. 36, 42.

[27]Там же. — С. 43, 44, 54, 55.

[28]Голубев С. Т. Спорные вопросы о древней топографии Киева. — К., 1910. — С. 13.

[29]Толочко П. П. Історична топографія стародавнього Києва. — К., 1970. — С. 57; Килиевич С. Р. Детинец Киева IX — первой половины XIII веков. — К., 1982. — С. 48—49.

[30]Каргер М. К. Древний Киев. — Т. 1; Ф.О. Андрощук чомусь відніс цей комплекс до пражсько-корчакських старожитностей V—VII ст. (див.: Андрощук Ф. Указ. соч. — С. 13—14). Форми кераміки з цього житла (вінце з пальцевими вдавленнями, частина загладженого горщика з високою прямою шийкою і опуклим боком) і конструкція печі виразно вказують на "волинцевський" етап існування комплексу.

[31]Килиевич С. Р. Указ. соч. — С. 28, рис. 14 на с. 32; Кілієвич С. Р. Археологічні дослідження на Старокиївській горі 1958 р. // НА ІА НАНУ, ф. 1958/47.

[32]Андрощук Ф. Указ. соч. — С. 14—15.

[33]Толочко П. П. Древний Киев. — К., 1976. — С. 15.

[34]Брайчевский М. Ю. Когда и как возник Киев. — К., 1964. С. 77—84.

[35]Толочко П. П. Древний Киев, с. 15, 16, 18, 20.

[36]Толочко П. П. Історична топографія...— С. 63—64; Каргер М. К. Древний Киев. — Т. 1. — С. 220—226.

[37]ИАК. — Прибавление к вып. 32.— СПб., 1909. — С. 128—129; Вельмин С. П. Археологические изыскания в императорской археологической комиссии в 1908—1909 годах на территории Древнего Киева // ВИВ. — 1910. — №7—8. — С. 138.

[38]Милеев Д. В. Раскопки..., дневник III: л. 87об. (план поховання); л. 89 (план плями камери в кв. 28 на гл. 3,0 м); л. 95 (стратиграфія і розріз камери по південній стінці кв. 28).

[39]Там же. — л. 91об. — 92.

[40]Андрощук Ф., Панченко М., Ковалюх М. До передісторії спорудження Десятинної церкви (Хронологічний аналіз поховальних комплексів) // Церква Богородиці Десятинна в Києві. — К., 1996. — С. 43.

[41]Зоценко В. Скандинавские древности и топография Киева "дружинного периода" // RUTENICA. — К., 2003. — Т. II. — С. 28—30, 32, 34.

[42]Там же. — С. 28.

[43]Корзухина Г. Ф. Новые данные о раскопках В. В. Хвойко на усадьбе Петровского в Киеве // СА. — М., 1956. — Т. XXV. — С. 341.

[44]Зоценко В. Пропущенное погребение Киевского некрополя I раскопок 1970 г. // В печати.

[45]Зоценко В. Скандинавские...— С. 33—34.

[46]Андрощук Ф. Скандинавские...— С. 13—15.

[47]Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. — М., 2001. — Л. 15. — 15об. (стлб. 55—56).

[48]Там же. — л. 19об. — 20 (стлб. 65—67).

[49]Під час досліджень рову городища в 1912 р. в його нижній частині ("в глубоких слоях") був знайдений "скелет покойника великокняжеской эпохи с двумя наконечниками стрел в теле — одна в левом предплечье, другая в правом плече" (ИАК. — Прибавл. к вып. 48. — С. 118). На жаль, більше ніякої інформації про цю знахідку ми не маємо. Якщо це було поховання, то воно, безпе-

речно, належить до останнього етапу функціонування могильника, коли рів уже було засипано. Якщо ж це загиблий, що потрапив до ще існуючого рову, то чи не може ця знахідка бути пов'язана з подіями 969 р.? Оскільки кістяк, можливо, не втратив своєї анатомічної цільності (про що свідчать вказівки на конкретні місця враження стрілами), то виходить, що він майже одразу був засипаний у рові, адже в іншому випадку він піддався би руйнації від сил природи (водяні потоки) або від звірів.

[50]Толочко П. П. Древний Киев. — С. 21; он же: Древнерусский феодальный город. — К., 1989. – С. 21; Рыбаков Б. А. Город Кия // ВИ. — 1980. — № 5. — С. 42—45; Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII—XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. — К., 1999. — С. 144.

[51]Не виключено, що всередині нового укріплення поховання дозволялися лише для родичів раніше похованих на цьому могильнику. Саме в цей час (остання третина X ст.) за межами укріплень на Михайлівській горі з'являється новий могильник, який містив, в тому числі, й камерні поховання (Івакін Г., Козюба В. Нові поховання X—XI ст. Верхнього Києва (з розкопок Архітектурно-археологічної експедиції 1997—1999 рр.) // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII—XI ст. — Чернігів, 2003. — С. 38—50).

Колибенко О., Колибенко О.

ДО ПИТАННЯ ПРО ЧАС ВИНИКНЕННЯ ПЕРЕЯСЛАВЛЯ РУСЬКОГО

Переяславль Руський, як один з трьох (разом з Києвом та Черніговом) головних центрів Руської землі, відігравав значну роль в давньоруській історії. Широкі археологічні розкопки, проведені в другій половині XX ст. на його дитинці, "окольному місті" та передгороддях значно доповнили і розширили уявлення про його історичну топографію, що базувались на вивченні літописів. Однак, незважаючи на понад 160-річну історію археологічних досліджень Переяславля Руського, досі немає усталеної точки зору з приводу часу його виникнення[1]. Це тим більш дивно, враховуючи те, що вирішення даної проблеми вважав для себе першочерговим завданням практично кожен дослідник, що проводив розкопки в Переяславі, починаючи з Б. О. Рибакова. Ще В. А. Богусевич в 1953 р. у доповіді на VI науковій конференції ІА АН УРСР "Підсумки та завдання археологічного дослідження давньоруських міст на території Української РСР" зазначав, що для вирішення питання походження давнього Переяслава необхідні широкі розкопки[2]. А в "Основних проблемах розвитку археології в Українській РСР на 1959—1965 рр.", затверджених АН УРСР, у темі "Древньоруське місто" давалася пряма вказівка: "У першу чергу повинні розкопуватися Київ, Чернігів, Переяславль і Галич. Особлива увага має бути приділена розшукам найдавніших культурних шарів з метою висвітлення походження і найдавнішого періоду розвитку міст"[3]. Стосовно давнього Переяслава це завдання у повному обсязі досі не вирішено.

Дві основні існуючі точки зору на питання виникнення Переяславля Руського коротко можна сформулювати так:

1. Переяславль виник до початку X ст. як один з давніх слов'янських племінних центрів на основі одного доміського поселення чи гнізда ранніх родових поселень;

2. Переяславль заснований заходами київської великокнязівської влади у кінці X ст. (конкретно — Володимиром Святославичем у 992/993 р.) на необжитому раніше місці й відразу зі справжньою міською соціально-планувальною структурою.

Точка зору про виникнення Переяславля до початку X ст. переважає в працях дослідників, що використовували, в основному, писемні та топонімічні джерела. Спроби використати археологічні дані для датування виникнення Переяславля постійно створювали нову проблему: як узгодити літописні свідчення про Переяславль початку X ст. з реальними археологічними матеріалами з території міста, найдавніші з яких датуються кінцем X ст. Для розв'язання цієї проблеми частина істориків та археологів навіть висунула гіпотезу про перенесення міста у кінці X ст. з одного місця на інше, що базувалась на давніх повідомленнях О. І. Левшина та М. О. Максимовича, а також на начебто існуючому традиційному шляху розвитку ранніх міст Русі[4].

Літописна стаття 907 р. оповідає, що Візантія зобов'язується "даяти уклады на рускыа грады: первое на Киевъ, та же на Чернигов, на Переяславль..."[5]. Далі по тексту знову трапляється Переяславль, як і в першому випадку — також на третій позиції: "и тогда возмуть мѣсячное свое, – первое от города Киева, и паки ис Чернигова и ис Переаславля, и прочии гради"[6]. У статті 944 р. цю тезу практично повністю повторено[7]. Саме необхідність піднесення міста серед інших як "отчини" тодішнього великого київського князя Володимира Мономаха, а, можливо, й приготування до переходу на переяславську єпископську кафедру, стали, на нашу думку, причинами включення редактором (ігуменом Видубицького монастиря Сильвестром) назви Переяславля до тексту договору 907 р. З цього приводу Б. Д. Греков зазначав, що "Сильвестр упорався зі своїм завданням, тобто правильно зрозумів вимогу моменту"[8].

Стаття 992 р. оповідає про битву з печенігами, що відбулася після повернення князя Во-

© Колибенко О., Колибенко О., 2004

лодимира Святославича з хорватської війни[9]. Дана стаття містить у собі реальний історичний факт закладин міста. Вже у кінці великої статті 988 р. описано низку заходів великокнязівської влади по заснуванню нових міст[10]. Фактично в цій статті наведено план укріплення південного та південно-східного кордонів держави, який не міг бути виконаний за одне літо.

У такому джерелі як "Пам'ять і похвала Володимиру Іакова Мніха" дається пряма вказівка на час заснування Переяславля — "на пятое лето" після хрещення[11]. Навіть дослідники, що критично відносяться до названого джерела, визнають наявність у ньому не тільки текстового ядра XI ст., але й більш давніх складових[12].

Зовнішньополітична діяльність Володимира Святославича у 80—90-х рр. X ст., ряд вдалих походів, розумна переселенська політика давали значну кількість робочої сили, необхідної для спорудження деревоземляних укріплень новозбудованих міст. Очевидно, до цього ж часу (988-992 рр.) слід віднести й спорудження щонайменше двох ліній переяславських "Змійових" валів — "Великого" та "Малого"[13]. За задумом Володимира Святославича нове велике і добре укріплене місто Переяславль мало стати головною ланкою, центром південно-східного вузла оборони кордонів держави.

Аналіз дев'ятого розділу праці Костянтина Порфірогенета "Про управління імперією", на думку сучасних дослідників, вказує на одного з інформаторів Костянтина — можливо, одного з керівників конвою, що забезпечував повернення візантійського посольства з Києва до Константинополя[14]. Текст укладеного в результаті цих переговорів договору 944 р. містить назви лише трьох міст Русі: Києва, Чернігова та Переяславля[15]. Текст же дев'ятого розділу праці Костянтина, написаний сучасником описуваних подій, який мав добрих інформаторів — подає нам назви семи руських міст[16]. Всі ці міста — Новгород, Смоленськ, Любеч, Чернігів, Вишгород, Київ та Витичів — лежали на транс'європейському торговому шляху чи в безпосередній близькості від нього. До таких міст, якби він існував у той час, мав належати і Переяславль.

Переяславль згадується у різних списках єпархій XII ст., що підпорядковувались константинопольському патріархату. Можливо, на час заснування єпископської кафедри у Переяславлі (а опосередковано — й самого міста) вказує місце Переяславля у таких списках. Для Візантії був характерним порядок переліку кафедр не за їх значенням чи авторитетом, а за часом їх утворення, реєстрації. Оскільки певний період у Переяславлі Руському функціонувала митрополія ("Преслава на Русі"), то вона теж зафіксована у таких списках й розміщена в проміжку між митрополією в місті Русіон (заснована між 1068 та 1082 рр.) і митрополією Лакедемон (заснована між 1081 та 1082 рр.). На думку Д. Г. Хрустальова, переяславську митрополію було засновано в період між 1073 та 1076 рр.[17] У переліку єпархій "Великої Росії" середини XII ст. Переяславль розміщений після Білгорода, Новгорода, Чернігова, Полоцька, Володимира (Волинського), але перед Суздалем, Туровим, Каневом, Смоленськом та Галичем[18]. Власну єпископську кафедру Переяславль отримав, очевидно, ще на початку XI ст., можливо цей момент фіксує в літопису згадка про побудову мурованої церкви Воздвиження Чесного Хреста Господня у 1008 р.[19]

Скандинавські, західноєвропейські та східні джерела X—XII ст. не знають такого міста як Переяславль[20].

Важливим джерелом для вирішення питання про час виникнення Переяславля Руського є матеріали археологічних досліджень [21]. Завдання віднайти "археологічний еквівалент" Переяславля часів договорів Русі з греками, тобто, першої половини — середини X ст., або ж, за висловом Б. О. Рибакова, "первісне поселення, що стало основою Переяславля великокнязівської епохи" [22], досі залишається в силі. Оскільки територія дитинця Переяславля, незважаючи на численні розкопи, шурфи, розвідкові траншеї та котловани, досі не дала жодного уламка давньоруської кераміки, давнішої за кінець X ст., з'явилась думка про можливість локалізації цього "ембріона" на території менш дослідженого й більшого за площею "окольного міста"

Під час рятівних археологічних досліджень 2000 р. на території південно-східної частини "окольного міста" Переяславля (вул. Московська) співробітниками НІЕЗ "Переяслав" було досліджено залишки заглибленої житлової споруди, у заповненні якої виявлено численні уламки кераміки (близько 200 фрагментів від 40 посудин), кілька виробів із заліза, уламок кам'яного точила, кілька шиферних пряслиць, астра-

гал з наскрізним отвором та натільний бронзовий хрестик. Автори досліджень датували частину виявленої в житлі кераміки першою половиною — серединою X ст., а період функціонування житла визначили як першу половину X — початок XI ст. Проведена робота дала їм основу для "більш впевненого виділення кераміки цього періоду з інших об'єктів, що досліджувалися"[23]. Завдяки цьому серед керамічних матеріалів з господарської ями у котловані по вул. Сковороди, 75 (розкопки 1999 р.), у північній частині "окольного міста", було атрибутовано горщики середини — кінця X ст. В результаті зроблено висновок про "постійну заселеність території посаду Переяслава протягом усього X ст., як і те, що він сформувався ще до спорудження дитинця в кінці X ст."[24]

Однак, уважне вивчення вищенаведених матеріалів досліджень 1999-2000 рр., на нашу думку, не дає підстав для такого безапеляційного висновку. Не коментуючи факт виявлення "найдавнішої на Переяславщині знахідки предмету християнського культу", все ж зазначимо, що подібні натільні хрестики, як правило, датуються 20—50 рр. XI ст., тобто, його другою чвертю, але ніяк не його початком[25]. Маловірогідним є також безперервне функціонування заглибленого житла від початку X ст. (задовго до побудови дитинця) до початку XI ст., тобто, протягом століття. Використання виробів з пірофілітового сланцю (шиферних пряслиць) на такій досить віддаленій від Овруча території задовго до початку масового кам'яного будівництва також видається сумнівним. Найдавніша кераміка, виявлена у заповненні житла на вул. Московській, датується за аналогіями з керамічними комплексами городища біля с. Заріччя рубежем X та XI ст.[26] Кераміка ж з ями по вул. Сковороди взагалі є типовою для більшої частини території "окольного міста" й датується першою половиною — серединою XI ст., що підтверджує факт практично одночасного заселення як території дитинця, так і території посаду (майбутнього "окольного міста") у кінці X — першій половині XI ст. Принагідно зазначимо, що матеріали досліджень передгородь Переяславля Руського також підтверджують факт їх заселення вже на рубежі X—XI ст.[27]

Проблема виникнення Переяславля Руського перебуває у тісному зв'язку з питанням походження назви міста. Для давньоруських літописів характерним є вживання назви міста у традиційній книжній формі — Переяславль. Присвійний суфікс -jь начебто вказує на антропонімну основу топоніма, тобто назва має означати "місто Переяслава"[28]. На нашу думку, ця назва виникла не на місцевій основі, а була перенесена сюди у сформованому вигляді з території Болгарії. Дослідники відзначали можливість такого переносу, враховуючи повну тотожність назв Переяславль та Преслав (східнослов'янське перевідповідає південнослов'янському пре-)[29].

Можливість перенесення південнослов'янського топоніму Преслав на територію Середньої Наддніпрянщини була найбільш реальною у періоди найтісніших руско-болгарських стосунків. Перший з таких періодів належить до 968—971 рр., тобто часу походів Святослава Ігоревича на Дунай. Візантійський автор другої половини X ст. Лев Диякон — сучасник Святослава — досить детально описав події 968—971 рр. і неодноразово згадує у контексті руско-болгарських та руско-візантійських відносин лише Преслав Великий — міцну фортецю, значний центр ремесла і торгівлі, другу столицю Болгарії[30]. Руське літописання, описуючи ті ж події, називає не Преслав, а Переяславець (Малий Преслав). Проблема точної локалізації цього міста досі залишається невирішеною. На думку Л. Є. Махновця це місто розташовувалось на правому березі пониззя Дунаю, за 7 км на захід від сучасного с. Сарай та за 18 км на північний схід від м. Хиршови, повіт Констанца (Румунія)[31]. В. Б. Перхавко розміщує Переяславець біля сучасного с. Нуферу (колишнє с. Пріслава) на правому березі Георгіївського рукава Дунаю, за 8—10 км на південний схід від румунського м. Тулча[32]. До цієї ж локалізації схиляється й Є. Шинаков, що, як і В. Б. Перхавко, бачить під літописним Переяславцем поєднання обох Преславів — Великого і Малого[33]. Дійсно, досить дивно, що столиця Болгарії Великий Преслав у руському літописі не згадується взагалі, а менш значне місто — Малий Преслав — згадується шість разів[34]. Є підстави вважати точнішою прив'язку більшості подій до Преслава Великого.

Після останньої програної битви під Доростолом Святослав мусив укласти мирний договір з імператором Цимісхієм та повернутися в Русь, однак, це не була капітуляція[35]. Він вивів з собою значну кількість болгар з числа меш-

канців захоплених ним міст, які підтримували його у боротьбі проти Візантії. Загибель самого Святослава на дніпровських порогах від рук печенігів зовсім не означала загибелі усього його війська та обозу. Приведені в Русь у 972 р. болгари й могли перенести з собою назву свого міста — колишньої столиці Болгарії, перейменованої Іоанном Цимісхієм у 971 р. в Іоаннополь.

Другий хронологічний період, в якому ойконім Преслав міг бути перенесений з території Болгарії в Русь — це 985—992 рр. Він пов'язується вже з діяльністю Володимира Святославича, першою зовнішньополітичною акцією якого руський літопис називає похід на болгар "в лодьях" у 985 р.[36] У другій половині 80-х — на початку 90-х рр. Візантія як ніколи потребувала військової допомоги русів як проти болгар, так і проти численних "апостасій" — бунтів високопоставлених вельмож [37]. Взяття Володимиром Херсона (Корсуня), слід розглядати як захоплення міста, що відійшло від імператора Василія II. У руслі союзницьких стосунків перебувають і такі події, як прийняття Руссю християнства у формі православ'я з Візантії та династичне одруження Володимира Святославича на сестрі Василія II Анні.

Хронологія подій 986—992 рр. за джерелами схематично виглядає так: 986 року відбулася жорстока поразка Візантії від болгар поблизу м. Тралиця (сучасна Софія). У 987 р. почалася "апостасія" магістра Варди Фоки. У 988 р. Русь прийняла християнство з Візантії, відбулося одруження Володимира на сестрі Василія II Анні, здійснено будівництво Володимиром "городів" по Десні, Остру, Трубежу, Сулі та Стугні, а також переселено великі маси населення з різних земель у новозбудовані міста. У 989 р. руські дружини приймають активну участь у придушенні повстання Варди Фоки, а болгари захоплюють міцну фортецю Верія. У 991 р. закладено Білгород, Візантія добивається важливої перемоги над болгарами і захоплює в полон царя болгар Романа. У 992 р. відбувається похід Володимира на хорватів та закладення Переяславля Руського.

Отже, характер греко-русько-болгарських стосунків 985—992 рр. дозволяє вбачати оптимальні умови для перенесення топоніму "Преслав" з Болгарії саме в цей період. Використання захопленого в результаті походів населення для будівництва нових міст і оборонних ліній, заселення ним прикордонних земель було звичним явищем у ранньому середньовіччі.

На болгарській версії походження назви "Переяслав" слід зупинитись детальніше. У XII—XIII ст. у слов'янському світі існувало п'ять міст, що мали дуже схожу (у сприйнятті слов'ян — однакову) назву — Переяслав (Преслав). Найдавніше з цих міст — Преслав Великий — вперше згадується під 894 р. у праці Костянтина Багрянородного. У офіційних документах константинопольського патріархату воно називалось Мегалі Преслава (Великий Преслав), а наше місто — Росіас Преслава (Руський Преслав)[38]. Ще одне місто — Малий Преслав (Переяславець руських літописів) згадується в літописах під 967 роком[39]. Наступні два міста — Переяславль Рязанський (сучасне місто Рязань, обласний центр РФ) та Переяславль Заліський (сучасний Переславль Залєський, районний центр Ярославської області РФ) були засновані у середині XII ст. вихідцями з Переяславля Руського, про що свідчить ціла низка інших назв[40].

Сучасні болгарські дослідники (академік І. Дуйчев, І. Йорданов) на основі вивчення візантійських хронік, слов'янських рукописів, латинських та арабських джерел, печаток та різних написів дійшли висновку, що спочатку, у IX—X ст., місто Преслав називалось "Преславен град", тобто, "Преславне місто". Лише в XI ст. в джерелах його почали називати "Великий град Преслав" [41]. Нагадаємо, що в кінці X ст. виникає наше місто, що має, з точки зору болгар і греків, таку ж назву. Щоб не плутати ці два міста до їх назв у церковних документах і хроніках приєднують додаткові частини (ойконімічні розрізнювачі) — відповідно, Великий та Руський. Отже, в основі назви Переяслав лежить корінь "слав" (слава), а сама назва означає не що інше, як "преславне місто" В народній свідомості як болгар, так і наших предків це чітко усвідомлювалось ще з часу виникнення цих міст.

Аналіз наявних джерел дозволяє зробити кілька основних висновків. Перш за все, археологічно не підтверджується існування міста Переяславля Руського раніше кінця X ст. Відсутні також сліди будь-яких доміських поселень IX — першої половини X ст. на території майбутнього міста. Походження назви міста прямо пов'язується з русько-болгарськими взаєминами останньої чверті X ст. Заснування Переяславля здійснювалось заходами дер-

жавної влади у кінці X ст. як складова частина процесу активної колонізації регіону та укріплення південно-східних кордонів Русі.

Отже, наявні на даний час джерела дозволяють визнати найбільш реальною датою заснування Переяславля Руського 992/993 рік.

---

[1]Дубов И. В. Три Переяславля (исторические судьбы: общее и особенное) // Історія Русі-України (історико-археологічний збірник). — К., 1998. — С. 103—110; Колибенко О. В. Про походження Переяславля Руського // Археологія. — 1999. — № 1. — С. 47—59; Куза А. В. Важнейшие города Руси // Древняя Русь. Город, замок, село. — М., 1985. — С. 66—94.

[2]Богусевич В. А. Итоги и задачи археологического изучения древнерусских городов на территории Украинской ССР // Доклады VI научной конференции Института археологии. — К., 1953. — С. 102.

[3]Основні проблеми розвитку археології в Українській РСР на 1959—1965 рр. – К., 1959. — С. 35.

[4]Кучера М. П. До питання про давньоруське місто Устя на р. Трубіж // Археологія. — 1968. — Т. 21. — С. 244—249; Левшин А. И. Письма из Малороссии. — Харьков, 1816. — С. 51—53; Максимович М. А. Об издании Несторовой летописи и о городе Устье // Собрание сочинений. — К., 1877. — Т. 2. — С. 354—355.

[5]Повесть временных лет. — М.—Л., 1950. — Ч. 1.— С. 24.

[6]Там же. — С.25.

[7]Там же. — С.36.

[8]Греков Б. Д. Киевская Русь. — М., 1953. — С. 18.

[9]Повесть временных лет. — С. 84.

[10]Там же. — С. 83.

[11]Кузьмин А. Г. Русские летописи как источник по истории древней Руси. — Рязань, 1969. — С. 231.

[12]Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX—XII вв. — М., 2001. — С. 436.

[13]Роздобудько М. В., Тетеря Д. А. Матеріали до датування переяславських "змійових" валів // Археологія. — 1997. — № 3. — С. 139—140.

[14]Константин Багрянородный. Об управлении империей. — М., 1991. — С. 293.

[15]Повесть временных лет. — С. 36.

[16]Константин Багрянородный. Об управлении империей. — С. 45—47.

[17]Хрусталев Д. Г. Разыскания о Ефреме Переяславском. — СПб., 2002. — С. 35, 39.

[18]Бибиков М. В. Византийские источники по истории Руси, народов Северного Причерноморья и Северного Кавказа (XII-XIII вв.) // Древнейшие государства на территории СССР, 1980. — М., 1981. — С. 62.

[19]Никоновская летопись // ПСРЛ. — СПб., 1862. — Т. 9. — С. 69.

[20]Джаксон Т. Н. Исландские королевские саги как источник по истории Древней Руси и ее соседей. X—XIII вв. // Древнейшие государства на территории СССР, 1988—1989. — М., 1991. — С. 145—155; Матузова В. И. Английские средневековые источники. IX—XIII вв. — М., 1979. — С. 50; Новосельцев А. П. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI—IX вв. // Древнерусское государство и его международное значение. — М., 1965. — С. 397—418.

[21]Колибенко О. В. Про походження Переяславля Руського. — С. 47—59.

[22]Рыбаков Б. А. Отчет о раскопках 1945 года в Переяславле-Хмельницком // НА ИА НАНУ. — 1945/10. — С. 2.

[23]Бузян Г. М., Роздобудько М. В., Тетеря Д. А., Товкайло М. Т. Матеріали X ст. території посаду Переяславля Руського // Археологічний літопис Лівобережної України. — 2001. — №2. — С. 57—59.

[24]Там само. — С. 60.

[25]Там само. — С. 60, рис. 4, 1; Седова М. В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X—XV вв.). — М., 1981. — С. 50—51, рис.16, 3.

[26]Бузян Г. М., Роздобудько М. В., Тетеря Д. А., Товкайло М. Т. Матеріали X ст. — С.59, рис. 2; Петрашенко В. О. Хронологія та походження середньодніпровської кружальної кераміки VIII — початку XI ст. // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII—X ст. (матеріали Міжнародного польового археологічного семінару). — Чернігів, 2003. — С. 132, рис. 4 Б.

[27]Колибенко О. В. Про чисельність населення Переяславля Руського (спроба реконструкції) // RUTHENICA. — 2002. — Т. 1. — С. 171—173; Колибенко О. В. Розвиток містобудівельної структури Переяславля Руського у світлі археологічних досліджень // Вісник Київського університету. — 1998. — Вип. 40. — С. 18—20.

[28]Нерознак В. П. Названия древнерусских городов. — М., 1983. — С. 133—135.

[29]Коринный Н. Н. Переяславская земля. X — первая половина XIII вв. — К., 1992. — С. 248.

[30]Лев Диакон. История. — М., 1988. — С. 69—73, 124—126.

[31]Махновець Л. Є. Літопис Руський. — К., 1989. — С. 563.

[32]Перхавко В. Б. Летописный Переяславец на Дунае // Древнейшие государства Восточной Европы, 1992—1993. — М., 1995. — С. 170—171.

[33]Шинаков Е. А. Образование древнерусского государства: Сравнительно-исторический аспект. — Брянск, 2002. — С. 215.

[34]Перхавко В. Б. Летописный Переяславец на Дунае. — С. 169.

[35]Лев Диакон. История. — С. 213—215.

[36]Повесть временных лет. — С. 59.

[37]Назаренко А. В. Древняя Русь. — С. 424—434.

[38]Колибенко О. В. Придунав'я і Переяславщина: історико-археологічні та топонімічні паралелі // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. — Ізмаїл, 2000. — Вип. 9. — С. 16—18.

[39]Повесть временных лет. — С. 47.

[40]Колибенко О. В. Про походження Переяславля Руського. — С. 52.

[41]Йорданов И. Името на Преслав в писмените източници // Плиска-Преслав. — 1995. — Т. 7. — С. 71—80.

Комар А. В., Сухобоков О. В.

ГОРОДИЩЕ «МОНАСТЫРИЩЕ» И ДРЕВНЕРУССКИЙ РОМЕН: ПРОБЛЕМА ПРИЕМСТВЕННОСТИ

Процессы взаимодействия и интеграции культуры восточнославянских племен и общегосударственной культуры Древней Руси остаются актуальной проблемой уже более двух веков. Их тесная связь с целым комплексом других важнейших вопросов: социально-политического развития славянских племен накануне образования Руси, генезиса институтов власти древнерусского государства и происхождения древнерусских городов, подталкивает исследователей создавать модели, различающиеся как в деталях, так и в наиболее принципиальных положениях. В последние годы наметилась и очевидная тенденция отказа от моделирования в рамках всего восточнославянского ареала с акцентом на рассмотрение локальных особенностей развития разных племенных групп.

Место северян здесь не просто особое — пожалуй, ни одному другому племени не отводятся исследователями столь различные роли: от одного из создателей древнерусской культуры (Б. А. Рыбаков, П. Н. Третьяков, В. В. Седов и др.) до племенной группы, разгромленной и полностью вытесненной со своих земель в противостоянии с Русью (А. В. Григорьев). Соответственно, отличается и оценка участия северян в формировании древнерусских городов Днепровского Левобережья: от концепции эволюции роменских поселений в города до идеи об основании древнерусских городов на северянских «пепелищах».

Опасность возведения «частных случаев» в разряд закономерностей здесь не менее высока, чем распространение «общих закономерностей» и на «частные случаи». Следовательно, любой анализ должен полагаться на максимально полную картину, состоящую как из общей статистики, так и детального исследования истории отдельных городов, степень изученности которых, собственно, и определяет достоверность любой статистики. Как уже многократно подчёркивалось, именно исследование «малых градов» и даёт ключ к пониманию происхождения и функций древнерусского города. К сожалению, новая информация по последним накапливается очень медленно, в основном в силу уничтожения ранних слоёв поздней и современной застройкой, не говоря уже об элементарном отсутствии финансирования археологических исследований. Поэтому значение каждого нового исследованного памятника трудно переоценить.

Открытое и раскопанное Н. Е. Макаренко ещё в 1901—1924 гг. городище в урочище „Монастырище" г. Ромны[1] стало эпонимным и на долгое время эталонным памятником культуры северян. Но со временем, методика раскопок, фиксации и публикации материалов изменилась, и значение памятника постепенно упало, уступив «первенство» новооткрытым и соответственно лучше введённым в научный оборот. Возвратить «Монастырище» в разряд полноценных археологических источников позволили новые раскопки, произведённые на городище в 1999 г. авторами настоящей статьи[2]. На городище был исследован вал (разрез № 1 площадью 44 м^2) и северо-восточная часть площадки (раскоп № 1 площадью 172 м^2) (Рис. 1, 3).

Городище занимает небольшой мыс на северо-восточной окраине современного г. Ромны, высотой 3—5 м над уровнем поймы р. Ромен (Рис. 1). Пойменное расположение городища — явление современное, поскольку до изменения русла реки она огибала мыс непосредственно, и отмеченный Н. Е. Макаренко ров с западной стороны заполнялся водой в древности естественным образом. Судя по наличию на мысе находок ямочно-гребенчатой, сосницкой, срубной, чернолесской, скифской и киевско-черняховской культур, это было самое удобное место для поселения в округе современного г. Ромны, поэтому его выбор северянами не случаен. Площадка городища размерами 67 х 48 м понижается в направлении с запада на восток и с

© Комар А. В., Сухобоков О. В., 2004

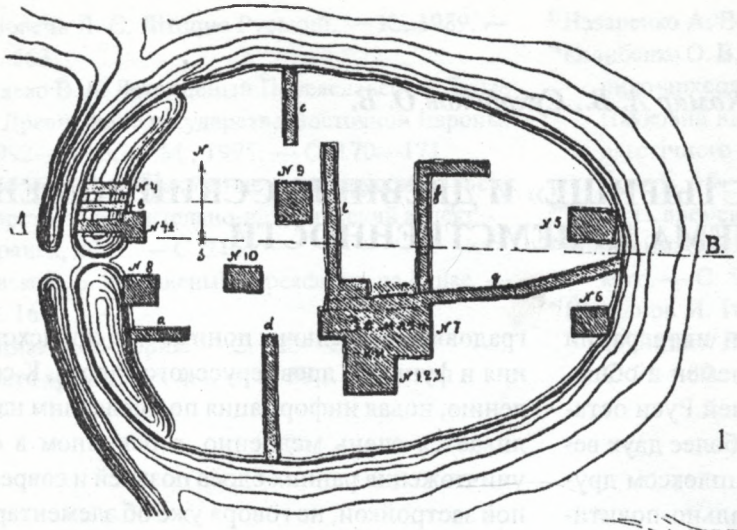

1

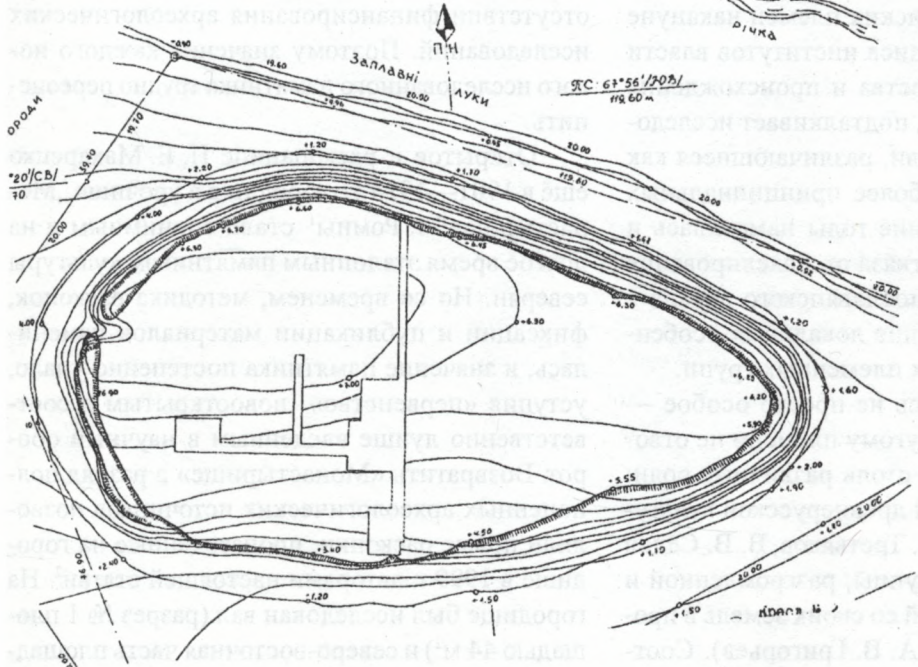

2

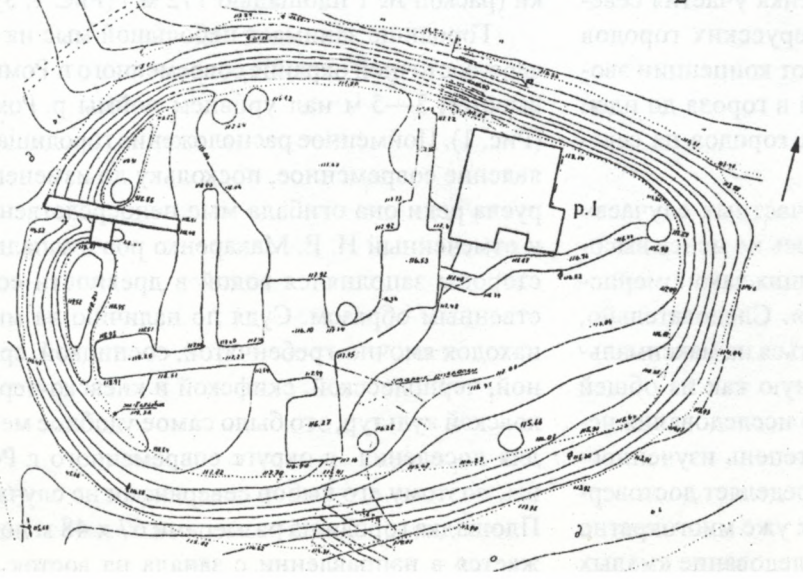

3

Рис.1 — Планы городища «Монастырище»:
1 — план 1906 г.;
2 — план 1924 г.;
3 — план 1999 г.

севера на юг. На ней хорошо видны котлованы незасыпанных раскопов Н. Е. Макаренка 1924 г. (Рис. 1, 3), вторично использованные во время 2-й мировой войны. В наиболее высокой западной части городища сооружён вал шириной 7—8 м по центру и до 4 м по краям, возвышающийся в настоящее время над уровнем городища на высоту до 1 м; а с северной стороны наблюдается эскарп. Никаких следов оборонительных сооружений с восточной и южной сторон городища не обнаружено.

Исследование вала Н. Е. Макаренко проводил дважды: в 1901 г. северную часть вала перерезала траншея b, а в 1906 г. — траншеи 4 и 4b (Рис.1, 1). Их результаты показались сомнительными А. В. Григорьеву[3], хотя выводы Н. Е. Макаренка во многом подтвердились нашими исследованиями. Разрез вала размерами 2 х 17 м был заложен на участке вала, вплотную примыкающего к «въезду» (Рис.1, 3) и траншее 4b 1906 г., Т-образный выступ которой даже попал в разрез. По длине разрез захватывал собственно вал и 6 м площадки городища. К сожалению, продолжить разрез на ров в летнее время не удалось из-за занятости участка огородами, а осенью этому воспрепятствовал высокий уровень грунтовых вод (0,6 м от поверхности), подтвердив, в то же время, предположение о постоянном заполнении рва водой в древности.

Процесс сооружения вала и его конструкцию в целом удалось реконструировать. Вал располагался на изначально наклонном крае западного склона мыса (Рис. 2, 1). Материк в виде светлой глины (VI) зафиксирован на уровне 3,7 м от ноля (верх вала), выше залегал слой светлого суглинка толщиной 0,55—0,7 м без включений культурных остатков (X), а над ним — слой более гумусированного суглинка толщиной 0,25—0,4 м, также без включений (IX). Слой IX фиксирует древнюю поверхность мыса, над которой залегает чёрный слой VIII интенсивно гумусированного грунта с включением костей, мелких фрагментов сосницкой, скифской, черняховской и роменской керамики мощностью 0,6—0,7 м. На этом уровне обнаружены два объекта, заполненные слоем VIII. Объект № 1 (Рис. 2, 2) перерезан под небольшим углом, располагался в 1,8—2,5 м восточнее центра вала; шириной 1,3 м и углублён в древнюю поверхность на 1,5 м; в заполенении найдены мелкие фрагменты роменской керамики. Объект № 2 расположен на 3,7 м восточнее и продолжался под восточную стенку разреза; прослежен на ширину 1,4 м, углублён на 1 м. В верхних слоях заполнения найдены крупные фрагменты скифской и роменской посуды, в нижних слоях — только мелкие фрагменты роменской. Н. Е. Макаренко захватил часть объекта № 2 углом траншеи 4b, не став прокапывать глубже, и предположил, что это угол землянки[4] Но стенки и дно обоих объектов неровные, поэтому без полного раскрытия о их назначении судить трудно.

Принципиальное значение обоих объектов, а также слоя VIII, в который они впущены, состоит в том, что они отображают этап существования роменского поселения ещё до сооружения вала. Сам слой VIII, впрочем, не был накоплен под валом, а появился на этом участке вследствие одномоментной нивелировки поверхности. Об этом свидетельствуют обнаруженные в нём на гл. 2,5 м от ноля деревянные плахи, исследованные благодаря прирезкам на длину 5,5 м (Рис. 2, 2). Плахи шириной 35—60 см и толщиной 8—15 см лежали в один-два ряда под западным краем насыпи вала. Сохранность дерева прямо пропорциональна глубине его залегания от современной поверхности: хуже всего в районе «въезда», лучше всего — под максимальной высотой вала. Нижняя сторона плах ровная, верхняя — слегка округлая. На крайней к востоку плахе сохранились поперечные запилы, отражающие процесс изготовления: запиливание бревна с дальнейшим обтёсыванием топором. Конструктивное значение плах, несомненно, состояло в предотвращении просадки насыпного слоя VIII (в этой части слой довольно сыпучего) под внешним краем вала.

На полученной при помощи слоя VIII ровной поверхности (на уровне 2,1 м от ноля) возвели насыпь (Рис. 2, 1). Сама насыпь имела довольно пеструю стратиграфию, которая, конечно же, гораздо сложнее опубликованного Н. Е. Макаренко профиля[5] Впрочем, разница заметна даже между двумя стенками нашего разреза, расположенными всего в 2 м друг от друга. В западной части насыпи слой VIII перекрыт выкидами суглинков X и IX, различающимися оттенками в зависимости от глубины первоначального залегания (слои VII, XI). Выше они были перекрыты выкидом материковой глины (слой VIa). Восточная часть насыпи гораздо

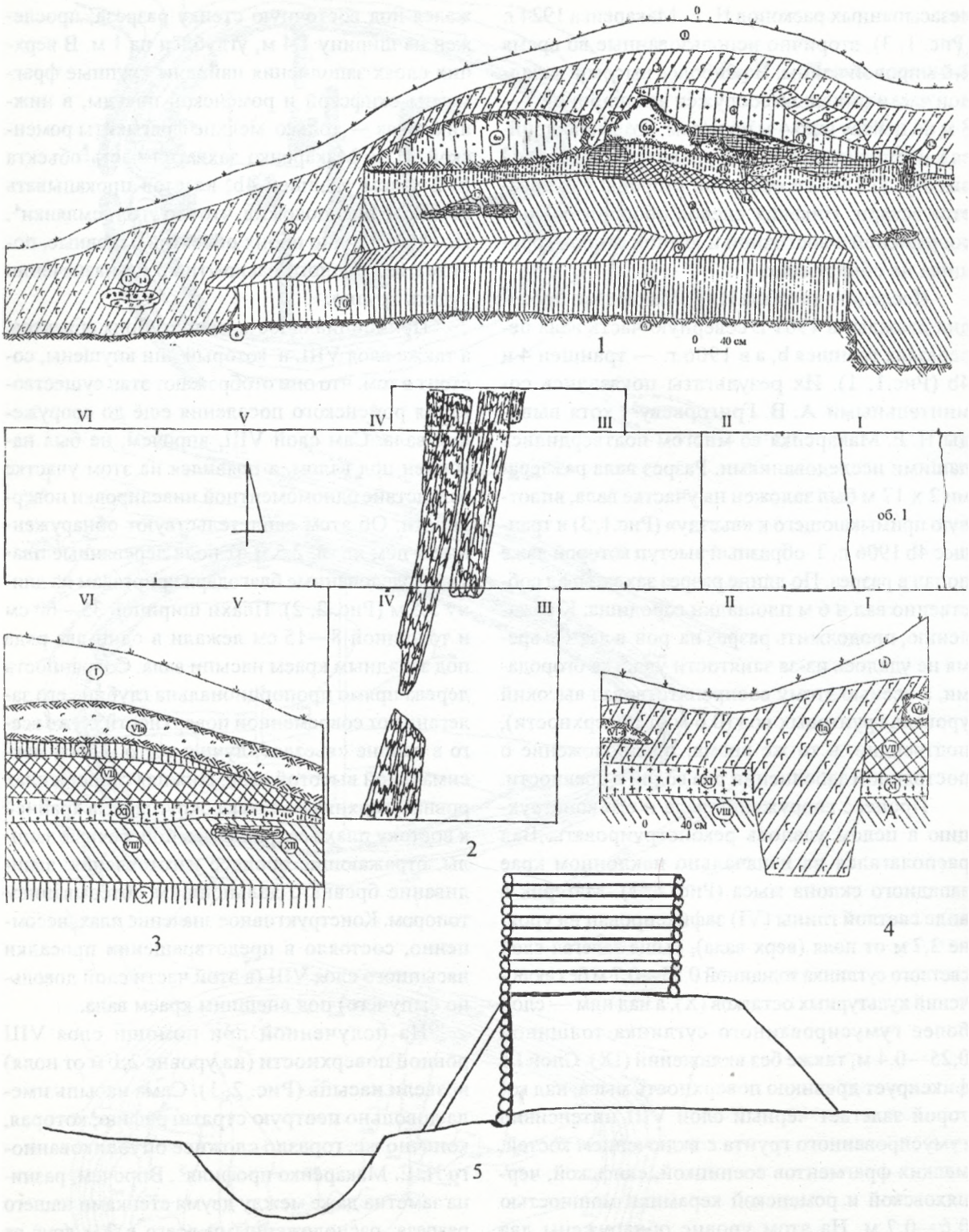

Рис. 2 — Разрез вала: 1, 2 — профиль северной стенки и план разреза № 1 в кв. I—VI; 3 — профиль южной стенки прирезки № 1; 4 — профиль восточной стенки прирезки № 1 (разрез "въезда"); 5 — вариант реконструкции укреплений.

сложнее, поскольку в этой части наблюдается смешение различных по консистенции слоёв культурного происхождения. Тёмно-серый золистый слой V с включением угольков и культурных остатков перекрывал слой XI и сам был перекрыт пятном печины со сплошной прослойкой угольков мощностью от 0,02 до 0,3 м, над которыми насыпан слой IV, ещё интенсивнее насыщенный культурными остатками, чем слой V. Между слоями и над ними наблюдались отдельные выкиды суглинка и глины (слой III). Наконец, сверху вся насыпь перекрывалась тёмно-серым слоем II, идентичным культурному слою площадки городища (мощность в центральной части 0,9—1 м), и дерновым слоем мощностью 0,15—0,2 м (слой I).

Вывод Н. Е. Макаренко о процессе сооружения насыпи был совершенно верен — её одновременно насыпали землёй, полученной при копании рва, и культурным слоем, приносимым с площадки городища. Судя по довольно небольшим размерам «порций» земли, делалось это ограниченным коллективом жителей городища. Особого внимания заслуживает культурный слой, использованный для строительства вала. Несмотря на наличие в нём отдельных фрагментов керамики сосницкой, срубной, скифской и черняховской культур (в общем 12 фр.) (Рис. 3, 1—8), слой сформировался в основном в позднероменское время (220 фр. керамики) (Рис. 3, 9—16, 18—23), о чём также свидетельствуют 3 фр. стенок древнерусских гончарных сосудов (Рис. 3, 17). Скорее всего, для строительства насыпи население городища провело полное снятие слоя в центральной части площадки. К этому выводу подталкивает и полное отсутствие какого-либо нероменского слоя на городище в раскопе № 1, 1999 г., где присутствовали материалы всё тех же сосницкой, срубной, чернолесской, скифской, черняховской культур, даже кость мамонта, но все исключительно в переотложенном состоянии. Т. е. поверхность площадки выровнялась не вследствие естественного накопления культурного слоя под валом, как предполагал Н. Е. Макаренко, а наоборот, вследствие единовременного снятия слоя на площадке с целью нивелировки поверхности под насыпку вала.

Несмотря на послойное снятие грунта, следов деревянных конструкций в верхней части вала не обнаружено. Единственный столбик диаметром 0,16 м пойман в стратиграфии уже фактически за валом (Рис. 2,1), на площадке городища. Зато на северном профиле разреза зафиксирована резкая вертикальная граница слоя VIII, совпадающая с краем насыпи. Сразу за ней на древней поверхности обнаружен ровик шириной 0,35—0,4 м, гл. 0,25 м. Скорее всего, в нём располагалась бревенчатая стена, укрепляющая вал с внешней стороны. После её распада началось сползание насыпи в сторону рва. Сам ров начинался не прямо за валом — здесь наблюдался наклонный участок шириной ок. 2 м, что подтверждает информацию Н. Е. Макаренка о промежутке между рвом и валом размером в 1 сажень. Ров, как указывалось, сейчас снивелирован, но в 1906 г. он достигал более 4 м шириной (2 сажени) и ок. 1,4 м глубиной (2 аршина).

Прирезка разреза с целью исследовать назначение деревянных конструкций одновременно позволила установить происхождение современного въезда на городище, образованного вследствие искусственного перерезания роменского вала. Стратиграфия насыпи вала как к северу, так и к югу от «въезда» оказалась одинаковой (Рис. 2, 3), но слой нивелировки поверхности VIII, залегающий по центру «въезда» практически непосредственно под дёрном, именно на этом участке не только не носил малейших следов утрамбованности, но и наоборот, оказался наиболее сыпучим. При зачистке восточной стенки прирезки, слой II неожиданно сменился похожим по цвету, но всё же отличающимся более ровным серым цветом и равномерной насыщенностью мелкими угольками слоем IIa (Рис. 2, 4). Подобное заполнение характерно для объектов XVII—XVIII вв., а 2 фр. гончарных сосудов этого времени действительно были обнаружены в слое при зачистке. Объект, перерезающий вал, начинался на границе восточной стенки прирезки, прослеживался на всю её глубину и продолжался ниже. Ширину верхней части объекта установить не удалось, поскольку слой II, оползший с вала, полностью сливался с заполнением объекта на его краях. По разрезу в нижней части объект напоминает траншею шириной ок. 1 м, но разведочных траншей Н. Е. Макаренка на данном участке быть не должно. Отметим, что пятно печины с керамикой XVII—XVIII вв. обнаружено также ниже вала при зачистке северной стенки

разреза. Скорее всего, современный въезд действительно образовался в это время либо вследствие сооружения позднего объекта, либо же путём намеренного разрезания вала для создания въезда на городище в целях его хозяйственного использования. В древности же через ров просто перебрасывался мостик, а вход на городище находился с южной стороны.

Итак, укрепления возникли на «Монастырище» лишь в поздний период существования роменского поселения. Наличие в слое вала тонкостенной древнерусской гончарной керамики, как и находка в нём шиферного пряслица (траншея 4b 1906 г.), прозрачно указывают, что это произошло не ранее 2-й пол. X в. Постройка вала сопровождалась серьёзной перепланировкой поселения и явно была связана с нерядовыми событиями. Финальный вид городища отражал главный принцип славянской фортификации — максимальное использование защитных свойств местности. С восточной и южной стороны мыса, где городище вплотную омывалось рекой, никаких укреплений не было. С северной стороны, где располагались плавни, склон мыса подрезали эскарпом, но, впрочем, защита это была откровенно слабая, поскольку даже частокола по краю городища не было. И лишь напольную часть укрепили валом и рвом, соединявшим плавни с руслом реки и создававшим водную преграду.

Внешнюю сторону вала укрепили бревенчатой стеной высотой как минимум 3 м. Реконструкция роменских укреплений А. В. Григорьева, предполагающая наличие бревенчатых клетей[6], в нашем случае однозначно неприменима, поскольку хорошая сохранность дерева позволила бы их обязательно обнаружить. Очевидно, стена укреплялась с внешней стороны снизу подпорками, располагавшимися на двухметровой площадке между рвом и валом, а уже сверху перевязывалась со срубными сооружениями, стоявшими на поверхности вала (Рис. 2, 5). Поскольку в траншеях Н. Е. Макаренко не было обнаружено следов дерева, вполне возможно, что дополнительное укрепление слоя от возможного проседания только по центру укреплений было сделано специально для сооружения в этой части вала башни. Такое расположение башни с точки зрения фортификации было оптимальным, поскольку обеспечивало хороший обзор и обстрел всех подступов к городищу с запада небольшой группе его защитников. Неукреплённый характер южной и восточной сторон, а также практически неукреплённый — северной стороны городища, означал, что его жители не опасались атаки со стороны реки, рассчитывая только на врага, не владевшего лодками. Оборона городища теряла всякий смысл сразу же после форсирования нападавшими рва, на предотвращение чего и были направлены все строительные усилия. Отсутствие каких-либо следов пожара на поселении означает, что укрепления либо выдержали все испытания, либо же просто избежали их.

История открытого северянского поселения «Монастырище» началась в более спокойное время, когда угрозы безопасности его жителей ещё не было. Наиболее ранние находки северянской культуры на поселении принадлежат к горизонту Новотроицкого. Это «волынцоидные» лепные или же раннекруговые горшки типа III[7] с прочерченным гребешком волнистым орнаментом (Рис. 3, 14; 4, 9, 11, 13). Только в ближайшей к валу траншее *а* 1901 г. такой сосуд обнаружен в слое in situ[8], в слое вала же и в раскопе № 1, 1999 г. все подобные фрагменты находились уже в переотложенном состоянии вместе с позднероменскими материалами. Пытаясь опровергнуть значение «волынцоидных» горшков типа III как хронологического индикатора раннероменского горизонта, А. В. Григорьев аппелирует к находкам фрагментов подобных сосудов в слоях X в. Большого Горнальского городища[9], допуская одновременно две натяжки. Первая — это, несомненно, смешивание находок из закрытых комплексов Новотроицкого с культурными слоями других городищ. Второе — это смешивание красно- или сероглиняной посуды с волнистым орнаментом, заметно или едва уловимо подправленной на медленном круге, называемой нами «волынцоидной» по аналогии с находками в Волынцево и Битице, с обычными лепными лощёными роменскими сосудами типа V[10], среди которых хронологически вычленяется разве что группа позднероменских горшков с орнаментированием тулова и венчика при помощи гусеничного штампа (Рис. 4, 1—8). В реальности достоверных находок «волынцоидной» посуды вместе с позднероменской в закрытых комплексах пока не известно.

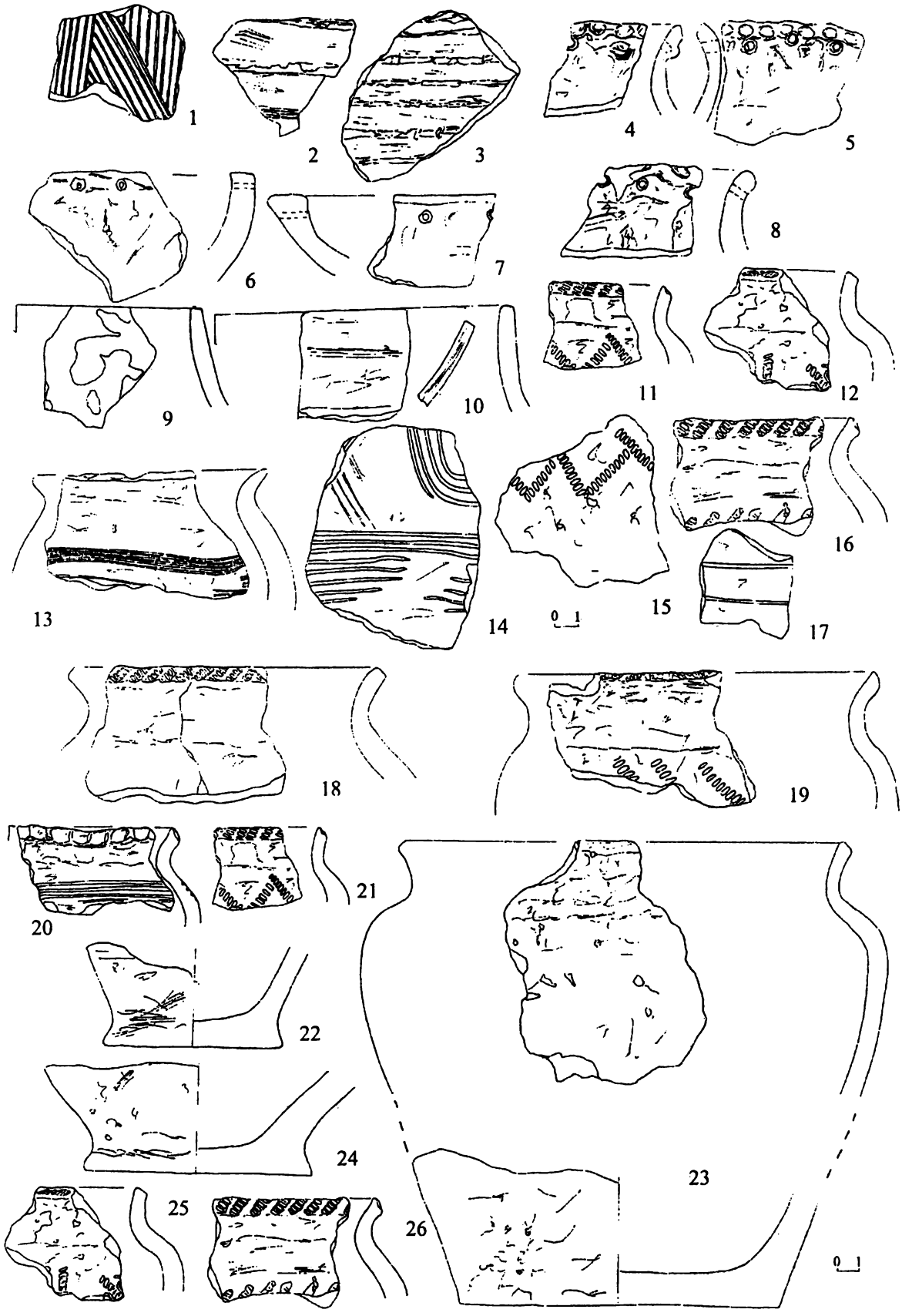

Рис. 3 — Керамика из насыпи вала: 1—12, 15, 16, 18—23 — лепная; 13, 14 — раннегончарная; 17 - гончарная.

Поселение «Монастырище» возникло в непосредственной хронологической близости к Новотроицкому, но к раннероменскому этапу, тем не менее, не относится, так как наличие в слоях позднероменских памятников «волынцоидной» посуды лишь маркирует их появление в начале поздней фазы культуры. Проблема самой хронологии и периодизации роменской культуры остаётся остро актуальной с момента её открытия, причём именно на хронологии завязаны главные вопросы происхождения, развития и судьбы роменской культуры, а также, как увидим, и исторических событий на Днепровском Левобережье.

Отстаивая необходимость датировки роменской культуры, в первую очередь, по импортам, И. И. Ляпушкин отметил явную закономерность: среди роменских поселений выделяются две группы, в одной из которых нет салтовских, а в другой — древнерусских вещей. Это явление исследователь интерпретировал предположением, что первая группа поселений возникла тогда, когда салтовская культура уже перестала существовать, т. е. «где-то в X в.»[11] Учитывая же то обстоятельство, что абсолютное большинство роменских памятников содержат в объектах и слое древнерусскую керамику, приходится констатировать, что додревнерусским временем датируются лишь памятники волынцевской культуры, занимающее переходную позицию Опошнянское городище и единственное раннероменское — Новотроицкое. Это парадоксальное, на первый взгляд, заключение, тем не менее, вполне согласуется с датами вещей салтовского круга из волынцевских и роменских памятников.

Датировки последних методом общих аналогий уже рассматривались О. А. Щегловой и И. О. Гавритухиным[12], появление же чёткой системы периодизации салтовской культуры[13] позволило уточнить выводы по наиболее выразительным в хронологическом плане вещам, хотя таких, к сожалению, и немного. Харьевский клад на основании пряжки с «вытянутыми губами» и пластинчатых фибул синхронизируется с предсалтовским горизонтом Галиат-Геленовка (ок. 725—740 гг.). Ему синхронна полусферическая бляшка из культурного слоя Вовков, и частично чуть более древнее ямное трупосожжение с полусферическими бляшками и спиральной подвеской из Шестовицы[14], маркирующее, наряду с другими памятниками (Стрелица, Целиков Бугор, Хитцы) колочинские истоки волынцевской культуры, а также время её формирования — первая треть VIII в. Фативижский клад несколько позже — по выразительному поясному набору раннесалтовско-позднеаварского стиля он относится к этапу 1б раннесалтовского горизонта (ок. 745—770 гг.)[15] Следует заметить, что дата и география серег «фативижского» типа шире — они известны не только в Битице и Опошне, но и в кат. 74 Верхнего Салтова (среднесалтовский горизонт II — ок. 790—835 гг.), а также в кат. 995 Херсонеса[16] Верхняя граница Битицы определяется по стременам с невысокими полуовальной и подквадратной петлёй, удилам с декорированными гвоздевидными псалиями и сабле с прямым перекрестьем[17], в таком сочетании характерных для горизонта II (ок. 790—835 гг.). К этому же горизонту принадлежат и поясные бляшки из Ходосовки[18]. Шире — среднесалтовскими горизонтами II и III (ок. 735—790 гг.) — датируются зеркало типа 5 по С. А. Плетнёвой, перстень с крапанами и подвеска-«печатка» из Опошни[19]

Опошнянское городище — пожалуй, позднейший из памятников с волынцевскими чертами, тем не менее, переживший саму культуру. Разгром Битицы, случившийся не позже нач. IX в., совпал с прекращением функционирования большинства волынцевских памятников. Эти события отражают какие-то масштабные катаклизмы на Днепровском Левобережье в первой трети IX в., несомненно связанные с важными историческими изменениями в Восточной Европе. Такими событиями были появление в Северном Причерноморье в 837/838 г. мадьяр и одновременно выход на политическую арену нового объединения — «каганата русов»[20]. Причастность мадьяр к разгрому Битицы и волынцевской культуры приходится отбросить сразу — венгры-переселенцы были уже яркими носителями комплекса поясных украшений, сабель и сбруи горизонта III салтовской культуры[21], признаков которого нет ни на одном волынцевском памятнике. Вместо этого в «почерк» разгрома Бытицы вплетаются крайне неожиданные материалы — это характерные наконечники стрел «гнёздовского» типа из слоя, а также топор со щекавицами из волынцевской печки. Учитывая однослойный характер памятника и чёткий страфиграфический контекст

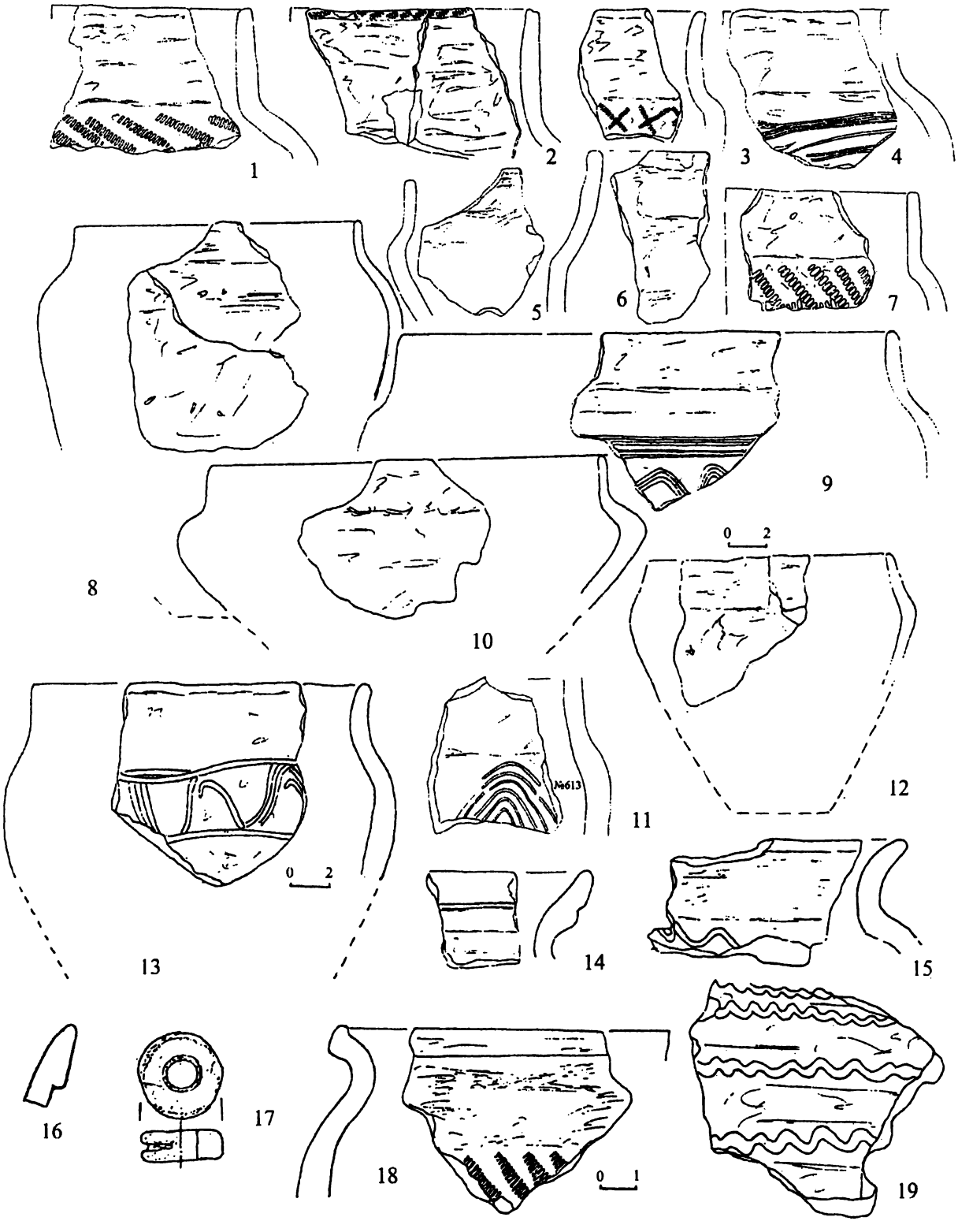

Рис. 4 — Находки из слоя и объектов раскопа № 1.

находок, не остаётся ничего другого, как предположить их связь с первым вторжением на Левобережье ранних русов[22].

Разгром «эмбриона» города, опорного административного пункта хазар на славянской территории, как определил Битицкое городище ещё Д. Т. Березовец[23], несомненно, стал резонансной акцией, независимо от того, кто его совершил. Для А. В. Григорьева, рассматривающего Бытицу как основное место жительства иноэтничного по отношению к северянам «волынцевского населения» и как единственный центр производства гончарной керамики[24], уже сам разгром городища автоматически означал конец подобным «инородным древностям». К сожалению, признание автором ошибочности своих прежних представлений о волынцевской гончарной посуде как исключительном импорте так и не подвигло его ознакомиться непосредственно с *коллекциями* волынцевской керамики разных памятников. Иначе он несомненно заметил бы различия в приёмах выделки, обжига и орнаментирования, скажем, сосудов Волынцева и Бытицы, не говоря уже о совершенно другой локальной традиции гончаров волынцевских памятников Правобережья (Обухов, Ходосовка), придерживающихся объёмов и пропорций посуды культуры Луки-Райковецкой. Но даже при явном существовании многих гончарных волынцевских центров, с разгромом Бытицы все они прекращают работу. Это вторжение подорвало экономическое развитие славян региона, не говоря уже о резком сокращении его населения.

В это же время памятники с волынцевскими признаками в лепной и гончарной керамике, погребальном обряде появились в бассейне р. Воронеж (Лысогорский, I и II Белогорский мог ильники)[25]. Можно согласиться с мнением О. А. Щегловой о том, что их появление связано с прямым переселением групп волынцевского населения из Среднего Поднепровья в нач. IX в.[26] Впрочем, учитывая явные различия в культуре боршевцев басейна р. Воронеж и остального ареала, отмеченные А. З. Винниковым, следует предполагать, что северянские переселенцы составили лишь один из компонентов вятичского союза, а не механически образовали его путём «почкования», как считает А. В. Григорьев[27]. Уход части волынцевцев на восток, в салтовский ареал, подтверждает наше предположение о вторжении на Левобережье вражеского хазарам объединения.

Культура городища Новотроицкого имеет много общего с волынцевской, но сам памятник уже несомненно относится к другому этапу. Появление новых дунайских типов украшений, наряду с заметными параллелями в орнаментировании сосудов с посудой культуры Луки-Райковецкой[28] маркирует явный «западный» импульс, отражающий усиление контактов северян с правобережными племенами. С финалом Битицы на Новотроицком сравнимы обломок стремени и обломок бронзового салтовского распределителя[29] горизонтов II—III, но дата этих вещей шире, плюс они попали в слой уже с сломанном состоянии. Горизонт же разгрома Новотроицкого маркируют вещи мадьярского круга — трёхлопастная сбруйная бляшка и литые серьги с длинной «жемчужной» подвеской[30], попавшие в клад, кстати, тоже уже в неновом состоянии. Им синхронны погребения Субботицкого могильника и Бабичей, принадлежащие к пока немногочисленной группе мадьярских погребений Северного Причерноморья периода 837—889 гг. (Коробчино, Манвеловка, Твердохлебы, Пастырское)[31]. Близкий terminus post quem даёт и пробитый дирхем 833 г. чеканки из жилища № 2[32].

Заметим сразу, присутствие украшений мадьярского облика в *славянском* кладе из Новотроицкого отражает наоборот *контакты*, а не военный конфликт славян с мадьярами, как это пытается представить в своих работах В. В. Приймак. Вопреки сообщениям арабских авторов о постоянных нападениях мадьяр на славян, жители Новотроицкого участвовали в меновой торговле с мадьярами. Скорее всего, подобные данные отражают поведение мадьяр со славянами Правобережья, а не с хазарскими данниками. Наряду с сообщениями Венгерского Анонима и сведениями ПВЛ о появлении мадьяр под Киевом[33], о их глубоком проникновении в Правобережную лесостепь свидетельствуют и разрушенные подкурганные погребения из Бабичей и округи Пастырского. Не выдерживает критики и гипотеза В. В. Приймака о связи кремаций Новотроицкого с поломско-ломоватовским населением, якобы участвовавшим в миграции мадьяр на запад[34]. Во-первых, кремаций пока не известно ни среди мадьярских погребений Северного Причерноморья, ни

на могильниках «завоевателей родины» Венгрии. Во-вторых, новотроицкие погребения не составляют могильника, все они совершены рядом с разгромленными жилищами или непосредственно в них, всегда сохраняя параллельность погребальных ям стенам. Подобное расположение могил скорее указывает, что погребённые — погибшие жители городища, похороненные рядом со своими домами. Отличие погребального обряда от обычного роменского в данном случае однозначно вызвано экстраординарными обстоятельствами, не позволявшими совершить погребальные церемонии по всем канонам. Но даже при этом утверждение В. В. Приймака об отсутствии славянских аналогий новотроицкому погребальному обряду натянуто, так как кремационные погребения в узких деревянных ящиках, ориентированные по оси СВ—ЮЗ, хорошо известны в курганах боршевской культуры[35]. Двусторонние параллели в погребальном обряде северян и вятичей IX в., возможно, отражают не только хрестоматийную общность происхождения и тесные культурные связи этих племён, но и временный отток северян на восток, в вятичский ареал в нач. IX в. с последующим возвращением части населения в сер. IX в.

Итак, дата функционирования Новотроицкого, а следовательно, и раннероменского этапа, по салтовским и мадьярским импортам, определяется в рамках 2-й — 3-й третей IX в. или ок. 830—890 гг. Это гораздо меньше отводившегося ему раньше времени существования, но именно такая хронология согласуется с верхней границей волынцевской культуры. Используя фактически интуитивно угаданную О. А. Щегловой верхнюю дату волынцевских памятников[36] — нач. IX в. — и одновременно традиционные широкие рамки роменской культуры (VIII—X вв.), В. А. Петрашенко отстаивала идеи И. И. Ляпушкина о синхронности памятников двух культур, разделяя их между северянами и полянами[37]. В реальности, никакой «революции» с уточнением абсолютных хронологических рамок волынцевской и роменской культур не происходит — предложенная ранее концепция развития культуры северянского населения Левобережья[38] всё ещё остаётся наиболее приемлемой, хотя и закономерно нуждается в отдельных корректировках, неминуемых вследствие объективного развития науки.

Стало понятным, что формирование волынцевской культуры относится не к рубежу VII—VIII вв., когда глубокое вторжение кочевников в Левобережную лесостепь заставило славян серьёзно подвинуться на север[39], а к 1-й трети VIII в., когда уже смешанное колочинско-пеньковское население, согласившись на хазарский протекторат, постепенно вернулось на оставленные ранее земли. Менее катастрофический, но всё же похожий финал ожидал и на саму волынцевскую культуру, прекратившую существование в нач. IX в. после вторжения неизвестного врага. Поход на Верхний Псёл в поисках северянского центра спустя 70—80 лет повторился, но на этот раз жертвой пало Новотроицкое городище.

Разгром Новотроицкого случился в последней четверти IX в. Как уже упоминалось, В. В. Приймак связывает его с нападением мадьяр, которые в реальности сами в это время подверглись нападению печенегов и были вынуждены уйти в Паннонию. А. В. Григорьев же, в русле теории о печенежском разгроме салтовской культуры, относит и разгром Новотроицкого на счёт печенегов[40]. Следует заметить однако, что на момент появления печенегов в Северном Причерноморье именно мадьяры с примкнувшими к ним повстанцами-кабарами и были врагами хазар, как свидетельствуют источники, намеренно перебросившими сюда печенегов[41]. Объяснимо ли в такой ситуации вторжение печенегов ещё и в северянские земли? Обратим внимание на другой факт — всё тот же «почерк» разгрома Новотроицкого, в слоях которого, как и на Бытице, найден характерный наконечник «гнёздовского» типа и не менее характерный ланцетовидный наконечник. Отражают ли подобные находки культуру северян или же мы вправе связывать их с более вероятными носителями — русами?

Политическая история Руси высказывается в пользу последнего варианта. Сразу же после захвата Киева Олег развязал масштабную кампанию против окрестных славянских союзов, жертвой которой в 884 г. стали и северяне[42]. Летопись сообщает о почти идиллической картине согласия северян платить «дань легку» Олегу, объявившему себя врагом хазар. Но разгром Новотроицкого свидетельствует скорее о «наглядной демонстрации» того, что ожидало несогласных. Сейчас трудно судить об услови-

ях соглашения между Олегом и северянами, но дальнейшее развитие роменской культуры позволяет всё же поверить словам летописца о «лёгкой дани». По сравнению с единичными памятниками раннероменского этапа, на позднем этапе происходит просто демографический всплеск — Левобережье густо покрывается роменскими городищами и открытыми поселениями, появление которых, во-первых, свидетельствует о политической стабильности в регионе, а во-вторых, о притоке нового населения, скорее всего, из восточносеверянского ареала, который ещё до походов Святослава оставался под властью Хазарии[43]. Следует заметить, впрочем, что в нач. X в. происходит и своеобразная северянская «экспансия» в ареал салтовской культуры, следствие чего северяне занимают брошенные салтовцами городища (Мохнач, Коробовы Хутора) или же создают новые (Хорошево).

Поселение «Монастырище» возникло в конце IX в. именно на волне расселения северян после 884 г. в рамках новоподчинённой Руси территории. Его первоначально неукреплённый характер свидетельствует об отсутствии печенежской угрозы на данном этапе. Когда же и зачем на поселении были воздвигнуты укрепления, способные остановить только кочевника?

Раскоп № 1 1999 г., материалы которого будут расмотрены отдельно, проиллюстрировал интенсивное использование городища в X — 1-й пол. XI в.[44] Вопреки мнению И. И. Ляпушкина, древнерусского слоя на городище нет, да и древнерусские находки единичны. Из пахотного слоя толщиной 0,2—0,25 м и культурного слоя мощностью 0,6 м происходят соответственно находка гончарных стенки и 2 венчиков нач. XI в. (рис. 4, 14, 15, 19); ещё один венчик конца X — нач. XI в. происходит из ямы № 8 (Рис. 4, 16), а в железоделательной постройке № 2 найдены фр. гончарного венчика сер. XI в. с закраиной и орнаментом в виде характерной роменской «гусенички» и шиферное пряслице (Рис. 4, 17, 18). По предложенной И. Г. Сарачевым классификации, венчик из постройки № 2 относится к типу 11, датированному исследователем XII в.[45] Подобная датировка в нашем случае неприемлема, поэтому следует обратить внимание на находки сходных венчиков в слоях Киева сер. XI в., а также на наличие ранних закраин в нижних слоях Подола, где встречается и лепная роменская керамика[46]. Исключительно роменский контекст заполнения постройки № 2, на наш взгляд, не позволяет расширять её дату выше 1-й пол. XI в. Столь редкие находки древнерусской посуды на «Монастырище», тем не менее, не позволяют заключить, что она была для жителей поселения далёким импортом. Противоречит этому полный древнерусский сосуд 2-й пол. X в. из раскопок Н. Е. Макаренко 1924 г., хранящийся в Роменском краеведческом музее. Дело в том, что горшок серьёзно «поплыл» при обжиге. Предположить, что подобный брак мог стать предметом торговли, тем более, отдалённой, совершенно невозможно — его несомненно отдал жителю «Монастырища» знакомый гончар, работающий поблизости, скорее всего, на поселении в районе Соборной площади.

На территории Соборной площади в ур. Замок в 1992 г. Левобережной славяно-русской экспедицией было вскрыто около 150 м^2 площади при мощности культурного слоя 0,9—3,2 м. Здесь на глубине от 1,9 до 3,2 м обнаружены остатки углубленных частей жилищ и хозяйственных помещений роменской и древнерусской культур. Культурный слой оказался повреждён перекопами XVII—XVIII вв. и насыщен строительным мусором. Лишь на восточном крае площади удалось расчистить роменскую полуземлянку (шурф № 1) с глиняной останцевой печью, на своде которой был смонтирован глиняный противень. На нем находился небольшой лепной горшок со специфическим роменским орнаментом и сковородка. В заложенных на площади шурфах и траншеях роменские и древнерусские материалы находились в переотложенном состоянии, при этом керамика XI в. представлена отдельными фрагментами, в то время как материалы XII—XIII вв. представлены более широко. Заметим, однако, что нами исследована лишь периферия древнерусского поселения, общая же площадь, на которой зафиксированы роменские и древнерусские материалы XI—XIII вв., составляет свыше 16 тыс. м^2, что вполне соответствует размерам «малого града».

Летопись упоминает город Ромен лишь однажды — о нём вспоминает Владимир Мономах в «Поучении детям»[47], рассказывая о событиях 1096 г. или 1111—1114 гг., как об этом свидетельствует хронология Ипатьевской лето-

писи. Уточнение в нашем случае не так уж важно, поскольку археологические материалы позволяют утверждать занятость материалами XI в. той же площади, что и городом XII—XIII вв. Следовательно, город в своих границах существовал как минимум с нач. XI в. Ю. Ю. Моргунов не согласен с такой датировкой. По его мнению, город возникает только на третьем этапе строительства Посульской оборонной линии (1078—1110 гг.), а городище «Монастырище» якобы было сожжено «в процессе освоения княжеской властью северянских земель»[48]. Ещё более впечатляющую картину тотального уничтожения северян «княжеской властью» рисует в своей монографии А. В. Григорьев[49].

Реалии представляются нам иными. Наличие древнерусской керамики в слое вала «Монастырища» свидетельствует, что к моменту постройки укреплений жители уже поддерживали контакты с находившимся невдалеке древнерусским поселением. Решение же построить укрепления против кочевников, но совершенно бесполезные против лодий русов, можно было принять только находясь с ними в едином военно-политическом пространстве. Согласно исследованию Ю. Ю. Моргунова, начало военной активности печенегов следует относить к 980 г., затем последовали всплески 988 и 993—997 гг.[50] Уже событий 988 г. хватило Владимиру для того, чтобы он «нача ставити городы по Десне и по Оустре и по Трубешеви и по Суле и по Стугне и нача нарубати мужи лутши от Словенъ и от Кривичъ и от Чюдии и от Вятичь и от сихъ насели и грады»[51]. Как проиллюстрировал Ю. Ю. Моргунов, создание оборонной линии по Суле охватило всю её протяжённость, не ограничившись только Нижним Посульем[52].

Одним из звеньев линии, несомненно, должно было стать и поселение в месте слияния р. Ромен и р. Сулы. Создание укреплений на «Монастырище», пожалуй, стало лишь подражанием возведению древнерусской крепости на Соборной площади — напуганные реальной печенежской угрозой, северяне укрепили свой посёлок, а частью переселились на посад крепости. На «Монастырище» остались лишь несколько семей, занимавшихся в 1-й пол. XI в. ловлей бобров и добычей железа сыродутным способом. Так, в исследованной нами постройке № 2 находился сыродутный горн, а в яме № 9, перерезанной в 1901 г. траншеей *ƒ* Н. Е. Макаренко, и доисследованной нами, хранилась дроблёная железная руда. Судя по сходности многих деталей, постройка с печью для обжига руды была обнаружена Н. Е. Макаренко и на восточном краю городища в раскопе № 5[53] Трудно сказать, почему в быт семей, оставшихся на «Монастырище», да и переселившихся на Соборную площадь, с таким трудом входила древнерусская гончарная посуда. Как свидетельствуют фрагменты гончарных сосудов с орнаментом «гусеничкой», найденные в постройке 2 на «Монастырище» (Рис. 4, 18) и в землянке 1992 г. на Соборной площади, древнерусские гончары даже специально под вкусы заказчиков освоили роменскую орнаментацию.

Замкнутое, малоприбыльное натуральное хозяйство северян вряд ли располагало к быстрому отказу от одного из традиционных домашних промыслов — изготовления лепной посуды. Картину резкого преобладания роменской лепной посуды над гончарной в комплексах достоверного XI в. показали и новые раскопки посада летописной Лтавы[54]. Медленная адаптация северян бассейнов Сулы, Псла и Ворсклы к гончарной древнерусской посуде обусловила сохранение здесь роменской культуры на протяжении всей 1-й пол. XI в.

Специфика «врастания» северян в древнерусские города, разумеется, была в каждом случае разной. Но, всё же, нельзя не заметить, что, согласно каталогу древнерусских городищ А. В. Кузы[55], из 96 городищ, на которых обнаружены отложения роменской культуры, на 54 (56 %) прослежены древнерусские слои XI—XII вв., свидетельствующие о возможности прямого перерастания роменских поселений в древнерусские. Среди них 14 летописных градов: (Брянск, Воргол, Вщиж, Глебль, Глинск, Кснятин, Курск, Лтава, Лубны, Моровиеск, Путивль, Ромен, Рыльск, Сновск, Трубчевск (?)). Распределение статистики по регионам (бассейн Десны — 24/17, Сейма — 23/12; Сулы — 14/13; Псла — 14/8; Ворсклы — 11/4) показывает, что самый высокий процент «адаптации» северянских поселений наблюдался именно в бассейне Сулы. Оставшиеся же 42 древнерусских городища, основанные на месте бывших роменских поселений в XII XIII вв., демонстрируют, наверное, главную причину их выбора под основание города — удобную локализацию и топографию.

Механизм образования ранних древнерусских городов Левобережья Днепра в основном был военно-административным. Но, независимо от того, основывались ли они на пустом месте, на месте небольших северянских поселений, городищ или же заметных родо-племенных центров, княжеская администрация никогда не отказывалась от наиболее ценного «человеческого ресурса», всячески поощряя вливание северян в древнерусскую культуру и в состав «древнерусской народности», которое успешно завершилось только в сер. XI в.

---

[1]Макаренко Н. Отчетъ объ археологическихъ изследованияхъ въ Полтавской губерніи въ 1906 г. // ИАК. — 1907. — Вып. 22. — С. 55—68; Макаренко М. Городище "Монастирище" // Записки Українського наукового товариства в Києві. — К., 1925. — Т. 19. — С. 3—23.

[2]Сухобоков О. В., Комар О. В., Бєлінська Л. І. Нові розкопки городища "Монастирище" у м. Ромни // Археологічні відкриття в Україні 1998—1999 р.р. — К., 1999. — С. 152—153; Сухобоков О. Древнерусский Ромен: археология и летопись // А сє єго сребро. — К., 2002. — С. 25—32.

[3]Григорьев А. В. Северская земля в VIII — начале XI в. по археологическим данным. — Тула, 2000. — С. 63.

[4]Макаренко Н. Указ. соч. — С. 58.

[5]Там же. — Рис. 28.

[6]Григорьев А. В. Указ. соч. — С. 64—71; рис. 22.

[7]Сухобоков О. В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст. (за матеріалами археологічних досліджень 1968—1989 рр.). — К., 1992. — С. 22—24; рис. 4.

[8]Макаренко Н. Указ. соч. — Рис. 27.

[9]Григорьев А. В. Указ. соч. — С. 23, 155.

[10]Сухобоков О. В. Дніпровське Лістотепове Лівобережжя... — С. 43.

[11]Ляпушкин И. И. Днепровское Лесостепное левобережье в эпоху железа // МИА. — 1961. — № 104. — С. 244.

[12]Щеглова О. А. Салтовские вещи на памятниках волынцевского типа // Археологические памятники эпохи железа Восточноевропейской лесостепи. — Воронеж, 1987. — С. 77—83; Гавритухин И. О., Обломский А. М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996. — С. 133—136.

[13]Комар А. В. Предсалтовские и раннесалтовский горизонты Восточной Европы // VA. — 1999. — № 2. — С. 111—136.

[14]Щеглова О. А. Волынцевский горизонт поселения Вовки // КСИА. — 1987. — Вып. 190. — Рис. 1, 9; Коваленко В. П. Нові дослідження Шестовицького археологічного комплексу // АЛЛУ. — 1999. — № 1. — С. 40.

[15]Комар А. В., Указ. соч. — С. 121—132; Комар О. В. Поясні набори Фативизького та Харівського скарбів // Музейні читання. — К., 2000. — С. 153—156; Комар А. В. Происхождение поясных наборов раннесалтовского типа // Культуры Евразийских степей второй половины I тыс. н. э. (из истории костюма). — Самара, 2001. — Т. 2. — С. 103—117.

[16]ОАК за 1897 г. — СПб, 1900. — С. 130; рис. 252.

[17]Сухобоков О. В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя... — Рис. 5.

[18]Петрашенко В. О. Волинцевська культура на Правобережному Подніпров'ї // Археологія. — 1989. — № 2. — Рис. 4, 6—8.

[19]Сухобоков О., Юренко С. Опошнянское городище (по материалам археологических исследований 1975 г.). — Полтава, 1995. — Рис. 24, 6, 12, 14.

[20]Цукерман К. Венгры в стране Леведии: новая держава на границах Византии и Хазарии ок. 836—889 г. // МАИЭТ. — 1998. — Вып. VI. С. 664—668.

[21]Комар А. В. Предсалтовские и раннесалтовские горизонты... — С. 130; Комар О. В. Коментарі до статті: Тахтай А. К. Погребальный комплекс хазарской эпохи из округи г. Чистяково Сталинской области // VA. — 1999. — № 2. — С. 165—168.

[22]Комар О. В. Про час і обставини прийняття титулу "хакан" правителем русів // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII—XI ст. — Чернігів, 2003. — С. 102—107.

[23]Березовець Д. Т. Слов'яни й племена салтівської культури // Археологія. — 1965. — Вип. 19. — С. 55, 56.

[24]Григорьев А. В. Указ. соч. — С. 154, 176.

[25]Винников А. З. Славяне лесостепного Дона в раннем средневековье VIII — начало XI в. — Воронеж, 1995. — Рис. 40, 7, 8, 12, 13, 17; Бессуднов А. Н., Кузнецова С. Е. Охранные раскопки на Лысогорском могильнике // Археологические памятники эпохи железа Восточноевропейской лесостепи. — Воронеж, 1987. — Рис. 1.

[26]Щеглова О. А. Салтовские вещи... — С. 83.

[27]Григорьев А. В. Указ. соч. — С. 176—178.

[28]См: Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое: о культуре восточных славян в период сложения Киевс-

кого государства // МИА. — 1958. — № 74. — Рис. 20, 5; 21, 2—5; 22, 3—5.

[29]Там же. — Рис. 17, 5; 51.

[30]Там же. — Рис. 15, 3; табл. XCII.

[31]Бокий Н. М., Плетнёва С. А. Захоронение семьи воина-кочевника X в. в бассейне Ингульца // СА. — 1988. — № 2. — С. 262—266; Корзухина Г. Ф. Клады и случайные находки вещей круга "древностей антов" в Среднем Поднепровье (каталог памятников) // МАИЭТ. — 1996. — Вып. 5. — Кат. 24, 2, с. 358; табл. 3, 2—18; кат. 73, 193—196, с. 392; табл. 42, 1, 2, 4—10; Чурилова Л. Н. Погребение с серебряной маской у села Манвеловка на Днепропетровщине // СА. — 1986. — № 4. — С. 261—266; Приймак В. В., Супруненко А. Б. Венгерское погребение в кургане у с. Твердохлебы Кобелякского района // Курганы Нижнего Поворсклья. — М.—Полтава, 1994. — С. 81—85; Приходнюк О. М., Чурилова Л. М. Коштовності з с. Коробчине на Дніпропетровщині // Археологія. — 2001. — № 1. — С. 96—103.

[32]Приймак В. В. Кремационные погребения городища Новотроицкого // Культуры степей Евразии второй половины I тыс. н. э. (вопросы хронологии). — Самара, 1997. — С. 51.

[33]Лаврентьевская летопись. — М., 2001. — С. 12, 25; Ипатьевская летопись. — М., 2001. — С. 9, 17, 18.

[34]Приймак В. В. Указ. соч. — С. 48—51.

[35]Москаленко А. Н. Славяне на Дону (боршевская культура). — Воронеж, 1981. — С. 116—119; Винников А. З. Указ. соч. — С. 86—89.

[36]В самом салтововедении салтовский горизонт VIII в. на тот момент ещё просто не был выделен, и к VIII в. суммарно относили более поздние комплексы.

[37]Петрашенко В. О. Вказ. пр. — С. 41—43; Петрашенко В. О. Слов'янська кераміка VIII—IX ст. Правобережжя Середнього Подніпров'я. — К., 1992. — С. 88, 89; Петрашенко В. О. До проблеми археологічної інтерпретації літописних полян // Старожитності Русі-України. — К., 1994. — С. 182—186.

[38]Сухобоков О. В. Славяне Днепровского Левобережья. — К., 1975; Сухобоков О. В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст.

[39]Комар А. В. Предсалтовские и раннесалтовский горизонты... — С. 112, 133; Комар О. В. Ранні хозари у Північному Причорномор'ї // Археологія. — 2000. — № 1. — С. 130—140; Комар А. В. К вопросу о дате и этнокультурной принадлежности шиловских курганов // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2002. — Т. 2. — С. 34, 35.

[40]Григорьев А. В. Указ. соч. — С. 183, 184.

[41]Цукерман К. Указ. соч. — С. 670, 671.

[42]Лаврентьевская летопись. — С. 24; Ипатьевская летопись. — С. 17.

[43]Сухобоков О. В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя... — С. 56.

[44]Сухобоков О. В., Комар О. В., Бєлінська Л. І. Вказ. пр. — С. 152—153.

[45]Сарачев И. Г. Типология венчиков древнерусских горшков Днепровского Левобережья — в кн.: Григорьев А. В. Северская земля... — С. 235; рис. 62.

[46]Новое в археологии Киева. — К., 1981. — Рис. 130; 131; Гупало К. М. До питання про формування посаду Давнього Києва // Археологічні дослідження Стародавнього Києва. — К., 1976. — Рис. 14.

[47]Лаврентьевская летопись. — С. 250.

[48]Моргунов Ю. Ю. Посульская граница: этапы формирования и развития. — Курск, 1998. — С. 66.

[49]Григорьев А. В. Указ. соч. — С. 209—223.

[50]Моргунов Ю. Ю. Указ. соч. — С. 29—31.

[51]Лаврентьевская летопись. — С. 122; Ипатьевская летопись. — С. 106.

[52]Моргунов Ю. Ю. Указ. соч. — С. 34—42.

[53]Макаренко Н. Указ. соч. — С. 65, 66.

[54]Супруненко О. Б., Кулатова І. М., Приймак В. В. Пізньороменські комплекси з посаду літописної Лтави (за розкопками 1997—1998 рр.) // АЛЛУ. — 2001. — № 1. — С. 52—76; Левченко Д. І., Мироненко К. М., Супруненко О. Б. Про один роменсько-давньоруський комплекс з посаду літописної Лтави (за розкопками 1997 р.) // АЛЛУ. — 2001. — № 2. — С. 46—56.

[55]Куза А. В. Древнерусские городища X—XIII вв. — М., 1996.

Liwoch R.

STAN BADAŃ NAD ŚREDNIOWIECZNYMI GRODZISKAMI ZACHODNIEJ UKRAINY (SPOJRZENIE Z KRAKOWA)

Grodziska zachodniej Ukrainy mogą być ważnymi źródłami, pomocnymi w próbach rekonstrukcji procesu dziejowego zachodzącego na tym terenie w średniowieczu. Jednakże — aby były źródłami wiarygodnymi — muszą zostać należycie rozpoznane, a wyniki ich badań powinny być przedstawione tak, by możliwa była ich weryfikacja. Zadaniem tego artykułu jest przedstawienie — nader skrótowe — stanu dostępnej w obiegu naukowym wiedzy o zachodnioukraińskich grodziskach wczesnośredniowiecznych i z początków późnego średniowiecza*. Omówiono obwody: iwano-frankowski, lwowski i tarnopolski, o łącznej powierzchni 49,5 tys. km². Ujęto okres między w. IX — zapewne wtedy powstały tam pierwsze wczesnośredniowieczne grody — a połową w. XIV — kiedy nastąpiły zmiany polityczne, a także w architekturze obronnej**.

Prawidłowa informacja o stanowisku archeologicznym — grodzisku powinna zawierać dane uporządkowane wg następującego kwestionariusza:

KWESTIONARIUSZ — OPRACOWANIE GRODZISKA

A. NR PORZĄDKOWY, DANE ADMINISTRACYJNE
B. ŹRÓDŁA PISANE, RYS HISTORYCZNY
C. FIZJOGRAFIA TERENU, POŁOŻENIE OBIEKTU
D. OPIS OBIEKTU
E. DZIEJE I ZAKRES BADAŃ
F. STAN ROZPOZNANIA ARCHEOLOGICZNEGO
  F.1. UMOCNIENIA
  rozplanowanie
  stratygrafia
  zabytki ruchome (datowniki)
  F.2. ZABUDOWA WNĘTRZA
  architektura monumentalna
  budowle mieszkalne
  budowle gospodarcze
  inne
  F.3. ZABYTKI RUCHOME
  liczba (ilość)
  rodzaj
  datowniki
G. INTERPRETACJA
  G.1. CHRONOLOGIA
  G.2. FUNKCJA
  G.3. REKONSTRUKCJA
H. OSADY I CMENTARZYSKA PRZYGRODOWE
I. MIEJSCE ZŁOŻENIA ZABYTKÓW I DOKUMENTACJI
J. UWAGI
K. MAPY, PLANY, RYCINY, FOTOGRAFIE
L. LITERATURA

Szczególnie istotne jest właściwe przedstawienie danych o stanie zachowania i obecnym wyglądzie obiektu (**D**) oraz stanie rozpoznania archeologicznego (**F**) wraz z częścią ilustracyjną, tj. planami, zdjęciami i rysunkami (**K**). W ramach punktu **F** powinny się mieścić wyniki analiz dendrochronologicznych, radiowęglowych, petro-

* Temat został przedstawiony obszerniej w: Liwoch R. Stan badań nad grodziskami wczesnośredniowiecznymi i z początków późnego średniowiecza na zachodniej Ukrainie (obwody: iwano-frankowski, lwowski i tarnopolski), Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, 2003, t. XXIV, s. 213—297; tam dalsza literatura. Numeracja stanowisk wzmiankowanych w niniejszym artykule (od 1 do 307, kolejność wg alfabetu łacińskiego) pochodzi ze wspomnianej pracy. Numery mają też stanowiska, które nie są grodziskami z IX — 1 połowy XIV w., a jako takie właśnie wymieniane były w literaturze, tj.: Chom"jakivka (29); Knjaʒe (92); Kryvce (120); Lysycnyky (150); Rudanci (219); Suchodoly (251); Vysoc'ke (292); Vyspa (293).

** Sformułowanie *zmiany w architekturze obronnej* dane jest na wyrost, ponieważ przy dzisiejszym stanie wiedzy archeologicznej nie sposób odróżnić fortyfikacji z 1. połowy XIV w. od nieco młodszych (por. M. Parczewski 1999, s. 183). Może ono dotyczyć zamków budowanych przez króla Kazimierza Wielkiego (Halicz, Lwów, Trembowla, Tustań), choć pamiętać trzeba, że początki budowy kamiennych umocnień sięgają XIII w. (Lwów i — co mniej prawdopodobne — Tustań).

© Liwoch R., 2004

graficznych i in. Oczywiście wiarygodność obiektu jako grodziska wczesnośredniowiecznego i/lub z początków średniowiecza późnego potwierdza — bądź zwiększa, gdy są wątpliwości związane z identyfikacją — wzmianka w ówczesnych źródłach pisanych (**B**). Dopiero po należytym zaprezentowaniu takich danych może być przedstawiona interpretacja (**G**), ponieważ wtedy możliwe będzie sprawdzenie jej poprawności.

Zakres informacji o wielu zachodnioukraińskich stanowiskach określanych jako grodziska wczesnośredniowieczne lub z początków późnego średniowiecza, jest tak dalece niepełny, że stanowiska te nie powinny być rozpatrywane jako umocnione obiekty z tego czasu. Oczywiście braki w publikacjach nie rozstrzygają o rodzaju czy chronologii stanowiska ostatecznie, a muszą być bodźcem do podjęcia badań archeologicznych i prawidłowego przekazania ich wyników do obiegu naukowego (większość przeprowadzonych prac badawczych nie doczekała się — niestety — należytego opublikowania wyników).

Jedyną informacją o ok. 39% stanowisk jest ich lokalizacja (nazwa miejscowości) z sugestią, że są to grodziska wczesnośredniowieczne bądź z początków późnego średniowiecza. W przypadku tej grupy nie wiadomo na jakiej podstawie uznano stanowiska (?) za grodziska i określono ich chronologię. Liczną grupę (ok. 14%) stanowią obiekty, w informacji o których zawarte są dane o umocnieniach (często w formie bardzo krótkiej wzmianki), czy nawet o badaniach i/lub datowaniu, jednak bez bezpośredniej wiadomości o zabytkach ruchomych. Liczna (ok. 11%) jest również grupa obiektów, w wiadomości o których zawarte są wzmianki o zabytkach ruchomych, lecz brak danych o umocnieniach, ewentualnie podana jest informacja o ich całkowitym zniszczeniu. Zatem weryfikacja prawie 2/3 zbioru stanowisk wzmiankowanych w tym artykule jest na podstawie publikacji — ze względu na elementarne braki w przedstawieniu danych — niemożliwa. Oczywiście są w tej części zbioru stanowiska badane przez kompetentnych archeologów i przez to bardziej wiarygodne, ale nie zmienia to faktu, iż opublikowane są w sposób dalece niewystarczający.

Stanowiska, w informacji o których zawarte są dane o umocnieniach i zabytkach ruchomych, stanowią ok. 1/3 wszystkich wzmiankowanych, jednak nie znaczy to, że informacja o nich jest zadowalająca. Najczęściej poświęcone im są krótkie komunikaty lub niedługie artykuły, niosące wiadomość niepełną, często pozbawioną części ilustracyjnej.

Elementami informacji o grodzisku powinny być: jego plan (najlepiej z zaznaczeniem obszaru eksplorowanego) oraz rysunki przedstawiające obiekty, profile umocnień (wałów, fos) i materiały ruchome. W publikacjach przedstawiono plany 18% stanowisk, natomiast rysunki prezentujące zabytki ruchome i obiekty (od pojedynczych do bardzo licznych) ma ok. 12% stanowisk.

Najlepiej przebadane i opublikowane są stanowiska: Bohyt i Zvenyhorod (rejon Husjatyn), Zvenyhorod (rejon Pustomyty), Krylos i okolice, Plisnes'k, Sudova Vyšnja I, Uryc-Tustan'

Na podstawie publikacji stwierdzić można, że badania archeologiczne prowadzone były na stosunkowo licznych stanowiskach określanych jako grodziska wczesnośredniowieczne i z początków późnego średniowiecza. Nie zawsze możliwe jest prawidłowe określenie charakteru badań, jednak wydaje się, że badania wykopaliskowe (zarówno na większą skalę jak i sondażowe, jako że trudno przeprowadzić między nimi granicę) prowadzone były na ok. 15% stanowisk, a niewielkie badania sondażowe prowadzono na ok. 14%. W różnym stopniu rozpoznano umocnienia ok. 12% stanowisk. Zauważyć trzeba, że areał ma znaczenie drugorzędne, a bardziej istotne są wartości poznawcze stanowiska oraz właściwe metody jego badania i dokumentacji. Badania powierzchniowe i o nieokreślonym charakterze — zapewne powierzchniowe — prowadzono na ok. 24% stanowisk. Przypuszczać można, że powierzchniowo badane były jeszcze inne, jednak nie ma o tym bezpośrednich wiadomości w literaturze.

Wspomnieć należy o badaniach dendrochronologicznych i radiowęglowych, które przeprowadzono na materiałach ze stanowisk: Uryc-Tustan' i Zvenyhorod (rejon Pustomyty) — niestety nie ma o nich szerszej informacji, o analizie rentgenowsko-strukturalnej części fragmentów ceramiki z drugiego grodziska, a także o analizie spektralnej szkła (bransolety) i szkliwa płytek posadzkowych oraz badaniach osteologicznych, które przeprowadzono na materiałach z grodziska Stil ok I. Próbki do badań dendrochronologicznych pobrano w trakcie badań stanowiska L'viv I w 1992 r.

Wiarygodność chronologii wczesnośredniowiecznej i z początków późnego średniowiecza oraz atrybucji grodziskowej stanowisk wzmiankowanych w tym artykule pracy jest skrajnie różna.

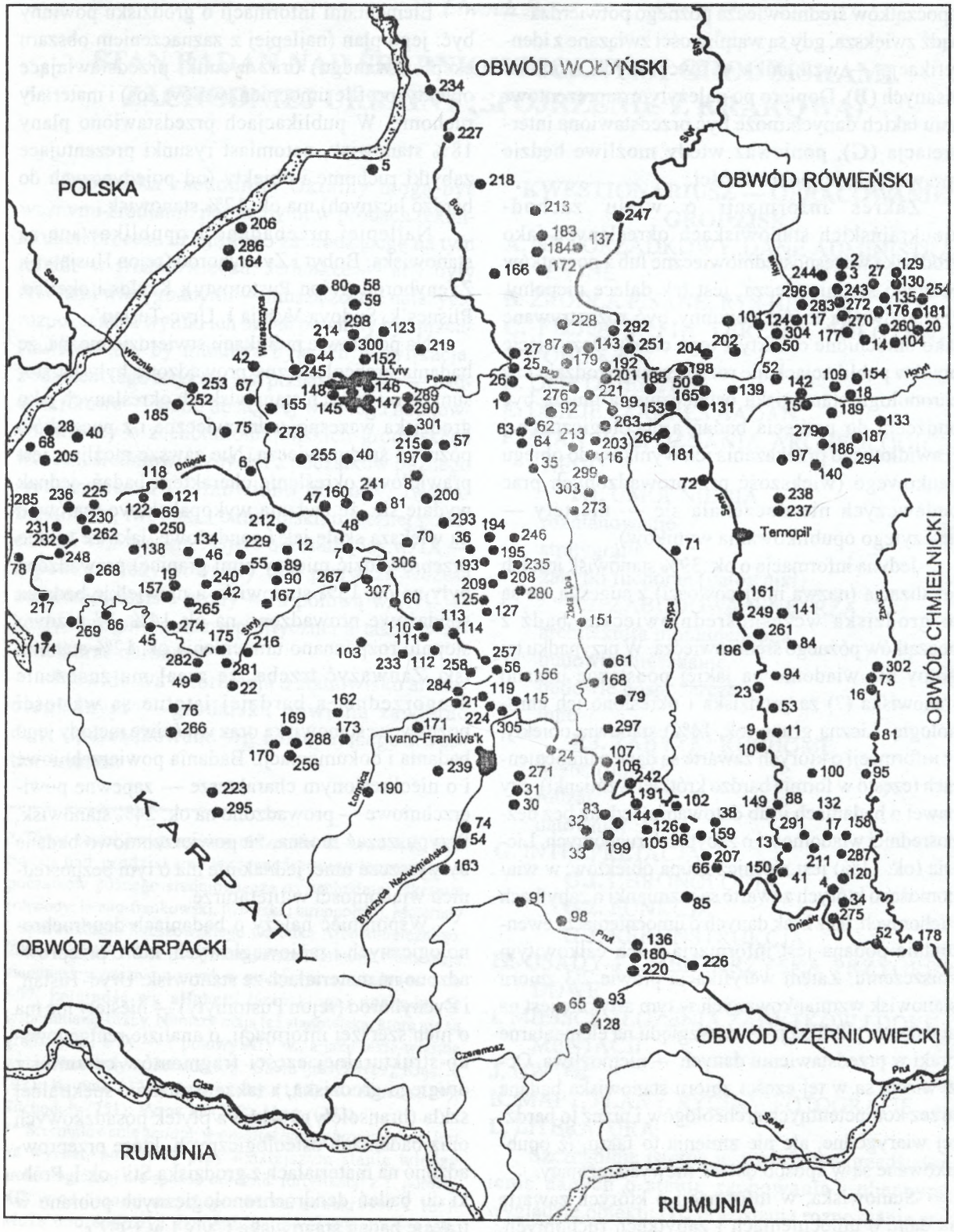

Ryc. 1. Mapa stanowisk wzmiankowanych w artykule (obwody: iwano-frankowski, lwowski, tarnopolski)

Niżej przedstawiona zostanie próba ich podziału — przyznać trzeba, że bardzo mechanicznego — wg stopnia wiarygodności. Jest ona obarczona dużym prawdopodobieństwem błędu, którą to ułomność powoduje niewystarczający zakres opublikowania wyników badań archeologicznych (interesujące, że jakość i ilość informacji często nie jest proporcjonalna do zakresu badań). Ze względu na to przedstawiony poniżej podział na kategorie wiarygodność stanowisk jako grodzisk z IX — 1. połowy XIV w. ma wartość raczej symboliczną i traktować go należy jedynie jako wstępną sugestię, którą należy uprawdopodobnić lub odrzucić w toku dalszych studiów archeologicznych nad średniowieczem. Stanowiska podzielono na trzy grupy, bowiem podział na liczniejsze zaciemniłby niepotrzebnie obraz dostępnej w obiegu naukowym wiedzy na omawiany temat. Pamiętać trzeba, że przedstawiona niżej ocena nie zawsze jest zgodna z rzeczywistym stanem rzeczy.

GRUPA I — STANOWISKA O NAJNIŻSZEJ WIARYGODNOŚCI

W grupie tej znajdują się obiekty, w informacji o których brak danych o umocnieniach i/lub zabytkach ruchomych. Tego rodzaju niepewne obiekty bywają nazywane *domniemanymi*, lecz w wielu przypadkach lepsze byłoby określenie *rzekome*. Większość w tym zbiorze stanowią stanowiska, o których jedyną informacją jest ich lokalizacja (nazwa miejscowości) z sugestią chronologiczną i atrybucyjną.

Stanowiska, których atrybucja grodziskowa oraz chronologia wczesnośredniowieczna i/lub z początków późnego średniowiecza są niewiarygodne:

Andriïvka (1); Antonivci II (3); Babynci (4); Berezyna (7); Bibrka (8); Bila I (9); Bila II (10); Bila III (11); Bilče (12); Birky (14); Bodaky (15); Borščiv (17); Boryslav (19); Bryn' (21); Bubnyšče (22); Budaniv (23); Chotymyr II (31); Chudykivci (32); Čemerynci (33); Čerče-Zalaniv (34); Černelycja (35); Červonohrad (36); Červonohrady (37); Čyranka (38); Derevač-Rakovec' (39); Dešyči (40); Dobrohostiv (41); Domažyr (43); Dovhe (44); Drohobyč (45); Drohovyž (46); Dubyna (48); Dudyn (49); Dvirec' (50); Dzvynjača (52); Fit'kiv (54); Haï Nyžni (55); Halyč (56); Hanačivka (57); Holešiv (60); Holhoča (61); Horod (65); Horodyšče (rejon Sambir, 69); Horodyšče (rejon Žydačiv, 70); Horodyšče (rejon Kozova, 71); Hrabovec' (74); Hradivka (75); Hrebeniv (76); Hroz'ova (78); Hryhoriv (79); Husjatyn (81); Ivanivka (84); Jaseniv Pil'nyj (85); Jasenycja Sil'na (86); Josypivka (87); Kapustynci (88); Kavs'ke II (90); Knjaždvor (91); Kobylovoloky (94); Kocjubynčyky (95); Kolinky (96); Kolodne (97); Kolomyja (98); Koltiv (99); Kolyndjany I, II (?, 100); Komarivka (101); Kordyšiv (104); Korniv (105); Koropec' II (107); Kostjukyny (-); Kotjužyny (109); Kotoryny I (110); Kotoryny II (111); Kotoryny III (112); Kotoryny IV (113); Kotoryny V (114); Krasnosilci (116); Kružyky (118); Kul'čyci I (121); Kul'čyci II (122); Kulykiv (rejon Žovkva, 123); Kunyči (125); Kunysivci (126); Kuropatnyky (127); Kuty (128); Kuty I (129); Kutyšče (131); Lanivci (rejon Borščiv, 132); Lanivci (miasto rejonowe, 133); Lišnja (134); Litovyšče (135); Ljubkivci (136); Lopatyn (137); Lopušna (138); Lopušne (rejon Kremenec', 139); Lopušne (rejon Lanivci, 140); Lošniv (141); Lozy (142); Luhove (143); Luka (144); L'viv IV (148); Lysivci (149); Lytvyniv (151); Markopil' (153); Matviïvci (154); Mavkovyči (155); Mežihirci (156); Mražnycja (157); Mychal'če (159); Mykolaïv (160); Nadiïv (162); Nadvirna (163); Nem'jac (165); Neznaniv (166); Nežuchiv (167); Nova Huta (168); Novoselycja (169); Novyj Mizun' (170); Novycja (171); Nyvyci (172); Nyžnij Turiv (174); Nyžnje Syn'ovydne (175); Obyč (176); Oderadivka (177); Okopy (178); Oles'ko (179); Oliïv (181); Onyškivci (182); Oplyc'ke II (184); Ostrožec' (185); Penjaky (188); Peredmirka (189); Perehins'ke (190); Petriv (191); Pidhirci (192); Pidhoroddja III (195); Pidhorodna (196); Pidkamin' (198); Pjatnyčany (200); Počaïv (202); Poljany (203); Popivci (204); Posada-Novomis'ka (205); Potelyč (206); Potočyšče (207); Pukiv (208); Putjatynci (209); Pyratyn (210); Pyščatynci (211); Radelyči (212); Remezivci (213); Rozhirče (216); Rozluč (217); Rozžaliv (218); Sasiv (221); Selyšče (222); Semyčiv (223); Silec' (224); Smil'nycja (225); Snjatyn (226); Sokolivka (228); Solons'ke (229); Sozan' (230); Stare Selo (233); Starhorod (234); Staryj Sambir (236); Stebnyk (rejon Ivano-Frankivs'k, 239); Stratyn (246); Stremil'če (247); Strusiv (249); Suraž (254); Ščyrec' (255); Ševčenkove (256); Šumbar (259); Teršiv (262); Trostjanec' (rejon Zboriv, 263); Trostjanec' (rejon Zoločiv, 264); Truskavec' (265); Turady (267); Tur'je (268); Turka (269); Tys'menycja (271); Uhors'k (272); Urman' (273); Ušnja (276); Velykyj Ljubyn' (278); Verbovec' (279); Verchnja-Nyžnja Lypycja (280); Verchnje Syn'ovydne I (281); Viktoriv (284);

Vološynove (285); Vovkivci (287); Vyhoda (288); Vynnyky I (289); Vynnyky II (290); Vysička (291); Vyšhorodok (294); Vyškiv (295); Zalis'ci (296); Zarudci (298); Zaruddja (299); Žabynja (303); Žoloby (304); Žovten' (305).

GRUPA II - STANOWISKA, KTÓRE SĄ PRAWDOPODOBNIE GRODZISKAMI WCZESNOŚREDNIOWIECZNYMI I/LUB Z POCZĄTKÓW PÓŹNEGO ŚREDNIOWIECZA

W grupie tej umieszczono obiekty, w informacji o których zawarte zostały dane (zazwyczaj enigmatyczne, choć niekiedy wiadomość jest stosunkowo obszerna) o umocnieniach i materiale zabytkowym, jednak ze względu na słabość badań i publikacji nie można ich określić jako *w pełni wiarygodne*. Prawdopodobnie większość z nich to relikty grodów wczesnośredniowiecznych i/lub z początków późnego średniowiecza. Ujęto w tej grupie grodziska, na których nie prowadzono badań na szeroką skalę, a także badane wykopaliskowo, na których eksplorowano wały (są oczywiście stanowiska, na których wykopaliskowo badany był tylko majdan, np.: Vorobljačyn; Žydačiv II).

Stanowiska, których atrybucja grodziskowa oraz chronologia wczesnośredniowieczna i/lub z początków późnego średniowiecza są w pewnym stopniu wiarygodne:

Antonivci I (2); Berezec' (6); Bil'če-Zolote (13); Borščivka (18); Brykiv (20); Bukivna (24); Bus'k II (26); Bus'k III (27); Byblo (28); Chotymyr I (30); Dobrostany (42); Dubrova (47); Dzvenyhorod (51); Fedorivka (53); Hlyns'ko I (58); Hlyns'ko II (59); Holohirky (62); Holohory I (63); Holohory II (64); Horodys'ko (68); Horodyšce (rejon Zboriv, 72); Hrobys'ko (77); Hryńčuky (80); Iliv (82); Isakiv (83); Kavs'ke I (89); Kobaky (93); Kopačynci (102); Korčivka (103); Koropec' I (106); Kozyna-Pitryč (115); Kulykiv (rejon Kremenec', 124); Kuty II (130); L'viv II (146); L'viv III (147); Mali Hrybovyči (152); Muškativka (158); Mykulynci (161); Nemyriv (164); Nyžnij Strutyn' (173); Oplyc'ke I (183); Pachynja I (186); Pachynja II (187); Pidhoroddja I (193); Pidhorodyšče (197); Pidverbci (199); Rokytne (214); Romaniv (215); Rudnyky (220); Sokal' (227); Spas I (231); Spas II (232); Staryj Dobryniv (235); Staryj Zbaraž I (237); Staryj Zbaraž II (238); Stebnyk (240); Stil's'ko (241); Stinka (242); Stižok II (244); Stradč (245); Strilky (248); Ševčenkove I (257); Ševčenkove II (258); Tuchlja (266); Tyljavka (270); Ustja (275); Vas'kivci (277); Verchnje Syn'ovydne II (282); Veselivka (283); Vorobljačyn (286); Zalissja (297); Zavadiv (300).

Szczególną uwagę zwraca grodzisko w miejscowości Stil's'ko. Włączone zostało do grupy prawdopodobnych ze względu na jednoznaczne stwierdzenia jego badacza O. Korczynskiego[1], który nie ma wątpliwości co do jego wczesnośredniowiecznej metryki. Jednakże można mieć zastrzeżenia, które dotyczą zwłaszcza niebywałej wielkości grodziska. Obiekt 250 ha byłby ponad dwukrotnie większy od Kijowa w czasie panowania Jarosława Mądrego (101 ha wg P. Rappoport[2]), a pięciokrotnie większy od grodziska kryłoskiego. A. Kuza[3] pisze, że obszar ponad 40 ha miały tylko grody stołeczne, i że wszystkie tak wielkie obiekty były wzmiankowane w źródłach pisanych. Nie można wykluczyć, że gród przestał funkcjonować zanim jego istnienie uchwyciły latopisy, lecz w przypadku tak wielkiego ośrodka wydaje się to mało prawdopodobne. Jeśli stanowisko jest rzeczywiście wczesnośredniowiecznym grodziskiem, to jest obiektem wyjątkowym w skali całej Słowiańszczyzny. Skłaniać się raczej należy ku przypuszczeniu, że jest to wtórnie zasiedlone — zapewne tylko częściowo — grodzisko z czasów wcześniejszych (wczesna epoka żelaza?).

GRUPA III — GRODZISKA WCZESNOŚREDNIOWIECZNE I/LUB Z POCZĄTKÓW PÓŹNEGO ŚREDNIOWIECZA

Stanowiska umieszczone w tej grupie są dobrze przebadane, a wyniki ich badań opublikowane (zakres publikacji jest bardzo zróżnicowany). Nie ma wątpliwości, że były one w średniowieczu grodami. Potwierdzają to źródła pisane i materiał zabytkowy na grodziskach tych odkryty.

Stanowiska, których atrybucja grodziskowa oraz chronologia wczesnośredniowieczna i/lub początków późnego średniowiecza są wiarygodne:

Belz (5); Bohyt (16); Bus'k I (25); Horodnycja (66); Horodok (67); Hovda (73); Kremenec' (117); Krylos (119); L'viv I (145); Oleškiv (180); Pidhoroddja II (194); Plisnes'k (201); Stil'ok I (243); Stupnycja (250); Sudova Vyšnja I (252); Sudova Vyšnja II (253); Šums'k (260); Terebovlja (261); Uryč-Tustan' (274); Zvenyhorod (rejon Pustomyty, 301); Zvenyhorod (rejon Husjatyn, 302); Žydačiv I (306); Žydačiv II (307).

Stan wiedzy o grodziskach średniowiecznych, jaki rysuje się na podstawie publikacji badaczowi spoza omawianego terenu, jest niezadowalający. Poprawić go może tylko profesjonalne opracow-

anie oraz publikacja dokumentacji badań i materiałów zabytkowych. Pozwoli to na w miarę obiektywną ocenę poprawności metodycznej rozpoznania archeologicznego i interpretacji jego wyników. Zwrócić należy uwagę na skłonność niektórych badaczy do interpretacji grodzisk jako miejsc kultu pogańskiego (*городища-святилища*). Wysoce prawdopodobne jest, że w obrębie wielu grodów wykonywano różnorodne czynności obrzędowe, jednak stwierdzić trzeba, iż określenie grodziska mianem *kultowego* na podstawie wątłych przesłanek prowadzi do absurdalnego poszerzenia pojęcia *ośrodek kultu* (dotyczy to np. grodziska Iliv).

Nie ma wątpliwości, że znaczna część stanowisk wzmiankowanych w tym artykule, to nie grodziska wczesnośredniowieczne i/lub z początków późnego średniowiecza a obiekty obronne (czy zawsze?) wcześniejsze lub młodsze (np. grodziska folwarczne). Nie przeprowadzono próby oceny liczebności grodzisk, ani też ich rozmieszczenia w czasie i przestrzeni, ze względu na obciążenie znacznym marginesem błędu. Sądzić można, że sieć grodów na omawianym terenie nie różniła się zasadniczo od tej na przyległych terenach obecnej Polski — w Małopolsce, a zwłaszcza w dorzeczu górnego Sanu i Wisłoki. M. Parczewski[4] obliczył, że w strefie karpackiej Polski pd.-wsch. wczesnośredniowieczny obiekt obronny przypada na ok. 625 km^2, a w skali całej Małopolski na ok. 780 km^2. Pamiętać jednak trzeba, że w artykule tym górna granica chronologiczna to połowa XIV w., a nie — jak w Małopolsce — połowa w. XIII. Przypuszczać należy, że sytuacja na terenie trzech omawianych zachodnioukraińskich obwodów jest analogiczna do małopolskiej, gdzie duży zbiór różnej wiarygodności obiektów (311)[5] okrawa się ostatnio do 88 pewniejszych, na których prowadzone były badania wykopaliskowe[6].

Rozważania zakończone będą cytatem z M. Parczewskiego[7], który dotyczy górnego Naddniestrza, ale myśl w nim zawartą odnieść można do szerszego obszaru: "Tylko profesjonalne i rzetelne potraktowanie informacji źródłowych może sprawić, że — zamiast debatować nad sieczką niekompletnych, nieusystematyzowanych i niesprawdzalnych doniesień — zidentyfikujemy autentyczne cząstki prawdziwego obrazu rzeczywistości dziejowej na górnym Naddniestrzu w IX—XIV w."

---

[1]Korczynski O. Grodzisko stilskie // Rocznik Przemyski. — 2002. — T. XXXVIII. — Z. 2 — Archeologia — S. 69—89.

[2]Rappoport P. Voennoe zodcestvo zapadnorusskich zemel' X—XIV vv. // Materialy i issledovanija po archeologii SSSR. — T. 140. — Leningrad, 1967. — S. 187.

[3]Kuza A. Malye goroda Drevnej Rusi. — Moskva, 1989. — S. 41.

[4]Parczewski M. Uwagi o stanie badań nad grodziskami średniowiecznymi na górnym Naddniestrzu // Przegląd Archeologiczny. — T. 47. — 1999. — S. 181—184.

[5]Żaki A. Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej. — Wrocław, 1974. — S. 36, 37.

[6]Poleski J. Grody plemienne i wczesnopaństwowe w Małopolsce, [w:] Początki sąsiedztwa. Pogranicze polsko-rusko-słowackie w średniowieczu. — Red. S. Czopek, M. Parczewski. — Rzeszów, 1996. — S. 109—119.

[7]Parczewski M. ... — S. 183.

Майко В. В.

ДЕЯКІ МАТЕРІАЛИ ДО РЕКОНСТРУКЦІЇ ІСТОРИЧНОЇ ТОПОГРАФІЇ СУГДЕЇ VIII — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ X СТ.

Проблема походження східнослов'янських градів та протоміст є складовою частиною загальноісторичного питання виникнення та розвитку середньовічних міст взагалі. Цікаві додаткові матеріали може дати аналіз походження середньовічної Сугдеї. Саме тут на південному сході Кримського півострову можна дослідити взаємовпливи візантійського провінційного будівництва міст і фортець і тюркських праболгарських методів спорудження укріплених таборів. Безумовно, ці впливи у тій чи іншій мірі позначались і на процесі формування східнослов'янських градів. Вирішення проблеми походження городища та поступового переростання його у місто, чи занепаду, неможливе без дослідження його історичної топографії. Ця найбільш "археологічна" складова зазначеного питання є необхідною основою при історичних побудовах.

Реконструкція історичної топографії середньовічного міста завжди була складною проблемою археологічної та історичної науки, особливо стосовно періоду раннього середньовіччя. Питання ускладнюється також тим, що до цього часу не вироблено чітких "міських" критеріїв, які дозволяють вважати те чи інше поселення вже містом. Для тюркських пам'яток Кримського півострова середини VII — початку XI ст. такі дослідження не провадилися тому, що на півострові їх абсолютна більшість є сільськими. Спроба І. А. Баранова довести, що так звані "хозарські" міста, згадані у відомій Розширеній редакції листа царя Йосифа до Хаздая-ібн-Шафрута, існували і належали у археологічному відношенні до кримського варіанту салтово-маяцької культури[1], потребує додаткових аргументів. До того ж, не всі вони відносяться власне до міських центрів навіть у тогочасному розумінні. А також практично всі вони досліджені частково, що не дозволяє зробити навіть спробу реконструкції історичної топографії. До категорії власне міст, де фіксується класичний варіант праболгарської археологічної культури Таврики, можна з деякими застереженнями віднести у південно-західному Криму лише городище Киз-Кермен та Баклу, у південно-східному — Боспор, та Сугдею. Що стосується перших двох пам'яток, то вони відносяться саме до городищ, які не "встигли" перетворитися у міста, що було обумовлено як економічними, так і політичними факторами. Інші дві пам'ятки, які виникли на візантійському, та навіть античновізантійському підґрунті, є виключенням для праболгар Таврики. Дослідження їх історичної топографії цікаве з кількох точок зору. По-перше, вони є "найвищою" заключною ланкою процесу досить швидкої седентаризації кочовиків праболгар у Криму. По-друге, як вже вказувалось, важливо простежити механізм і конкретні прояви впливу візантійської традиції містобудування, що накладалася на кочівницькі традиції розташування військових таборів та поселень. По-третє, згідно письмових джерел, саме у цих містах знаходилися хозарські війська та хозарська адміністрація, що не могло не вплинути на історичну топографію.

Виходячи з цих посилань, на жаль, дуже важко сказати щось конкретне відносно хозарського Боспору. Праболгарські шари пам'ятки досліджені тільки фрагментарно[2]. Отримані дані до цього часу лишаються дискусійними, а матеріали досліджень опубліковані усе-таки не у повному обсязі. Ясно лише, що у матеріальному відношенні у другій половині VII — першій половині X ст. це типова праболгарська пам'ятка, що має власні синхронні фортифікаційні споруди[3]. Що до історичної топографії, додаткових матеріалів поки що немає.

Інша ситуація із середньовічною Судацькою фортецею. Перш за все, салтівські горизонти пам'ятки, у порівнянні з іншими, завдяки розкопкам останнього десятиліття досліджені

© Майко В. В., 2004

досить добре[4]. Крім того, попередній ранньовізантійський пласт Сугдеї, що простежується досить слабо, не мав вирішального значення при формуванні історичної топографії більшої частини міської території.

Виходячи з багаторічних археологічних досліджень, зараз можна виділити три етапи формування історичної топографії міста середини VIII — першої половини X ст. Попередньо необхідно зауважити, що реконструкція історичної топографії Сугдеї з часу її виникнення до середини VIII ст., тобто першого етапу, ускладнена кількома факторами: залишається дискусійним питання щодо часу виникнення візантійського міста та етнічного складу його засновників; досліджені фортифікаційні споруди, виходячи з конструктивних особливостей кладок, навіть враховуючи техніку так званої кладки "у ялинку", відносяться до візантійського будівництва. Залишки житлових (напівземлянка та житлова споруда, складена згаданою технікою)[5] та культових (рештки кам'яного капища із зольником)[6] будівель, належать праболгарам на етапі седентаризації. Праболгарський, ранньосалтівський вигляд, навіть на етапі формування міста, має і матеріальна культура, зокрема, керамічний комплекс[7]. Скоріш за все, ми маємо візантійський добре укріплений торгівельний пункт, де із самого початку, біля фортечних візантійських споруд, селилися праболгари салтівці, використані Візантією у якості федератів. Реконструкція візантійського замку на вершині Фортечної гори, поряд із яким знаходився візантійський плитовий некрополь, потребує додаткових аргументів[8]. Залишки муру, який згадує І. А. Баранов[9], належать візантійській башті, що повністю аналогічна споруді дослідженій М. А. Фронджуло у портовій частині Сугдеї на площі так званого Приморського укріплення[10]. Візантійсько-хозарські відносини цього періоду сприяли цьому процесу. Проте, для точної реконструкції історичної топографії Сугдеї другої половини VII — першої половини VIII ст., поки що дуже мало інформації.

Для наступного хронологічного етапу середини VIII — першої половини IX ст. археологічних матеріалів набагато більше. На сьогоднішній день можна з упевненістю стверджувати, що формування ранньосередньовічного городища проходило на відрогах південного схилу фортечної гори, у портовій частині Сугдеї, на березі моря, на тому ж самому місці, де були розташовані попередні житлові праболгарські споруди другої половини VII — першої половини VIII ст. Саме тут виявлені численні житлові споруди, що утворювали квартальну забудову. Таких кварталів, відокремлених вулицями, досліджено два. Обидва вони складаються з кам'яних будинків, побудованих технікою "у ялинку" Ще дві споруди, що утворюють третій квартал, досліджено на ділянці ранньовізантійських укріплень, деякі кладки яких були використані у якості стін праболгарських будівель. Виходячи з численного археологічного матеріалу, немає сумнівів, що залишені вони праболгарами салтівцями. Чи мало це ранньосередньовічне городище на цьому етапі фортечні споруди, сказати важко. Під час досліджень залишків мурів, та залишок башти у потовій частині[11], не було виявлено датуючого матеріалу.

На північному схилі фортечної гори, приблизно у середині VIII ст., виникають поховальні та культові споруди. Мова йде про ділянку біля сучасної куртини XV Судацької фортеці. Саме тут виявлено три об'єкти, які виникають у середині VIII ст. Найбільш цікавим є некрополь, що складається із кам'яних склепів із коробовим перекриттям, що мають орієнтацію північ-південь. Таких поховальних споруд досліджено чотири. На думку І. А. Баранова вони залишені тюрко-хозарами, що прийняли іудаїзм[12]. Проте у конструкції поховальної споруди присутні виразні християнські риси. Згідно нечисленного поховального інвентарю, датуються склепи серединою-другою половиною VIII ст. Необхідно додати, що на захід від склепів біля безіменної башти № 3 у 1988 р. було розкопано 4 ґрунтові поховання. Виходячи зі знахідок у заповненні могили 3 скляних мозаїчних циліндричних бусин[13], що датуються саме серединою VIII — першою половиною IX ст., вищезгаданий некрополь, можливо на пізньому етапі складався як із склепів, так і ґрунтових могил.

На захід від могил у 1990 р. досліджено святилище, що складалося з хаотично розташованих на невеликій площі вогнищ. Виникає об'єкт теж приблизно у середині VIII ст. та існує з невеликими перебудовами до середини X ст. Точну його площу встановити зараз важко оск-

ільки дослідження пам'ятки не завершено. Проте отриманий комплекс перш за все кухонного посуду, найраніших вогнищ відрізняється деякою архаїчністю по відношенню до горщиків другої половини IX — першої половини X ст. Цікаво відмітити, що це святилище, розташоване безпосередньо на місці капища другої половини VII — першої половини VIII ст. При відновленні ритуального майданчика салтівцями було зроблено суцільне нівелювання ділянки. Кам'яне капище засипано бутом та щебінкою. Поверх них було проведено підсипку піском, на який покладено дерев'яні грати з жердин товщиною до 3 см. На останню покладено шар глиняної обмазки. Святилище можливо було обнесено кам'яною огорожею від якої збереглася лише частина південного муру із західним кутом.

На північно-західній ділянці посаду ранньосередньовічного міста саме у середині VIII ст. виникає головний міський некрополь. Надійною датуючою знахідкою є золотий солід Лева III та Костянтина V, що походить із заповнення склепу. Разом з тим, серед поховального інвентарю немає речей, що побутують на праболгарських некрополях півострову другої половини IX — першої половини X ст. Могильник займав невелику площу одного з південних схилів гори Перчем, що підходив безпосередньо до посаду Сугдеї. Усього досліджено 57 могил та два склепи[14]. Виходячи з топографії некрополю, навряд чи, щоб могил було значно більше. Чи свідчить це про невелику кількість населення ранньосередньовічного міста сказати важко. Виходячи з об'єктивних труднощів, ступінь дослідженості посаду Сугдеї лишається дуже низьким. Цікавою особливісттю некрополю є високий рівень християнізації населення, що його залишило вже у другій половині VIII — першій половині IX ст. Про це вже згадувалося у окремих роботах. Також слід звернути увагу на різноманітність та багатство поховального інвентарю. Звертає увагу і майже повна відсутність поховань без використання дерев'яних конструкцій у будівлі поховальної споруди. Можливо, мова може йти про особливості праболгарського міського некрополю Таврики вказаного хронологічного періоду.

Таким чином, історичну топографію праболгарської Сугдеї середини VIII — першої половини IX ст. можна попередньо уявити наступним чином. У портовій частині безпосередньо на березі моря, у долині між західними схилами Фортечної гори та східними гори Полвані-Оба, зароджувалося городище. Покинуті на той час напівземлянки змінювались кам'яними будинками, складеними технікою кладки "у ялинку", які біля моря утворювали квартали (розкоп І М. А. Фронджуло, та розкоп 1985 та 1993—95 рр.), а північніше — тулилися на терасах, використовуючи залишки візантійської фортифікації (так зване Приморське укріплення). Спеціалізованих ремісничих кварталів напевне не існувало. Господарчі споруди розташовувались безпосередньо на площі городища. На північному схилі фортечної гори виникає некрополь, де ховали як хозарську знать, так і рядових мешканців. Біля некрополю було розташовано святилище. На відстані приблизно 1 км на північно-захід від святилища, на південних схилах гори Перчем виникає ще один міський некрополь.

У середині IX ст. історична топографія міста зазнає суттєвих змін. По-перше, на північному схилі Фортечної гори виникають найдавніші фортечні мури, що датуються, згідно багаторічних досліджень, не раніше середини IX ст. Виявлено їх на трьох ділянках: на площі т. з. кварталу І, на ділянці куртини XV, та з південного боку т. з. башти Конрадо Чигало. Так у забутовці цього муру на ділянці куртини XV, знайдено фрагмент кухонного праболгарського горщика саме другої половини IX — першої половини X ст. Для датування оборонних споруд цього часу дуже важливо те, що на ділянці куртини XV фундамент муру поставлено на залишки будівлі другої половини VII — першої половини VIII ст. По-друге, ніякого матеріалу раніше середини IX ст. на рівні фундаментів муру не виявлено. Зазначимо, що у останній час датування найдавніших фортечних мурів на північній ділянці фортечної гори стає предметом гострих дискусій, які ще не опубліковані у спеціальній літературі. Техніка кладки фортечних споруд Сугдеї хозарського часу неодноразово ставала предметом детального дослідження[15], що звільняє від зайвих повторювань. Можна лише припустити, що будувало її місцеве населення (колекція тюркських родових знаків на кам'яних блоках мурів) за візантійським проектом та, можливо, під наглядом візантійського інженера. Таким чином, найсуттєвішою зміною

історичної топографії міста стала поява, могутньої, величезної за площею, та сучасною за фортифікаційними принципами фортеці на північному схилі Фортечної гори. Необхідно при цьому зауважити, що під час багаторічних досліджень, житлових споруд у межах фортечних мурів майже не виявлено. За виключенням залізоробної майстерні, одне із приміщень якої слугувало житлом майстра, та деяких фрагментів кам'яних будинків, які важко атрибутувати, інших житлових споруд не виявлено. Безумовно, треба враховувати, що досліджено лише 2—3 відсотки загальної міської території, на деяких досліджених ділянках вивчено лише горизонти не раніше XIII ст. У цьому зв'язку, припущення І. А. Баранова про те, що сама фортеця слугувала у якості місця, де мала змогу на короткий час збиратися хозарська армія під час підготовки до походу[16], має деякі археологічні аргументи.

Під час досліджень цитаделі Судацької фортеці генуезського часу на ділянці т. з. башти Георгієвської[17] було встановлено, що, виходячи з археологічних знахідок, фортифікаційна споруда генуезького часу встановлена на фундаменти башти та культової споруди другої половини IX — першої половини X ст. Саме у цей час тут виникає й невеликий прихрамовий некрополь, що складався з плитових могил. Останні (4 поховання) зафіксовано під вимосткою тамбуру генуезького часу, що пов'язаний з Георгієвською баштою.

Середньовічне городище у портовій частині Сугдеї продовжувало розвиватися. У стратиграфії заповнення житлових будинків не фіксується яких-небудь слідів пожеж чи руйнувань. Невеликих змін зазнає лише матеріальна культура. Останні пов'язані, у першу чергу, з удосконаленням технології гончарного виробництва, появою нових імпортних категорій речей та значною візантінізацією побуту праболгарського населення міста. Можливо саме у цей час з'являються фортечні споруди, що оточували портову частину з півночі. Їх залишки прослідковано саме на ділянці між Фортечною горою та горою Полвані-Оба. Можливо площа городища збільшилася, проте для встановлення цього потрібні більш масштабні дослідження.

Другою значною зміною історичної топографії було виникнення нового міського некрополю. Розташований він приблизно у 1 км на південно-захід від попереднього. Могильник існував на протязі усього середньовіччя для потреб християнського населення міста[18]. Найпізніші поховання відносяться навіть до XVIII ст. Проте, під час його досліджень виявлено найдавнішу групу поховань. На жаль, датуючих речей майже не знайдено. Можна припустити, що після того, як первісний праболгарський некрополь Судак—VI припинив функціонування, на місці нового могильника (Судак—II) виникає склеп для поховання представника хозарської верхівки, що прийняв християнство. Виходячи зі складу поховального інвентарю, споруджено його не раніше середини — другої половини IX ст. Над склепом було зведено одноапсидний храм. На площі його прибудови, складеної технікою кладки "у ялинку" зафіксовано вісім плитових християнських поховань, але з "язичницькими" елементами у конструкції поховальної споруди. Це яскраво свідчить про те, що у середині IX ст. більша частина населення міста була вже християнами.

Немає сумніву, що міський некрополь у цей час був не один. Під час досліджень північно-східної ділянки посаду середньовічного міста на площі некрополю XV ст.[19] були виявлені поховальні споруди могильника другої половини IX — першої половини X ст. Слід назвати залишки ґрунтового склепу з поховальним інвентарем цього часу, а також кам'яний склеп прямокутної форми орієнтований по осі південь-північ. На жаль, споруда збереглася дуже погано, проте можна встановити, що поховані орієнтовані по осі захід — схід. Під час досліджень поховального інвентарю майже не знайдено. Проте, виходячи з кераміки, виявленої у заповненні, поховальна споруда датується другою половиною IX — першою половиною X ст.

Реконструкція історичної топографії Сугдеї цього часу була б не зовсім повною без спроб реконструювати посад середньовічного праболгарського міста, який, безперечно, існував. Проблема ця ускладнюється кількома об'єктивними труднощами. По-перше, посад праболгарської Сугдеї, на відміну від самої фортеці, дуже щільно забудовано, починаючи з останньої чверті XVIII ст. й до сьогоднішнього часу. По-друге, там де провадилися дослідження він практично повністю знищений господарськими

будівлями та некрополями золотоординського та генуезького часу. Не дивлячись на це, на ділянці пізньосередньовічного некрополю Судак—I, приблизно за 800 м на північ від городища, виявлено культурний шар та залишки господарчих будівель[20]. В одному випадку поховання XIII—XIV ст. перекрили залишки піфоса та господарчої ями салтівського часу. Виявлені були і фрагменти кладок, виконаних технікою кладки "у ялинку" Можливо це й є залишки посаду праболгарського салтівського міста.

На північно-східних схилах гори Перчем, приблизно за 300 м на північ від фортечних мурів на ділянці куртини XV, розвідками виявлено залишки культурного шару з досить виразними керамічними знахідками саме другої половини IX — першої половини X ст.[21] Не виключено, що мова йде ще про одну, у даному випадку північну ділянку посаду. За даними І. А. Баранова, саме на цьому місці були знайдені фрагменти криці, ливарного шлаку та вапнякова ливарна форма для відливки три та п'ятинамистинних колтів.

Треба згадати ще про кілька поселень цього часу, що знаходились у безпосередній близькості до міста. Проте, відносити їх до посаду немає достатніх аргументів. Усі вони відомі лише за даними розвідок та розвідкових шурфовок. Це поселення, яке розташоване на північ від Сугдеї на північній околиці с. Дачне де знайдено два піфоси, та зібрана достатньо велика колекція кераміки[22]. Друге поселення розташоване на схід від міста у неглибокому яру зліва від дороги, що веде від Судака до мису Алчак[23]. Тут теж знайдено посуд другої половини IX — першої половини X ст. Ще одне поселення відоме завдяки розвідкам на західному схилі мису Алчак[24]. Далі на схід у Капсельській бухті виявлена стіна складена технікою кладки "у ялинку" та зібраний підйомний матеріал представлений керамікою, характерною для часу, що розглядається[25].

Цікавим доповненням до реконструкції сільського та ремісничого оточення Сугдеї є дві каменярні. Одна з них виявлена у т. з. урвищі Бугаз на східному схилі мису Меганом, на схід від Сугдеї. Друга — розташована приблизно у 300 м від західного схилу вказаного мису. Можливо саме ця каменярня використовувалася для будівництва фортеці другої половини IX — першої половини X ст.[26] І, нарешті, на території с. - Новий Світ у східній частині Новосвітської бухти виявлено кілька великих гончарних печей для виготовлення причорноморських амфор. Окрім комплексу печей, на цій ділянці досліджено декілька фрагментів кладок складених технікою кладки "у ялинку". Не виключено, що тут знаходилося поселення гончарів[27].

Таким чином, у другій половині IX — першій половині X ст. перед нами постає місто з досить великим городищем. Останнє, розташоване на березі моря, мало квартальну забудову та фортифікаційні споруди. На північ від городища із протилежного боку фортечної гори виникає дуже велика за площею фортеця, побудована за новітньою на той час фортифікаційною думкою. Житлових споруд на внутрішній площі поки не виявлено. На північний схід від городища виникає новий уже виключно християнський некрополь, проте з деякими елементами язичництва. Можливо, місто мало й розвинений та великий за розмірами посад, що оточував периметри фортечних мурів. Проте, його залишки виявлені лише на кількох ділянках, що не дозволяє остаточно вирішити цю проблему. Немає ніякого сумніву, що поруч із городищем був розташований й порт. Виявлено, проте тільки археологічними розвідками, й декілька поселень, що, безперечно, тяжіли до міста. Вони, разом із великими ремісничими центрами, утворювали так званий дальній посад Сугдеї. Відома на сьогоднішній день інформація дозволяє стверджувати, що Сугдея у другій половині IX — першій половині X ст. перетворюється на портове невелике візантійське місто, проте з яскраво вираженими праболгарськими тюркськими рисами. Останні формувалися у попередній час та існували, поступово трансформуючись у візантійські, на протязі всього періоду, що розглядається.

---

[1]Баранов И. А. Таврика в эпоху раннего средневековья (салтово-маяцкая культура). — К., 1990. — С. 54.

[2]Макарова Т. И. Археологические раскопки в Керчи около церкви Иоанна Предтечи // МАИЭТ. — Вып. VI. — Симферополь, 1998. — С. 344—393; Айбабин А. И. Хазарский слой в Керчи // МАИЭТ. — Вып. VII. — Симферополь, 2000. — С. 344—393.

[3]Майко В. В. К вопросу о выделении средневековых горизонтов Боспора второй половины X — начала XI вв. // 175 лет Керченскому музею древностей. — Керчь, 2001. — С. 93—96.

[4]Баранов И. А., Майко В. В. Праболгарские горизонты Судакского городища середины VIII — первой половины X вв. // Българите в Северното Причерноморие. — Т. VII. — В. Търново, 2000. — С. 83—99.

[5]Баранов И. А., Майко В. В. Пастирско-пенковската култура и проблемът за разселването на прабългарските племена от Средното Поднепровие и Таврика // Българите в Северното Причерноморие. — Т. IV. — В. Търново, 1995. — С. 87. — Рис. 3, 6.

[6]Баранов И. А., Майко В. В. Тюркское святилище Сугдеи // РА. — № 3. — 2001. — С. 98—110.

[7]Майко В. В. Керамічний комплекс однієї групи праболгарських пам'яток Таврики другої половини VII ст. // Українська керамологія. — Кн. 1. — Опішне, 2001. — С. 14—31.

[8]Баранов И. А. Периодизация оборонительных сооружений Судакской крепости // Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII—XVI веках. — Ростов-на-Дону, 1989. — С. 47.

[9]Там же. — С. 47.

[10]Фронджуло М. А. Раскопки в Судаке // Феодальная Таврика. — К., 1974. — С. 141, 142.

[11]Фронджуло М. А. Дослідження в Судаку // АДУ в 1969 р. — К., 1972. — С. 264. Залишки фортифікаційних споруд ранньосередньовічного часу були виявлені й під час робот 1990 р. Матеріали не опубліковані.

[12]Баранов И. А. Болгаро-хазарский горизонт средневековой Сугдеи // Проблеми на прабългарската история и култура. — София, 1991. — С. 145—159.

[13]Плетнева С. А. На славяно-хазарском пограничье. — М., 1989. — Рис. 65, 50.

[14]Баранов И. А., Майко В. В., Джанов А. В. Раскопки в средневековой Сугдее // Археологические исследования в Крыму. — Симферополь, 1997. — С. 38—45.

[15]Баранов И. А. Таврика в эпоху... — С. 55, 56; Баранов И. А. Периодизация оборонительных сооружений... — С. 50—53.

[16]Баранов И. А. Болгаро-хазарский горизонт... — С. 158.

[17]Готье Ю. В. Расчистка базилики в «Георгиевской» башне Судакской крепости // Вторая конференция археологов СССР в Херсонесе, 10—13 сент. 1927 г. — Севастополь, 1927. — С. 47, 48. У 1971 р. на цій ділянці роботи провадив М. А. Фронджуло, а у 1989 р. — І. А. Баранов.

[18]Фронджуло М. А. Вказ. праця. — С. 147—150.

[19]Айбабин А. И., Долгополова В. М. Раскопки средневекового могильни-ка в Судаке // АО 1978 г. — М., 1979. — С. 287, 288.

[20]Фронджуло М. А. Вказ. праця. — С. 145.

[21]Археологічні розвідки 1990 р. Матеріали не опубліковані.

[22]Фронджуло М. А. Работы Судакского отряда // АИУ 1968 г. — К., 1971. — С. 259.

[23]Бабенчиков В. П. Средневековые поселения и ремесленные центры V—XIII вв. юго-восточного Крыма (рукопись) // Архив КФИА НАНУ. — В. 21. — С. 28.

[24]Там же. — С. 28.

[25]Фронджуло М. А. Отчет о работе разведочного отряда Крымской экспедиции ИА АН УССР в 1962 г. // Архив КФИА НАНУ.

[26]Археологічні дослідження не провадились.

[27]Бабенч иков В. П. Вказ. праця. — С. 39; Фронджуло М. А. Исследования в юго-восточном Крыму // АИУ в 1967 г. — К., 1968. — С. 216.

Майоров О. В.

ДЕКІЛЬКА МІРКУВАНЬ СТОСОВНО ПЕРШОЇ ЗГАДКИ ПРО ГАЛИЧ ТА ЧАСУ ЗАСНОВАННЯ МІСТА

Місто Галич — столиця Галицько-Волинської Русі, найбільший політичний та культурний центр Східної Європи в добу середньовіччя — належить до тих давніх міст, походження яких заховане в глибині віків і водночас є одним з найскладніших та спірних питанньв у його історії.

Рішення проблеми ускладнено недоліком повідомленнь про існування міста з аутентичних джерел. На сторінках літопису Галич з'являється дуже пізно. Київський літопис кінця XII ст. уперше згадує місто під 1141 р. у зв'язку з оповіданням про смерть князя Івана Васильковича та перехід влади в Галичі до Володимирка Володаревича[1]. Зустрічаються й раніші згадки про Галич, що збереглися в деяких писемних джерелах, однак вірогідність їх викликає значні сумніви у дослідників[2].

Обмеженість писемних свідченнь певною мірою може бути компенсовано археологічними даними. Внаслідок великої роботи, що систематично проводилась протягом останніх років, встановлено, що місто Галич бере свій початок від слов'янського поселення VIII, можливо навіть VII віків[3], про що свідчать різноманітні знахідки та, зокрема, Крилоський скарб срібних речей візантійського походження, датований VI—VII ст.[4] Давнє городище було розташоване на високій Крилоській горі, з часом площа його укріпленнь постійно збільшувалась, досягнувши найбільшого розміру в XII—XIII ст. — близько 50 га[5]. Зроблені відкриття надали можливість дослідникам говорити про існування тривалого «долітописного слов'янського періоду» в історії Галича[6], а також ставити проблему вивчення історії Галицької землі в V—X ст.[7]

З рішучою критикою спроб «здавнити» Галич, «довести, що він виник набагато раніше першої згадки про нього в авторитетному джерелі — Київському літописному зводі» виступає М. Ф. Котляр. Головною методологічною хибою своїх опонентів дослідник вважає те, що у них «чомусь залишалося в тіні ключове питання про час перетворення сільського поселення на справжній міський центр, тобто про дійсне виникнення міста Галича»[8]. Однак, попри очікування, сам М. Ф. Котляр відповісти на поставлене їм питання не може, оскільки ніякими новими свідченнями з цього приводу не володіє. Історик обмежується лише загальними зауваженнями, не підкріпленими відповідними фактичними даними: «...хоча немає підстав сумніватися в тому, що поселення на Крилоській горі існувало з VIII—IX віків, навряд чи воно було укріпленим (одна з визначних ознак феодального міста!) раніше кінця XI — початку XII ст.»[9]

Новітні археологічні відкриття спростовують подібні твердження. Розкопками 1993—1996 рр. на території головного оборонного валу Крилоського городища виявлено три фази будівництва укріпленнь: X, XII—XIII і XVI—XVIII ст. Найдавніше з них датується серединою X ст. Це був могутній земляний вал заввишки до 3 та до 14 м завширшки, на вершині якого знаходилася оборонна зрубна стіна 3—3,5 м завширшки, додатково укріплена з внутрішньої сторони системою пустотілих зрубів. В середині XII ст. на місці цих первинних укріпленнь, що постраждали від сильної пожежі, збудовано нову, більш могутню оборонну систему[10].

Дотепер на території Крилоського городища відкрито понад двадцять житлово-господарських комплексів середини X—XI ст., що також дає підстави говорити про існування тут у ці століття значного міського осередка. Подібна ситуація відзначається дослідниками у зв'язку з розвитком інших слов'янських городищ Галицького Прикарпаття, де в середині X ст. виникає група значних за площею та складних за плануванням укріплених поселенць типу Крилоського[11]. Деякі з них були «княжими центра-

© Майоров О. В., 2004

ми цих земель», але в цілому вони «були слов'янськими містами-полісами великого державного утворення хорватів, яке саме в цей час досягло найвищого політичного розвитку»[12].

Про давнину Галича говорить і розташована неподалік Галичина могила, згадана в літописі під 1206 р.[13] Там само знаходимо інтригуючу обіцянку літописця ще раз повернутися до розповіді про цю могилу та про початок Галича, яка, однак, так і залишилася невиконана. Але й того, що сказано літописцем, достатньо, щоб зробити висновок: в давнину Галичину могилу пов'язували з початком міста. «Очевидно, – вважав М. С. Грушевський, — це мала бути могила якогось (чи якоїсь) Галици — засновника-епоніма міста, від якого він нібито назвався, як Київ від Кия, а з того виходить, що початок Галича переносився в якийсь далекий час»[14]. Аналогічним чином міркував М. М. Тихоміров: «Назва "Галичина могила" вказує на якогось Галича, засновника міста, що жив ще у язичницькі часи, судячи з характеру його поховання у вигляді насипаної могили»[15].

Внаслідок багаторічних пошуків дослідники дійшли висновку, що Галичина могила — реальний об'єкт, окремий курган, розташований в урочищі Качків у південній частині Крилоського городища. В 1883, 1911 і 1934 рр. тут проведені археологічні дослідження, які не виявили, одначе, решток давнього поховання[16]. Справжньою сенсацією завершилася четверта за рахунком спроба з'ясувати таємницю славнозвісної могили, зроблена у 1991—1992 рр. експедицією під керівництвом В. Д. Барана та Б. П. Томенчука. В центральній частині кургану на глибині близько 2 м виявлено сліди давнього поховання — рештки дерев'яного човна, в носовій частині якого знайдено комплекс речей — спорядження знатного воїна. Слідів людського поховання, як і раніше не знайдено, що сьогодні може бути пояснено двома причинами: або Галичина могила уявляла собою кенотаф, або урна з залишками людини була втрачена під час будівництва бліндажів періоду першої світової війни, яке спричинилося до значних пошкоджень стародавнього курганного насипу[17].

За часом знайдене поховання дослідники відносять приблизно до середини X ст., що співпадає з хронологією первісних оборонних споруд на Крилосі і дає вагомі підстави стверджувати: «поховання в човні і спорудження такого великого кургану діаметром 26 м у найвищій точці давнього Галича, а також його назва та згадання літописом вказують на те, що він міг бути споруджений на честь князя — засновника міста»[18]. Це тим більш вірогідно, якщо враховувати широко розповсюджену у східних та західних слов'ян традицію, що надходить з дохристиянських часів, поважання могил князів-родоначальників або засновників-епонімів, подібних до Крака в Кракові, Сальверегіна в Сандомирі, князя Черна (Черного) і княжні Черни в Чернігові та інших[19].

Про існування галицького князя, як і самого Галича, ще в давні часи, а саме під час переселення угорських племен у Панонію (кінець IX ст.) повідомляє середньовічне угорське джерело — хроніка анонімного нотарія короля Бели III (1173—1196) «Діяння угрів (Anonymi Gesta Hungarorum)». Ця пам'ятка, що збереглася в єдиному списку — рукописі другої половини XIII ст., була укладена латинською мовою десь на межі XII—XIII віків та певною мірою спирається на повідомлення однойменного твору другої половини XI ст., який у дещо переробленому вигляді зберігся у складі пізніших історичних компіляцій[20].

У одинадцятий розділ «Діянь» читаємо: «А на четвертому тижні, — читаємо далі, — вождь Альмош зі своїми [супутниками] прийшов у Галицьку землю (in Galiciam) і тут вибрав собі й своїм [супутникам] місце для відпочинку. Коли про це почув князь Галицької землі, він вийшов на зустріч вождю Альмошу босий з усіма своїми вельможами і надав до користування (ad usum) вождя Альмоша різноманітні дари; відчинивши ворота міста Галича, він виявив йому таку гостинність, начебто свому господарю, віддав йому в заручники єдиного свого сина разом з синами вельмож свого королівства; крім того, він подарував як вождю, так і його воїнам десять найкращих скакунів (farisii) й триста коней з сідлами та вудилами, три тисячи марок срібла і двісті марок золота, а також найліпший одяг. Після того, як вождь Альмош пробув на місці свого відпочинку у Галицькій землі протягом одного місяця, її князь та інші його співтовариші (consocii) почали просити вождя Альмоша та його знатних [близьких осіб] (nobiles), щоб вони йшли на захід за [ліс] Ховош, у землі Панонії. Сказали вони їм, що земля ця дуже добра й що там зливаються найвідоміші джере-

ла, назви яких, як ми сказали вище, Дунай, Тиса, Ваг, Марош, Кьорьош, Темеш та інші [...] »[21].

Слід враховувати, що хроніка угорського Анонімa одним зі своїх завданнь мала історично обґрунтувати претензії угорських королів на Галичину й Волинь; звідси її крайня тенденційність у викладі русько-угорських відносин, перенесення реалій пізнішого часу на попередню добу[22]. Тому цей переказ мабуть так і залишався б якимсь історичним курйозом, не вартим особливої уваги, якщо б не деякі археологічні знахідки, що стають з ним у певний зв'язок.

1935 р. поблизу Крилоса, на відстані 1 км від давніх міських укріплень в лісі Діброва Я. Пастернаком були відкриті два давніх поховання. Зовні це були майже повністю зрівняні з землею пагорби діаметром 14 та 16 м відповідно, густо вкриті молодим лісом. Обидва поховання мали однакову орієнтацію у напрямку північний захід — південний схід та, окрім кісток людини, містили кінські черепи з залізними трензелями. Перше поховання було дуже багатим. Скелет людини, від якого збереглося лише декілька кісток, був рясно вкритий значною кількістю золотих та срібних прикрас. Серед них визначаються 17 золотих та бл. 20 срібних бляшок з вибитим візерунком та невеликими отворами для підвісу, що колись прикрашали шкіряний одяг небіжчика, дві довгі смуги з тонких як папір неоздоблених золотих бляшок, золотий перстень з сердоліком тощо[23]. Друге поховання виявлено на відстані бл. 500 м від першого. Привертають увагу розміри знайденого тут скелету людини, що сягає 190 см. Інвентар цього поховання був набагато біднішим. В могилі знайдено дві сережки з низькоякісного срібного дроту, залізні ніж та стремена[24].

На підставі числених аналогій Я. Пастернак дійшов висновку, що обидва знайдені поблизу Крилоса поховання належали уграм-кочовикам. Дослідник датує їх початком X ст. й вважає найдавнішими пам'ятками, що свідчать про пересування угрів через підкарпатські землі під час міграції до Паннонії[25]. Відкриття Я. Пастернака, як би до нього не ставитися, безумовно, є найважливішим підтвердженням повідомлення хроніки Анонімa про більш-менш тривале перебування угорських переселенців в околицях Галича.

Давньоруський літопис датує похід угрів руськими землями до Паннонії 898 р.[26] Звідки виникла ця дата й наскільки вона вірогідна? На думку О. О. Шахматова, дата 6406 (898) р. пов'язана із західнослов'янським письмовим твором «Сказанням про переложення книг слов'янською мовою», що був укладений найвірогідніше у Моравії та потрапив до Русі в XI ст. разом з іншими моравськими пам'ятками. Та, як встановлює далі дослідник, «датою 6406 (898) р. визначалося у "Сказанні про переложення книг" оволодіння мадярами середньою течією Дунаю й підкорення ними тутешніх слов'янських мешканців. Цілком природньо, що укладач "Повісти минулих літ" цією датою, знайденою у "Сказанні", визначив появу мадярів зі сходу, а також приписане їм (на підставі географічної термінології) проходження мадьяр через Київ»[27]. Ці висновки були підтримані іншими дослідниками[28].

Таким чином, хоча дата 898 р. ймовірно взята літописцем з давнішого джерела і отож не була ним вигадана, вона не має ніякого відношення до подій, пов'язаних з проходженням угрів київськими горами і взагалі перебуванням їх у Східній Європі, тому що належить до оповіді, яка географічно та хронологічно пов'язана із зовсім іншими подіями, що відбувалися після того, як угри вже подолали Карпати та дійшли до Дунаю.

Одначе саме вміщена у Повісті минулих літ дата — 898 р. — зараз приймається як дата заснування Галича, у зв'язку з чим в 1998 р. було проведено офіційні врочистості з нагоди 1100-ліття міста, й ця дата набула державно визнаного статусу[29]. Між тим, цілком очевидно, що ця дата, як і вся хронологія початкової частини найдавнішого літопису, має занадто умовний характер й дуже непевна.

Відомо, що майже за десять років перед тим угри вже були змушені залишити територію Подністров'я й шукати собі притулку десь на найзахіднішій ділянці причорноморського степового «коридору», біля Нижнього Дунаю, поблизу кордонів Болгарії. Сталося це внаслідок нищівної поразки від печенігів, яку, за свідченням «Всесвітньої хроніки» Регіно Прюмського, угри зазнали у 889 р.[30]

В середині 890-х рр. трапилася чергова пригода. Угри під проводом Арпада і Курсана взяли участь у війні болгарського царя Симеона з Візантією на боці візантійського імператора Лева VI Мудрого. Але у вирішальний

момент болгари й візантійці дійшли до згоди та повернули зброю проти мадярів, завдавши їм тяжких втрат, до того ж стрімким нападом захопили їхні домівки, які під походу залишалися без захисту[31].

За іншою версією, після того, як у 895 р. мадяри завдали поразки болгарам, вони вже не встигли своєчасно повернутися додому, щоб відбити наскок печенігів. Мирне населення, що зоставалося з невеликою охороною, було майже все знищене ворогами, а худоба загарбана. Вцілілі мадьяри втекли за Карпати у Дунайську низовину, куди ще раніше проклали шлях їхні передові збройні дружини. Верховний вождь Арпад з головним військом вже восени 894 або, вірогідніше, навесні 895 р. дістався Великої (Угорської) рівнини[32].

Виходячи з цього, зазначимо, що датою заснування міста не можна вважати дату, що наведена у звістці Повісті минулих літ про угорське просування руськими землями у Карпати і далі у Паноніо. Для того нема ніяких підстав. Ця звістка не тільки хронологічно не пов'язана з описуваними подіями, насамперед, у ній нема найголовнішого — вона не містить згадки про Галич (з руських міст тут йдеться лише про Київ). Таким чином, коли приймається ця дата, порушується сам принцип встановлення віку міста за першим писемним свідченням про нього, тому що такого свідчення нема не тільки у повідомленні 898 р., але й взагалі у Повісті минулих літ. Отже, незважаючи на те, що 898 р. набув тепер широкого визнання як дата виникнення Галича, вона має бути відкинута.

Справжньою першою згадкою Галича у давньому писемному джерелі є повідомлення угорського Анонiма, що належить до кінця IX ст. Попри всю тенденційність цього джерела, вміщене у ньому свідчення про проходження повз Галич угрів (яке таким чином відбиває існування міста під час цієї події) не можна вважати вигадкою, через те що воно підтверджується археологічно – наприкінці IX ст. вже існувало слов'янське поселення на Крилосі, найдавнішому територіальному ядрі Галича, а у безпосередній близкості від нього зафіксовано сліди поховань знатних угрів того ж часу, чим підтверджується їхнє перебування тут. Про те, що поселення на Крилосі у даний час вже могло носити назву Галича, свідчить поховання у Галичиній могилі, яке давня традиція пов'язує із засновником міста. Залишки цього поховання датуються початком X ст. (отже такий є вік могили), тобто час угорського перебування під Галичем збігається з часом життя та діяльності легендарного засновника міста. Це сприймається як доказ виникнення Галича як міста саме наприкінці IX ст.

Вважається, що згадка про Галич в угорському джерелі не має власної дати. Але такий погляд не відповідає дійсності. Можна казати лише, що повідомлення про перебування угрів поблизу міста безпосередньо не датовано. Але у хроніці Анонiма є дата, яка певною мірою компенсує цей недолік. Розпочинаючи розповідь про останню мандрівку угрів на шляху до Паноніï, коли вони йшли східнослов'янськими землями, минаючи Київ та Галич, королівський нотарій повідомляє, що стався цей перехід у 884 р.

Така дата подається у сьомому розділі хроніки, що має назву «Про вихід угорських племін з їхньої прабатьківщини». Тут ми читаємо: «У 884 році від Різдва Христового, як про те йдеться в хроніках з викладом подій за роками (in annalibus... cronicis), сім осіб княжого стану (principales persone), що звалися хетумогер (hetumoger у перекладі з угорської – сім мадьяр. – *О. М.*), рушили з землі Скіфії на захід»[33].

Наведене повідомлення належить до виходу угрів не з їхньої первісної прабатьківщини, тобто до початків міграції (ця подія сталася набагато раніше), а до чергової зміни місця перебування, коли вони вже дісталися Східної Європи, про що дізнаємося з подальшого викладу. Посилання автора на «хроніки з викладом подій за роками» дають змогу припускати, що дата 884 р. постала з якихось попередніх писемних джерел, які він використовував.

Деякі вчені вважають наведену Анонімом дату хибною: він обминув цифру «V», що мала стояти між цифрами «XXX» та «IIII» і визначати іншу дату – CCCCCCCCLXXXVIIII (889) р., яка зазначена у хроніці Регінона як дата чергового відходу угрів на захід внаслідок поразки від печенігів[34]. Але це тільки припущення. Як би воно не було, наведена угорським Анонімом дата — 884 р. — найбільшою мірою відповідає нашим вимогам. Вона є тією датою, що належить до першої письмової згадки про Галич і відтак має всі підстави вважатися датою заснування міста.

Такий вибір є тим логічнішим, що хроніка Анонiма зараз вже розглядається багатьма істориками саме як джерело, що містить першу звістку про місто. Але деякі сучасні дослідники помилково пов'язують її з 898 р. «Перша писемна згадка про давній Галич, — читаємо, наприклад, у В. Д. Барана, — відноситься до 898 р. і належить угорському літописцю — анонімному нотарію короля Бели, який свідчить, що вождь угрів Алмош на шляху до Паннонії зупинявся в Галичі»[35]. Наведеної В. Д. Бараном дати у хроніці Анонiма нема. Вона постала з повідомлення Повісті минулих літ, яке не містить згадки про Галич, і тому не може бути визнаною.

Можна припустити, що угри відіграли значнішу роль у історичній долі Галича, ніж та, що постає з повідомлення Анонiма. Як то дуже часто буває, саме зовнішня небезпека сприяє утворенню нових укріплених пунктів чи зміцненню вже наявних укріплень з метою оборони землі від зовнішніх ворогів. Угри для осілого європейського населення становили таку небезпеку. Нагадаємо, що проти їхніх наскоків зводили укріплення слов'янські жителі Середнього Подоння. Таке становище відзначається й пізніше, коли угри вже опинилися у Центральній Європі. За словами Л. Мюссе: «Угорська небезпека була одним з основних чинників зростання кількості укріплених міст та замків у Південній Німеччині та Північній Італії»[36].

Мабуть не є лише випадковим співпадінням той факт, що угорське перебування під Галичем збігається з часом життя легендарного засновника міста, на честь якого була споруджена Галичина могила, якщо вважати, що нещодавна відкрите у ній поховання-кенотаф належить саме цьому епоніму.

---

[1]Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ). — М., 1998. — Т. II. — Стб. 308.

[2]Грушевський М. С. Історія України – Руси. — К., 1992. — Т. II. — С. 465, прим. 4.

[3]Ауліх В. В. З історії долітописного Галича // Дослідження з слов'яноруської археології. — К., 1976.

[4]Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. — К., 1972. — С. 196—197.

[5]Аулих В. В. Историческая топография древнего Галича // Славянские древности. Этногенез. Материальная культура Древней Руси. — К., 1980; Джеджора О. Проблеми історичной топографії давнього Галича // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. — Т. CCXXII. — Львів, 1991.

[6]Томенчук Б. П. Три периоди розвитку Галича // Еволюція розвитку слов'янських градів VIII—XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр. // Тези доп. Міжнарод. археологічн. конф-ції. — Львів, 1994; Він же. Три періоди розвитку Галича в світлі нових археологічних досліджень // Тези доп. української делегації на VI Міжнарод. конгресі слов'янської археології (Новгород, Росія, 1996 р.). — К., 1996; Він же. Три періоди розвитку історичної топографії давнього Галича // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тис. н. е. — К., 1999.

[7]Ауліх В. В. Населення південно-західного пограниччя Київської Русі (З історії Галицької землі V—X ст.) // Київська Русь: культура, традиції. — К., 1982.

[8]Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX—XIII вв. — К., 1985. — С. 75.

[9]Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь. — К., 1998. — С. 114.

[10]Баран В., Томенчук Б. Підсумки досліджень Галицької археологічної експедиції в 1991—1996 рр. // Галич і Галицька земля. — К.—Галич, 1998. — С. 14—15.

[11]Корчинський О. Про один тип городищ IX— початку XI ст. у Верхньому Подністров'ї // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій. — Чернівці, 1994. — С. 26—27; Филипчук М. Слов'янський період в історії Пліснецька // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. — Львів—Галич, 1993. — С. 21—23.

[12]Томенчук Б. П. Три періоди розвитку історичної топографії... — С. 300—301.

[13]ПСРЛ. — Т. II. — Стб. 722.

[14]Грушевський М. С. Історія України - Руси. — Т. II. — С. 466.

[15]Тихомиров М. Н. Древнерусские города. — М., 1956. — С. 329.

[16]Свистун Ф. И. Галичина могила // Научно-литературный сборник Галицко-Русской матицы. — Львов, 1901; Пастернак Я. Старий Галич. — Краків—Львів, 1944. — С. 51—52.

[17]Баран В., Томенчук Б. Галичина могила // Галицько-Волинська держава... — С. 50—52; Вони ж. Підсумки досліджень... — С. 11—14.

[18]Баран В., Томенчук Б. Підсумки досліджень... — С. 13.

[19]Толочко О. П. До питання про сакральні чинники становлення князівської влади на Русі у IX—X ст.

// Археологія. — 1990. — № 1. С. 58; Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе. — Львів, 1985. — С. 215; Щавелев А. С., Щавелев С. П. Черная могила // Вопросы истории. — 2001. — № 2.

[20]Дьерффи Д. Время составления Анонимом «Деяний венгров» и степень достоверности этого сочинения // Летописи и хроники. — М., 1974; Королюк В. Д. Славяне и восточные романцы в эпоху раннего средневековья. Политическая и этническая история. — М., 1985. — С. 186—204.

[21]Anonymi Belae regis Notarii de gestis Hungarorum / Praef. est et textum rec. Ae. Jakubovich. Cap. XI—XII // Scriptores rerum Hungaricarum / Ed. E. Szentpétery. — Budapest, 1937. — Vol. I. — P. 48—50.

[22]Шушарин В. П. Древнерусское государство в западно- и восточноевропейских средневековых памятниках // Древнерусское государство и его международное значение. — М., 1965. — С. 441—442.

[23]Pasternak J. Die ersten altungarischen Grabfunde nördlich der Karpaten // Archeologia Hungarica. — Budapest, 1937. — Vol. 21. — S. 297.

[24]Ibid. — S. 298.

[25]Ibid. — S. 302.

[26]Повесть временных лет. — СПб, 1996.— С. 15.

[27]Шахматов А. А. «Повесть временных лет» и ее источники // Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы (Пушкинский дом) АН СССР. — 1940. — Т. IV. — С. 83.

[28]Лихачев Д. С. Комментарий. С. 411; Насонов А. Н. Знания и просвещение // Очерки истории СССР. Период феодализма. — IX—XV вв. — Ч. 1. — С. 464.

[29]Толочко П. П. Галичу — 1100 років // Галич і Галицька земля; Баран В. Д. Галичу 1100 років // Археологія. — 1999. — № 1.

[30]Gombos F. A. Catalogus Fontium Historiae Hungaricae. — Budapest, 1937. — T. 3. — P. 2039.

[31]Артамонов М. И. История хазар. — СПб, 2001. — С. 464—465; Шушарин В. П. Ранний этап этнической истории венгров. — М., 1997. — С. 171—172; Юрасов М. К. Внешнеполитические акции венгров в Центральной Европе во второй половине IX века // Славяне и их соседи. — М., 1999. — Вып. 9. — С. 53.

[32]Марсина Р. Славяне и мадьяры в конце IX—X в. // Раннефеодальные государства и народности (южные и западные славяне VI—XII вв.). — М., 1991. — С. 108.

[33]Anonymi Belae regis Notarii de gestis Hungarorum. — P. 42.

[34]Шушарин В. П. Русско-венгерские отношения в IX в. // Международные связи России до XVII в. — М., 1961. — С. 135, прим. 23.

[35]Баран В. Д. Галичу 1100 років.

[36]Мюссе Л. Варварские нашествия на Западную Европу. Вторая волна. — СПб, 2001. — С. 35.

Мовчан І. І., Козловський А. О., Ієвлєв М. М.

РЯДОВА ЗАБУДОВА ВЕРХНЬОГО КИЄВА В КІНЦІ X — НА ПОЧАТКУ XII ст. (за результатами досліджень останніх років)

Під час археологічних досліджень Києва в останні роки було розкопано значну кількість житлових і господарських споруд досить широкого хронологічного діапазону — від кінця X до другої половини XIV ст.

Переважна більшість цих споруд існувала в XII — першій половині XIII ст. Будівель більш раннього періоду було виявлено значно менше, а саме цей період становить значний інтерес для вивчення будівельних прийомів, розвитку планової структури будівель, особливостей матеріальної культури. Крім того, зважаючи на те, що розкопки в останні роки проводились не тільки на території "міста Володимира", а й на більш широкій площі, то наші дослідження мають значний інтерес для уточнення історичної топографії давнього Києва.

Всі відомі на наш час будівлі IX—X ст. були зафіксовані в районі найдавнішого дитинця або поряд з ним. Але вже в кінці X—XI ст. починається швидке заселення навколишньої території, яке завершується побудовою укріплень т. з. "міста Ярослава"

Житлові, господарські та оборонні споруди кінця X — початку XII ст. виявлені практично на всій території "міста Ярослава". Два житла, рів і залишки дерев'яної огорожі було зафіксовано під час досліджень по вул. Артема, 12 (Копирів кінець). До кінця X—XI ст. відноситься ряд будівель і захисні споруди, досліджені поблизу Софійського собору (провулок Рильського, 4, 7). Досить цікаве житло було досліджене по вул. Михайлівська, 24А, а по вул. Золотоворітській, 13 було досліджено двокамерне житло і кілька господарських ям.

Житлові і господарські об'єкти, а також залишки рову було виявлено і досліджено по вул. Ярославів Вал, 24А. Але найбільшу кількість споруд XI ст. було виявлено і досліджено під час кількарічних досліджень в садибі по вул. Велика Житомирська, 2. Археологічні розкопки стародавнього Києва 2002 р. на території південно-східної частини київського дитинця. Дослідження були проведені по вул. Великій Житомирській, 2 всередині колишньої культової споруди — церкви св. Олександра Невського, під час яких було виявлено споруди XI ст.

Об'єкт № 1. Поряд з північно-східною стіною церкви виявили частину котловану споруди XI ст. — його південно-західний кут з ямкою від стовпа діаметром 21 см. Котлован будівлі врізаний в материк на глибину 0,4 м і орієнтований бортами за сторонами світу. Поряд із залишками південного борту неглибокого котловану споруди виявили овальну в плані яму завглибшки 0,25—0,3 м. Імовірно, це залишки входу до будівлі. На користь цього свідчать дві ямки від стовпів діаметром 25—30 см завглибшки 0,2—0,3 м, які розташовувалися поряд із східним та західним бортами приямка. У заповненні котловану споруди виявлено лише декілька фрагментів вінець і стінок гончарного посуду XI ст. Більша частина котловану споруди тягнулася під підмурок храму XIX ст. Проводячи дослідження всередині центрального ядра храму, була виявлена інша частина котловану об'єкта. Провівши обстеження, визначили розміри котловану 3 х 4 м. Жодних ознак наявності печі не знайдено. Будівля № 1, згідно з виявленим матеріалом, датується XI ст. Функціональне призначення — господарське.

Об'єкт № 2. Далі на південний схід, на відстані 1 м від залишків котловану об'єкта № 1, на тлі материка виявили контури ще двох об'єктів XI ст., один врізаний до іншого. Котлован об'єкта № 2 впущений у материк і котло-

© Мовчан І. І., Козловський А. О., Ієвлєв М. М., 2004

ван об'єкта № 3 на 0,45 м. Котлован об'єкта № 2 орієнтований бортами за сторонами світу. Довжина східного борту — 2,1 м, далі тягнеться під підмурок церкви XIX ст. Південний борт неглибокого котловану зафіксований на довжину 0,7 м теж простягався під фундамент храму. Поряд із південно-східним кутом залишків котловану споруди виявлена стовпова яма діаметром 21 см, завглибшки 35 см. Заповнення котловану — темний гумус, насичений поодинокими фрагментами кераміки XI ст., кістками тварин. Вінця горщиків різко відхилені назовні з широким та вузьким манжетом, на деяких є боріздка по внутрішньому краю для покришки. За наявними ознаками та матеріалом споруда вірогідно мала господарське призначення.

Об'єкт № 3. Котлован цього об'єкту виявлено на глибині 0,4 м від рівня підлоги південного притвору. Котлован врізано в материк на глибину 1,7 м і орієнтовано бортами за сторонами світу. Ямок від стовпів не виявлено. У гумусованому заповненні котловану виявлено поодинокі уламки керамічного посуду XI ст, шиферне прясельце. На дні котловану залягав прошарок зотлілого дерева завтовшки 0,1—0,15 м, в якому траплялися залізні цвяхи. Північна частина котловану споруди XI ст. тягнулась під фундамент церкви XIX ст. Зважаючи на знайдений матеріал об'єкт № 3 слід віднести до господарських будівель XI ст.

Об'єкт № 4. Неподалік від південного кута південного притвору храму XIX ст. на глибині 0,6 м від рівня його підлоги, на тлі материка виявили овальну в плані споруду, верхній шар якої був заповнений давньоруським будівельним сміттям. Прошарок будівельного сміття був насичений шматками плінфи завтовшки 2 см, 2,8 см, 3 см, 3,5 см, кварциту, камінням пісковику, цем'янковим розчином і фрагментами штукатурки вперемішку з вуглинами. Потужність шару будівельного сміття, який до того ж просів до середини котловану об'єкту № 4, становила біля 5 см. Зверху прошарку будівельного сміття виявили фрагменти кераміки XI ст. — уламки манжетоподібних вінець, як з вузьким, так і з широким манжетом, діаметром 12—20 см. Орнамент відсутній. Тут же було знайдено денце горщика діаметром 9 см з клеймом у вигляді двох концентричних кіл, у внутрішньому колі зображення хреста, а також фрагмент червоноглиняної амфори з крупним рифленням і уламки ручок горщиків. Залізні вироби репрезентовані двома ножиками завдовжки 6,7 і 9,2 см з майже повністю кородованим лезом і невеликим цвяхами з плоскою шляпкою завдовжки 3,7 см. Під прошарком будівельного сміття залягав прошарок гумусу сірого відтінку завтовшки 0,25 м, в якому зрідка траплялися дрібні фрагменти стінок та вінець горщиків XI ст. Слід також зазначити наявність шматків фресок. Далі знаходився горілий прошарок завтовшки 0,2—0,4 м, який дещо просів до середини котловану. Саме цей прошарок був найбільш насичений знахідками — в основному, фрагментами кераміки XI ст. причому на деяких простежуються залишки скляних шлаків. На дні ями виявили шкаралупу яєць та два цілих кістяки собак. По зовнішньому краю горілого прошарку виявили залізні цвяхи. Цікавими є знахідки залізного цвяха завдовжки 11,7 см з широкою плоскою шляпкою і насадженим на його стержень прясельцем та вислої свинцевої печатки митрополита Русі Іоанна III кінця XI ст. Печатка знайдена у заповненні котловану об'єкта № 4 поряд з його східним бортом на глибині 1,45 м від рівня підлоги південного притвору і 0,85 м від материка (Рис. 2, 1).

Після вибірки заповнення котловану споруди визначили його основні розміри. Котлован завдовжки 3,35, завширшки 2 м. Глибина ями, викопаної в материковому лесі становили 1,55 м. Борти не вертикальні, а дещо похилі до дна, на них простежуються сліди від робочого інструмента, яким викопувався котлован.

За наявним матеріалом об'єкт № 4 датується XI ст. і має господарське призначення.

Об'єкт № 5. У котловані цього об'єкта була збудована будівля початку XIII ст. розмірами 4,25 х 4,4 м. Від будівлі XI ст., на дні котловану будівлі XIII ст., залишилися канавки від дерева, що вказує на те, що стіни будівлі XI ст. вірогідно мали зрубну конструкцію, та залишки печі, у південно-західному куті. Будівля була розмірами 3,5 х 4 м та глибиною 0,9 м.

Ровик від паркану. Вздовж південно-західної стіни південного притвору храму XIX ст. на глибині 1 м від рівня підлоги споруди були виявлені залишки ровика від огорожі давньоруського часу. Траса ровика орієнтована за віссю південний схід — південний захід, була простежена на довжині 3,5 м. Ровик завширшки 0,5—0,6 м був врізаний в материк на 0,4 м. Він був

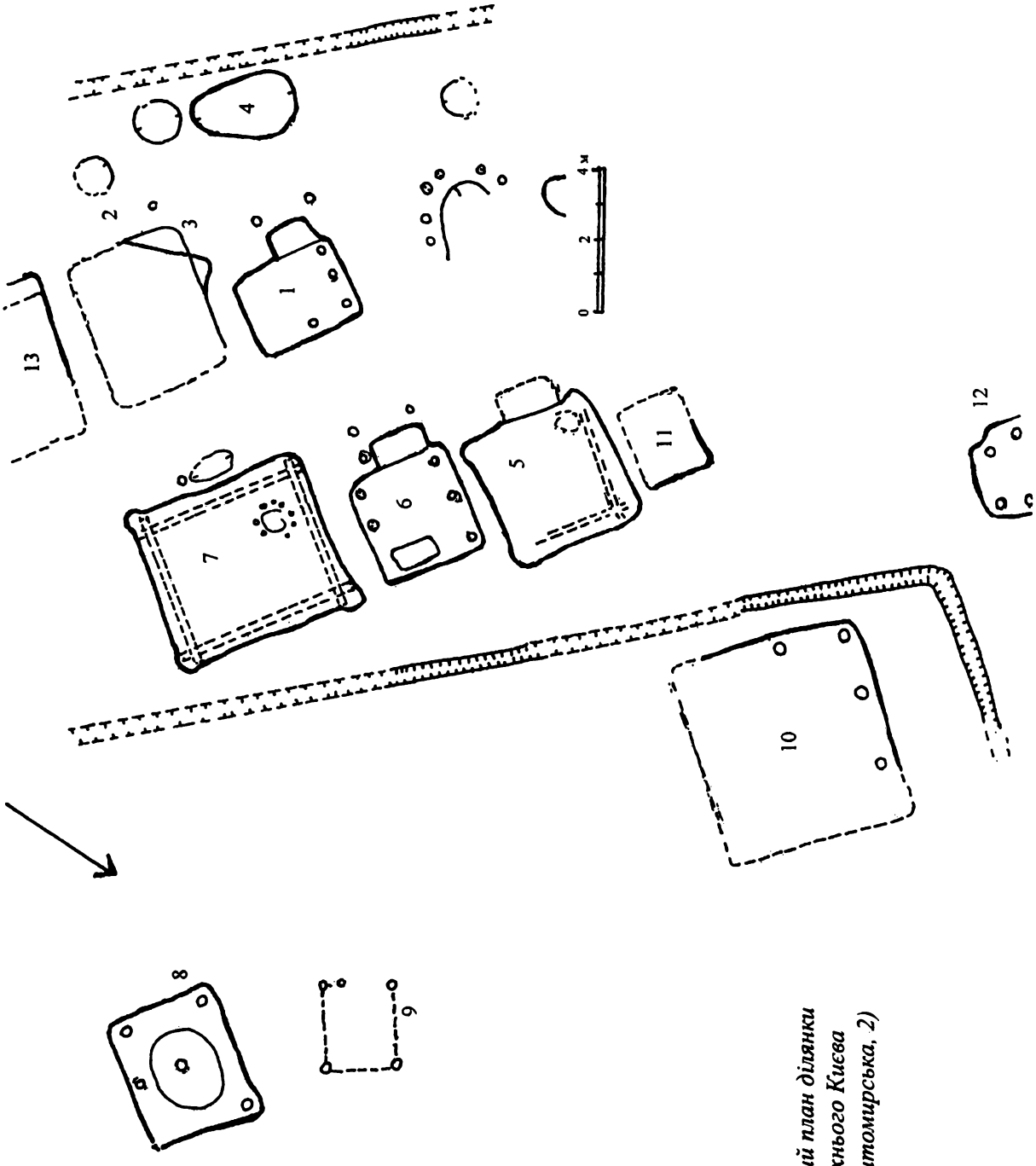

Рис. 1. Загальний план ділянки забудови Верхнього Києва (вул. Велика Житомирська, 2)

заповнений гумусованим суглинком, в якому було знайдено фрагменти манжетоподібних вінець горщиків, уламки амфор, окремі кістки тварин. Ровик від дерев'яної огорожі, згідно з виявленим у ньому матеріалом, датується XI ст.

Об'єкт № 6. Контури котловану зафіксовані на глибині 0,6 м від рівня підлоги храму XIX ст. На цій же позначці залягав материковий суглинок. Котлован майже прямокутний в плані, орієнтований кутами за сторонами світу, розмірами 3,5 х 3,75 м. Підкліт опущено у материк на глибину 1,4 м. Долівка підкліту споруди знаходилася на позначці 2 м від рівня підлоги церкви XIX ст. По кутах підкліту виявлено п'ять ямок від дерев'яних стовпів конструкції будівлі, діаметром 25—20 см завглибшки 0,3 м. У східному куті котловану подібну ямку виявити не вдалося через те, що тут знаходився опорний стовп, що підтримував перекриття стелі церкви XIX ст. Котлован був заповнений гумусованим суглинком. Стратиграфічний розріз його північно-східного борту показав наявність прошарків гумусу вперемішу із вуглинами і суглинком, які під кутом 45^0 падають до центральної частини котловану. Імовірно, будівля була покинута, а котлован засипано і спланувано у кінці XI — початку XII ст. Це, до речі, підтверджується і досить незначним матеріалом, знайденим у заповненні котловану споруди. В основному це дрібні фрагменти гончарного посуду другої половини XI ст., виявлено всього лише декілька десятків. Він репрезентований вінцями горщиків з вузьким манжетом різноманітної конфігурації, серед яких зустрічалися фрагменти з борозною по внутрішньому краю. На дні котловану було знайдено розвал неорнаментованого горщика заввишки 18 см, з діаметром відхиленого назовні манжетоподібного вінця 14 см, діаметром дна 8 см. Тут же виявлено декілька денець гончарного посуду, серед яких одне мало клеймо у вигляді двох концентричних кіл. Окрім керамічного матеріалу знайдено залізний кутник із залишками цвяхів на його площинах та фрагменти дна скляної посудини. Під час вибірки заповнення підкліту будівлі траплялися шматки плінфи завтовшки 3—3,5 см, овруцького шиферу, кістки тварин.

Згідно з результатами досліджень, будівля була каркасно-стовпової конструкції із заглибленим у материк підклітом і відповідно до наявних матеріалів датується другою половиною XI ст. Відсутність будь-яких залишків печі свідчить на користь того, що споруда мала господарське призначення.

Об'єкт № 7. У 8 м на південний схід від котловану будівлі XI ст. (об'єкт № 6 на глибині 0,6—0,7 м від рівня підлоги храму XIX ст. був виявлений ще один підкліт. Котлован орієнтований кутами за сторонами світу, має розміри 4,4 х 4,5 м, врізаний у материк на глибину 1,2 м. Заповнення котловану неоднорідне. Зверху його перекривав шар суглинку потужністю 0,3 м. Під ним залягав прошарок сірого гумусу вперемішу з вуглинами завтовшки 0,2 м. Далі простежується незначний (0,1 м) прошарок чорного гумусу вперемішу з вуглинами, фрагментами кераміки XI ст., плінфою завтовшки 3—3,5 см. Під ним фіксувався прошарок сірого гумусу з вуглинами товщиною в 1 м, а далі до рівня долівки залягав шар гумусу вперемішу із суглинком потужністю 0,5 м. Повністю котлован вибрати не вдалося, так як у центрі стояв опорний стовп, котрий підтримував перекриття стелі храму XIX ст. По кутах котловану ямки від стовпів не простежувалися. Вздовж північно-східного борту котловану, на його тлі вдалося зафіксувати залишки зотлілих горизонтально покладених колод. Діаметри колод визначити не вдалося. Проводячи зачистку південного кута котловану будівлі, майже на рівні долівки зафіксували кутове перехрестя дерев'яних колод, яке ледь простежувалося у вигляді зотлілого дерева. На рівні долівки підкліту будівлі поряд з його південно-західним бортом була виявлена канавка від першої дерев'яної колоди, покладеної в основу дерев'яної конструкції споруди. Зважаючи на виявлені конструктивні особливості у котловані будівлі, можемо констатувати, що споруда була зрубної конструкції. Слід зазначити, що сам котлован був значно більшим (4,4 х 4,5 м) від самої дерев'яної споруди (зруб розмірами 3,75 х 3,75 м). Простір поміж зрубом і бортами котловану, як вдалося простежити, було засипано суглинком.

У північному куті підкліту зрубної споруди на рівні долівки були виявлені залишки печі у вигляді обпаленої плями діаметром 0,4 м і залишками 12 ямок від дерев'яних кілків. Судячи із залишків, це була невелика за розмірами глинобитна піч на дерев'яному каркасі.

Під час вибірки заповнення підкліту зрубної було знайдено фрагменти манжетоподібних

вінець, денець горщиків другої половини XI — початку XII ст., уламки амфорної тари, шматки плінфи завтовшки 2 см, 3—3,5 см, овруцького шиферу, кістки тварин, цвяхи. Слід відмітити знахідку фрагментів керамічної черепиці та шматків обробленого мармуру.

Згідно з даними досліджень об'єкту № 7, можна констатувати, що нами були виявлені залишки житлової споруди (зрубу), яка, за наявними матеріалами, датується другою половиною XI — початком XII ст.

Ровики від паркану. У північно-східній частині центрального ядра храму XIX ст. на глибині 0,7 м від рівня підлоги церкви були виявлені залишки ровика паркана XI ст. Траса ровика тягнулася з північного заходу на південний схід майже паралельно по відношенню до північно-східних бортів котлованів будівель XI ст. на відстані 1,5—2 м від них. Траса ровика від паркану XI ст. простежена на довжину 4,5 м. Ширина його русла — 25 см, глибина — біля 30 см. У ньому під час вибірки знайдено декілька фрагментів вінець горщиків XI ст.

Об'єкт № 8. У східному куті північного притвору храму XIX ст. на глибині 0,5 м від рівня його підлоги, на тлі материкового лесу був виявлений котлован споруди XI ст. Котлован прямокутний у плані, розмірами 3 х 4 м, орієнтований кутами за сторонами світу. По кутах котловану, заглибленого у материк на глибину 0,8 м, знаходилися ямки діаметром 30—35 см, глибиною 35—40 см. Така ж ямка, тільки значно більшого діаметру — 45 см, завглибшки 20 см, зафіксована і в центральній частині котловану. Долівка котловану нерівна, з неглибокою ямою розмірами 1,7 х 2,5 м в центрі підкліту. Яма заглиблена у материк від основного рівня долівки підкліту на 0,4—0,5 м. Заповнення котловану споруди XI ст. — гумусований суглинок. У ньому знайдено незначну кількість фрагментів манжетоподібних вінець горщиків другої половини XI ст., фрагмент ручки корчаги, уламок денця горщика з клеймом у вигляді кола з трикутником у центрі. Разом з уламками горщиків було виявлено 5 стінок амфор. Згідно з результатами дослідження об'єкту, будівля каркасно-стовпової конструкції була покинута наприкінці XI — початку XII ст., а підкліт засипано і спланувано. Це, до речі, підтверджується доволі малою кількістю знахідок з його заповнення, згідно з якими споруда датується другою половиною XI — початку XII ст.

Господарська споруда. (Об'єкт № 9) Залишки котловану виявлено на глибині 0,4 м від рівня підлоги притвору церкви. Споруда підпрямокутно-овальної в плані форми, орієнтована бортами за сторонами світу і заглиблена у материк на 0,4—0,45 м. Розміри котловану за віссю схід-захід становлять 2,8 м, північ-південь 1,4 м. За межами неглибокого котловану, неподалік від його кутів виявили п'ять ямок діаметром 0,3—0,35 м, завглибшки 0,1—0,2 м від підпірних стовпів будівлі. Котлован був заповнений гумусом вперемішу з глиною та зотлілими сірого відтінку рештками рослинного походження. Вірогідно, це міг бути очерет чи солома, якими вкривали дах будівлі. У заповненні виявлено незначні фрагменти керамічного посуду другої половини XI — початку XII ст. В основному це манжетоподібні вінця горщиків, як з борозною по внутрішньому краю, так і без неї. Причому деякі орнаментовані по верхньому краю рядком хвилі і ямками, а по плечику — трьома рядками хвилі. Окрім кераміки траплялися шматки плінфи завтовшки 3 см, кістки тварин. Проте найцікавішою знахідкою є залізний стиль-писало завдовжки 9,3 см, прикрашений золотою спіралеподібною обмоткою з дроту поверх стержня (Рис. 2, 2). Досліджений об'єкт (№ 11), згідно зі знахідками з котловану, датується другою половиною XI — початком XII ст. і був господарською спорудою.

Вздовж північно-східної стрічки фундаменту північного притвору було виявлено і досліджено декілька неглибоких ям, у яких траплялися поодинокі уламки кераміки XI ст.

Будівля XI ст. (об'єкт № 10). Під час дослідження західного притвору розпочали з першої ділянки. У її північно-східній частині на глибині 1,3—1,4 м від рівня підлоги притвору були виявлені залишки котловану споруди XI ст. Незначна частина котловану, як вдалося простежити, тягнулася далі в східному та північному напрямках і заходила під підмурок церкви. Тому повністю відкрити його контури не вдалося. Котлован орієнтований кутами по сторонах світу, врізаний у материк на глибину 0,6 м. У західному куті підкліту виявили ямку від стовпа діаметром 29 см, завглибшки 33 см. Далі вздовж північно-західного борту, на дні котловану розташовувалися ще дві ями від стовпів

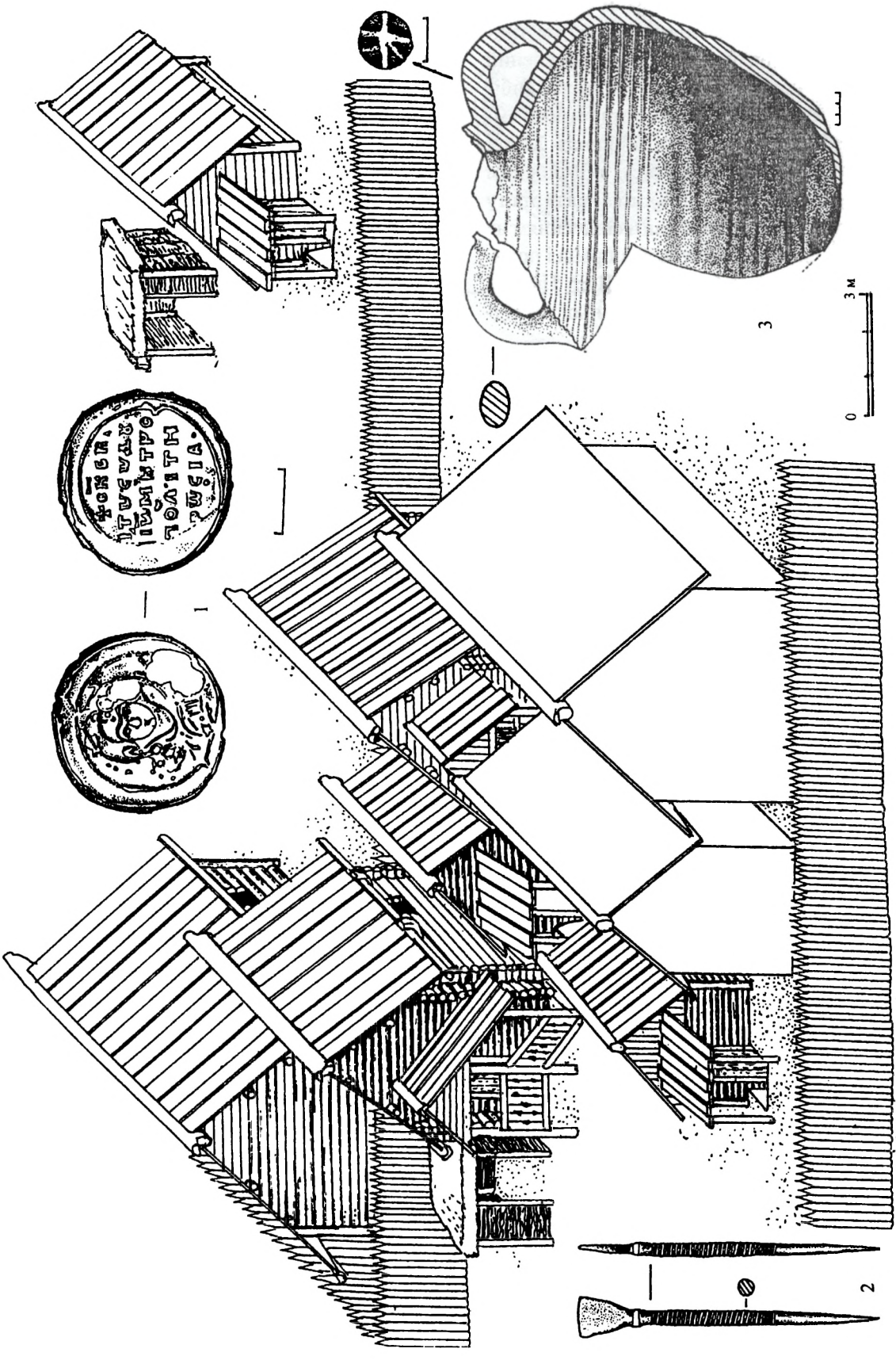

Рис. 2. Реконструкція ділянки забудови Верхнього Києва (вул. Велика Житомирська, 2). 1 — Свинцева печатка. 2 — Писало. 3 — Амфора.

діаметрами 30—33 см. глибиною 30—35 см. Поряд з південно-західним бортом котловану знайдено ямку від стовпа діаметром 25 см, глибиною 30 см. Котлован споруди був заповнений гумусованим суглинком. У ньому під час вибірки було знайдено всього лише три стінки амфори та декілька фрагментів горщиків XI ст., шматок плінфи завтовшки 3,5 см зі скошеним краєм. Така незначна кількість матеріалу підкліту споруди є переконливим свідченням на користь того, що будівля була розібрана і покинута наприкінці XI — початку XII ст. Цю обставину підтверджують і попередньо досліджені споруди XI ст.

Ровик від паркану. Паралельно південно-західному борту залишків котловану будівлі XI ст. (об'єкт № 10), на відстані 0,5 м були виявлені залишки русла ровика від паркану XI ст. Траса ровика простежена на довжину 2,3 м з північного заходу на південній схід. Ширина русла 0,5—0,55 м, він врізаний в материк на глибину 0,6 м. Заповнення ровика являло собою гумус сірого відтінку вперемішу з вуглинами дерева. На дні русла ровика на тлі материка виявлено сліди шести ямок від стовпів огорожі діаметром 28—30 см, завглибшки 5 см, у яких простежувалися зотлілі рештки дерева.

Під час дослідження русла ровика знайдено декілька стінок та вінець горщиків XI ст. і залізний цвях.

Об'єкт № 11. На глибині 1,4 м від рівня підлоги західного притвору були виявлені незначні залишки котловану будівлі XI ст., заглибленого в материк на 0,2 м. У його гумусованому заповненні під час вибірки було знайдено декілька фрагментів манжетоподібних вінець XI ст., як з борозною по внутрішньому краю, так і без неї. Майже вся частина котловану будівлі тягнулася під фундаменти церкви XIX ст., виходячи за межі наших досліджень. За наявними матеріалами, виявлені залишки котловану будівлі датуються XI ст.

Об'єкт № 12. У південно-західній частині досліджуваної ділянки на глибині 1 м від рівня підлоги притвору, на тлі материкового лесу виявили пляму заповнення споруди XI ст., частина якої тягнулася під фундамент церкви XIX ст. До того ж, у центральній частині котловану будівлі XI ст. розташовувалась господарська яма XVIII ст., яка повністю знищила заповнення споруди на більшій його частині, майже до рівня долівки об'єкту XI ст. Тому матеріал XI ст. й пізньосередньовічного часу траплявся у перемішаному стані. Котлован будівлі XI ст. був врізаний у материк на глибину майже 1 м, орієнтований кутами за сторонами світу. Повна довжина південно-східного борту — 2,5 м, північно-східного — 1,8 м, південно-західного — 1,5 м. Останні два зафіксовані на неповну довжину, оскільки тягнулися далі під підмурок церкви. По кутах котловану та вздовж його бортів виявлено чотири ямки від стовпів діаметрами 25—30 см, завглибшки 0,3—0,4 м. У частково збереженому заповненні підкліту будівлі було знайдено всього лише декілька уламків манжетоподібних вінець горщиків та їх стінок. Згідно з даними досліджень об'єкту, будівля мала каркасно-стовпову конструкцію з майже квадратним в плані котлованом розмірами 2,5 х 2,5 м. За виявленим матеріалом, вона датується XI ст.

Ровик від паркану XI ст.

Неподалік від північно-східного борту котловану будівлі XI ст. (об'єкт № 12), на відстані 1,5 м виявили трасу русла ровика від паркану. Залишки русла зафіксовано на тлі материкового лесу на глибині 1 м від рівня підлоги західного притвору храму. Траса ровика завдовжки 6м тягнулася з південного сходу на північний захід, а потім різко, під кутом 90^0, повертала на північний схід. Ширина русла 0,55—0,6 м, глибина — 0,5 м, дно нерівне, з виямками діаметром 18—20 см, у яких простежувалися зотлілі рештки дерева. Заповнення — гумусований суглинок. У ньому виявлено дрібні уламки вінець, стінок горщиків XI ст., кістки тварин. Згідно зі знахідками, ровик датується XI ст. Слід зазначити, що зафіксована траса русла ровика від паркану є продовженням траси аналогічного об'єкту XI ст. виявленого через простінок, який розділяв навпіл західний притвор церкви XIX ст., і продовженням лінії паркану, котра була зафіксована нами під час досліджень центрального ядра культової споруди.

Об'єкту № 13. Від цього об'єкту змогли дослідити розвал глинобитної печі та залишків котловану, врізаного в материк на глибину 1 м були зафіксовані у східному куті траншеї, під шаром XIX—XX ст. потужністю 25—30 см. У гумусованому сірого відтінку заповненні споруди виявлено декілька фрагментів вінець, стінок горщиків XI ст. Подальшими дослідже-

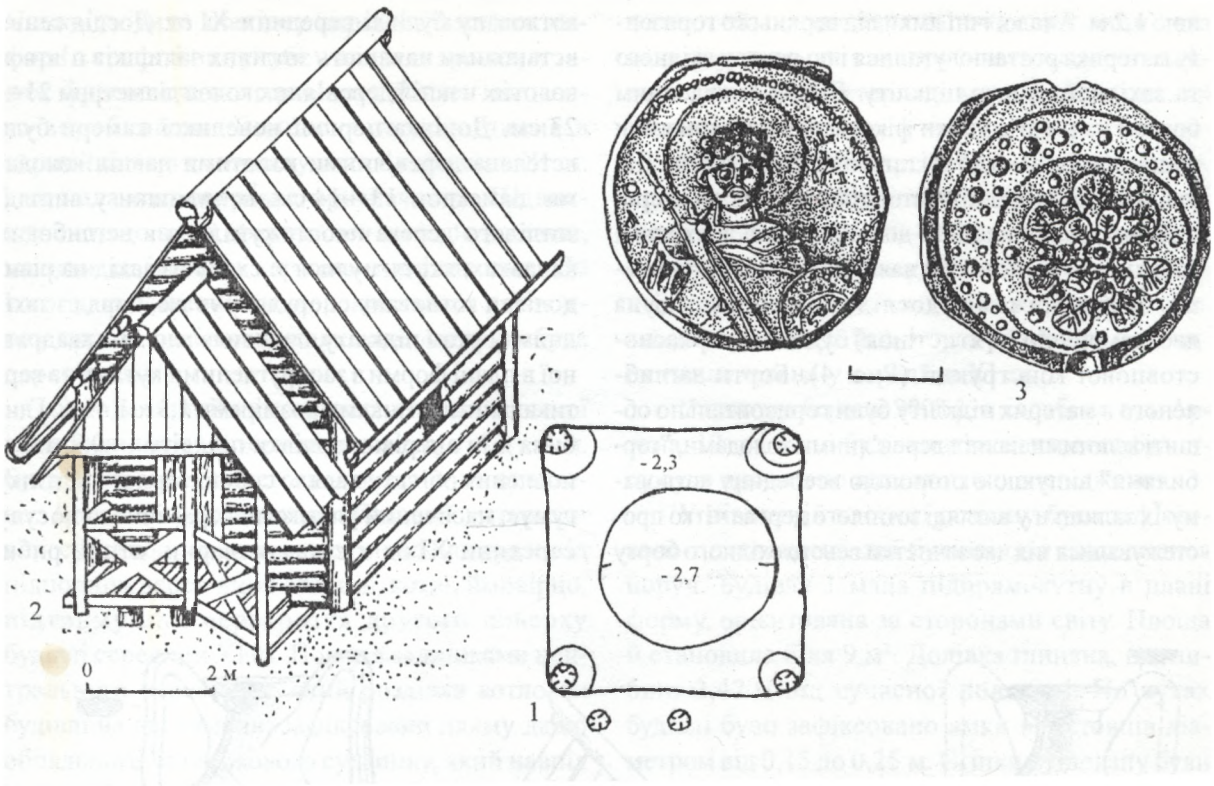

Рис. 3. Двокамерне житло (вул. Золотоворітська, 13)

нями профілю південно-східного борту траншеї було встановлено, що в котлован будівлі XI ст. завширшки 3,75 м була врізана яма господарського призначення XVIII—XIX ст.

У 2002 р. за адресою пров. Рильского 5, був досліджений підкліт будівлі каркасно-стовпової конструкції, орієнтованої за сторонами світу (Рис. 4, 1, 2). Загальна глибина котлована становить 1,5 м. У плані споруда мала підквадратну форму: 4,3 х 4,4 м із дещо заокругленими кутами, у яких простежено стовпові ями. Посередині ділянки підкліта була велика кругла в плані виїмка завглибшки 35 см, напівкругла в перерізі. У її заповненні знайдено фрагменти горщиків XI—XII ст., уламки полив'яного блюда, фрагменти денець з клеймами. Трапились фрагменти амфорної тари, в тому числі з графіті. Зібрано також чимало кісток тварин, птахів і риби. У шарі XI ст., цього розкопу було знайдено вислу свинцеву печатку доброї збереженості. На її аверсі зображено св. Дмитра Солунського, про що свідчить напис грецькою: О АГІО ДІМІТР. Як відомо, цей тип печатки належав сину Ярослава Мудрого Ізяславу (Дмитру) Ярославичу. У Києві він князював з перервами: у 1054—1068, 1069—1073, 1077—1078 рр., коли він загинув у битві на Нежатиній Ниві. До одного з трьох періодів князювання Ізяслава у Києві й могла належати знайдена печатка, а також досліджена будівля.

Ще одна будівля XI ст. була зафіксована за адресою вул. Золотоворотська 12. По кутах та центру контурів споруди чітко простежувалися ямки від стовпів діаметром 30—35 см (Рис. 3, 1, 2). В заповнені котловану будівлі траплялись фрагменти вінець з широким і вузьким манжетом і стінки горщиків середини XI ст., амфор, шматки плінфи завтовшки 3—3,5 см, залізні цвяхи, кістки тварин, птиці. Характер заповнення будівлі не змінювався до самої її долівки. Однорідне заповнення підкліту будівлі середини XI ст., вірогідно, утворилося в результаті його засипки. Таким чином, є всі підстави вважати, що будівля була розібрана, а її підкліт було засипано і спланувано у 40—50-х рр. XI ст. Повністю вибравши заповнення котловану житла, встановили розміри підкліту споруди та конструктивні елементи її зведення .

Котлован будівлі глибиною 1—1,1 м мав прямокутну форму, розмірами 6,7 х 3,65—4,25 м. По кутах котловану були виявлені ямки від стовпчиків діаметром 0,2—0,25 м і глиби-

ною 1,2 м. Аналогічні ямки від верхнього горизонту материка розташовувалися і по центру східного та західного борту підкліту. Поряд з південним бортом на рівні долівки фіксувалися ще три ямки діаметром 0,18—0,25 м і глибиною 0,1—0,15 м. Ще дві ямки від підпірних стовпів зафіксовані всередині котловану на рівні долівки поряд зі східним та західним бортами. За наявними конструктивними особливостями, досліджена споруда була двохкамерною (п'ятистінок) будівлею каркасно-стовпової конструкції (Рис. 4). Борти заглибленого в материк підкліту були горизонтально обшиті колотими навпіл дерев'яними колодами, "горбилями" випуклою стороною всередину котловану. Їх залишки у вигляді зотлілого дерева чітко простежувалися під час зачистки всього східного борту котловану будівлі середини XI ст. Дослідження встановили наявність зотлілих залишків п'ятьох колотих навпіл дерев'яних колод діаметром 21—23 см. Долівка першої невеликої камери була встелена дерев'яними колотими навпіл колодами діаметром 13—14 см. Їх залишки у вигляді зотлілого дерева простежувалися в неглибоких канавках, які тягнулися зі сходу на захід на рівні долівки котловану споруди. Тут же, поряд з західним бортом підкліту, була виявлена яма квадратної в плані форми з заокругленими кутами та вертикальними стінками розмірами 1,3 х 1,45 м. Глибина ями від рівня долівки підкліту — 0,8 м. Заповнення об'єкту являло собою чорного відтінку гумус, насичений уламками керамічного посуду середини XI ст. кістками тварин, птиці, риби.

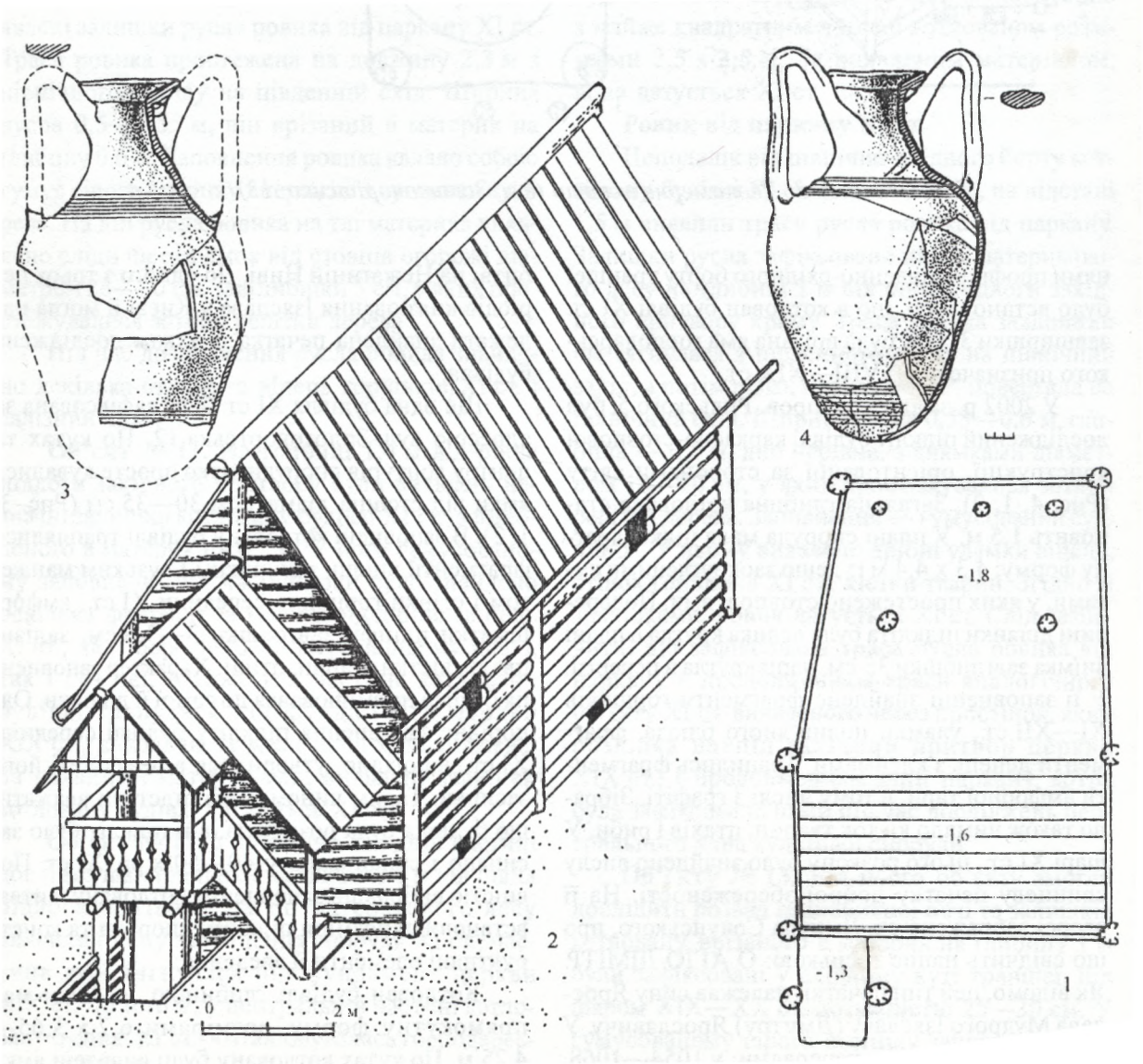

Рис. 4. Будівля (пров. Рильський, 5)

Слід відмітити знахідку верхньої частини амфори з графіті на тулубі у вигляді хреста, а також фрагменти поліхромного блюда місцевого виробництва. Виявлена та досліджена в першій камері котловану житла середини XI ст. яма мала господарське призначення. Не виключено, що в ній зберігалися амфори з вином, маслом чи іншими харчовими припасами. До того ж, яма, ймовірно, перекривалася дерев'яною лядою, оскільки долівка самої камери була дерев'яною.

Зовсім інший вигляд мала долівка більшої камери підкліту споруди розмірами 4,3 х 4 м. Будь яких ознак дерев'яної підлоги не виявлено. Долівка — добре утрамбований материковий суглинок, на тлі якого знайдено ямки від підпорних дерев'яних стовпів, котрі, ймовірно, підтримували перекриття другого поверху будівлі середини XI ст. Поряд з залишками центрального перестінку, який розділяв котлован будівлі на дві камери, зафіксовано пляму дещо обпаленого материкового суглинку, який навпіл з півночі на південь перерізала канавка глибиною 0,1 м, довжиною 1,6 м, шириною 0,3—0,35 м. Будь яких інших ознак наявності залишків печі виявлено не було. Вірогідно, вона знаходилася на другому поверсі споруди. Фрагменти печини з відбитками дерева були знайдені у верхніх прошарках заповнення підкліту житла. Поряд з північно-східним кутом підкліту будівлі середини XI ст. були виявлені залишки входу до нього у вигляді сходин, вирубаних в материковому лесі. Ширина виявленого входу становила біля 0,85—0,9 м, зафіксована довжина — 1,5 м. Виявлений вхід мав дві сходинки. Вздовж бортів входу висотою 0,5 м та на сходинках зафіксовані залишки зотлілого дерева, що засвідчує про те, що борти входу та сходинки були дерев'яними.

Зі сходу та заходу бортів входу до підкліту споруди середини XI ст. було виявлено дві ями від стовпів, діаметром 0,37 — 0,38 м і глибиною 0,6 м від рівня материка. Ями були заповнені рештками зотлілого дерева, розташовувалися за однією віссю (схід-захід) на відстані 0,85 м одна від одної. Відстань між ямами і північним бортом підкліту дорівнювала 0,38 м.

Довізну кераміку репрезентували амфори, які датуються 40—50 рр. XI ст. На деяких виявлені графіті у вигляді хрестів чи прокреслених ліній. Виходячи з конструктивних особливостей, характеру заповнення залишків підкліту споруди київоруського часу, та знайденого в ньому матеріалу, можна дійти певних висновків.

Ретельний аналіз речового матеріалу заповнення підкліту споруди дозволяє датувати досліджений комплекс 40—50 рр. XI ст. Судячи зі стратиграфічних даних, будівля не була знищена в результаті лиха (пожежа, землетрус, військові події і т. ін.), а була розібрана, засипана і спланована у середині XI ст.

У лютому-березні 2003 р. в садибі по вул. Артема, 12, на місці будівництва житлового будинку було проведено археологічні дослідження.

У південній частині розкопу було зафіксовано і досліджено дві будівлі, які знаходилися поруч. Будівля 1 мала підпрямокутну в плані форму, орієнтована за сторонами світу. Площа її становила біля 9 м^2. Долівка глиняна, на глибині 2,47 м від сучасної поверхні. По кутах будівлі було зафіксовано ямки від стовпів діаметром від 0,15 до 0,25 м. Стінки котловану були обшиті деревом, яке згоріло, що свідчить про загибель будівлі 1 від пожежі. В будівлі було зафіксовано дві господарчі ями, одна невелика з підбоєм біля східної стіни і друга досить велика, ближче до центру будівлі. Слідів опалювального пристрою не зафіксовано (Рис. 5, 1).

В 1 м на південь від будівлі 1 було зафіксовано дві ями від стовпів, які, можливо, входили до конструкції наземної частини будівлі. Тут же було зафіксовано систему з трьох ям, вписаних одна в одну.

У заповненні будівлі 1 було виявлено значну кількість різноманітних знахідок. Це велика кількість печини, інколи з відбитками жердин, каміння різного розміру, в тому числі і шматки овруцького шиферу. Кераміка представлена кількома сотнями фрагментів від різних посудин — кухонні горщики, миски, глеки, амфори. Залізних виробів зафіксовано небагато. Це цвяхи різних розмірів, ножі, пряжка, наконечник стріли, дужка від котла, ключ. Вироби з каменю представлені пряслом з шиферу і досить великим точильним бруском із слідами від заточки різних інструментів. Таким чином, будівля 1, на нашу думку, була холодним підклітом для зберігання припасів і різного реманенту.

Будівля 2 знаходилася в 1,25 м на схід від будівлі 1. В плані вона мала підпрямокутну фор-

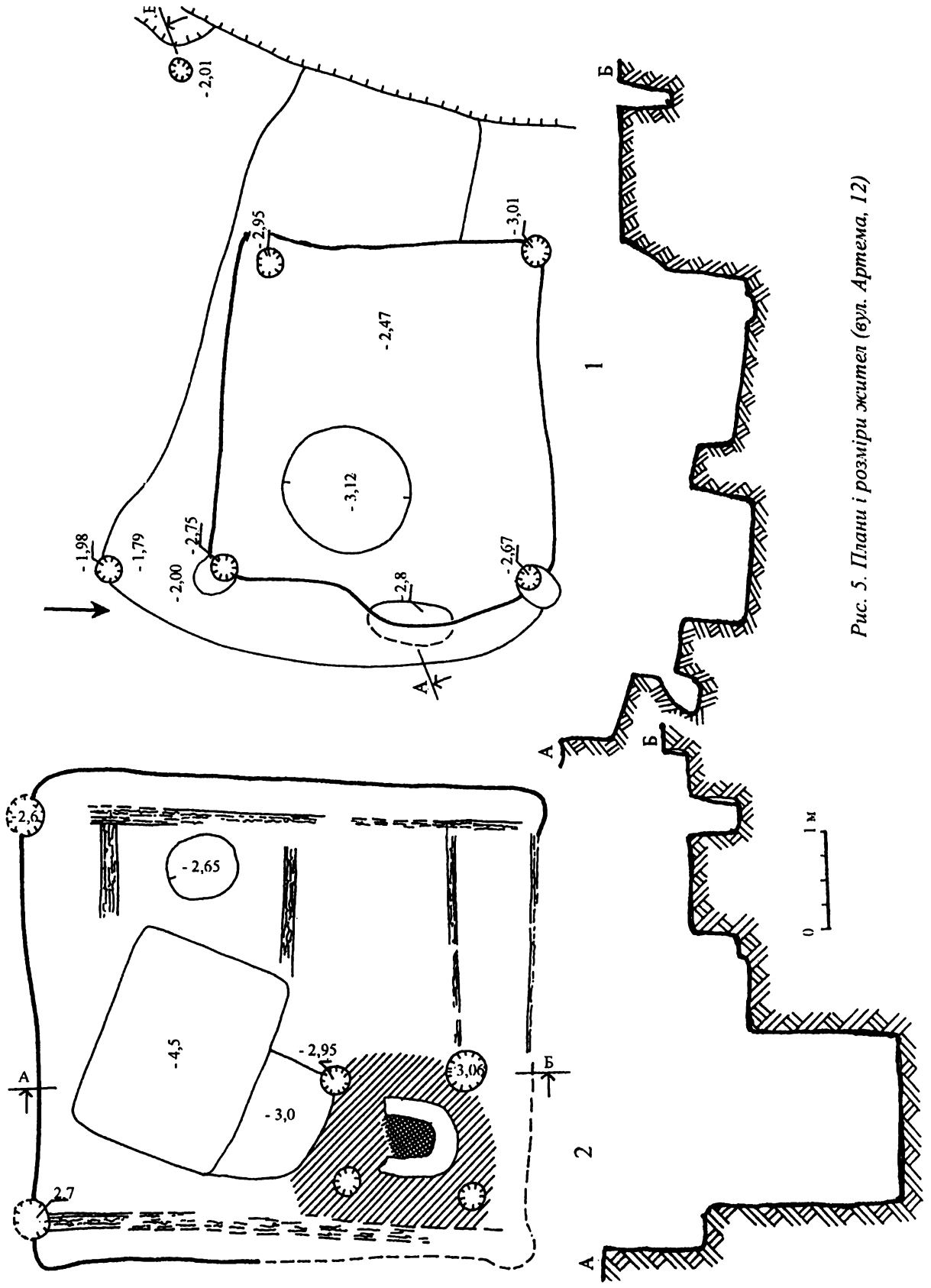

Рис. 5. Плани і розміри жител (вул. Артема, 12)

му і була орієнтована стінами по сторонах світу. Площа будівлі становила близько 25 м². Скоріш за все, будівля мала стовпову конструкцію. Ями від стовпів простежуються в двох кутах. Треба зауважити, що будівля в значній мірі була зруйнована пізніми перекопами, які знищили частину стін і північно-східний кут будівлі. Центральна частина будівлі була зруйнована великим погрібом першої половини XX ст. Долівка будівлі знаходилась на глибині 2,5 м від сучасної поверхні.

Біля східної і західної стін будівлі було зафіксовано сліди від дерева шириною 0,15—0,2 м, які заглиблювались в долівку до 0,07 м. Ці дерев'яні конструкції йшли у напрямку стовпових ям. Перпендикулярно до цих конструкцій зафіксовано сліди від таких самих дерев'яних плах біля північної і південної стінок, а також по центру будівлі. Можливо, це лаги від дерев'яної підлоги.

В північно-східному кутку будівлі було розчищено глинобитну піч підковоподібної форми розміром 0,77 х 0,8 м. Челюстями піч була повернута на південь. Черінь мав розміри 0,7 х 0,6 м, стінки збереглись на висоту до 0,27 м (Рис. 5, 2). Нами було простежено послідовність спорудження печі. Черінь мав два шари. До складу першого, крім глини, входили фрагменти від горщика, другий шар був глиняний.

По периметру печі було простежено 4 ямки від стовпів діаметром 0,18—0,2 м і глибиною 0,1—0,55 м від рівня підлоги. Призначення цих стовпів незрозуміле. Можливо, тут знаходились лави або полаті.

Біля печі знаходилася передпічна яма глибиною до 0,5 м, але вона була значною мірою зруйнована пізнім погрібом.

Заповнення будівлі 2, на відміну від будівлі 1, було досить щільним, в основному лес з тонкими прошарками гумусу і вуглинок. Знахідок в заповненні будівлі 2 було небагато. Складається враження, що будівля 1 загинула від пожежі, і виконувала роль смітника, а будівля 2 була покинута і засипана.

У заповненні будівлі 2 зафіксовано порівняно невелику кількість кераміки. В основному це фрагменти горщиків, глечика і придонна частина амфори. Вироби із заліза представлені цілим і фрагментованим ножами, вушком від котла, залізними цвяхами. Знайдено також кілька уламків шиферу і фрагменти жорен.

Досліджена будівля, на нашу думку, становила теплий підкліт житлового будинку. Виходячи зі збереженості дерев'яних конструкцій, відсутності горілого шару і характеру заповнення, це житло було покинуте і спеціально засипане.

Під час досліджень на території садиби по вул. Михайлівській 24А на досить крутому схилі було зафіксовано і досліджено підкліт будівлі XI —початку XII ст. В плані будівля мала підпрямокутну форму розміром 3 х 3,75 м. Довгою віссю будівля витягнута по лінії ПнСх—ПдЗх. Вимощена глиною долівка знаходилась на глибині 0,8—1 м рівня материка. З північно-східного боку знаходився вхід, який складався з двох вузеньких східців. Ширина входу — 1,15 м, довжина 0,5 м (Рис. 6, 1).

В будівлі було зафіксовано 2 опалювальних пристрої, господарську яму і невелику ніжку-підбой (Рис. 6, 1). Піч 1 знаходилась приблизно в центрі протилежної від входу стінки і була винесена за межі котловану будівлі. Підмазаний глиною черінь знаходився на висоті 0,4 м від рівня долівки і мав діаметр біля 1 м (Рис. 6, 1).

В північному кутку будівлі, справа від входу було зафіксовано піч 2. Піч була споруджена на невисокій (0,25 м) підсипці з глини. Треба відмітити, що підсипку було зроблено на натоптаній долівці, що дозволяє припустити спорудження печі 2 після того, як будівля деякий час функціонувала. Від печі 2 залишився черінь на незначну висоту стінки. В плані піч мала підковоподібну форму, розмір черіня — 1 х 0,78 м (Рис. 6, 1).

В південному кутку будівлі було зафіксовано яму, яка мала в плані овальну форму розміром 1,5 х 0,78 м, глибиною до 0,55 м (Рис. 6, 1). Заповнення ями досить щільне лесове, знахідок небагато.

Приблизно в центрі північно-західної стінки будівлі було розчищено невелику нішу-підбой, на дні якої лежав досить великий фрагмент давньоруського горщика. Стінки будівлі, скоріш за все, були обшиті дошками, на що вказують сліди деревного тліну понад північно-східною стінкою. Ширина смуги — 3—5 см, заглиблення в долівку до 2—3 см. В будівлі зафіксовано кілька ям від стовпчиків, частина обшивки.

Поряд з будівлею зліва від входу було розчищено зернову яму. В плані яма була кругла, глибина від материка — 1 м, зверху стінки йшли вертикально, до дна розширювалися. Діаметр верхньої частини — 0,7 м, нижньої — 1,25 м.

В заповненні будівлі, а також в ямі і біля неї було знайдено невелику кількість кераміки XI — початку XII ст. В основному це горщики і невелика кількість фрагментів амфор. В зерновій ямі було знайдено цілий одноярусний світильник. Крім того, було знайдено кілька виробів із заліза, свинцю, шиферу. Найбільшу цікавість становить знайдений біля входу кам'яний натільний хрестик, а також половинка до бронзового енколпіона, знайдена на черені печі 1.

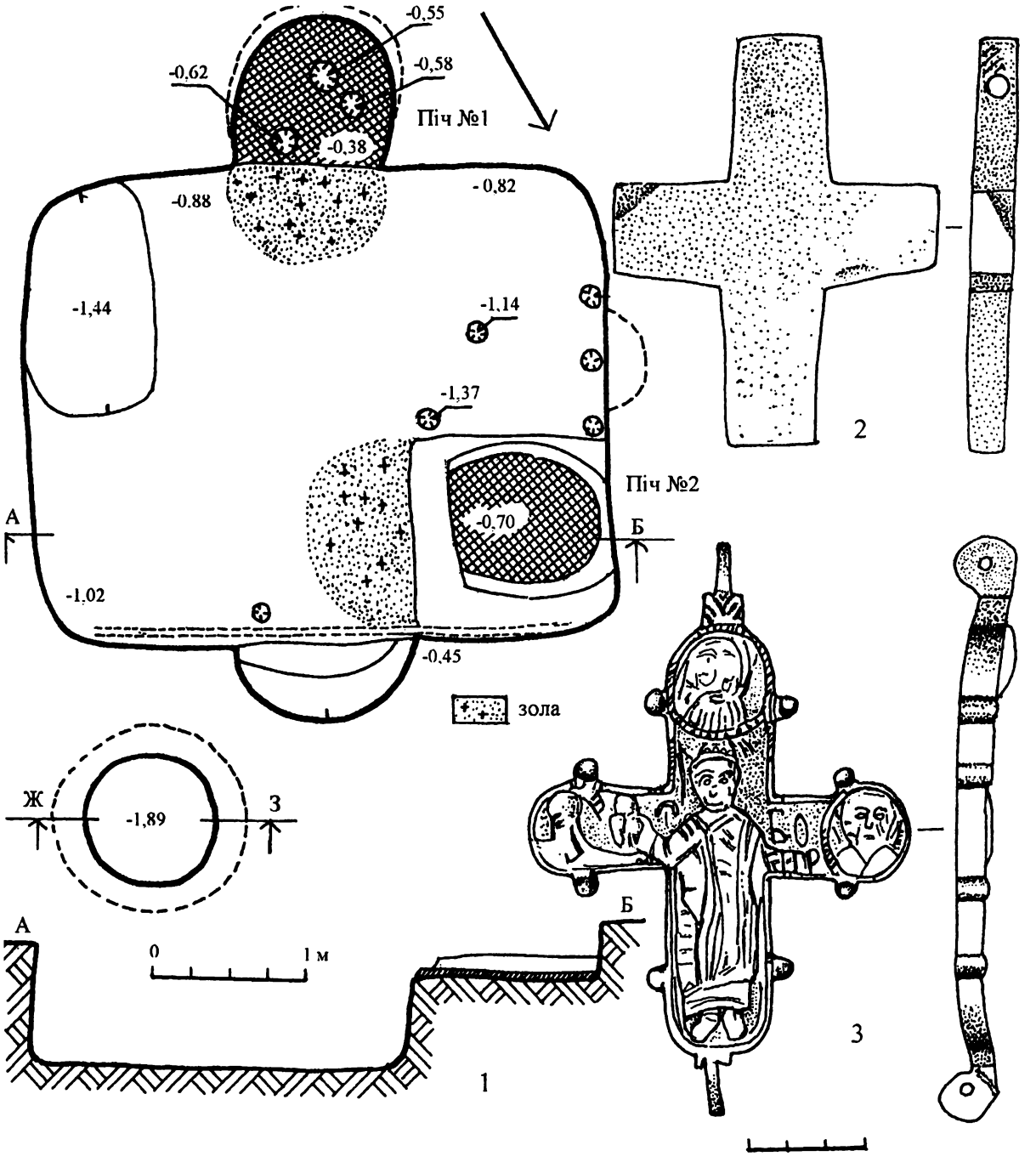

Рис. 6. Плани і розміри житла (вул. Михайлівська, 24).
1. — План та розріз будівлі XI — пол. XII ст.; 2. — Натільний кам'яний хрест; 3. — Енколпіон.

Лицьова половинка енколпіона в центрі має зображення святого, який в правій руці тримає модель однокупольного храма. Зліва, справа і зверху в круглих рамках зображено погруддя святих. Над лівим плечем святого в дві строки йдуть літери — зверху *БО* , знизу *НР*. Між моделлю храму і правим плечем святого читається перевернута на 90є літера *С*. Таким чином, напис можна читати як БОРНС — Борис (Рис. 6, 3).

Більшість дослідників відносять хрести подібного типу до кінця XI —початку XII ст.

Кам'яний натільний хрестик з чорного каменя розміром 5 х 4 см, товщиною 0,4—0,7 см, з отвором для підвішування на хрестику простежуються сліди обробки (Рис. 6, 2). Поряд з хрестиком було знайдено янтарну вставку серцеподібної форми і шиферне прясло.

За речовим комплексом будівля датується XI — початком XII ст. Судячи з стратиграфії заповнення і відсутності слідів пожежі будівлю була покинута і одночасово засипана.

Розглянуто будівлі на цій ділянці більш докладно, оскільки тут було досліджено не тільки окремі споруди, але й зроблена реконструкція ділянки забудови Давнього Києва в XI ст. Вона складалась з частини вулиці, на якій було зафіксовано 4 житлові і господарські споруди, а також частини окремої садиби, на якій було зафіксовано 2 житлові споруди і одну господарську. Садиба була обнесена парканом (Рис. 1).

Таким чином, розглянувши масову забудову Верхнього Києва в кінці X — на початку XII ст., можна зробити деякі висновки. Якщо в X ст. рядові житла концентрувалися в межах дитинця або поряд із ним, то в кінці X — на початку XI ст. кількість жител значно зростає і виникають локальні житлові осередки майже по всій майбутній території "міста Ярослава". Причому частина з них мала свої укріплення.

З другої чверті XI ст. починається новий етап в забудові Верхнього Києва. Будується ряд громадських і палацових споруд, зводяться могутні укріплення "міста Ярослава" У зв'язку з цим знищуються локальні оборонні споруди, які втратили своє значення. Було зруйновано і спланновано також частину житлових і господарських споруд. На їх місці виникає нова планова структура, яка, на нашу думку, майже без змін проіснувала до татаро-монгольської навали.

В деяких місцях нам вдалося зафіксувати невеликі ділянки, на яких можна реконструювати посадибну і повуличну забудову. На основі результатів, отриманих в ході досліджень забудови Верхнього Києва XI ст., можна констатувати наступне:

1.В межах кордонів "міста Володимира" планування вулиць не зазнало значних змін.

За межами оборонних споруд "міста Володимира" практично всі будівлі та локальні оборонні споруди було засипано. Після зведення оборонних споруд "міста Ярослава" здійснюється нове планування вулиць міста.

Москаленко В. В.

КОРОСТЕНЬ: ТВОРЧІ ПОШУКИ, РОЗВИТОК, ПЕРСПЕКТИВИ

Щиро вдячний Вам за надану можливість коротко представити Вам надзвичайно цікавий, історично цінний куточок українського Полісся — древній Коростень, в якому живуть і працюють мужні й героїчні люди — нащадки древлян.

Сьогодні Коростень впевнено крокує в новому XXI тисячолітті. Це індустріальне місто обласного підпорядкування, з 2000 р. належить до зони пріоритетного розвитку із спеціальним інвестиційним режимом на території Житомирської області.

Славиться наше місто далеко за межами України своєю білосніжною порцеляною, бурштиновими каніфольними смолами, шляховими машинами, залізобетонними виробами, продукцією фабрик та заводів, деревообробної промисловості та інших підприємств.

Рідкої краси граніт, який видобувається на території нашого міста, широко використовується як будівельний матеріал, що застосовується при оздобленні наукових, культурних центрів та пам'яток архітектури.

Ми щиро відкриті для взаємовигідного співробітництва і зацікавлені в широкому спектрі партнерських стосунків: від створення спільних виробництв, підготовки спільних проектів технічного переоснащення підприємств, розробки та впровадження нових технологій — до участі в наукових, освітніх програмах й культурних обмінах.

Минають роки, час віддаляє нас від подій минулого, але добра й світла пам'ять залишається.

Історія Коростеня сягає в глибину тисячоліть. Ще в часи палеоліту одне з найбільших у Європі родовищ кременя притягало сюди первісних людей. Найдавніші зі знайдених тут кам'яних знарядь виготовлені руками людини більш ніж 10 тисяч років тому.

За літописами вже на початку X ст. Іскоростень був могутнім містом, постійною резиденцією древлянського князя Мала.

З державотворенням Київської Русі Древлянська земля одна з перших увійшла до її складу, а в 907 р. древляни брали участь у переможному поході князя Олега на Візантію.

У 945 р. тут відбувся відомий виступ древлян, через спробу князя Ігоря повторно зібрати з них данину. «Повість временних літ» пов'язує історію міста з ім'ям княгині Ольги, якій літопис присвятив багато уваги. Особливо запам'яталася Ольга помстою, яку вчинила над древлянами за смерть свого чоловіка Ігоря.

Багато чого бачив старий Уж і багато про що міг би повідати. Вигідне розташування краю протягом тривалого часу визначало його долю в різні історичні епохи.

Події нашого складного часу не обійшли Коростень. Страшна чорнобильська трагедія 1986 р. принесла коростенцям нове лихо, небезпеку й тривалість якого важко спрогнозувати. Вражене радіацією, пройшовши через усі соціально-економічні потрясіння та негаразди, місто продовжує жити й розвиватися.

Незмінними залишаються любов коростенців до свого краю, їх великий оптимізм і впевненість у краще майбутнє.

Історично склалось так, що Коростень перетинають залізничні та автотранспортні магістралі, а це в свою чергу сприяло розвитку міста як економічного центру Північного Полісся.

Провідною галуззю народногосподарського комплексу міста є промисловість. Щорічний обсяг випуску промислової продукції становить понад 200 млн грн., і щороку цей показник збільшується в середньому на 5 відсотків.

За обсягами промислового виробництва місто займає друге місце в області (10—12% всього промислового виробництва області), по виробництву товарів народного споживання — третє (8—9% від обсягів товарів народного споживання в області).

Місто Коростень є лідером в області по випуску промислової продукції на 1 мешканця (3,5 тис грн. на одного коростенця).

© Москаленко В. В., 2004

Промисловість міста є різноплановою, в ній працює 26 великих та 57 малих підприємств. Основними є такі галузі: машинобудування, виробництво будівельних матеріалів, видобування та обробка каменю, харчова, переробна, поліграфічна.

Якщо розглядати промисловість міста за видами продукції, що випускається, то в місті зконцентрований увесь обласний випуск термосів, насосів відцентровних, борон зубових, тракторних косарок, синтетичних смол і пластичних мас, лакофарбових матеріалів. Крім цього підприємствами Коростеня випускається три чверті обласного виробництва конструкцій і залізобетонних виробів, більше половини хімічного обладнання і запасних частин до нього, 23% фарфорово-фаянсового посуду.

З метою покращення конкурентноспроможності продукції та розширення ринків збуту, підприємства щороку випускають понад 50 нових видів продукції, оновлюють старі, впроваджують нові сучасні технології. Так, на АТЗТ "Коростенський фарфор" встановлена унікальна тунельна піч для обпалення, що дозволяє скоротити виробничий цикл.

Завод ЗБШ — унікальне в своєму роді підприємство. Коростенські шпали, які мають товарний знак "КР", укладені на залізничних магістралях майже всіх країн СНД. За останні кілька років освоєні і успішно реалізуються такі нові види залізобетонної попередньо-напруженої продукції, як бруски для стрілочних переводів типу БС-48 М1/11; шпали для залізничної суміщеної колії 1520 та 1435 мм (аналогів таких шпал на Україні немає).

Два промислових підприємства, а саме: АТЗТ "Янтар" та ВАТ "Коростенський завод хімічного машинобудування" випускають продукцію, яка сертифікована за міжнародним стандартом ISO 9001.

Промислові підприємства міста працюють вже не один десяток років. Два із них, а саме Локомотивне депо та ВАТ "Коростенський фарзавод", відзначили своє 100-річчя. Багаторічна історія роботи підприємств сформувала вже не одну династію висококваліфікованих фахівців, завдяки праці яких підприємства відзначаються нагородами. За значний особливий внесок в розвиток вітчизняної економіки, за досягнення високих показників в роботі АТЗТ "Коростенський фарфор" нагороджений почесною нагородою "Золоте гроно хмелю", за високу якість продукції Житомирською торгово-промисловою палатою — нагородою Комітету України з енергозбереження як найкраще підприємство по енергозбереженню; Міжнародною нагородою "Золота арка Європи" за високу якість продукції.

Вагому роль відіграє "дух співпраці" поміж підприємствами. Діюча в Коростені Рада Директорів — своєрідний Форум керівників міських підприємств і організацій — формує більш високий рівень взаєморозуміння серед керівного складу, який приймає рішення, що відкривають нові перспективи для спільних дій.

Так, наприклад, концентрація в межах міста декількох різнопрофільних (реально діючих) машинобудівних підприємств дає можливість для взаємовигідної кооперації по випуску широкого асортименту продукції з високим ступенем конкурентоспроможності.

Продукція підприємств Коростеня знаходить своїх покупців як на території України, так і за її межами. Більше 50% продукції експортується в країни ближнього та дальнього зарубіжжя.

З 1 січня 2000 р. місто Коростень віднесено до території пріоритетного розвитку зі спеціальним режимом інвестиційної діяльності. За період запровадження даного Закону України в місті розроблено 3 інвестиційні проекти, один із них із залученням іноземних інвестицій на загальну суму близько 3 млн грн.

Окрім промисловості, економічний стан міста визначає малий та середній бізнес. На сьогоднішній день в місті працює 327 підприємств, зареєстрованих як юридичні особи, та понад 2,5 тисяч приватних підприємців — фізичних осіб. Основною галуззю, де на сьогодні зосереджений малий та середній бізнес є торгівля, виробництвом продукції або наданням послуг займається лише 43% підприємств.

Вперше в Україні здано в концесію цілісний майновий комплекс міського торгового центру — 12 магазинів, завдяки чому збережено торгівельну мережу.

Частка надходжень від суб'єктів малого та середнього бізнесу до міського бюджету сягає 12%.

Для подальшого стимулювання і підтримки розвитку підприємництва в місті створена оптимальна мережа ринкової інфраструктури.

Працюють 9 фінансових установ, одна страхова компанія та аудиторська фірма.

Продовжується в місті процес реформування відносин власності. З початку процесу приватизації (з 1994 р.) в місті змінили форму власності 154 об'єкти комунальної власності, з яких значна кількість — об'єкти нерухомості колишнього військового містечка, а також об'єкти торгівлі, громадського харчування, об'єкти інших галузей будівництва, промисловості.

Протягом останніх трьох років в місті Коростені середньомісячна заробітна плата є найвищою по області, щороку вона збільшується на 10—13%.

Загальна сума надходжень до місцевого бюджету з початку приватизації становить 1,8 млн грн., із яких 28% — надходження 2003 р. Кошти від приватизації надходять в бюджет розвитку міста, звідки використовуються на будівництво та реконструкцію об'єктів комунальної власності, які є досить важливими для міста: очисні споруди водоканалу, котельні, газифікація, міські дороги та інше.

На сьогоднішній день в області майже завершена мала приватизація, але в нашому місті приватизовано лише 50,0% нерухомості.

Хоч історія міста сягає в сиву давнину, багато уваги приділяється майбутньому: створюються належні умови для гармонійного розвитку молодого покоління.

Освітні заклади міста зосереджують зусилля на збереженні та пошуку ефективних форм навчання й виховання, апробаціях нових педагогічних технологій.

В місті функціонує 14 денних загальноосвітніх шкіл, 1 вечірня та 1 приватна школи, в яких навчається 8616 учнів. 22 дитячі установи виховує 2500 дітей, функціонує 4 позашкільні заклади. На базі загальноосвітніх шкіл створюються навчальні заклади нової формації: навчально-виховний комплекс „Дитячий садок-школа", спеціалізовані школи з поглибленим вивченням предметів, профільні класи, що співпрацюють з вищими навчальними закладами різних рівнів акредитації — Державним університетом ім. М. Драгоманова, правовим коледжем в м. Новоград-Волинському, Житомирським медичним коледжем тощо. За цей рік переможцями обласних олімпіад стало 23 учні, 2 — призери IV Всеукраїнської олімпіади. Певні успіхи мають учасники Малої академії наук.

За останні п'ять років у місті відкрито й функціонують відділення Міжрегіональної академії управління персоналом (203 студенти), консультативний пункт Житомирського інституту підприємництва та сучасних технологій (350 студентів), Коростенський технічний коледж ТСОУ (86 студентів), професійно-технічне училище № 16 (205 учнів). А це в свою чергу дало змогу молодим залишитися в місті, зміцнити інтелектуальний потенціал для подальшої управлінської діяльності.

Питання майбутнього, а це наші **діти і молодь**, завжди знаходяться в центрі уваги. Згідно статистичних даних, у Коростені загальна кількість дітей до 16 років становить 13,8 тис. чол., молоді віком 16—28 років —12,5 тис чол.

В місті існує 4 молодіжні організації, які об'єдналися в комітет, що координує їх діяльність. Набула нового змісту діяльність Молодіжного парламенту, Клубу волонтерів при Центрі соціальних служб для молоді. Кращі представники молоді міста беруть активну участь у реалізації молодіжної політики, засіданнях постійних комісій та координаційних рад при міськвиконкомі.

Центром виховної роботи по прищепленню історичних традицій Коростенщини, культурному надбанню українського народу є краєзнавчий музей та два парки культури й відпочинку.

Одним із головних напрямків в роботі з неповнолітніми та молоддю міста є подолання негативних явищ у дитячому та молодіжному середовищі. В 2003 р. значно розширено мережу Центрів реабілітації наркозалежної молоді (благодійні фонди „Оазис" та „Промінь").

Для дітей-сиріт та дітей з соціально неспроможних сімей в місті відкрито Центр реабілітації «Віри, Надії, Любові». Сьогодні в ньому утримується близько 20 дітей, а ще 50—70 — відвідує його періодично.

В Будинку Милосердя, що організований при Товаристві Червоного Хреста, за рік побувало 98 безпритульних дітей, де надається допомога у вирішенні побутових проблем, навчанні, лікуванні. Проводиться оздоровлення зазначених категорій дітей. Лише в 2003 р. оздоровлено 1144 дитини.

Особливістю діяльності медичних закладів міста є те, що на території, де проживає 66,5 тис. чол. діє 4 великі лікувальні заклади — Центральна міська лікарня з поліклінічними

відділеннями, відділкова лікарня та поліклініка, районні медичні установи, міжрайонний діагностичний центр, які сьогодні працюють у тісному контакті, створюючи єдиний медичний простір для забезпечення громадян лікувальними послугами.

Визначною подією в житті медичних закладів за 5 останніх років було введення до експлуатації 7-ми поверхового комплексу нової поліклініки, при якій створений і функціонує стаціонар денного перебування й лікування хворих, з відповідними умовами.

Враховуючи пріоритетне ставлення допомоги в амбулаторно-клінічних умовах, що є однією з тенденцій розвитку галузі, в лікувально-профілактичних закладах міста впроваджуються нові форми і методи роботи, передовий досвід. Останнім часом значно активізовано план поетапного переходу на реформування амбулаторно-поліклінічної служби, на засадах сімейної медицини.

З 2001 р. в місті функціонує 2 амбулаторії сімейного лікаря, створено відділення сімейної медицини, де первинну медичну допомогу надають 14 сімейних лікарів. Новим в структурних підрозділах ЦМЛ є впровадження стандартів надання медичної допомоги, що дає можливість покращити якість лікувально-діагностичного процесу.

Досить успішно функціонує створений вже кілька років тому акушерсько-педіатрично-терапевтичний комплекс (АПТК).

Враховуючи те, що Коростень знаходиться в зоні радіаційного забруднення, першочерговим в роботі медичної служби міста є визначення стану здоров'я постраждалого від аварії на ЧАЕС населення. Тому щорічно проводяться профілактичні медичні огляди дитячого та дорослого населення з залученням висококваліфікованих спеціалістів різних профілів та з використанням можливостей міжрегіонального діагностичного центру, що забезпечує високий рівень їх якості. Протягом останніх років медичні заклади міста за основними показниками діяльності постійно займають провідні місця в області.

„Здорова нація — здорова держава". Цей вислів став крилатим для всіх, особливо для жителів нашого, ураженого радіацією, міста. Саме тому розвитку **фізичної культури і спорту** в Коростені приділяється значна увага. Всі організаційно-спортивні заходи спрямовувалися на реалізацію Комплексної програми „Фізичне виховання — здоров'я нації". Позитивним є той факт, що у місті все частіше стали проводитися змагання обласного та Всеукраїнського рівня. За рік проведено 92 змагання з різних видів спорту. Кубок з волейболу на приз олімпійського чемпіона В. Іванова, дитячо-юнацькі, галузеві змагання й спартакіади. Традиційними стали змагання з голболу серед спортсменів з вадами зору.

Коростень — єдине місто на Житомирщині, яке в чемпіонаті області з футболу представлено 2 футбольними клубами, для яких сезон 2003 р. став найвдалішим в історії, розігравши кубок області, та посіли 1—2 місця в чемпіонаті. До речі, це перший такий випадок в історії футболу Житомирщини, коли найпочесніші футбольні нагороди розіграли між собою команди одного міста.

Соціальний захист та соціальне забезпечення громадян міста є пріоритетним напрямком діяльності, адже в Коростені проживає понад 22,5 тис чол. пенсіонерів, в тому числі 5,5 тисяч ветеранів війни. З міського бюджету на соціальний захист спрямовано на 47% коштів більше, ніж за минулий рік, а це дало змогу профінансувати пільги інвалідам по зору 1 і 2 групи, що специфічно для нашого міста. За рахунок збільшення доходної частини міського бюджету значно виросла сума коштів на матеріальну допомогу, яка щорічно надається малозабезпеченим категоріям громадян. За рішеннями виконкому, у винятковому порядку, також призначаються субсидії сім'ям, які її потребують.

Складовою частиною системи соціального захисту в місті є установи, які сприяють наданню допомоги в організації побуту та дозвілля, охорони здоров'я, безпеки громадян, надають притулок одиноким та немічним. В місті діє центр соціального захисту та реабілітації громадян похилого віку, в якому постійно проживає 250 ветеранів війни та праці, одиноких непрацездатних людей похилого віку, інвалідів. Даний заклад та відділення соціальної допомоги на дому, що функціонує при ньому, фінансуються з міського бюджету. За рахунок збільшення й перевиконання доходної частини міського бюджету кошти спрямовуються на проведення капітального ремонту та харчування підопічних.

Протягом останніх років сума, що передбачена міським бюджетом на його утримання, постійно зростає. Це є результатом стабільності в економіці підприємств й організацій нашого міста, збільшення експортних поставок промислової продукції та зростання ділової активності малого та середнього бізнесу у невиробничій сфері.

Протягом 4 років в місті діє унікальний на теренах України заклад — ХОСПІС, що надає допомогу в стаціонарних умовах онкохворим людям, які не можуть себе обслуговувати.

З метою покращення умов життя громадян та їх добробуту робота в місті спрямовується на виконання державної соціальної політики.

Головним джерелом розвитку міста є фінансові надходження до міського бюджету, які дають можливість забезпечити стабільність та своєчасність виплатити заробітної плати працівникам бюджетної сфери, проплатити основні важливі напрямки — харчування дітей дитячих дошкільних установ, закладів охорони здоров'я, центру соціального захисту та реабілітації громадян похилого віку, а також придбання медикаментів для Центральної міської лікарні й фінансування міських програм «Околиця», «Молодь» та ін.

За рахунок видатків загального фонду міського бюджету профінансовано освіта, соціальний захист, медицина, житлово-комунальне господарство, культура, проведення археологічних розкопок та ін. Найбільшу питому вагу міського бюджету становлять видатки на освіту — 30,5% (в 2002 — 29,8%), соціальний захист та соціальне забезпечення — 28,5% (23,9), охорону здоров'я —18,1% (18,1), житлово-комунальне господарство —6,5%, культуру — 2,4%, інші —14,0%.

Поштовхом у розвитку північної частини Житомирської області стало будівництво залізниці на ділянці Київ — Ковель через ст. Коростень. Сьогодні наше місто є „залізничною столицею" Житомирщини. Коростенські залізничники, які відсвяткували сторіччя, своєю плідною працею вносять вагомий вклад щодо поліпшення роботи нашого міста і всієї Південно-Західної залізниці, оскільки вони забезпечують відправлення 50% вантажів цієї залізничної гілки. Понад 2 роки тому для покращення обслуговування пасажирів і вантажовідправників відкрито сервісний центр. Зроблено упорядкування пропуску пасажирів до потягів. Додатково запущено 5 дизельних поїздів підвищеної комфортності та один швидкісний електропотяг.

Не залишається поза нашою увагою питання автотранспорту. Громадою міста вишукуються всі можливості і резерви щодо покращення транспортного обслуговування пасажирів та задоволення їх потреб. Завдяки скоординованим діям з перевізниками в останні роки практично вдалося вирішити транспортні проблеми в місті. Значно збільшилась загальна кількість маршрутів, протяжність яких становить 96,2 км.

Виконкомом міської ради затверджені правила перевезення пасажирів на таксі, а це в свою чергу дало можливість створити рівні умови роботи для всіх працюючих підприємців-таксистів.

З метою вирішення соціальних питань громади з перевізниками укладені договори, в яких передбачено перевезення пільгових категорій пасажирів, де 30% місць виділяється для пасажирів цієї категорії (пенсіонерів, інвалідів 1 та 2 групи). Також, безкоштовно й без обмежень здійснюється перевезення учасників бойових дій, інвалідів Великої Вітчизняної війни, а з 1 серпня 2003 р. — учасники ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС 1 та 2 категорій, потерпілі діти, яким встановлено інвалідність, пов'язану з Чорнобильською катастрофою. За перевезення пільгових категорій перевізники отримують відшкодування з міського бюджету.

Житлово-комунальне господарство — одна чи не з найголовніших галузей господарчого комплексу міста, тому вона потребує особливої уваги з боку міської влади.

Багато існує проблем в цій галузі, які в останні роки вкрай загострились. Але вишукуються всі можливості для вирішення цих проблем.

Для удосконалення роботи із зверненнями і заявами громадян з питань надання житлово-комунальних послуг рішенням сесії міської ради в кінці 2002 р. утворено управління житлово-комунального господарства. З метою зниження існуючих нераціональних витрат, поліпшення якості житлово-комунальних послуг, у минулому році в місті затверджена програма реформування житлово-комунального господарства, яка реалізовувалася спільно з консультативною фірмою ПАДКО.

В місті створено єдину комп'ютерну інформаційну мережу, з метою своєчасності та

повноти сплати за отримані послуги, яка з'єднала комунальні підприємства, банківські установи та міський інформаційний центр. А це дало можливість поліпшити якість надання послуг, відійти від посередників й підвищити зацікавленість кожної окремої організації в зборі платежів.

Спільно з громадою постійно проводиться робота по удосконаленню тарифної політики в місті з метою забезпечення соціальної справедливості серед населення та їх зацікавленості в сплаті за комунальні послуги. В 2003 р. значно розширено існуючу комп'ютерну мережу для оперативного призначення субсидій на житлово-комунальні послуги, що надаються в електронному вигляді. Створено базу даних. А це все дало можливість заощадити час населення, зменшити черги при її призначенні.

Продовжуються роботи по впорядкуванню вулиць, ремонту доріг та покрівель, заміни водопровідних мереж, трубопроводів тощо.

За підсумками Всеукраїнського конкурсу „Місто найкращого благоустрою" Коростень посів друге місце.

Для створення нормальних умов відпочинку городян виконано великий комплекс робіт по реконструкції Центрального міського парку відпочинку ім. Островського. На їх виконання з міського бюджету виділено кошти й надано спонсорська допомога підприємствами міста. Проводяться роботи по впорядкуванню історичних та культурних пам'яток, що є спадщиною всіх коростенців й майбутніх поколінь.

Незважаючи на труднощі, продовжується газифікація приватних будинків мешканців міста. А це, в свою чергу, дає можливість значно скоротити викиди з котелень в атмосферу, що є дуже важливим для радіаційно забрудненого Коростеня. Так, тільки у 2003 р. газифіковано 23 вулиці, з підключенням до газової магістралі 1037 будинків, що становить 20,7 км.

Завершено реконструкцію та здано в експлуатацію 64-квартирний житловий будинок по вул. Красіна, 3, і на один довгобуд в місті стало менше. Квартири в ньому отримали ветерани військової служби та колишні учасники бойових дій в Афганістані, переселенці з другої радіоактивно забрудненої зони й потерпілі внаслідок аварії на ЧАЕС першої категорії. За рахунок молодіжного житлового кредитування — молоді сім'ї. Крім цього, 72 сім'ї залізничників отримали ордери на проживання в 122-квартирному будинку по вул. Воровського, 89.

В останні роки однією з нових проблем, що виникла, є землевпорядкування й налагодження цивілізованих земельних відносин. Для її вирішення проводиться робота по укладанню договорів оренди, а це дало можливість значно збільшити надходження до міського бюджету.

Важливим в роботі є розуміння беззаперечної істини: влада існує для людей, а не люди — для влади. Ми не відходимо від неї ні на крок й ні на мить. Влада слугує для того, щоб саме через плідну, доброзичливу діяльність досягнути конкретних практичних результатів, які мають постійно вдосконалювати, поліпшувати життя людей, підвищувати його якість.

Підводячи підсумки, можу впевнено констатувати: кращі часи Коростеня ще попереду і в найближчі роки його чекає нове життя.

Міська влада є конструктивною та дієвою, тому я вірю в те, що вона завжди буде відкритою для всіх мешканців і гостей міста, для нових пропозицій та ідей.

Моця О. П.

КИЇВ ТА ІСКОРОСТЕНЬ В КОНТЕКСТІ ПОЛЯНО-ДРЕВЛЯНСЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ

Становлення давньоруської державності було непростим і немиттєвим явищем, хоч і являлось історично закономірним. В процесі формування інституцій соціально стратифікованого суспільства — давньоруської цивілізації — протистояння та відстоювання власних інтересів було притаманним переважній більшості місцевої східнослов'янської племінної верхівки, як і представникам інших народів на інших землях. І це цілком логічно та зрозуміло. В першу чергу це відноситься до тих, хто вже концентрував своє багатство та військовий потенціал в головних центрах племінних князівств, в даному випадку у Києві, як головному осередку полянського союзу, та Іскоростені — відповідно древлянського. Нові зверхники якраз і являлись виразниками власного бачення історичної ситуації (звичайно, підсвідомо) в цій частині Східної Європи і місця своїх співплеменників (на чолі з ними) в порівнянні з сусідами у відповідній ієрархії нових взаємовідносин. Про християнську терпимість в цій справі мови не могло бути — перемагала сила і меч. На підтвердження цього слід звернутись до конкретних фактів і подій.

Говорячи про полян і древлян, слід відзначити, що перша згадка про них знаходиться в недатованій частині літопису, де мова йде про розселення слов'ян на землях Східної Європи: "...и ти Словене пришедше и седоша по Днепру и нарекошася Поляне, а друзии Древляне зане седоша в лесе"[1].

На нашу думку, перше із названих об'єднань з самого початку своєї історії створювалось на різноплеменній основі, а друге на одноплеменній[2]. На початковому етапі останньому із названих об'єднань стабільний і традиційний розвиток приносив навіть певні вигоди. На це впливав не лише етнічний фактор, але й інші причини, зокрема географічна віддаленість від ворожих кочівницьких орд та активного Хозарського каганату. Як свідчить "Новгородський перший літопис молодшого ізводу", спочатку поляни "... быша обидимы Древляны и инеми околними"[3]. А дещо пізніше й хозари почали брати з них данину. Та надалі ситуація кардинально змінилась, хоч племінна верхівка древлян не зразу спромоглася усвідомити такі переміни.

Трапилось це тоді, коли у Києві за підтримки варязького воїнського контингенту почала стверджуватись династія Рюриковичів. Поляни першими трансформувалися в русів, самоусвідомлення яких базувалось і розвивалось на принципах давньоруської державності. Саме київська князівська верхівка та її оточення, куди входили й представники інших етносів, стали носіями ідеї нової спільності, котра отримала найменування "Русь"[4].

Та процес не був одномиттєвий. Про це, зокрема, говорять згадки старих племінних назв на сторінках літописів вже після появи у Києві князів-державників. Але тут слід зробити застереження проти штучного об'єднання різних, хоч і однорідних сполучень — етнонімів та топонімів. Так, в багатьох дослідженнях відзначається, що древляни останній раз згадуються під 990 р., а поляни під 944 р. Але про перше з названих літописних племен згадується під 945—946 рр. при описі походу на них княгині Ольги. Пізніше, в 977 р., згадується древлянин, тобто житель "Деревской" землі. Ще пізніше використовується лише топонім, а не найменування племені: "Дерева", "Деревська земля"[5].

Переходячи до історичних подій, що відображають взаємовідносини поляно-русів та древлян, слід нагадати про ще одне повідомлення "Новгородського першого літопису" про те, як князі Аскольд і Дір "... владеюща Полями, и беша ратнии съ Древляны"[6].

Близьке територіальне розміщення від столиці молодої Русі, де концентрувалися нові,

© Моця О. П., 2004

значні військово-адміністративні сили, почало негативно впливати на становище древлян. Розглянемо ці факти.

Після ствердження в Києві 882 р., вже в наступному 883 р. "Поча Олегъ воєвати Древляны и примучи вои имаша на ни дань по черне кун"[7]. Красномовним є те, що новий київський зверхник рушив у свій перший "внутрішній" похід якраз на землі сучасної Житомирщини. Та і у своєму "зовнішньому" поході — на столицю Візантійської імперії Константинополь-Цареград — в 907 р. згаданий князь використав древлянські військові сили. Правда, візантійські контрибуції древлянські гради, і в першу чергу їх столиця Іскоростень, не отримали — вона пішла на міста, безпосередньо підпорядковані київському зверхнику (сам Київ, а також Чернігів, Переяслав, Полоцьк, Ростов, Любеч та інші).

Непокірне плем'я почало виходити з-під київської "опіки" безпосередньо після смерті вищезгаданого князя: "...Древляне затворишася от Игоря по Олегове смерти", — повідомляє літописець під 913 р. Реакція Києва не забарилась: " иде Игорь на Древляны и победивъ а. И возложи на нь дань болши Олговы"[8]. Трапилось це в наступному 914 р.

Життя цього князя трагічно обірвалось якраз на землях сучасної Житомирщини. Дану подію часто описують в різних виданнях, а тому охарактеризуємо її тут лише в стислому вигляді. Після підписання в Києві русько-візантійського договору в 945 р., Ігор восени іде в полюддя до древлян, але кількість зібраної данини йому здається замалою, і він з "малою" (вірогідно за кількістю воїв) дружиною повторно пробує зібрати ще. Звичайно, місцевому люду на чолі з князем Малом це, м'яко кажучи, не сподобалось: "...аще ся въвадить волкъ в овце, то выносить все стадо, аще не оубьють его"[9]. І вони вбивають київського князя та його дружинників. Сталося це якраз біля літописного Іскоростеня — сучасного Коростеня. Візантійський автор Лев Діакон вкладає в уста імператора Іоанна Цимісхія, коли він звертається до князя Святослава — сина Ігоря Старого — під час їхнього протистояння в Болгарії, наступну інформацію про смерть його батька: "...він був взятий ними (тобто, древлянами — О. М.) в полон, прив'язаний до стовбурів дерев і розірваний навпіл"[10]. Вбивство київського князя було схожим на публічну страту тирана. Ця безпрецендентна для X ст. жорстокість, мабуть, переслідувала ціль настрахати київський уряд і відвернути його від посягань на древлянську незалежність[11].

Після цього древляни вирішують: "... се князя оубихомъ Рускаго, поимемъ жену его Вольгу за князь свои Малъ и Святослава, и створимъ ему якоже хощемъ"[12]. Перед нами типовий приклад "вирішення" проблеми на етапі переходу до класових структур: старий лідер вбитий, а тому на його місце повинен прийти новий, більш вдалий претендент. Для древлянської племінної верхівки в цьому не було нічого аморального. Оригінальним стало лише те, що ніхто серед місцевих князів східнослов'янських племінних об'єднань, окрім древлян, не спробував вирішувати "право першості" таким чином.

І ще одне: київські князі не розглядаються представниками цього союзу як природні володарі східнослов'янських територій. Підкреслюючи, що вони вбили "руського" князя, древляни начебто хотіли відзначити, що самі вони русами не були. А шлюб свого князя Мала із вдовою Ольгою потрібен їм був насамперед для того, щоб звести цю "руську" династію. На користь цього свідчить фраза про те, що із Святославом вони збирались зробити все, що їм заманеться. Можливо навіть вбивство спадкоємця київського престолу[13].

Та часи змінились. Ольга жорстоко розправилась з двома древлянськими посольствами, що прибували до Києва, а потім ще й розгромила Іскоростень і більшість його жителів передала в рабство своїм підданим, які їй не зрадили (себе також не забула).

Можливо, що якраз таке протистояння древлян новій київській владі, а також зрозуміла недовіра представників роду Рюриковичів старим соціальним структурам (і не лише тільки що розглянутого племінного князівства) стали однією з основних причин невикористання у державних військових операціях племінних ополчень. Сталося це якраз за часів Ольги і її сина Святослава. В періоди їх князювання і пізніше у військових акціях починають брати участь лише професійні дружинники, а також найманці з різних європейських регіонів.

Древлянська військова (під Іскоростенем) та політична (сватання Мала до Ольги) пораз-

ки призвели до занепаду сепаратистських тенденцій і бажання на рівних вирішувати амбіційні претензії поліської аристократії в протистоянні Києву. Але ще й Володимир Святославич пам'ятав про древлянський гонор і потяг цього населення до незалежного від нової влади існування. А тому одного із своїх синів — Святослава — посадив "в Деревехъ"

Тим самим він повторив політику свого батька, який в 970 р. перед походом на Болгарію і Візантію "... посади Ярополка в Києве а Ольга в Деревехъ"[14]. Можливо, в ці часи новим основним опорним пунктом на древлянській території стає Овруч (в противагу "недостойному" Іскоростеню). Адже якраз тут пізніше між двома вищезгаданими братами відбулося збройне протистояння, в результаті якого Олег загинув. Це в свою чергу призвело до початку нового етапу боротьби за київську владу.

На цьому "древлянський відрізок" історичного часу на Русі практично закінчився — дане літописне плем'я як самостійне утворення сходить з історичної арени. Але, порівнюючи згадки про протистояння древлян поляно-русам з кількістю фактів протистояння центра і місцевих структур на інших територіях розселення східних слов'ян, слід відзначити, що в першому випадку, навіть у кількісному відношенні, вони були найбільш значними. Порівнюючи число конфліктів між Києвом і різними південними угрупуваннями, відзначимо, що в писемних джерелах зафіксовано шість випадків протистояння поляно-русів і древлян (про які мова йшла вище), по два випадки збройних конфліктів між Києвом та уличами й сіверянами, одного разу — з хорватами. Приєднання волинян і тиверців пройшло більш спокійно, хоча в першому випадку було зафіксовано конфлікт з «ляхами». Безсумнівно, це було пов'язано з боротьбою за західноволинські землі[15] Але для нас красномовною являється кількість військових акцій між столицею Русі і древлянами — вона перевищує загальне число збройних конфліктів з іншими племенами південного регіону східнослов'янської ойкумени.

Тобто між розглянутими в даній роботі старими племінними структурами і новими ранньодержавними певний час навіть спостерігалась відносна рівновага. Це була "бінарна опозиція", за образним виразом К. Леві-Стросса. Та майбутнє було за більш передовими суспільними тенденціями, а древляни ввійшли до основного складу будівничих Київської Русі — першої держави східних слов'ян — поклавши свою ненайменшу "цеглину" в підмурки нової держави.

---

[1]Полное собрание русских летописей. — М., 1962. — Т. 1. — Стлб. 6, 11—13.

[2]Моця А. П. Население Среднего Поднепровья IX—XIII вв. (по данным погребальных памятников). — К., 1987. — С. 108.

[3]Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — М.—Л., 1950. — С. 105.

[4]Моця О. П. «Поляне яже ныне зовомая Русь» // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н. е. — Київ—Львів, 1999. — С. 155.

[5]Хабургаев Г. А. Этнонимия "Повести временных лет". — М., 1979. — С. 165—166.

[6]Новгородская первая летопись... — С. 106.

[7]Полное собрание... — Стлб. 24.

[8]Там же. — Стлб. 42.

[9]Там же. — Стлб. 55.

[10]Лев Диакон. История. — М., 1988. — С. 57.

[11]Толочко П. П. Дворцовые интриги на Руси. — К., 2001. — С. 22.

[12]Полное собрание... — Стлб. 55.

[13]Толочко П. П. Указ. соч. — С. 22—23.

[14]Полное собрание... — Стлб. 69.

[15]Моця О. П. Поляни-руси та інші літописні племена півдня Східної Європи // А сє его сребро. — К., 2002. — С. 23—24.

Павленко С. В.

ОБРОБКА ПІРОФІЛІТОВОГО СЛАНЦЮ НА УКРІПЛЕНИХ ПОСЕЛЕННЯХ ОВРУЦЬКОГО КРЯЖУ

Роботами Овруцької археологічної експедиції 1996-2002 рр. серед пам'яток давньоруського часу Словечансько-Овруцького кряжу досліджено кілька окремих давніх населених пунктів, основою яких є укріплені городища. Мова йде про м. Овруч (дитинець на Замковій горі, Василівська гора, окольний город); комплекс з двох городищ (Городки-І та Городки-ІІ), укріпленого посаду та селища поблизу с. Городець; комплекс із городищем "Гора", посадом та селищами в с. Норинськ; городища з посадами та прилеглими селищами в сс. Листвин (Кошечки) та Словечно. Роботи проводились в межах проекту комплексного вивчення та збереження історико-археологічної та палеоприродної спадщини Овруцької волості та Словечансько-Овруцького кряжу[1].

Важливо наголосити, що практично на всіх цих населених пунктах знайдено матеріали X ст.[2], що свідчить про їх існування, чи, принаймні, виникнення приблизно в цей час.

Під час досліджень на кожному з цих пунктів знайдено залишки обробки пірофілітового сланцю та браковані решітки виробництва прясел і прикрас.

Овруч. Відходи виробництва пірофілітових пряслиць знайдені практично в усіх історичних складових міста. На Замковій горі знайдено фрагмент пряслиця з недоточеним конусом та фрагмент таблетки, що залишився після виточення корпусу пряслиця ("куточок") (Рис. 1, *4,5*). Ймовірно до Замкової гори відноситься повідомлення В. Б. Антоновича про знахідку "майстерні по виготовленню пряслиць поблизу собору, в садибі Вартмана"[3]. На жаль, локалізувати точне місцезнаходження садиби, а також відшукати більш детальну інформацію про майстерню та речовий комплекс поки що не вдалося.

На Василівській горі знайдено цікавий уламок пірофілітового виробу незвичної форми, призначення якого не зовсім зрозуміле (Рис. 1, *8*).

Під час рятувальних розкопок по лінії прокладання траншей теплотраси на території окольного града Овруча знайдені дві майже цілі заготовки-напівфабрикати (Рис. 1, *1,3*); уламок заготовки з просвердленим отвором (Рис. 1, *4*); фрагмент пряслиця (Рис. 1, *6*) та ціле побутове пряслице, по конусу якого прокреслені зигзагоподібні лінії та дрібний хрестик (Рис. 1, *7*). Всі знахідки походять із заповнення давньоруських об'єктів, датованих кінцем XII—XIII ст. Фрагмент ще однієї заготовки було знайдено під час спостереження за культурним шаром північної частини окольного граду (Рис. 1, *2*).

На території історичної частини міста знайдено 40 аморфних недатованих уламків твердого пірофілітового сланцю різного розміру – від дрібних (20 х 20 мм) до великих (115 х 70 мм) фрагментів. На п'яти з них спостерігаються сліди обробки поверхонь. Не виключено, що певна частина цих уламків є залишками вогнетривких домашніх пічок другої половини XIX — поч. XX ст.[4]

Комплекс поселень поблизу с. Городець. Заготовки та відходи виробництва пірофілітових пряслиць на поселенні поблизу с. Городець в ур. "Городище" згадуються у В. О. Місяця[5]. В 1975 р. експедицією під керівництвом М. П. Кучери відкрито скупчення відходів та заготовок по виготовленню пряслиць на території укріпленого посаду (південний майданчик)[6]. Уламки обробленого пірофілітового сланцю, за свідченнями Р. С. Орлова, були виявлені ним в 1984 р. при обстеженні поселення поблизу с. Городець.

Протягом 1996-2002 рр. Овруцькою експедицією ІА НАНУ на городищах, посаді та селищі поблизу с. Городець знайдено 75 заготовок-напівфабрикатів, відходів виготовлення пряслиць та фрагментів пірофілітового сланцю. З них 40 архітектурно-будівельних чи пічних уламків, більшість з яких знайдена на селищі.

© Павленко С. В., 2004

Рис. 1. Відходи та браковані решітки виробництва пірофілітових прясел (1—8 — Овруч; 9—20 — комплекс поселень поблизу с. Городець).

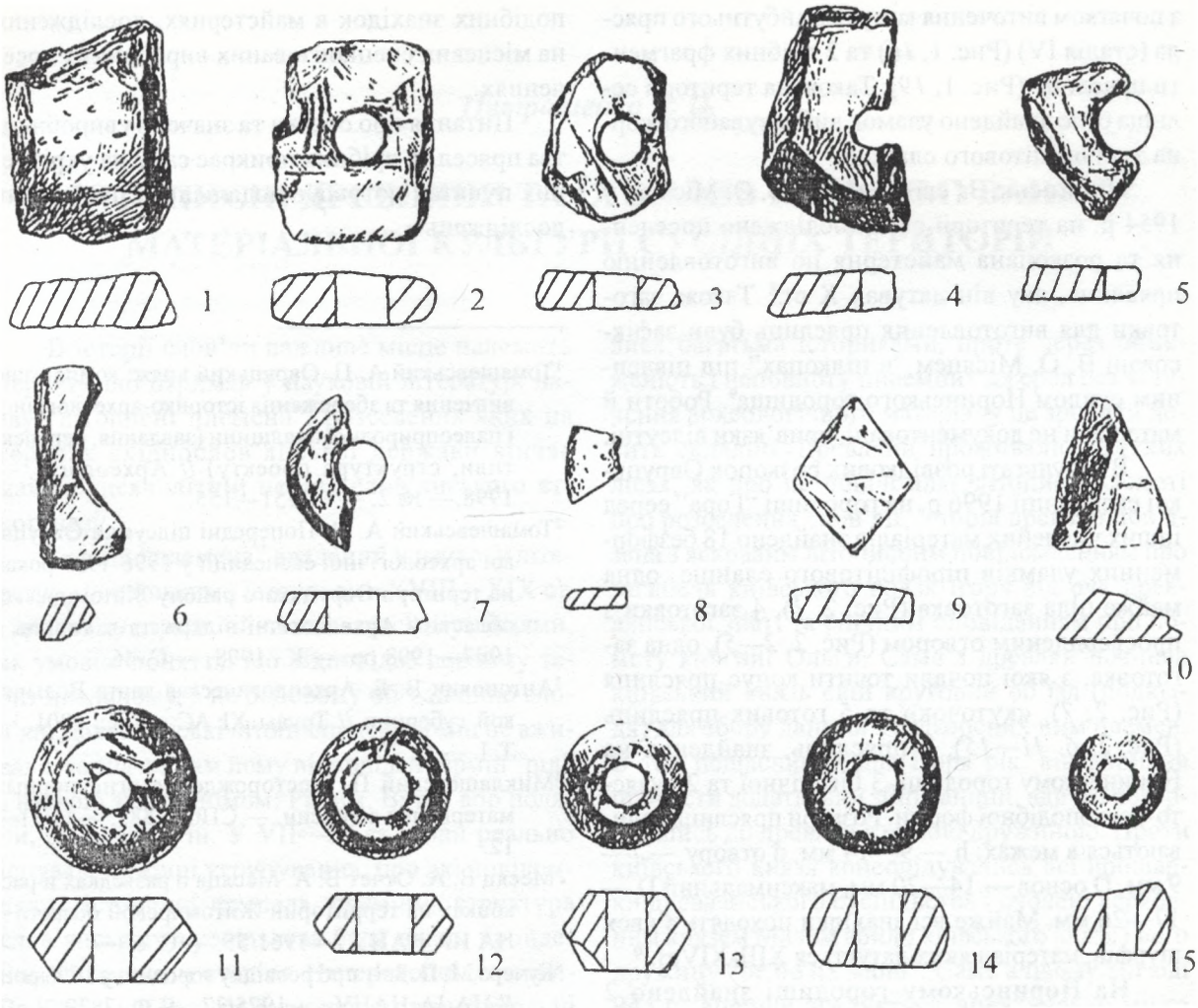

Рис. 2. Відходи та браковані решітки виробництва пірофілітових прясел та прикрас (Норинськ, городище «Гора»).

Сліди підрізання, зтесування, шліфування чи лощення, вирубування граней і поверхонь зафіксовані на 12 фрагментах з 40. Окрему групу складають 6 уламків сіро-зеленого кольору (різновид пірофілітового сланцю із значним вмістом хлору). У двох з них оброблені поверхні, виявлені сліди вирубування зубилом чи стамескою.

На укріплених майданчиках городищ в ур. Городки знайдено три заготовки з просвердленим отвором (Рис. 1, *12,14*) та брусок з пірофілітового сланцю рожево-бузкового кольору, розмірами 122 х 33 х 28 мм, на шліфованих поверхнях якого наявні сліди розмітки та обробки різними інструментами.

На укріпленому посаді знайдено два уламки -"куточки" (Рис. 1, *17,18*) та недовирізаний диск, діаметром — 22 мм й висотою — 4,5 мм (Рис. 1, *20*). Схожий мініатюрний диск знайдено в заповненні пірофілітообробної майстерні дослідженої в 2002 р. на спеціалізованому поселенні в с. Нагоряни.

Найбільше відходів виготовлення прясел знайдено на прилеглому до укріплених майданчиків селищі. Цікавими знахідками є плитка, розміром 67 х 47 х 19 мм, підготовлена для вирізання заготовок-напівфабрикатів (стадія I за нашою типологічною схемою[7]), та дві подібні плитки, що були загублені чи відбраковані на етапі вирубування заготовок.

На селищі знайдено 5 заготовок-напівфабрикатів (стадія II) (Рис. 1, *10,11*) та 9 уламків зі специфічними слідами обробки граней, які, можливо, теж є залишками заготовок. Також знайдено 6 заготовок з просвердленим отвором (стадія III) (Рис. 1, *13, 15*), лише одну заготовку

з початком виточення конусу майбутнього прясла (стадія IV) (Рис. 1, *16*) та 2 дрібних фрагменти пряслиць (Рис. 1, *19*). Також на території селища було знайдено уламок вибракуваного жорна з пірофілітового сланцю.

Норинськ. За свідченнями В. О. Місяця, у 1954 р. на території села досліджено поселення та розкопана майстерня по виготовленню пряслиць, яку він датував X ст.[8] Також, заготовки для виготовлення пряслиць були зафіксовані В. О. Місяцем "в підкопах" під південним схилом Норинського городища[9]. Роботи й матеріали не документовані, прив'язки відсутні.

В результаті розвідкових розкопок Овруцької експедиції 1996 р. на городищі "Гора" серед інших числених матеріалів знайдено 18 безформенних уламків пірофілітового сланцю, одна майже ціла заготовка (Рис. 2, *1*), 4 заготовки з просвердленим отвором (Рис. 2, *2—5*), одна заготовка, з якої почали точити конус пряслиця (Рис. 2, *7*), «куточок» та 5 готових пряслиць (Рис. 2, *6, 11—15*). З пряслиць, знайдених на Норинському городищі, 3 біконічної та 2 кулясто-бочкоподібної форми. Розміри пряслиць коливаються в межах: h — 9—14 мм, d отвору — 7—9 мм, D основ — 14—20 мм, максимальний D — 17—26 мм. Майже всі знахідки походять з двох шурфів, матеріал яких датується XIII-XIVст.[10]

На Норинському городищі знайдено 2 ромбічні заготовки (одна ціла та фрагмент), призначені для виготовлення хрестиків-тільників (Рис. 2, *9,10*).

На поселеннях і городищах Листвин-Кошечки та Словечно, зважаючи на невеликі обсяги проведених робіт, знайдені лише поодинокі уламки пірофілітового сланцю та готові пряслиця.

Заготовки та рештки виготовлення пряслиць, зафіксовані на городищах Овруцького кряжу, за сировинними уподобаннями, основними розмірами, технологічними прийомами та особливостями суттєво не відрізняються від подібних знахідок в майстернях, досліджених на місцевих спеціалізованих виробничих поселеннях.

Питання про обсяги та значення виробництва прясел та дрібних прикрас саме на укріплених пунктах потребує подальших спеціальних досліджень.

---

[1]Томашевський А. П. Овруцький кряж: комплексне вивчення та збереження історико-археологічної і палеоприродної спадщини (завдання, перспективи, структура проекту) // Археологія. — 1998.— № 2. — С. 151—155.

[2]Томашевський А. П. Попередні підсумки Овруцької археологічної експедиції у 1996-1997 роках на території Овруцького району Житомирської області // Археологічні відкриття в Україні в 1997—1998 рр. — К., 1998. — С. 46.

[3]Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI АС. — К., 1901. — Т. I. — С. 20.

[4]Миклашевский П. Месторождения огнеупорных материалов в России. — СПб., 1881. — С. 11—12.

[5]Месяц В. А. Отчет В. А. Месяца о разведках и раскопках на территории Житомирской области // НА ИА НАНУ. — 1961/55. — С. 6.

[6]Кучера М. П. Звіт про розвідку городищ у 1975 році // НА ІА НАНУ. — 1975/27. — Ф. 7879. — С. 4—5, рис. 2, 34—38.

[7]Павленко С. В. Інформаційні формалізовано-статистичні підходи у дослідженні виробництва пірофілітових прясел та прикрас // Сучасні проблеми археології. — К, 2002. — С. 171—172; Томашевський А. П., Павленко С. В., Петраускас А.В. Овруцька середньовічна пірофілітова індустрія // Село Київської Русі (за матеріалами південно руських земель). — К., 2003. — С. 135.

[8]Місяць В. О. Короткий звіт про археологічні розвідки на Житомирщині за 1954 рік // НА ІА НАНУ. — 1954/32. — Ф. 2307. — С. 14—18.

[9]Кучера М. П. Вказ. праця — С. 7.

[10]Томашевський А. П. Попередні підсумки... — С. 47.

Петрашенко В. О.

ЛІТОПИСНІ ДРЕВЛЯНИ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ СУСІДНІХ ТЕРИТОРІЙ

В історії слов'ян важливе місце належить періоду, що отримав у науковій літературі назву "літописні племена", розселення яких на теренах східнослов'янської держави вінчає майже тисячолітній період слов'янського етногенезу.

Термін "племена" введений у наукову літературу російськими істориками XVIII—XIX ст. і продовжує традиційно вживатись науковцями, як умовне поняття, що відповідає певному територіальному, а не родовому об'єднанню слов'ян. Давньоруські літописці цей термін не вживали, за значенням йому відповідав термін "рід" з назвою за етнонімом: Радим, Вятко або поляни, древляни і ін. У VII—IX ст., коли реально існували етнічні угрупування, про які повідомляють історичні джерела, племінна структура слов'янського суспільства була давно пройденим історичним етапом. Напередодні утворення Київської Русі це були великі територіальні об'єднання, що наближались до князівств переддержавної пори. В кожному з цих об'єднань була своя ієрархічна структура, яка відображала як родові зв'язки, "володіючи кожен родом своїм", так і територіальні, "княжіння своє"

Східні слов'яни доби раннього середньовіччя складалися приблизно із 120—150 племен, об'єднаних в півтора десятки стійких племінних союзів[1]. В лісовій зоні дніпровського Правобережжя дослідники розміщують дулібів, волинян, древлян, дреговичів, частково полян[2]. Серед них лише древляни займали ядро цієї території і знаходились в оточенні сусідніх східнослов'янських племен, що забезпечило їм певний "захист" від західних, північно-східних і південних впливів. Саме ця обставина та непрохідні лісові масиви сприяли формуванню відносно стабільної слов'янської археологічної культури впродовж всього I тисячоліття н. е.

Спроби окреслити територію проживання древлян за історичними повідомленнями робилися багатьма істориками, проте через обмеженість і неповноту писемних джерел без залучення археологічного матеріалу це зробити досить складно. Древляни проживали в глухих лісах, як про це повідомляє літопис в сюжеті про розселення слов'ян. Історія древлян пов'язана з яскравим літописним повідомленням про загибель київського князя Ігоря від рук древлянської знаті та епічним оповіданням про помсту княгині Ольги. Саме з древлян починав київський князь свій круговий об'їзд (полюддя) для збору данини з підкорених ним племен. В той нещасливий для Ігоря рік, він вирішив провести додатковий збір данини, вдруге повернувшись до древлян з малою дружиною. Проти київського князя консолідувались всі прошарки древлянського суспільства і очолені верховним князем Малом вбили київського князя і його дружину "бе бо их мало". Саме в цьому епізоді 945 р. вперше згадується древлянське місто Іскоростень. Ще одне древлянське місто Вручій (Овруч) згадується у 977 р. Це основні літописні орієнтири для окреслення території розселення древлян. Історики, спираючись на літописні повідомлення, визначали територію древлян досить приблизно, зокрема Л. Нідерле розміщував її на південь від Прип'яті, між рікою Горинь, її допливом Случчю і рікою Тетеревом, за якою вже знаходились землі полян[3].

Лише археологічне дослідження цієї території дозволило отримати достовірні дані не лише про територію розселення древлян, але і відкинути поширену серед істориків тезу про культурну відсталість цього населення. Картографування городищ кінця I тисячоліття н. е. показало, що їх кількість сягала 20. Дослідники відмічають, що саме така кількість послів "мужів ліпших" прибула до Києва, щоб просватати Ольгу за свого князя Мала. Це дає підстави вважати їх представниками 20 племен-конфедератів Древлянського союзу[4]. Археологічні

© Петрашенко В. О., 2004

матеріали свідчать, що виникли вони не пізніше IX ст., а найдавніші Малин і Коростень ще у VIII ст. Більшість цих ранніх городищ перестала функціонувати у X ст. і це безперечно пов'язано з боротьбою Києва з племінною верхівкою древлян, яка намагалась відстояти свої права на володіння цієї землі.

Завдяки багаторічним археологічним дослідженням вдалось окреслити кордони Древлянської землі. Перші такі спроби були здійснені ще В. Б. Антоновичем за курганними старожитностями Київщини і Східної Волині, який вважав, що древлянам належали небагаті підкурганні поховання в ямах. І. П. Русанова, яка присвятила курганам древлян спеціальне дослідження, вважала, що древлянам належали поховання на горизонті із скупченням вугілля та попелу у насипу кургану. За цими ознаками дослідниця проводила кордон між древлянами і полянами по заболоченій заплаві р. Здвиж, далі по Тетереву, аж до впадіння в нього р. Ірші. На півночі вони займали правий берег Прип'яті, на півдні доходили до верхів'я Горині, на заході займали межиріччя Горині та Случа[5]. Інші дослідники, зокрема В. В. Седов, Є. І. Тимофеєв також використовували курганні старожитності для визначення племінної належності древлян, пропонуючи різні археологічні ознаки, що на їх думку відбивають етнокультурні риси поховального обряду.

Проте такий підхід було серйозно піддано критиці з боку О. П. Моці, який вважає, що підкурганні поховання на горизонті та поховання в ямах відбивають передусім хронологічну послідовність зміни обрядності, пов'язану з впливом християнства[6].

Археологічне дослідження древлянської землі впродовж багатьох років здійснює Б. А. Звіздецький, який провів картографування всіх категорій пам'яток ранньослов'янського та давньоруського часу. Залучивши до цих даних писемні джерела, в тому числі пізньосередньовічний адміністративний поділ, окреслив територію древлян[7]. За цими даними літописні древляни заселяли великі лісові масиви поліської зони Дніпровського Правобережжя. Крім картографування пам'яток у визначенні території важливе значення мали природні перешкоди, які є кордоном між полянами і древлянами на сході, де розміщується суцільний лісовий масив та заболочена заплава р. Здвиж. На півночі древляни межують з дреговичами, від яких їх відокремлює смуга прип'ятських боліт. Південний кордон фіксують широколистяні і хвойні ліси, за якими починається степовий коридор, небезпечний для проживання через загрозу кочовиків. На заході в межиріччі Случа і Горині древляни межували з волинянами.

Літописні древляни за археологічними матеріалами досліджені досить добре. Саме на цій території були відкриті перші достовірно слов'янські пам'ятки, що дали назву корчацькій культурі. Племена поліської зони в силу географічної недоступності і певної ізоляції сформували тут досить стабільне населення, і це добре фіксують археологічні матеріали. Завдяки цьому явищу саме в житомирському Поліссі вдалось відкрити поселення останньої чверті I тисячоліття поблизу с. Райки, які вдалось генетично пов'язати з корчацькою культурою, а Райковецька культура стала загальним явищем для всього Дніпровського Правобережжя. Саме в цьому регіоні за матеріалами з давньоруських курганів переважає певний поліський антропологічний тип, який міг сформуватися впродовж дуже тривалого часу. Цей відрізок міг сягати 1000 років[8].

Не дивлячись на деяку ізоляцію, населення цієї території в соціально-економічному плані знаходилось на досить високому рівні. Так, дослідження природно-господарського аспекту заселення басейну р. Тетерів впродовж 800 років показало розвиток єдиної системи взаємопов'язаних елементів: населення, господарства і ландшафту, яка дозволяла розширювати виробництво і сприяла росту населення[9]. У VIII—IX ст. тут, як і в інших регіонах слов'янської ойкумени, відбуваються демографічні зрушення. Крім традиційних лісових промислів та підсічного землеробства починає розвиватись лісовий переліг та місцями орне землеробство. Продовжує розширюватись залізодобувне виробництво, яке на території Східної Волині мало вікову традицію, а в давньоруський час набуває рис товарності. Про це свідчить спеціалізоване ремісниче залізодобувне поселення біля с. Лапутьки[10].

Археологічні дослідження древлянських "градів" дозволяють бачити в них резиденції місцевої племінної знаті, а селищна структура IX—X ст. не відрізняється від забудови селищ лісостепової зони. Так, добре досліджене селі-

ще поблизу с. Гульськ на Житомирщині (р. Случ) демонструє щільність забудови, яка відповідає одному житлу на 200—240 м². Це співпадає з щільністю забудови селищ лісостепової зони. Площа поселення була також значною і становила близько 6 га[11].

Райковецька культура характеризує єдину матеріальну культуру великого масиву археологічних пам'яток Правобережної України напередодні утворення Київоруської держави, що свідчить про тривалі соціально-економічні зв'язки населення цього регіону. Вже перший дослідник поселення Лука Райковецька окреслив коло пам'яток на території Західної України, Молдови, Румунії, Болгарії, Польщі, Чехії, аналогічних цьому поселенню[12]. Отже райковецька археологічна культура належала не лише древлянам, але і іншим літописним племенам — полянам, тиверцям, волинянам і хорватам. Проте лише для території літописних древлян встановлено факт послідовного і безперервного розвитку слов'янського населення з кінця V ст. до давньої Русі включно. Для сусідніх племен археологічні реалії мали дещо складніший характер. Особливо непростою виявилась археологічна карта слов'янських пам'яток другої половини I тис. у київському Подніпров'ї, де виявлені пам'ятки належали різним слов'янським культурам (празьким, пеньківським, колочинським, волинцевським, райковецьким). Це призвело до відновлення старої полеміки стосовно території розселення та і самого реального існування літописних полян. Київський регіон одними дослідниками вважається уличським[13], іншими — сіверянським[14], третіми — з самого початку свого існування — міжплемінним[15].

Дослідження таких пам'яток, як Ходосівка та Обухів II поблизу Києва, а також поселень і городищ у канівському Подніпров'ї показали, що присутність волинцевського горизонту на Правобережжі має більш суттєвий характер, ніж це раніше здавалось. Крім знахідок характерної лискованої гончарної кераміки, виявленої в 7 пунктах (Київ, Ходосівка, Обухів, Крюківщина, Монастирьок, Григорівка, Бучак), на всіх правобережних поселеннях у VIII ст. будувались глинобитні печі із склепінням з вальків, або перекриті жаровнями, а також вирізні у спеціально збитому глиняному масиві печі з використанням каміння, що також зближує ці комплекси з волинцевською культурою. Більшість дослідників пов'язує феномен волинцевської культури з впливом Хозарського каганату, який поширив свою владу на частину Правобережжя. Саме на VIII ст. — основний відрізок часу існування волинцевської культури, припадає доба розквіту Хозарії, коли вона брала данину з полян, сіверян і в'ятичів, від якої поляни звільнилися завдяки Аскольду і Діру (приблизно середина IX ст.)[16]. Впродовж цього періоду, близько 150 років поляни мали в силу політичних обставин більш тісні зв'язки з сіверянами та в'ятичами, ніж з древлянами. З останніми поляни навіть ворогували, про що повідомляється в недатованій частині "Повісті временних лєт" Припинення хозарського володарювання змінило і основні напрямки зв'язків населення Середнього Подніпров'я. Дніпровське Правобережжя знову повертається до зони контактів із північно-західним та південно-західним регіоном. Це знаходить підтвердження в археологічному матеріалі. На зміну речовому інвентарю, пов'язаному з салтово-маяцьким колом пам'яток (сережки, бляшки, ремінні пряжки), приходять речі дунайського типу (скроневі нітрянські сережки, деякі зразки дунайського кружального посуду).

Саме у середині IX ст. в матеріальній культурі південної Київщини спостерігається зближення її основних компонентів (житлобудування, кераміка) з археологічним матеріалом з Житомирського Полісся. Зникають такі великі поселення, як Ходосівка і Обухів II, а горизонти з волинцевськими рисами на багатошарових пам'ятках перекриваються будівлями з класичними печами-кам'янками, які доживають до X ст. Саме таку картину можна спостерігати на городищі Монастирьок, де житло з піччю-кам'янкою перекриває більш раннє житло з глиняною піччю. Всі житла останнього періоду існування городища, що загинули у пожежі, мали виключно печі-кам'янки. Така традиція може бути пов'язана лише з впливом древлянського Полісся, де вона не переривалась впродовж всього слов'янського періоду. Ще більш наочно близькість поселень південної Київщини з поселеннями Житомирського Полісся демонструють керамічні комплекси, що свідчить на користь їх спільного походження і глибокі традиції. Такою спільною підосновою для всіх перелічених поселень є празько-корчацькі старожитності.

Єдність матеріальної культури всього Правобережжя, що визнається всіма дослідниками цих старожитностей, безперечно пов'язана з утворенням південноруського державного об'єднання, в якому древлянам і київським полянам належала провідна роль.

---

[1]Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. — М., 1982. — С. 25.

[2]Седов В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв. — М., 1982. — С. 90—113.

[3]Нидерле Л. Славянские древности. — М., 1956.

[4]Звіздецький Б. А. Племінні "гради" VIII—X ст. — найдавніший тип східно-слов'янських міст (на прикладі Древлянської землі) // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. Тези доповідей. — К., 1989.

[5]Русанова И. П. Территория древлян по археологическим данным // СА. — 1960. — № 1. — С. 63—69.

[6]Моця О. П. Население Среднего Поднепровья IX—XIII вв. (по данным погребальных памятников). — К., 1987. — С. 40.

[7]Звіздецький Б. А. Про кордони Древлянської землі // Археологія. — 1989. — № 4. — С. 47—58.

[8]Рудич Т. О. Антропологічний склад населення північних районів України X—XIII століття (правий берег) // VITA ANTIQVA. — 2003. — № 5—6. — С. 203—213.

[9]Томашевський А. П. Природно-господарський аспект заселення басейну р. Тетерів у середньовічні часи // Археологія. — 1992. — С. 57.

[10]Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков. — К., 1980. — С. 163.

[11]Звіздецький Б. А., Готун І. А. Будівлі селища Гульськ та їх значення для вивчення соціально-економічного феномену поліського села кінця I тис. // Археологія. — 1997. — № 2. — С. 34, 49.

[12]Гончаров В. К. Лука Райковецкая // Славяне накануне образования Киевской Руси. — МИА. — 1963. — № 108. — С. 283—315.

[13]Коринный Н. Н. Переяславская земля X — первая половина XIII века. — К., 1992. — С. 48.

[14]Комар О. Про час і обставини прийняття титулу "хакан" правителем русів // Дружинні старожитності центрально-східної Європи VIII—XI ст. — Чернігів, 2003. — С. 104.

[15]Моця О. Поляни-Руси та інші племена півдня Східної Європи // А сє єго срєбро. — К., 2002. — С. 19.

[16]Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. — М., 1990. — С. 205—210.

Приходнюк О. М.

ДО ПИТАННЯ ПРО СОЦІАЛЬНИЙ ЗМІСТ ПАСТИРСЬКОГО ГОРОДИЩА

Соціальний зміст Пастирського городища ще не був об'єктом спеціального дослідження. У науковій літературі висловлювалося кілька основних версій з цього питання. Пастирське розглядали як "ембріон" міста, що репрезентує протоміську культуру ранньосередньовічних східних слов'ян (М. Ю. Брайчевський), як племінний осередок слов'ян (П. М. Третьяков), чи булгар-кутригурів (М. І. Артамонов), як опорний пункт хозарського намісника у слов'янському середовищі, на території якого проживали хозари, протоболгари та слов'яни (Д. Т. Березовець).

Для з'ясування місця Пастирського городища у східноєвропейському суспільстві початків доби середньовіччя важливе місце належить вивченню синхронного йому оточуючого археологічного середовища, яке на сьогодні залишається мало відомим. Через це, на нашу думку, передчасними є спроби інтерпретувати Пастирське як центр округи, племінний чи общинний адміністративний осередок.

Оскільки пастирська людність у Середній Наддніпрянщині була прийшлою з Нижнього Подунав'я[1], то їй, мабуть, не поталанило поселитися на територіях вже освоєних місцевими племенами. Найімовірніше, що саме цим було обумовлено розташування Пастирського на межі лісостепу і степу, ще не заселеній слов'янами, з огляду на номадський чинник, небезпечному регіоні. Принаймні, наші зусилля, які були спрямовані на проведення археологічних розвідок в районі розташування городища, не привели до позитивних результатів. Практично навколо Пастирського, у радіусі близько 100 км, поки що не виявлено синхронних йому поселень чи могильників.

З огляду на стан джерелознавчої бази, більш перспективним є з'ясування внутрішньої соціальної структури мешканців Пастирського городища. До вивчення цієї проблеми здобуто досить значні, хоча далеко не усі археологічні джерела. Вважається, що оборонну лінію городища було зведено у VII—VI ст. до н. е. і вона функціонувала за скіфської доби. "У пізніші часи, — писав М. Ю. Брайчевський, — вали не підсипалися, отже, оборонні споруди городища не мають жодного відношення до ранньосередньовічного поселення, в період раннього середньовіччя тут існувало відкрите поселення. В цьому відношенні назва "Пастирське городище" по відношенню до ранньосередньовічних шарів має цілком умовний зміст. За типом поселення воно цілком аналогічне більш раннім поселенням культури полів поховань"[2].

В середині п'ятидесятих років минулого століття така думка природно випливала з наявних на той час археологічних матеріалів, адже оборонні споруди Пастирського вивчалися лише побіжно. Було відомо, що городище розташоване в закритій місцевості серед пагорбків, улоговин та ярів. В плані воно грушоподібної форми і по периметру обнесене валом та ровом на площі близько 25 га (35 га разом із зовнішнім периметром валу та рову). Городище ділиться на дві нерівні частини р. Сухий Ташлик (р. Лядна), на основі якої всередині укріплень утворено штучний ставок. Лівобережна його частина площею близько 5 га, а правобережна — 15 га. Ще близько 5 га укріпленої території зайнята сучасним штучним ставком та болотом (Рис. 1). Вал на деяких ділянках зберігся на висоту до 3—3,5 м, а рів, переважно, завглибшки 2—4 м. Місцями укріплення сильно пошкоджені. Південно-західна, правобережна частина городища на площі 0,5 га була відгороджена від основної внутрішньої території трьома кільцеподібними валами заввишки 1—1,5 м. Їх зафіксував В. В. Хвойка в кінці XIX ст.[3]

В двох розкопах 1993 та 1995 рр., закладених на вершинах краще збережених ділянок валів правобережної та лівобережної частини

© Приходнюк О. М., 2004

городища, окрім конструктивних деталей валу скіфського часу, було простежено дві паралельні смуги ямок діаметром 10—20 см та глибиною до 40 см. Вони розташовувалися вздовж валу на відстані 0,6—1,2 м одна від другої і були пов'язані з укріпленнями другої половини I тис. н. е.

Дуже ймовірно, що ранньосередньовічні укріплення складалися з двох паралельних ліній дерев'яного тину, простір між якими було заповнено глинистим замісом, сліди якого простежувалися в перетині валу. Рештки схожої стіни простежено при розкопках пеньківського городища VI—VII ст. біля с. Селіште в Молдові. Там на протязі 40 м розчищено дві паралельні канавки шириною 35—40 см і глибиною 20—30 см. Вони були розташовані на відстані 0,6—1,0 м одна від другої. Простір між канавками заповнювала світла глина з крейдяними вкрапленнями. На думку І. А. Рафаловича, ця конструкція являла собою "щось схоже на подвійний тин чи стіну, можливо у вигляді плоту з заповненням із щільного суглинку"[4]. Тобто, розкопками останніх років з'ясовано, що Пастирське й в ранньосередньовічні часи було укріпленим городищем, з фортифікаційними спорудами, які було зведено на вершині скіфського валу.

Окрім важливих археологічних свідчень стосовно конструкцій оборонних споруд, розкопками на Пастирському здобуто матеріали, що характеризують ранньосередньовічні житлові та господарсько-виробничі комплекси городища, його планування та стратиграфію. Найбільш інтенсивно забудованою та основним місцем проживання ранньосередньовічного населення була менша, лівобережна частина городища. Зусиллями В. В. Хвойки, М. Ю. Брайчевського та О. М. Приходнюка там досліджено 47 напівземлянок, 17 господарських ям, 2 виробничі споруди невідомого призначення, 1 залізоплавильний горн та 1 кузню. Всього 68 будівельних об'єктів. Ця площа насичена найбільш інтенсивними культурними нашаруваннями.

Усі житлові напівземлянки були чотирикутними в плані, орієнтованими кутами за сторонами світу розмірами від 2,4 х 2,5 м до 3,4 х 5,4 м. Основи котлованів заглиблено на 0,5—0,9 м від сучасної поверхні. По центру протилежних стін, а інколи й по кутах житлових приміщень простежувалися ямки. Це сліди вертикальних стовпів, що входили в конструкцію наземної частини каркасних стін. В одному із кутів кожної із будівель, на рівні долівок розташовувалися вогнища відкритого типу, печі-кам'янки, або ж напівкам'янки. Основу останніх становила вирізана в материковому останці топкова камера, верх та передню частину якої було доповнено необробленим камінням. В земляних долівках деяких із них було влаштовано припічні та господарські ями.

Одну з напівземлянок, яку розкопано у 1990 р., в якій було знайдено обмаль археологічних матеріалів (лише кілька ліпних та гончарних черепків), згодом переобладнали на господарську споруду. Саме тоді було викопано яму, що частково перерізала черінь глиняного вогнища. На її дні, в анатомічному порядку, лежали кістки задньої частини вівці чи кози. Як господарські споруди використовувалися дві невеликі напівземлянки розмірами 2,5 х 2,5 м та 2,7 х 3,6 м і глибиною 0,4 та 0,8 м без опалювальних пристроїв.

Незвичним був комплекс однієї з чотирикутних напівземлянок (№ 2 з розкопок 1990 р.). Вона мала порівняно великі розміри — 3,5 х 5,0 м при глибині 0,7—1,1 м. Долівка північної сторони споруди на 0,1 м була вищою від південної. Там, в північно-східному куті розчищено глиняне вогнище. Вздовж стін простежено "лежаки" та господарську яму. У цій напівземлянці не було побутового кухонного та столового посуду. Із керамічних виробів там знайдено лише 2 розбиті привізні амфори та велику корчагу. В північній частині споруди розчищено ямки від стовпів, які могли підтримувати поміст або якесь інше пристосування, звідки амфори впавши розбилися таким чином, що в нижній частині одного з їх боків утворилися вилущені отвори, а фрагменти цих посудин розсипалися на великій площі. Характер вилущення отворів вказує й на те, що амфори були наповнені рідиною (вином?). Можливо, що ця напівземлянка була "корчмою". Крім того, в цій будівлі знайдено залізну мотичку-тесло, долото, тощо. Можливо, її власник займався й деревообробною справою.

До будівельного комплексу окремих домогосподарств входили господарські ями круглої або овальної в плані форми діаметром 0,8—2,3 м і глибиною 0,25—1,20 м.

Вивчаючи план Пастирського городища, знятого В. В. Хвойкою у 1901 р., на якому схематично нанесено розкопані ним об'єкти, мож-

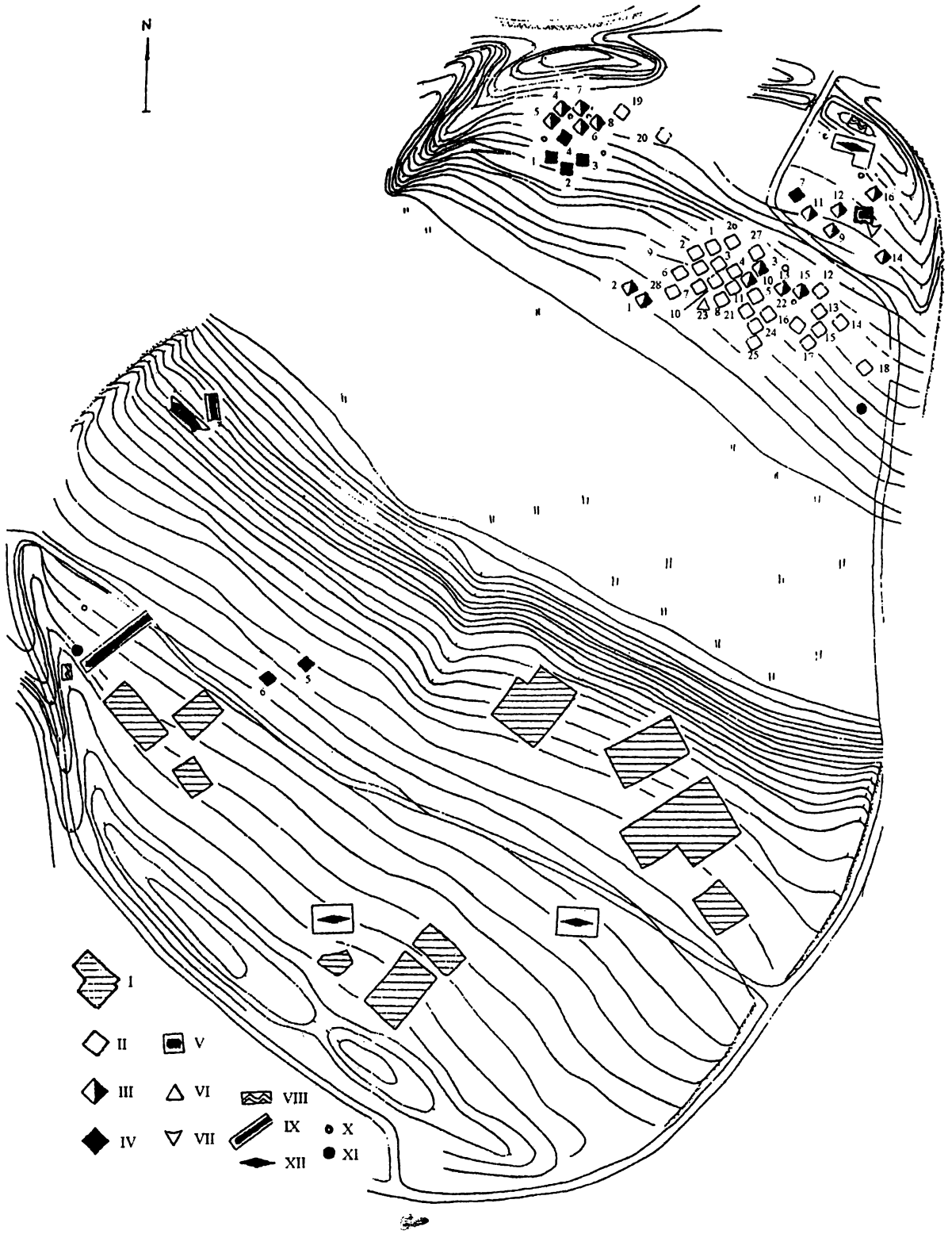

Рис. 1. План Пастирського городища з реконструкцією розташування розкопаних ранньосередньовічних об'єктів. I — Розкопи В. В. Хвойки на правобережній частині городища; II — напівземлянки, які розкопав В. В. Хвойка; III — напівземлянки, які розкопав М. Ю. Брайчевський; IV — напівземлянки, які розкопав О. М. Приходнюк; V — кузня; VI — горщик з кальцінованими кістками; VII — скарб ковальських інструментів; VIII — сліди оборонної стіни; IX — довгі споруди; X — господарські ями; XI — скарби жіночих прикрас; XII — скупчення глиняної обмазки (наземні споруди?).

на дійти висновку, що житлові напівземлянки концентрувалися на лівобережній частині городища кількома смугами здовж тераси, які добре вписувалися в довгі та широкі траншеї — розкопи (Рис. 2). Це дає підстави вбачати розташування там домівок рядами, що може бути свідченням вуличного планування переважної більшості домогосподарств північно-східного, ремісничого кутка городища, де мешкала основна частина пастирської людності, частина якої займалася ремеслом. Така думка випливає з того, що саме тут було виявлено кузню та залізоплавильний горн, знайдено скарб срібних жіночих прикрас тощо.

Натомість, на західній стороні лівобережної частини городища, будівлі (сім житлових, три господарських напівземлянок та дев'ять господарських ям) розташовувалися підковоподібно, обмежуючи двір площею 20 х 30 м. Зі східної сторони цього двору будівель не було, мабуть, там знаходився в'їзд до садиби. Переважна більшість підсобних приміщень проживаючої там родової общини стояла окремо від жител, що опосередковано свідчить на користь спільного виробництва великої патріархальної сім'ї. Мабуть, основним заняттям її членів було сільськогосподарське виробництво. Разом з тим, присутність в одній з напівземлянок деревообробних інструментів (тесло та долото), вказує на заняття когось із великої родини деревообробною справою. В цьому ж приміщенні було знайдено розвали двох великих імпортних амфор, у яких вміщувалося по кілька відер вина. Не виключено, що хтось із членів цієї общини довозив металеві ювелірні вироби місцевих майстрів до Криму, а доставлене звідти вино, реалізовував серед мешканців Пастирського городища.

Із залізоробною справою пов'язаний сильно поруйнований горн, від якого збереглися частково ошлаковані глиняні стінки. Поруч з ними концентрувалися шлаки та знайдено кілька залізних криць. Збереженість домниці дуже погана, "ніяких конструктивних особливостей цього горна простежити не вдалося, очевидно, він являв з себе споруду в основному наземну і був поруйнований повністю"[5].

В 10 м на схід від цього місця, на лівобережній частині городища, досліджено залишки наземної кузні[6]. Від неї зберігся інтенсивний розвал глиняної обмазки довжиною 6,0 м та шириною від 1,0 до 3,5 м. В північній частині споруди розчищено круглу в плані яму діаметром 1,3—1,8 м і глибиною 0,85 м. Поруч простежено місце розташування ковальського горна. В північно-східній частині будівлі виявлено складені купкою залізні ковальські інструменти.

При розкопках 1955 р. було простежено три (2 на правобережній і 1 на лівобережній частині городища) малопотужні розвали глиняної обмазки, що залягали безпосередньо під орним шаром (15—20 см), серед яких траплялися дрібні скіфські та ранньосередньовічні черепки. Ось як виглядає один з таких об'єктів за описом М. Ю. Брайчевського: "В центральній частині траншеї (кв. 13—18) було виявлено безпосередньо під орним шаром залишки розвалів печини. Матеріал, пов'язаний з ним, складався, головним чином, з уламків кружального посуду ранньосередньовічного часу, а також із великої кількості зовсім невиразних уламків ліпної кераміки. Тут же було знайдено залізного ножа. Без сумніву, тут ми маємо справу з залишками наземного житла ранньосередньовічного часу, котре, однак, збереглося досить погано через те, що його рештки залягали безпосередньо під орним шаром. Визначити контури житла не вдалося, лише безпосередньо біля місця, де могло бути вогнище (скупчення майже суцільного завалу печини) вдалося виявити темну пляму з погано визначеними контурами, що мали витягнуту форму"[7].

З процитованого опису стає очевидною сумнівність інтерпретації розчищених плям як залишків наземних споруд. Найімовірніше, то були рештки перемішаного культурного шару, який включав дрібні шматки обмазки, уламки скіфського та ранньосередньовічного глиняного посуду.

В 1995 р., на лівобережній частині городища, безпосередньо біля підошви валу, нами було розчищено залишки наземної будівлі, яку М. Ю. Брайчевський відносив до ранньосередньовічного часу. Проте у п'ятидесяті роки минулого століття її було лише простежено у пошукових траншеях, сліди яких трапилися нам при розкопках цього об'єкта. В процесі його розчистки з'ясувалося, що то дійсно були залишки наземної споруди з глинобитним вогнищем, долівка якої була на глибині 0,3—0,7 м від сучасної поверхні. Контури будівлі фіксувалися за

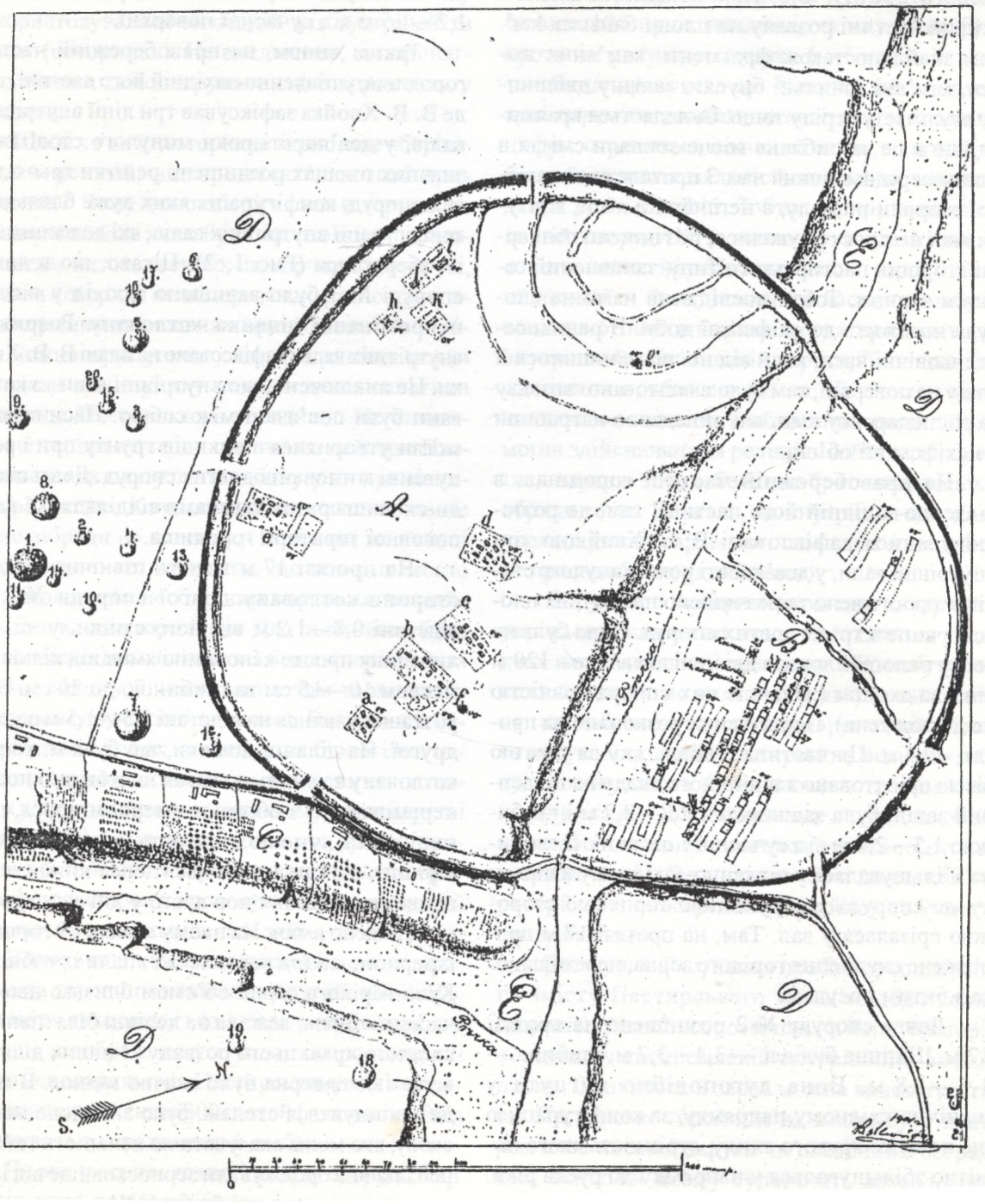

Рис. 2. План Пастирського городища, знятого В. В. Хвойкою на початку XX ст.
Умовні позначення: A, B — південно-західна та північно-східна частини городища;
a, h, i, k, l — залишки глинобитних споруд; a, b, c, d, e — місця і залишки поховальних споруд;
f, g — споруди із каміння, місця розкопів; B 1, 2, 3, 4—27 — залишки колишніх землянок;
D, D, D, D — посіви; D, 1, 2, 3, 4—22 — кургани; C — садиби; E, E — луки.

розвалом глиняної обмазки на площі 3,8 х 10 м, де знайдено багато скіфської ліпної кераміки, прясла, амфору античної роботи тощо. Належність цього розвалу до скіфської доби не викликає сумнівів. Проте, траплялися там й уламки ранньосередньовічного гончарного й ліпного посуду, але не повсюдно, а лише в східній частині розвалу на площі близько 4 м^2. Там знайдено також фрагменти кам'яних жорен, кам'яні точильні бруски, залізну двошипну втульчасту стрілу тощо. Складається враження, що в це заглиблене місце зсипали сміття в ранньосередньовічний час. З протилежної, західної сторони розвалу, в неглибокій ямці, контури якої не простежувалися, розчищено гончарний горщик пастирського типу, заповнений горілим зерном. Тобто досліджена наземна споруда належить до скіфської доби. В ранньосередньовічні часи, коли від неї не залишилося й сліду на поверхні, там було влаштовано сміттєву та господарську ями, які випадково натрапили на скіфський об'єкт.

На правобережній частині городища, в південно-західній його частині, там, де розташовувалися зафіксовані В. В. Хвойкою три внутрішні вали, у дев'яності роки минулого століття простежено та розчищено на значних площах рештки трьох довгих споруд. Одна була на верху пологої площі, а дві інші виявлено в 120 м вниз за схилом (жодна із цих споруд повністю не досліджена). Першу з них розкопано на протязі 49,4 м. Ця частина будівлі, яку за довгою віссю орієнтовано з північного сходу на південний захід, була завширшки 2,8—3,2 м і глибиною 1,3—2,4 м від сучасної поверхні. Її глибина збільшувалася у південно-західному напрямку, де споруда заокругленою торцевою стороною врізалася у вал. Там, на протязі 17 м простежено скупчення горілого зерна, перемішаного з битим посудом.

Довгу споруду № 2 розчищено на протязі 37 м. Ширина будівлі — 3,4—3,7 м, глибина — 1,5—1,8 м. Вона дугоподібно вигнута у північно-східному напрямку, за конфігурацією ще не дуже крутого схилу, стрімкість якого помітно збільшувалася у напрямку до русла ріки.

На відстані 20 м на схід від попередньої будівлі розташовувалася довга споруда № 3, яку досліджено на протязі 27,8 м. Від неї збереглося заглиблення, що орієнтоване з півночі на південь. При спорудженні цього приміщення, було залишено непрокопаною ділянку котловану завдовжки 3,7 м. На північ від неї споруду розкопано на 17,2 м, а на південь — на 6,9 м. Її вертикальні, а місцями дещо звужені донизу, паралельно розташовані стіни знаходилися на відстані 2,25—2,50 м одна від одної. Долівка, що понижувалася за схилом, була на глибині 1,2—1,5 м від сучасної поверхні.

Таким чином, на правобережній частині городища, у південно-західній його частині, там, де В. В. Хвойка зафіксував три лінії внутрішніх валів, у дев'яності роки минулого століття на значних площах розчищено рештки трьох довгих споруд, конфігурація яких дуже близька до конфігурації внутрішніх валів, які до наших днів не збереглися (Рис. 1; 2). Цікаво, що в довгій споруді № 3 було залишено прохід у вигляді непрокопаної ділянки котловану. Розриви у внутрішніх валах зафіксовано на плані В. В. Хвойки. Не виключено, що внутрішні вали та котловани були пов'язані між собою. Насипи валів могли утворитися з викидів грунту при прокопуванні котлованів довгих споруд. Довгі споруди-сховища разом із валами відділяли 0,5 га від основної території городища.

На протязі 17 м вздовж північно-західної сторони котловану довгої споруди № 1, на відстані 0,8—1,2 м від його стінки, у дні заглиблення простежено лінію ямок від кілків діаметром 10—15 см та глибиною до 20 см. Вони розташовувалися на відстані 0,5—1,5 м одна від другої. На ділянці долівки, що була між краєм котловану та ямками, лежав шар битого посуду, перемішаного з обгорілим зерном проса, пшениці, жита, ячменю, гороху та іншого[8]. Найімовірніше, що там знаходився дерев'яний стелаж, від вертикальних опор якого у дні заглиблення простежено ямки. На ньому стояло 70 горщиків із зерном, які під час пожежі впали і розбилися. Купа горілого зерна об'ємом близько двох сучасних мішків, лежала на долівці біля північно-східного краю цього розвалу. В інших ділянках кераміки та зерна було значно менше. В місці, де закінчувався стелаж, було знайдено залізну скобу, яка може вказувати на наявність там дверей, які відгороджували зерносховище від іншої частини видовженої будівлі. Ще чотири невеликих скупчення зерна разом з розбитими посудинами знайдено на долівці в північно-східному боці розкопаної частини цієї споруди. Складається враження, що хтось робив невдалу спро-

бу винести горщики із зерном з огорнутого полум'ям приміщення.

На останніх, вільних від зерна ділянках довгої споруди № 1, окрім чисельних металевих та інших знахідок, було виявлено кілька десятків глиняних прясел та перепалену вовну. Можливо, що ця частина приміщення взимку використовувалася молоддю для зустрічей та розваг (вечорниць). Не виключено, що принагідно дівчата демонстрували свою вправність у прядінні.

Що ж то за недоторкане зерно, яке зберігалося в меншій, відгородженій частині приміщення? Чому воно зберігалося в горщиках, значна кількість яких була високоякісною продукцією, виготовленою на горчарному крузі, лощена поверхня яких переважно рясно прикрашена врізним та лощеним орнаментом? Звичайно, можна припускати, що ці припаси могли складати данину, яку комусь мали сплатити мешканці Пастирського городища. Не виключено й те, що це зерно отримали майстри Пастирського як плату за придбану у них ремісничу продукцію. Коли ж виходити з того, що це зерно зібрали на власному полі самі мешканці городища, то слід визнати, що воно не могло бути біологічно необхідним харчовим запасом усіх мешканців городища. Для цього його було надто мало, десь близько 3,5 центнерів (це за умови, якщо у 70 виявлених там горщиках в середньому було по 5 кг зерна). Виходячи із етнографічних даних, згідно яким біологічно необхідна норма споживання зерна на одну людину у натуральному селянському господарстві складала 20 пудів пшениці на рік, то припасами із пастирського зерносховища можна було протягом цього часу прогодувати колектив, який складався трохи менше ніж з 20 осіб.

Виходячи з кількості досліджених на сьогодні на городищі напівземлянок (близько 50), то навіть виходячи із цих занижених даних, у яких не відображено усі, поки що не виявлені домогосподарства, на Пастирському могло проживати щонайменше 300 людей (тогочасна сім'я налічувала в середньому 6 осіб).

Чи міг у зерносховищі довгої споруди № 1 зберігатися посівний запас злакових культур мешканців городища? Звернімося знову до цифр. За етнографічними даними відомо, що у натуральному селянському господарстві норма висіву пшениці становить близько 10 пудів на 1 га. Тобто, виявленим в горщиках зерном (у перерахунку на пшеницю) можна було засіяти трохи більше 2 га лану. Цього було недостатньо для забезпечення потреб посівної компанії мешканців Пастирського, адже за тогочасної врожайності, яка оцінюється в 50 пудів з 1 га, з засіяної площі можна було отримати трохи більше 100 пудів пшениці, яким можна було протягом року прогодувати 5—6 осіб.

Якщо врахувати ще й зерно, що лежало в купі поруч з стелажем, то навіть подвоївши цю цифру, отримаємо посівний запас, здатний забезпечити життєдіяльність колективу, що складався з 10—12 осіб. Тобто, зерно, знайдене в довгій споруді № 1, могло бути власністю не всього колективу Пастирського городища, а лише якоїсь його незначної частини, мабуть, соціальної верхівки, яка могла проживати на внутрішній, обвалованій території, площа якої становила приблизно 0,5 га. Не можна також виключати, що то був общинний осередок, де могли здійснюватися релігійні дійства, відбуватися народні збори, бенкети-братчини, весільні обряди тощо. На жаль, ця внутрішня площа не досліджувалася археологічно (зараз вона зайнята присадибними ділянками).

Поруч, але за периметром цих внутрішніх укріплень, виявлено поки що залишки лише двох житлових напівземлянок, які, мабуть, належали соціально нижчим прошаркам населення, що забезпечувало господарсько-виробничі та побутові потреби пастирських вельмож, або суспільних дійств. В більшості ж траншей, викопаних поруч, але за межами внутрішньої обвалованої площі, ранньослов'янські об'єкти не траплялися. Мабуть, прилягаючі до садиби території у ранньосередньовічний час не були густо населеними.

Остаточне з'ясування проблеми соціального змісту Пастирського вимагає додаткових широкомасштабних розкопок на його території, особливо у виокремленій внутрішніми валами площі. Однак вже й зараз можна констатувати, що Пастирське городище не могло бути центром слов'янської округи чи племінним осередком, оскільки цьому суперечать археологічні джерела. Розташування Пастирського на межі зі степом, на території ще не освоєній слов'янами, вказує на те, що пришельці з Нижнього Подунав'я не зуміли укорінитися серед місцевої слов'янської людності і були змушені посе-

литися на вільних, але небезпечних, з огляду на сусідство з кочовиками, землях. Пастирське городище за доби початків середньовіччя було укріпленим общинним ремісничим осередком, на якому працювали високопрофесійні ковалі, ювеліри та гончарі, що забезпечували своєю продукцією слов'янську людність Середньої Наддніпрянщини та інших регіонів. Їхні ювелірні вироби досягали навіть Кримського півострова. Природньо, що усі жителі Пастирського городища (щонайменше 300 людей) не могли бути зайнятими виключно у ремісничому виробництві. З цієї кількості мешканців потрібно виключити значну непродуктивну частину населення. То діти та люди похилого віку, які складали приблизно дві третини від загальної кількості мешканців городища (виходячи з етнографічних даних, які можна використати для характеристики парної ранньосередньовічної сім'ї, середньостатистична сільська сім'я в умовах відсталої царської Росії налічувала в середньому 6 осіб і складалася з 2 дорослих, повністю зайнятих продуктивною працею людей, 2 дітей та 2 пристарілих членів родини які вряди годи могли допомагати у домашньому господарстві). Коли навіть вилучити із статистичних даних непродуктивну частину населення, то повністю залучених до виробничої діяльності залишалося близько сотні людей Пастирського городища. Помилково було б думати, що усі вони займалися ремеслом. Можна не сумніватися, що більша частина з них була зайнята у сільськогосподарському виробництві, адже для прохарчування усіх мешканців Пастирського необхідно було мати близько 600 пудів зерна. Значне поповнення м'ясної та молочної продукції забезпечувалося за рахунок приселищного скотарства. Виходячи з кількості кісток домашніх тварин на Пастирському городищі, серед домашніх тварин першість посідала свиня (31%), на другому місці була велика рогата худоба (28%), на третьому — дрібна рогата худоба (26%), на четвертому — кінь (9%), на п'ятому — собака (6%). Принагідно зауважимо, що за висновком кандидата наук О. П. Журавльова, який опрацював цей остеологічний матеріал, склад пастирського стада (перевага свинарства і великий відсоток овець та кіз, присутність високопородистої великої рогатої худоби), не має аналогій серед слов'янських пам'яток Середнього Подніпров'я[9]. Специфічним був й набір зернових культур. За даними доктора наук Г. О. Пашкевич, яка серед горілих зерен виявила 12 видів злакових культур, вирощуваних мешканцями Пастирського городища (просо, сочевиця, плівчатий ячмінь, пшениця голозерна м'яка і пшениці плівчасті — однозернянка, двозернянка, спельта, жито, коноплі, сочевиця, горох), поряд з типовим для тогочасної території України переважанням серед злаків проса звичайного та плівчастого ячменю та плівчастої пшениці (переважно двозернянки), простежила значну концентрацію не типових для наших територій культур — голозерної м'якої пшениці та сочевиці. Такий склад культурних рослин був більш притаманним для ранньосередньовічного землеробства племен, що проживали у ті часи південніше від території України — на землях Греції, Болгарії, Румунії, Угорщини[10].

У нас немає даних про те, скільки сільськогосподарської продукції можна було отримати за вироби пастирських майстрів (гончарів, ювелірів, ковалів), але її було недостатньо для забезпечення життєдіяльності усього населення городища. Окрім того, немає переконаності у тому, що уся виготовлена на Пастирському ремісничa продукція легко збувалася серед сільських общинників. Якби це було так, то на самому городищі не спостерігалася б така висока концентрація ремісничих виробів. Кілька сотень високоякісних гончарних, ювелірних та ковальських зразків, можуть вказувати на існуючі проблеми з їх збутом. Ми не виключаємо, що надходження продукції пастирських ювелірів до Криму було викликане проблемами з місцевим середньодніпровським ринком, який не був взмозі забезпечити реалізацію усієї продукції як пастирських, так й інших місцевих ремісників. Тому не буде перебільшеним твердження про те, що значна частина мешканців Пастирського городища займалися не ремеслом, а сільськогосподарським виробництвом. Найімовірніше, що пастирське общинне ремесло, переважно, було сезонним. Більшість гончарів, ювелірів та ковалів частково були зайняті й у сільськогосподарському виробництві.

Немає сумнівів, що здійснені в майбутньому археологічні розкопки суттєво вплинуть на розуміння соціальної структури Пастирського городища.

[1]Приходнюк О. М. Версия Нестора о расселении славян из Подунавья (опыт хронологической стратификации и исторической интерпретации) // Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии. — К., 1996. — С. 64—79.

[2]Брайчевський М. Ю. Нові розкопки на Пастирському городищі // АП. — 1955. — Т. V. — С. 67, 68.

[3]Хвойка В. В. Городища Среднего Поднепровья // Тр. XII АС. — Т. I. — М., 1905. — С. 95.

[4]Рафалович И. А., Лапушнян В. Л. Могильник и раннеславянское городище у с. Селиште // АИМ 1973. — Кишинев, 1974. — С. 129.

[5]Брайчевський М. Ю. Вказ. праця. — С. 34.

[6]Брайчевская А. Т. Кузница на Пастерском городище // КСИАУ. — 1960. — Вып. 9. — С. 99—103.

[7]Брайчевський М. Ю. Вказ. праця. — С. 21.

[8]Пашкевич Г. О. Палеоботанічні дослідження матеріалів Пастирського городища // Археологія. — 1998. — № 3. — С.40—51.

[9]Журавльов О. П. Свійські та дикі ссавці з Пастирського городища // Археологія. — 1988. — № 3. — С. 32, 33.

[10]Пашкевич Г. О. Палеоботанічні дослідження матеріалів Пастирського городища // Археологія. — 1998. — № 3. — С. 44.

Прищепа Б. А.

ГОРОДИЩА КІНЦЯ І — РУБЕЖУ І—ІІ ТИСЯЧОЛІТЬ В ПОГОРИННІ

Роботами спільної експедиції Рівненського інституту слов'янознавства і Рівненського краєзнавчого музею за останні десять років зібрані нові дані про слов'яно-руські городища в Погоринні. У підготовлений нами реєстр фортець, які були споруджені не пізніше X ст. включено 36 пам'яток (Табл. 1). Це втричі більше, ніж у монографії П. О. Раппопорта, де наводиться опис лише 12 городищ[1], а у реєстрі М. П. Кучери їх враховано 16[2]. Крім того, є ще ряд городищ, на яких виявлено матеріали IX—X ст., але дата спорудження їхніх укріплень вимагає уточнення (Бодаки, Острог, Дермань, Мізочок, Пересопниця, Степань).

Більшість городищ IX—X ст. (24) розміщені на Волинській височині вздовж Горині та в басейнах її лівих приток Збитенки, Усті, Стубли, Путилівки. Значно менше, лише шість укріплень цього часу відомі у верхів'ях Горині та ще стільки ж — на Поліссі (Рис. 1).

Городища будувалися переважно на мисах (28), ще три розташовані на окремих підвищеннях і два — на останцях у заплавах рік. Планування укріплених майданчиків таких фортець, як правило, повторює природні рубежі мисів і підвищень. Лише городище в с. Посників відноситься до "волинського" типу укріплень. Два городища, збудовані на рівнині, мають правильну геометричну форму, овальну в плані (Великий Мидськ) чи округлу (Глибочок). Шубківське городище було збудоване на краю берегової тераси, його площадка в плані має форму сегмента, захищена дугоподібним валом з напільної сторони[3].

Більшість городищ (27) являють собою невеликі укріплення площею 0,1-0,5 га. Особливістю цих городищ є те, що половина з них не має культурного шару, або він дуже бідний. Датуються такі пам'ятки за матеріалами із розташованих поряд поселень і визначаються як общинні городища-сховища.

Особливий інтерес викликають великі городища з кількома укріпленими площадками. Нами враховано 9 таких пам'яток з культурними відкладами кінця І тисячоліття. Серед великих погоринських фортець найкраще досліджені городища в Листвині, Жорнові та Дорогобужі.

Листвинське городище складається з двох укріплених майданчиків — дитинця і окольного міста[4]. Дитинець яйцеподібний у плані (180 х 140 м), площею близько 2 га, по периметру оточений валом заввишки 2—3 м, а з напільної (західної) сторони до 7 м. Тут же проходить рів, який продовжується і з південної сторони, а з північної сторони він перетворюється на терасу. З напільної сторони дитинець додатково захищений прямолінійним відрізком валу заввишки до 4 м і ровом. Майданчик окольного міста розмірами 350 х 150 м розташована на височині на захід від дитинця, з напільного боку він захищений прямолінійним відрізком

Рис. 1. Городища кінця І — рубежу І—ІІ тисячоліть в басейні Горині: 1 — Лози; 2 — Борщівка; 3 — Михнів; 4 - Солов'є; 5 — Шумськ; 6 — Васьківці; 7 — Теремне; 8 — Мала Мощаниця; 9 — Будераж; 10 — Точивики; 11 — Радужне; 12 — Новосілки; 13 — Томахів; 14 — Глибочок; 15 — Гоща; 16 — Горбів; 17 — Дорогобуж; 18 — Шубків; 19 — Біла Криниця; 20 — Клопіт; 21 — Верхів; 22 — Кунин; 23 — Стеблівка; 24 — Листвин; 25 — Варковичі; 26 — Жорнів; 27 — Кораблище; 28 — Грушвиця; 29 — Білів; 30 — Посників; 31 — Дюксин; 32 — Бечаль; 33 — Злазне; 34 — Великий Мидськ; 35 — Кричильськ; 36 — Городець. Городища, дата спорудження укріплень яких вимагає уточнення: а — Бодаки, б — Острог, в — Дермань, г — Мізочок, д — Пересопниця, е — Степань.

© Прищепа Б. А., 2004

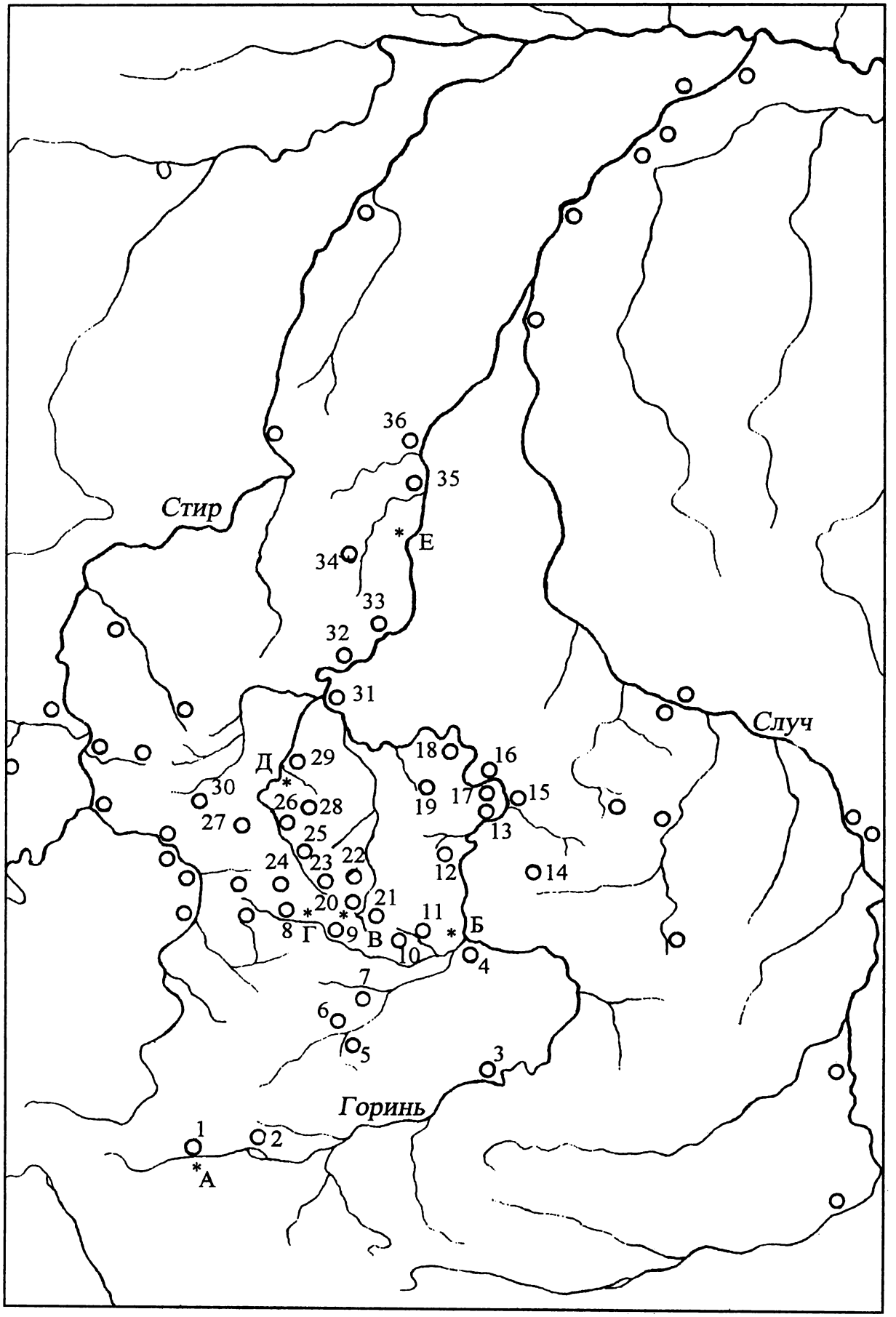
Стир
Случ
Горинь
А
Б
В
Г
Д
Е
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36

валу заввишки до 2 м і ровом. Поряд з городищем виявлені сліди синхронних селищ, одне з них займало схил балки на північ від фортеці, інше розташоване на мисі на схід від городища в урочищі Гострий Горб.

У 70-х — на початку 90-х рр. XX ст. розкопки пам'ятки проводила експедиція Львівського державного університету. На території окольного міста було відкрито понад 10 будівель, переважно жител-напівземлянок з печами-кам'янками. Виявлено сліди залізообробного та косторізного ремесел. Рештки будівель, які Р. Чайка вважає наземними, розкопані на дитинці[5]. Серед речових знахідок слід відмітити серію деталей орних знарядь (чересел, наральник). В колекції є зброя і предмети спорядження воїнів — наконечники стріл і списів, наконечник піхви меча, шпори. Керамічний матеріал та інші категорії знахідок дозволяють датувати пам'ятку X—XI ст. Відмітимо, що на дитинці зрідка зустрічаються також уламки горщиків XII ст. Значна кількість цінних речей, знайдених на городищі, свідчить про те, що воно було розгромлене під час ворожого нападу.

Жорнівське городище знаходиться на мисі, що підвищується на 60 м над заплавою р. Стубли. Фортеця була захищена складною системою оборонних ліній, загальна укріплена площа становить близько 7,5 га. На території городища ще з 30-х рр. XX ст. функціонує кар'єр, в результаті земляних робіт вже близько 40 % його площі поруйновано. Краще зберігся мисовий майданчик біля північно-східного кінця він овальний в плані, розмірами 45 х 37 м, оточений по периметру валом. В центрі помітні сліди западини, вірогідно на місці давнього колодязя. До неї з південного заходу примикає великий майданчик, розмірами 100—150 х 200 м, захищений валом заввишки до 3 м і ровом. На цих двох частинах виявлені культурні нашарування та об'єкти княжої доби. З напільної південно-східної сторони збереглися ще дві лінії оборони, кожна на гребені височини включає два паралельні вали і рови, а на північному схилі — по одному валу з ровом. На північ від городища, на терасі знаходиться давньоруське селище площею близько 4 га.

Під час обстежень пам'ятки Іреною і Людвіком Савицькими у 1933 р. було знайдено не тільки гончарну, але й ліпну ранньослов'янську кераміку, яку автор публікації датував VI—VII ст.[6], але на нашу думку, профілювання горщиків та наявність хвилястого орнаменту дозволяє віднести ці матеріали до етапу Луки-Райковецької VIII—IX ст. Вони свідчать, що фортеця почала функціонувати не пізніше IX ст.

У 70-х рр. городище обстежив Р. М. Чайка і дослідив три напівзруйновані напівземлянки[7].

Автором у 1986—1987 рр. були проведені рятівні розкопки біля північно-східного краю другого укріпленого майданчика[8]. Досліджено три житла-напівземлянки: більш раннє з піччю-кам'янкою датується X ст., а два інші, з печами складеними із каміння на глиняному розчині, містили матеріали XI ст. В колекції крім звичайних на таких городищах знарядь праці та побутових речей, є зброя і предмети спорядження, які характеризують побут воїнів-дружинників — наконечники стріл, деталь руків'я меча, шпора, уламки мідних казанів.

Встановлено, що вал цієї частини було насипано чи поновлено на початку XI ст., а укріплення малого мисового майданчика спорудили близько середини XI ст., на останньому етапі розвитку фортеці. Вірогідно, більш ранніми були зовнішні лінії оборони. Подібна послідовність розбудови укріплень, коли спочатку зводили зовнішні вали, простежена під час досліджень Пліснеського городища[9]

Жорнівська фортеця занепала після жорстокого погрому, про це свідчить велика кількість різноманітних речей, в тому числі цілих (вони трапилися в найбільш пізніх будівлях) і знахідка скарбу срібних прикрас, з якого збереглися шийна гривна, виготовлена із чотирьох пар скручених між собою дротів, перстень із двох сплетених дротин, 12 циліндричних та бочкоподібних намистин[10]. Цей скарб входить до групи волинських скарбів (з сіл Бегень, Кіково, Козлина, Торговиці, Городища), які були заховані місцевою знаттю під час воєн з київськими князями в кінці XI — на початку XII ст.[11] Свідками цих подій є спалені фортеці та численні скарби. Дослідження в Погоринні показали, що на рубежі XI і XII ст. занепадають фортеці в Томахові, Кунині, Листвині, Жорнові, Більові.

Дорогобузьке городище відноситься до складномисових фортець, воно має три укріплені частини загальною площею близько 5,5 га[12]. Як свідчать археологічні джерела, потужну фортецю в Дорогобужі було збудовано близько середини X ст. (площа дитинця —

Табл. 1. Реєстр городищ кінця I тисячоліття н. е. в басейні Горині.

№ п/п	Місцезнаходження	Топографія	Кількість укріпл. частин	Площа (в га)	Датування к/шару (століття)	Датування селища (століття)
1.	Лози	мис	1	0,2		X—XI
2.	Борщівка	підвищ.	1	3—4	IX—XIII	
3.	Михнів	мис.	1		X—XI	
4.	Солов'є	остан.	1	2—2,5	IX—X	
5.	Шумськ	мис	2	2,5—3	X—XIII	
6.	Васьківці	мис	1	0,25	X—XI	
7.	Теремне	підвищ.	1	0,06		X—XII
8.	Мала Мощаниця	мис	1	0,2		X—п.XI
9.	Будераж	мис	1	0,1		X
10.	Точивики	мис	2	0,5	X	X—п.XI
11.	Радужне	мис	1	0,1		X—XII
12.	Новосілки	мис	1	0,2	X	X—XIII
13.	Томахів	мис	2	1	X—XI	
14.	Глибочок	рівнина	2	2	X—п.XI	
15.	Гоща	мис	2	2	X—XIII	
16.	Горбів	мис	1	0,36		X—XII
17.	Дорогобуж	мис	3	5	IX—XIII	
18.	Шубків	край	1	0,1		IX—X
19.	Біла Криниця	мис	1	0,3		IX—X
20.	Клопіт	мис	1	0,2		X—п.XI
21.	Верхів	мис	1	0,07		X—XII
22.	Кунин	мис	1	0,45	X—XI	
23.	Стеблівка	мис	1	0,22	X—п.XI	
24.	Листвин	мис	2	7	X—XI	X—XI
25.	Варковичі	мис	1	0,2		X—п.XI
26.	Жорнів	мис	2	7,5	IX—п.XII	X—XI
27.	Кораблище	мис	1	0,3		X—XI
28.	Грушвиця	мис	1	0,24		X—XIII
29.	Білів	мис	1	0,35	X—XI	X—XI
30.	Посників	мис	1	0,5	X—XI	X—XI
31.	Дюксин	остан.	1	0,4	IX—X	
32.	Бечаль	мис	1	0,1	X—п.XI	X—п.XI
33.	Злазне	мис	1	0,25	X—п. XI	X—XI
34.	Великий Мидськ	рівнин.	1	0,12	X—XI	X—XII
35.	Кричильськ	мис	1	0,3	X—п.XI	X—XI
36.	Городець	мис	1	0,2	X—п.XI	X—п.XI

1,7 га, висота оборонного валу до 2,5 м). Поряд з фортецею існувало значне поселення. Забудова фортеці на першому етапі розвитку, в другій половині X ст. здійснювалася за певним планом. Розкопки в південно-східній частині майданчика виявили, що житла-напівземлянки були розташовані вздовж валу з інтервалом 26—28 м і зорієнтовані по лінії оборонних споруд. Подібне планування забудови дитинця по периметру головної укріпленої лінії мали фортеці Ревне ІБ на Пруті, в Судовій Вишні (городище І) та інші[13].

Поряд з Дорогобузькою фортецею, на південь і схід від неї знаходилося значне за площею поселення X ст. На різних його ділянках, відстань між якими близько 200 м, досліджено три напівземлянкові будівлі. Виявилося, що серед мешканців фортеці та поселення були майстри, які займалися залізообробним ремеслом. Про це свідчать знахідки уламків глиняних сопел і залізних шлаків у будівлях і відкладах культурного шару.

Дорогобузька фортеця була збудована в середній течії Горині в той час, коли активно проходили процеси формування державної території Київської Русі. Ядром нового політичного утворення була "Руська земля" у вузькому значенні слова — землі між Десною на півночі, Сеймом і Сулою на сході, Россю і Тясьмином на півдні, Горинню на заході, саме тут процес будівництва нових міст проходив більш активно[14]. Шлях поширення влади київських князів на нові території відмічають дружинні поховання і залишки фортець — центрів утвердження князівської влади. Поховальні пам'ятки кінця І тисячоліття — рубежу І—ІІ тисячоліть, можливо, вказують на перебування якогось числа представників великокнязівської дружини в Погоринні (Пересопниця) та у верхів'ях Західного Бугу (Пліснеськ)[15].

Значні розміри Дорогобузького городища, виявлені сліди перебування воїнів-дружинників та діяльності ремісників, стале планування забудови дитинця на наступних етапах розвитку в XI—XII ст. вказують на те, що це була фортеця київських князів. Вірогідно, її побудували близько середини X ст. невдовзі після підкорення Києвом древлян у 945—946 рр., коли в ході війни більшість їх градів були знищені. Археологічні дані свідчать, що ряд древлянських градів на Случі (Городище на р. Церем, Несолонь, Новоград-Волинський) у другій половині X ст. припинили своє існування, а матеріали XI ст. на інших городищах представлені надзвичайно бідно. Вірогідно, відносно підкорених древлян княгиня Ольга застосувала репресивні міри, як про це свідчить приклад Іскоростеня[16].

Рання поява дружинників київського князя на Горині була зумовлена порубіжним статусом цієї території (тут проходив кордон розселення древлян, волинян і дреговичів) і значною концентрацією населення. Княжа фортеця в Дорогобужі виникла на вже обжитому місці, під час розкопок на городищі та поселенні виявлено слов'янську ліпну і ранньогончарну кераміку VIII—IX ст. Густота автохтонного населення була важливою передумовою для одержавлення території на ранньому етапі розвитку Київської Русі — тут було кого обкладати даниною. Подібну тенденцію раніше було відмічено на Дніпровському Лівобережжі[17].

В басейні Горині, особливо в межах Волинської височини, виявляється досить висока концентрація общинних укріплень кінця І тисячоліття. Тут на території площею 12—13 тис. км² зареєстровано близько 40 городищ, в той час як на племінній території древлян (28—29 тис. км²) їх вдвічі менше[18].

М. П. Кучера, вивчаючи територіально-просторову структуру розселення східних слов'ян, відзначив концентрацію городищ IX—X ст. на Волинській височині в басейнах Горині та Стиру і виділив їх у Південноволинську групу фортець. А поодинокі пам'ятки поліських районів вздовж Горині та Стиру він відніс до Прип'ятської групи дреговицьких пам'яток[19]. Ним було використано інформацію лише про два слов'янські городища IX—X ст. на ділянці Горині від впадіння р. Стубли до впадіння р. Случ (Городець, Залужжя). В нашому розпорядженні є дані ще про п'ять фортець — Дюксин, Бечаль, Злазне, Великий Мидськ, Кричильськ (Рис. 1). Вони розташовані ланцюжком вздовж Горині від північного краю Волинської височини до городища в Городці з інтервалом 10—20 км. Далі на північ тягнуться слабо заселені території, відстань від Городця до Залужжя становить 35 км, а до групи дреговицьких городищ в нижній течії Горині — близько 60 км. Як бачимо, городище біля с. Городець було крайнім північним укріпленням Південноволинської групи городищ. Погра-

ничні функції цієї фортеці підтверджує і його назва. Пункти з назвою "Городець", як правило, тяжіли до рубежів земель: Городець на Радосині — кордон між Київською і Чернігівською землями; Городець на Острі — кордон між Чернігівською та Переяславською землями; Городець за 50 км на захід від Овруча — знаходився на древлянсько-дреговицькому пограниччі[20].

Як свідчать археологічні джерела, перші слов'янські укріплення в басейні Горині з'явилися в IX ст., але масове їх будівництво припадає на X ст. Вірогідно, вирішальну роль в стрімкому зростанні кількості фортець відігравали зовнішні чинники — швидке піднесення Київської держави Рюриковичів і загроза кочівницьких нападів із півдня. В кінці IX ст. в Причорномор'ї з'являються печеніги. Якщо в першій половині X ст. їх стосунки з Руссю були переважно дружніми, то від часів князювання Святослава вони перейшли до стадії гострої конфронтації[21].

Однією з причин помітного збільшення кількості населення на Волинській височині у X ст. могло бути переселення слов'янського населення з пограниччя лісостепової і степової зон. В результаті нападів кочівників були спалені і покинуті поселення уличів у середній течії Південного Бугу, тиверців у Подністров'ї[22]. Якась частина цих біженців могла поселитися на Волині.

Військова загроза змусила населення будувати невеликі общинні укріплення, однак поряд з ними в Погоринні виникають і значні фортеці. Одні з них, вірогідно, були племінними центрами (Жорнів, Листвин), інші стають опорними пунктами утвердження влади київських князів (Дорогобуж). Половина укріплених поселень, що існували в X ст., продовжує свій розвиток і в XI ст. Вірогідно, включення Погориння до складу Київської держави в другій половині X ст. не викликало якоїсь значної протидії з боку місцевої племінної верхівки. Причиною занепаду таких фортець у кінці XI — на початку XII ст. стали війни між київськими і волинськими князями. Місцева знать, прагнучи самостійності, провокувала волинських князів на боротьбу з великокнязівською владою, але в ході цієї боротьби втратила свої позиції, а більшість старих общинних і племінних центрів занепали.

---

[1]Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X—XIV в. // МИА. — 1967. — Вып. 140.

[2]Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII—XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. — К., 1999. — С. 193, 194.

[3]Прищепа Б. А. Обстеження городищ кінця I тисячоліття н. е. в середній течії Горині // Археологічні відкриття в Україні 2000—2001 рр. — К., 2002. — С. 224—226.

[4]Раппопорт П. А. Военное зодчество... — С. 60—62.

[5]Чайка Р. М., Рожик М. Є. З історії досліджень давньоруського городища Листвин на Волині // Вісник Львівського університету. — Львів, 1992. — Вип. 27. — С. 50—63; Чайка Р. М. Розкопки давньоруського городища біля с. Листвин // Археологічні дослідження в Україні 1991 року. — Луцьк. 1993. — С. 131, 132.

[6]Rauhut L. Wczesnośredniowieczne materiały arheologiczne z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie // Materiały wczesnosredniowieczne. — 1960. — T. V. — S. 257.

[7]Довгань П., Чайка Р. Листвин та його округа // Археологічні дослідження Львівського університету. — Вип. 6. — Львів, 2003. — С. 185, 186.

[8]Прищепа Б. А. Жорнівське городище на річці Стублі // Археологічні дослідження, проведені на Україні протягом 80-х років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки. — К., 1992. — С. 119—128.

[9]Филипчук М. Пліснеський археологічний комплекс (стан і перспективи дослідження) // Волино-Подільські археологічні студії. — Львів, 1998. — С. 279—285.

[10]Пелещишин М. А., Чайка Р. М. Нові давньоруські ювелірні вироби із Західної Волині // Археологія. — 1991. — № 1. — С. 137, 138.

[11]Прищепа Б. А. Волинські скарби кінця XI — початку XII ст. // А сє єго срєбро. Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 70-річчя. — Київ, 2002. — С. 105—112.

[12]Прищепа Б. А. Дорогобуж на Горыни в X—XIII вв. // Памятники старины. Концепции. Открытия. Версии. — Санкт-Петербург—Псков, 1997. — Т. II. — С. 173—178.

[13]Тимощук Б. О. Давньоруська Буковина (X — перша половина XIV ст. — К., 1982. — С. 46; Кучера М. П. Вказ. праця. — С. 89, 90.

[14]Насонов А. Н. "Русская земля" и образование территории древнерусского государства. — М.,

1951. — С. 29; Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. — К., 1989. — С. 67.

[15]Моця О. П. Населення Південно-Руських земель IX—XIII ст. — К., 1993. — С. 88.

[16]Звіздецький Б. А. Про час виникнення та соціальну типологію літописних "градів" Древлянської землі // УІЖ. — 1990. — № 3. — С. 80—83; Кучера М. П. Вказ. праця. — С. 143.

[17]Моця О. П. Вказ. праця. — С. 65.

[18]Звіздецький Б. А. Основні етапи розвитку давньоруського міста за матеріалами древлянської землі // Тези доповідей української делегації на VI Міжнародному конгресі слов'янської археології. — Новгород, 1996. — С.78, 79.

[19]Кучера М. П. Вказ. праця. — С. 136—142.

[20]Сагайдак М. А. Городець на Радосині // Історія Русі-України (історико-археологічний збірник). — К., 1998. — С. 229—236; Звіздецький Б. Про деякі підсумки і перспективи вивчення археологічних пам'яток Овруччини // Полісся України. Матеріали історико-етнографічного дослідження. Вип. 2. Овруччина. — Львів, 1999. — С. 365—371.

[21]Орлов Р. С. Про час появи печенігів на території України // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в І тисячолітті н. е. — Київ-Львів, 1999. — С. 179, 183.

[22]Седов В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв. — М., 1982. — С. 130—132.

Ричка В. М.

TOUR DE FORCE КНЯГИНІ ОЛЬГИ

(Про характер та соціальні наслідки перетворень 946—947 рр.)

Підсумовуючи результати походу Ольги на Іскоростень "*Повість временних літ*" під 946 р., в строгій і діловій тональності вказує на його далекосяжні наслідки: **«И възложиша на ня дань тяжьку; 2 части дани идета Киеву, а третья Вышегороду к Ользѣ; бѣ бо Вышегородъ градъ Вользинъ. И иде Вольга по Деревьстѣй земли съ сыномъ своимъ и съ дружиною, уставляющи уставы и уроки; и суть становища єѣ и ловища»**[1].

Як зауважував було свого часу М. С. Грушевський, «*Війна, що вела Ольга з Деревлянами по їх повстанню на Ігоря, була* — на думку Михайла Грушевського — *правдоподібно першим визначним актом її регенства. Вона була датна і закінчилася значним обмеженням старої древлянської автономії. Зникли старі "добрі" князі, край сильно спустошено, нарід обтяжено ріжними контрибуціями, — ще й крім данини до київського князівського скарбу мала бути якась контрибуція на Ольгу саму, може як "головщина" за вбитого чоловіка*»[2].

До цього слід додати, що стягнення "головщини" або *віри* в архаїчних суспільствах було своєрідною сполучною, а тому вкрай необхідною ланкою між кровною помстою і порядком успадкування влади. Встановлення Ольгою більш суворого порядку збирання данини, визначення її обсягів, строків і певних місць зберігання, регламентація податків поклало, без перебільшення, початок існуванню Київської Русі як держави. Адже говорити про більш-менш тривку державну організацію на Русі можна лише з того моменту, коли припиняються наїзди князівських дружин та їхні відносини з племінними княжіннями регламентуються законодавчо[3]. Рішучі дії київської княгині з усього були, як видається, закріплені законодавчими нормами прецендентного (ще не феодального !) права.

Іскоростень та інші племінні "гради" древлян були знищені вщент і життя на них вже не відродилось. Натомість, з ініціативи великокнязівської влади почали встановлюватися нові фіскально-адміністративні пункти, управління якими відтепер зосереджувалося в руках князівських слуг-дружинників. Одним із таких "становищ", очевидно, і був *Ольжин град* — Вишгород. Подібні протоміські центри були, як уявляється, місцем зосередження органів державної влади і судочинства, міжплемінного торговельного обміну та релігійних відправ. Їх облаштуванням опікувалась Ольга і в майбутньому. Як повідомляє "*Повість временних літ*" під 947 р.:

«Иде Вольга Новугороду, и уставиповосты и дани и по Лузѣ оброки и дани; и ловища ея суть по всей земли, знаменья и мѣста и повосты, и сани ее стоять въ Плесковѣ и до сего днє, и по Днѣпру перевѣсища и по Деснѣ, и есть село ее Ольжичи и доселе»[4].

Однак, сумнівним видається твердження нашого літописця про те, що реформаторська діяльність княгині Ольги охоплювала такі величезні обшири. Наведений фрагмент "*Повісті временних літ*" є, як встановив ще О. О. Шахматов, вставкою упорядника Новгородського літописного зводу. Намагаючись привести у відповідність до усталеної історіографічної традиції, яка вважає Ольгу уроженкою російської Півночі, зокрема, Пскова, середньовічний книжник інтерполював відомості Найдавнішого Київського літописного зводу про межі розселення древлян на територію Новгородської землі, частина якої називалася "*Деревською*" або "*Деревами*", а пізніше "*Деревською пятиною*" Відтак, в уявленнях тамтешніх історіографів XVI ст. Деревська/Древлянська земля відповідала Деревській пятині, яка з півночі і сходу відділялась від Обонєжської і Бєжицької пятин річкою Мстою, із заходу від Шелонської пятини — річкою Ловаттю[5].

Слід наголосити на тому, що північноруські книжники XVI — XVII ст. були вельми по-

© Ричка В. М., 2004

слідовними у своїх прагненнях пов'язати, нехай і білими нитками, життя і діяльність рівноапостольної княгині з історичними й, насамперед, топогеографічними реаліями *свого* краю. Так, навіть стольний град Древлянської землі — літописний Іскоростень, вони ототожнили з *Коростинем селом*, що знаходилося на південно-західному березі озера Ільменя поміж Новгородом Великим і Старою Русою.

Вельми прикметною у цьому відношенні є також й та обставина, що Деревською землею за спостереженнями О. О. Шахматова, називалася й прилегла до міста Торжка місцина, а сам Торжок — Коростенем: "*Новоторзький повіт граничив з Деревською пятиною, а річка Тверца бере початок недалеко озера Мстини, звідки випливає річка Мста і біжить на північ*»[6].

Окреслюючи маршрут княгині Ольги з Деревської землі Мстою до Новгорода, а потім Лугою до гирла Нарови й Наровою до Чудського і Псковського озера, новгородський літописець в такий спосіб хотів освятити ці землі ходою святої й рівноапостольної (від XIII ст.) княгині Ольги й тим самим задекларувати священне право Північно-Західної Русі (зокрема, Новгорода і Пскова) на київську ідеологічну спадщину. Подібний літературний прийом, як показав В. М. Топоров, є типовим для жанру міфологізованих ітінераріїв:

*«проделанный «круговой путь» имеет целью освоение внутреннего пространства и усвоение его себе через познание его самого и его вещно-объективной сферы... Освящение пространства и его ключевых точек достигается не только самим фактом актуализированного **путе-шествия**, но и жертвоприношением, помещением в отмеченных точках сакральных символов»*[7].

У цьому контексті, згадувані літописцем Ольжині сани, що буцім-то ще на початку XII ст. "стояли" у Пскові, насправді виступають у літописному тексті всього лиш знаковою фігурою — сакральним знаряддям за допомогою якого й творився шлях київської княгині російською Північчю.

Справжнім ж нащадкам древлян вистачало внутрішнього резерву генетичної пам'яті. На території сучасного Коростеньського району Житомирської області ще наприкінці минулого століття можна було почути різноманітні, уквітчані народною фантазією, перекази про перебування княгині Ольги у цьому краї[8]. Коростенці й донині шанують пам'ять княгині Ольги. Так, церква зведена ними на місці давнього городища називається Ольгінською. Так само мальовничу місцину на березі річки Уж у народі віддавна називають "Купальнею Ольги"

Говорячи про нововведення княгині Ольги не можна оминути увагою питання про соціальну сутність та характер цих перетворень. Традиційно вважається, що впроваджений Ольгою порядок збирання данини, створення нею безпосередньо пов'язаних з київським державотворчиим осередком адміністративно-фінансових і судових осередків на місцях — погостів поклало початок формуванню князівського доменіального господарства й було першим кроком на шляху до утвердження феодалізму на Русі. Для підтвердження цієї тези навіть брались до уваги повідомлення літопису про влаштування Ольгою *ловищ* "**сѹть по всей земли**" Однак, не слід забувати про те, що для старокиївського книжника кінця XI ст. Ольга була харизматичним носієм вроджених заслуг і доблесті, через що й "лови", приписувані жінці виступають тут як ознака її князівської гідності. Принагідно зауважу, що таким же удатним мисливцем є і билинний прототип княгині — Вольга, який влаштовував грандіозні лови зі своїми військовими слугами-дружинниками[9].

Уявлення про Київську Русь середини X — початку XII ст. як "відносно єдину ранньофеодальну державу" є рудиментом багаторічної засоціологізованості підрадянської історичної науки, з її однобічним розумінням феодалізму як ладу великого землеволодіння, що експлуатує селян-землеробів. Успадкована від С. В. Юшкова і Б. Д. Грекова така схема розвитку феодалізму на Русі по суті й досі не зазнала суттєвих змін[10]. Тим часом жваві дискусії щодо філософії історичного процесу, зокрема, теорії формацій[11], які мали місце протягом останнього десятиліття у зарубіжній історіографії, актуалізують постановку засадничого, на мій погляд, для вітчизняної медієвістики питання про природу феодалізму та його хронологію на Сході Європи.

Розхоже розуміння феодалізму як ладу великого землеволодіння, що експлуатує селян-землеробів, є однобічним. Адже при такому підході увага акцентується тільки на соціаль-

но-економічному аспекті й натомість ігноруються інституційно-правничі, надбудовні його інститути. На Русі вони мали свої, часом дуже характерні особливості, тому важко встановити їх відповідність західноєвропейській моделі феодалізму. Ось чому Іван Лисяк-Рудницький свого часу наголошував на тому, що суспільно-політичний лад Київської Русі «*можна назвати феодальним лише з великим застереженням... На Русі не було,* — на його думку, — *формальних договірних відносин між князем і боярином. Земельні маєтності бояр були не умовними феодальними ленами, а спадковою власністю (вотчинами). Так само не було ієрархії аристократичних титулів. Київський великий, а згодом і старші удільні князі здійснювали зверхню владу над меншими удільними князями, але тому, що всі князі належали до тієї самої династії Рюриковичів, їхні взаємовідносини мали характер скоріше міжродинних, ніж феодальних зв'язків; їх розуміли як стосунки між батьком і синами чи між старшими і молодшими братами, а не як між сюзереном і васалом*»[12].

Сучасний російський дослідник І. М. Данилевський вважає, що недосконаліть системи державного регулювання земельних надань, розмитість чи радше не закріпленість їх меж довго «*не давало змоги у Східній Європі розвиватися "нормальним" феодальним відносинам. Вони почали складатися на Русі — з характерними маєтностями-бенефіціями, всілякими імунітетами і скурпульозною регламентацією васальної служби — тільки на зламі XIII—XIV ст. і досягли повного розвитку у XVI ст. До цього часу,* — на думку історика, — *зв'язки, що умовно співвідносяться з васально-сюзеренними відносинами Західної Європи, існували в більш патріархальній формі особистих відносин, пов'язаних з централізованою експлуатацією земель, що знаходились в корпоративній власності*»[13]

Важливими щодо цього, проте недостатньо досі поцінованими наукою залишаються спостереження Б. М. Флорі щодо інституту так званої "служебної організації" та її ролі у розвитку суспільно-політичного ладу Київської Русі XI—XII ст. На основі порівняльного аналізу джерельного матеріалу XIV—XV ст. дослідник дійшов висновку про те, що "служебна організація" побутувала лише в тих країнах, де соціальні відносини грунтувалися на системі централізованої експлуатації при незначній питомій вазі або навіть повній відсутності приватно-феодальних елементів. «*Виникнення "служебної організації" було не результатом створення великого вотчинного господарства і поглиблення поділу праці в процесі стихійного економічного розвитку, а планомірною акцією ранньофеодальної держави, спрямованою на задоволення її різноманітних потреб в умовах слабкого розвитку товарно-грошових відносин. Виділивши з підвладного населення частину людей для відбування певних служб, держава забезпечила собі послуги, продукти й вироби, що було не під силу членам підкорених нею общин, постійно зайнятих звичайним землеробським господарством*»[14]. Такий характер відносин між владою і населенням у перші століття існування Київської Русі і моделював, як уявляється, своєрідність її суспільного устрою.

Таким чином, перетворення, здійснені з ініціативи княгині Ольги не призвели та об'єктивно й не могли призвести до докорінного перелому патріархальних устоїв соціально-економічного життя країни. Однак, це аж ніяк не применшує їх революційне значення. Події 945—947 рр. порушили, «*ту стуктуру володарювання у Східній Європі, котра трималася півстоліття на договорі й балансі між Києвом і племінними союзами. Попри те, що це мусило статися рано чи пізно, лише вбивство Ігоря призвело до того, що Київ у відповідь починає ліквідовувати, очевидно, досить широку перед тим автономію своїх "пактіотів" і включати їхні землі до складу безпосередньо підвладної руським князям території. Київська держава вперше за свою історію набуває свого територіального змісту*»[15].

До цього слід додати, що успішна війна Ольги з древлянами, яка закінчилася спаленням і розоренням їхньої столиці, наведенням порядку в адміністративному управлінні, державних фінансах й судочинстві зміцнило владу київської княгині. В результаті сміливих і рішучих дій вона закріпила за собою увесь обсяг владних повноважень, а не обмежилась лише регенством при малолітньому Святославі, який за інших обставин міг бути використаний як символічне знамено консолідації опозиційних Ользі сил.

[1]Повесть временных лет / Под ред. и с предисл. *В. П. Адриановой-Перетц.* — М.—Л., 1950. — Ч. 1. — С. 43.

[2]Грушевський Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — Т. 1. — К., 1991. — С. 447.

[3]Данилевский И. Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX—XII вв.): Курс лекций. — М., 1999. — С. 166.

[4]Повесть временных лет. — Ч. 1. — С. 43.

[5]*Шахматов А.* До питання про північні перекази за княгиню Ольгу // Записки Українського Наукового Товариства в Києві. — К., 1908. — Кн. II. — С. 89.

[6]Шахматов А. Вказана праця. — С. 93.

[7]Топоров В. Н. Пространство и текст // Текст: семантика и структура. — М., 1983. — С. 266, 267.

[8]Коробка Н. Н. Сказания об урочищах Овручского уезда и былины о Вольге Святославиче // Известия отделения русского языка и словесности императорской Академии Наук. — СПб., 1908. — Т. XIII, Кн. 1. — С. 292—328.

[9]Миллер Вс. Очерки русской народной словесности. Былины. — М., 1897. — С. 181, 182.

[10]Порівн.: Історія України: нове бачення: У 2 т. — К., 1995. — Т. 1. — С. 62—70.

[11]Гуревич А. Я. Теория формаций и реальность истории // Культура и общество в средние века — раннее Новое время. Методика и методология современных историко-антропологических и социокультурных исследований. / Сб. аналитических и реферативных обзоров. — М., 1998. — С. 10—33.

[12]Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. — К., 1994. — Т. 1. — С. 49.

[13]Данилевский И. Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX—XII вв.). — С. 117.

[14]Флоря Б. Н. "Служебная организация" и ее роль в развитии феодального общества у восточных и западных славян // Отечественная история. — 1992. — № 2. — С. 56—74.

[15]Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь. — К., 1998. — С. 76.

Седов В. В.

ГРАДЫ VIII—X вв. В ПСКОВСКОЙ ЗЕМЛЕ

Возникновение первых укрепленных поселений на Псковщине относится к периоду великого переселения народов. В конце IV—V в. этот край, ранее довольно разреженно заселенный племенами прибалтийско-финской языковой группы, осваивается массами нового населения, пришедшего из междуречья Вислы и Одера. Переселенцы вышли из ареала Средней Европы, где в римское время процветала провинциальноримская культура, прекратившая свое развитие в конце IV—V в., и были естественно полиэтничны. Есть все основания полагать, что основу земдельческой части их составляли славяне - венеды античных авторов, о проживании которых в бассейне Вислы достаточно письменных свидетельств. В Ильменско-Псковском крае они встретились с западнофинскими племенами. Заслуживает внимания то, что все западные финны до сих пор называют своих соседей-славян венедами. Осев на новых местах жительства, переселенцы включили в свой состав также немалую часть местного финноязычного населения и создали новообразование — культуру псковских длинных курганов. Эволюция последней завершилась древнерусской культурой. Очевидно, что в ареале культуры псковских длинных курганов в течение столетий шел процесс постепенной славянизации разноэтничной массы. К IX—XI вв. она стала восточнославянской, войдя в единый древнерусский этнос, но выделялась отчетливыми диалектными особенностями[1].

Как известно, поселениями культуры псковских длинных курганов были селища. На территории этой культуры выделяется несколько крупных областей концентрации ее памятников. Одной из таковых являются земли, примыкающие с юго-запада и юго-востока к Псковскому озеру. Основные массы среднееевропейских переселенцев поселилась здесь на селищах. Вместе с тем, в этом регионе в тоже время возникает два поселения, резко выделяющихся от остальных. Они были устроены на высоких мысах и укреплены валами. Это — городище Псковское при слиянии р. Псковы с Великой и городище Изборское при впадении небольшой речки в озеро, связанное системой рек с Балтийским морем[2].

К находкам периода переселения народов в Изборске принадлежат пластинчатые кресала типов, весьма характерных для пшеворской культуры; железная шпора с простейшим шипом, плоскими дужками, отогнутыми крючкообразно наружу, распространенные в римское время в Средней Европе; бронзовая булавка с головкой из двух утолщений и ромбовидного ушка сверху — типично мазурское украшение позднеримского времени; булавка с расширяющейся раструбообразно головкой; булавки и других типов; железный втульчатый наконечник копья с длинным узким пером вытянуто-ромбических очертаний и др.

Основание поселения на мысовом возвышении в устье р. Псковы среднеевропейскими переселенцами в середине I тыс. н. э. определяется арбалетообразной фибулой с секировидной ножкой, аналогии которой представлены в прусском регионе начиная с IV в.; бронзовой булавкой с головкой в виде небольших шарообразных утолщений, завершающей грибообразно, костяными однопластинчатыми гребнями с дуговидной спинкой, широко распространенными в Средней Европе в первые века н. э.

Среди глиняной посуды нижних горизонтов культурных напластований Изборского и Псковского городищ доминируют относительно высокие слабо профилированные горшки, аналогичные керамике, известной по всему ареалу культуры псковских длинных курганов, и сопоставимые с керамикой суковско-дзедзицкой культуры. Есть основания полагать, что славяне, расселившиеся в лесной зоне Восточно-Европейской равнины, и славяне, осевшие на землях к югу от Балтийского моря между нижней Эльбой и Вислой, вышли из единого венедского региона римского времени[3] На рассматриваемых городищах есть также лепные сосуды иных типов, очевидно свидетельствующие о

© Седов В. В., 2004

некоторой этнической неоднородности их обитателей, о включении в этногенетический процесс местного финского населения.

Жилищами Изборского городища были наземные срубные постройки с деревянными или земляными полами, которые отапливались расположенными в одном из углов печами-каменками или печами, сложенными из глины. Аналогичные дома стали характерными для северновеликорусского диалектно-этнографического ареала. Немногочисленную группу жилищ в Изборске составляют такие же срубные дома с глиняными полами. Среди отопительных устройств изредка встречаются очаги. На Псковском городище к третьей четверти I тыс. н. э. принадлежат наземные срубные постройки с котлованами-подпольями внутри, близкие тем, что характерны для суковско-дзедзицких поселениях. Имеются также наземные строения с глинобитными полами, отапливаемые очагами. Последние некоторые исследователи связывают с домостроительными традициями местного дославянского населения.

Находки на Изборском городище шпоры и копий является показателем участия в основании поселения представителей дружинного сословия. Находки булавок выделяют его, как и Псковское городище, среди массы аграрных селищ. Явно нерядовой характер их подчеркивают и археологические материалы последующего периода (VIII—X вв.). В северной, мысовой части Изборска при его основании была устроена округлая в плане площадь диаметром 25—26 м. При этом был использован плитняковый выступ материка, подрезанный, чтобы образовалась горизонтальная площадка округлых очертаний. На первых порах она возвышалась над застроенной частью поселения на 30—50 см. Предназначалась площадь, очевидно, для «племенных» собраний, культовых празднеств и гаданий. Все это указывает на то, что Изборск следует рассматривать как военно-политический и культовый центр какой-то группировки кривичского населения, заселявшей земли, примыкавшие к Псковскому озеру с юго-запада. Псковское городище археологически исследовано значительно слабее, но можно думать, что и оно было административно-культовым центром другой кривичской группировки, может быть, расселившейся в области к юго-востоку от Псковского озера.

Поселения на Изборском и Псковском городищах с самого начала имели неаграрный характер. Это не исключает того, что какая-то часть их жителей не порывала с земледелием и животноводством, но они не были определяющими в жизни и экономике этих поселений. О развитии в Изборске бронзолитейного ремесла достаточно надежно говорят находки глиняных тиглей и льячек, каменных литейных форм, ювелирных пинцетов, металлолома — материала для ремесленников, шлаков и слитков бронзы. Железоделанье, нужно полагать, было вынесено за пределы укрепленного поселения, а железообработкой отчасти занимались и на самом городище, о чем можно говорить по находкам железной наковальни и шлаков. О развитии кузнечного дела можно судить по многочисленным изделиям, среди которых имеются серпы, косы, топоры, ножи, шилья, долота, рыболовные крючки, наконечники стрел, пряжки и др. Раскопками зафиксированы и следы косторезного ремесла. Местными безусловно являются разнообразные острия, иглы, кочедыки, пряслица, гребни. Из камня изборяне изготавливали пряслица и литейные формы.

В VII—VIII вв. Изборск налаживает торговые контакты с соседним прибалтийским регионом. Свидетелями этого являются находки бронзовых одежных булавок, каменных блоковидных кресал, подковообразных застежек-фибул, привески виде семени клена, некоторых копий и стрел. Это, в частности, булавки с треугольными головками, завершающиеся грибовидными утолщениями, с плоской треугольной головкой, украшенной штамповым узором, с крестовидной головкой. Все они имеют земгальско-жемайтское происхождение. Из тех же земель поступила в Изборск и названная выше серебряная привеска. Прибалтийское начало имеют также подковообразные фибулы с завернутыми концами и дужкой, имитированной проволочной обмоткой, спиральные перстни, бронзовые спиральки, украшавшие одежду, входившие в состав головных повязок или шейных ожерелий.

Начиная с IX в. устанавливаются торговые связи Изборска с Северной Европой. Найденная в Изборске бронзовая равноплечная фибула, украшенная двумя поперечными поясками из линий (из слоя IX в.), видимо, поступила из Финляндии. Из Фризии был завезен в Изборск

костяной гребень с орнаментацией из кружков в виде лежащей латинской буквы С (из слоя рубежа IX—X в.). Северноевропейское происхождение имеют несколько изборских бус. Среди них боченкообразные бусы из заглушенного стекла красно-коричневого («печеночного») цвета, бытовавшие в Северной Европе в VIII — начале IX в.; многочастная пронизка, покрытая серебряной фольгой; удлиненно-шестигранная бусина из мраморного камня; усеченнобиконические бусы черного цвета с черно-белой волной по бокам; кольцеобразные бусы желтого и зеленого цветов. Из Северной Европы поступили в Изборск и некоторые железные копья, в частности, ланцетовидные втульчатые; ланцетовидные черешковые с упором для древка; с относительно широким пером удлиненнолистовидной формы и расширяющейся втулкой.

Еще одно направление дальней торговли Изборска в рассматриваемое время — южное. Из Кавказского региона поступили стеклянные шарообразные бусы черного цвета с выпуклыми фиолетовыми глазками в виде круглого ядра, заключенного в белые концентрические круги (из слоя IX в.). Южное происхождение имеют также изборская бусина черного стекла с тремя глазками в виде усеченноконических выпуклин, оконтуренных белыми полосами; желтые боченкообразные бусы с синими глазками; многочастные пронизки с серебристой поверхностью. Среди изборской коллекции бус есть и изделия великоморавского происхождения. Впрочем, они могли быть привнесенными в этот край не результате торговых сделок, а славянами-переселенцами из Среднедунайского региона.

К числу интереснейших находок южнорусского происхождения в Изборске принадлежат железные удила с крупными роговыми псалиями, орнаментированными плетеным узором. О южных контактах Изборска говорят и монетные находки. Самыми ранними являются два куфических диргема африканской чеканки 792/793 г. Как известно, на территории Восточной Европы такие диргемы были в составе монетного обращения в период с 800 по 825 гг., после чего практически полностью вышли из употребления. В слоях Изборского городища найдены еще диргемы, чеканенные в первой трети IX в. в Самарканде и закавказской провинции Халифата. Обнаружены в Изборске и коромысло весов для взвешивания монет.

Активизация ремесленной деятельности в VIII—IX вв. наблюдается и на Псковском городище. Здесь изучены остатки нескольких железоплавильных горнов. О занятиях бронзолитейным и ювелирном делом свидетельствуют находки тиглей, льячек, каменных литейных формочек, шлаков. Выявляются также следы косторезного и камнерезного ремесел. Как и Изборское городище это поселение можно классифицировать как протогородское, как эмбрион раннесредневекового города.

Период VIII — начала X в. в Северной Европе был временем бурного накопления экономических и социальных предпосылок для зарождения раннесредневековых городов. В рассматриваемом регионе в это время наблюдается увеличение численности населения, появляются еще два ремесленных поселения — городища Камно и Рыуге. На первом поселении в отложениях VIII—IX вв. обнаружено 87 каменных литейных формочек, 200 тиглей и 49 глиняных льячек, также сами изделия из цветных металлов, что свидетельствуют о существовании здесь довольно крупного ремесленного центра[4]. На городище Рыуге также в большом количестве найдены каменные литейные формочки и глиняные льячки. С ювелирным делом связаны также находки маленького молоточка и пинцетов[5].

Десятое столетие на Северо-Западе было временем перерастания ремесленно-торговых градов в раннесредневековые города. Наиболее ярко это отражают раскопки Изборского городища. После сильного пожара, которые в эпоху средневековья были нередкими, были проведены большие строительные работы. Мысовую часть городища с вечевой площадью составил детинец, обнесенный по периметру крепостной стеной. Своим основанием она уходила в материковый грунт, в котором выявлены полусгнившие остатки деревянных столбов, что позволило понять конструктивные особенности фортификационных сооружений. Это была деревянная стена, состоящая из двух рядов стояков диаметрами 30—45 см, поставленными через каждые 2,0—2,3 м, между которыми стену составляли горизонтально положенные бревна меньшего диаметра. Концы последних заострялись и вставлялись в пазы, сделанные в стояках. Промежуток между бревенчатым стенами — около 0,6—0,7 м. Не исключено, что он был заполнен

грунтом. С южной стороны детинца в стене были устроены въездные ворота. Их основу составляли четыре мощных бревна-стояка, основания которых покоились в глубоких ямах. Ширина проезда ворот — 2,5 м. В материке прослежен желобок от воротных створок. В нескольких метрах от ворот раскопками открыт огромный культовый камень, изборяне в то время были еще язычниками.

Южная часть городища стала окольным городом, ограниченным с севера крепостной стеной детинца, а с напольной стороны — мощным валом с каменной стеной на вершине. Городище теперь имело два внешних въезда. В юго-западной части он был оформлен в виде захаба, окаймленного кладками из плитнякового камня. В юго-восточной части ворота не сохранились, но прослежен полого спускающийся террасообразный пандус шириной 2—2,5 м до того места, где согласно преданию находилась пристань.

И детинец, и окольный город были тесно застроены наземными срубными домами, отапливаемыми печами, сложенными из камня или глины. Следов ремесленной деятельности в детинце не выявлено. Кроме бытовых находок здесь встречены предметы вооружения и украшения. Очевидно, что в детинце сосредоточилась княжеско-племенная верхушка и дружинное сословие. На территории окольного города зафиксированы следы бронзолитейного и косторезного ремесел. Во второй половине X—XI в. Изборск оставался не только ремесленным и политическим поселением, но и торговым центром. К этому времени относятся монетные находки (диргемы и денарии) и весовые гирьки. О широких торговых связях говорят находки стеклянных бус, шиферных пряслиц, лунниц «гнездовского» типа, бронзовых наконечников ножен меча, булавок с крестовидными головками, серебряных подковообразных застежек с утолщенными концами. Со второй половины X в. за пределами укреплений разрастаются посадские поселения.

Таким образом, Изборск из протогородского селения превращается в типичный раннесредневековый город с трехчленной социально-топографической структурой: детинец + окольный город + посад, что было характерно для ранних русских и западноевропейских городов. К сожалению, курганный некрополь Изборска был уничтожен в результате вековой распашки. До нас дошли лишь материалы единичных курганов.

Становление Пскова как раннесредневекового города определяется также X в. В конце IX или в начале X в. за пределами Псковского городища формируется посад. Сначала он зародился по правому берегу р. Великой, но вскоре застройка появилась и по берегу р. Псковы. Выявлены остатки срубных построек с досчатыми полами и глиняными печами. Кроме керамического материала в ранних напластованиях посада (X в.) обнаружены костяная наборная расческа, гребень с фигурной спинкой, бляшка от поясного или уздечного набора, ажурная привеска гнездовского типа, куфический диргем, золотая византийская монета, глиняные диски от вертикального ткацкого станка. К X в. относится появление на поселении профессиональных ремесленников. В обиход входят новые виды железных изделий, в том числе замки и ключи. Широкое развитие получает торговля, в том числе международная. Об этом свидетельствуют находки весовых гирек, коромыслов весов, монет и в особенности привозных предметов. К числу последних принадлежат янтарные поделки, булавки, спиральные браслеты, подковообразные фибулы прибалтийских типов; пряслица из розового шифера и фрагменты амфор южнорусского происхождения; стеклянные бусы, равноплечные фибулы, булавки с декоративным кольцом, железные шейные гривны, бронзовые навершия и амулеты северноевропейского облика. Последние находки говорят не только о торговых контактах Пскова с Фенно-Скандией, но и проживании на поселении сравнительно немногочисленного скандинавского этнического компонента. Очевидно, это были торговые люди, участвовавшие в международном обмене.

В X в. в Пскове активно распространяется гончарная керамика, вытесняя посуду, изготовленную лепным способом. К этому времени относится и возведение первых каменных укреплений. Раскопками 1948 г. на краю площадки городища с внутренней стороны древнего вала, сложенного из глины, был исследован развал крепостной стены, сложенной из плитнякового камня без связующего раствора.

Одним из интереснейших археологических открытий в Пскове стало выявление за преде-

лами ранней посадской застройки курганного некрополя X — первой половины XI в. Остатки его были скрыты под напластованиями культурного слоя конца XI—XVII в. и исследованы раскопками на площади около 0,9 га. Установлено, что могильник состоял из округлых в плане курганных насыпей высотой до 1,5 м и диаметрами от 3,4 до 14 м, окольцованные ровиками. Открыты остатки 73 захоронений разной сохранности, в том числе 66 были совершены по обряду кремации, 7 — по обряду ингумации. Большинство захоронений принадлежит к безинвентарным или малоинвентарным, что весьма характерно для славянской погребальной обрядности. Среди погребений с вещами выделяются могилы с северноевропейскими находками, явно свидетельствующие о наличие в составе населения Пскова скандинавов[6]. В середине XI в. могильник перестал функционировать, посад разрастался и заброшенное языческое кладбище было застроено псковичами, ставшими уже христианами.

Рядом с некрополем раскопками открыто языческое святилище X в., устроенное на вершине всхолмления. Оно представляло собой круглую площадку диаметром 10,8—11,2 м, оконтуренную кольцевым рвом шириной 1,6 м и глубиной 0,3—0,6 м. С юго-западной стороны был устроен вход на площадку капища[7] Псковское святилище принадлежит к тому же типу, что и Перынское под Новгородом Великим.

Таким образом, выясняется полная картина топографической структуры Пскова — раннегородского образования X в. Она включала ядро города — городище-детинец, быстро растущий посад, площадь которого к рубежу X—XI в. приблизилась к 90 тыс. кв. м, языческое святилище и курганный некрополь. В конце X в. Псков стал одним из административных центров Древнерусского государства, в которые киевский князь направил своих сыновей.

Вместе со становлением городской жизни в Изборске и Пскове затухает жизнь на городищах Камно и Рыуге. Подводя итоги рассмотренному следует отметить, что градообразовательный процесс на северо-западной окраине Восточно-Европейской равнины был самостоятельным явлением, обусловленным социально-экономическим развитием общества. Начавшееся в VIII—IX вв. активное развитие ремесленной деятельности и торговли способствовало социальному расслоению общества, становлению купеческого и дружинного сословий, концентрации их представителей на городищах. Особенно активно этот процесс протекал начиная с IX в., когда получила развитие международная торговля. В следующем столетии те грады, которые наряду с ремесленно-торговыми обладали и административно-политическими, а возможно, и культовыми функциями, трансформируются в раннесредневековые города. При этом жизнь на других ремесленно-торговых городищах постепенно затухает. Очевидно, ремесленники и торговый люд перемещаются в города, как селения более благоприятные для их занятий.

---

[1]Седов В. В. Древнерусская народность. Историко-археологическое исследование. — М., 1999. — С. 91—128; Он же. Славяне. Историко-археологическое исследование. — М., 2002. — С. 348—364.

[2]Седов В. В. Изборск — протогород. — М., 2002; Он же. Становление Пскова // Псков в российской и европейской истории (к 1100-летию первого летописного упоминания. — М., 2003. — С. 5—12.

[3]Седов В. В. Славяне в римское время. XIII Международный съезд славистов. — М., 2003.

[4]Плоткин К. М. Псков и его округа во второй половине I тысячелетия н. э. Автореф. дисс... канд. ист. наук. — Л., 1980. — С. 10.

[5]Шмидехельм М. Х. Городище Рыуге в Юго-Восточной Эстонии // Вопросы этнической истории народов Прибалтики по данным археологии, этнографии и антропологии. — М., 1959. — С. 154—185.

[6]Лабутина И. К., Кильдюшевский В. И., Урьева А. Ф. Древнерусский некрополь Пскова // КСИА. — Вып. 166. — М., 1981. — С. 69—77; Милютина Н. Н. Некоторые результаты изучения древнерусского кладбища Пскова (погребальный обряд) // Археологическое изучение Пскова. — Вып. 2. — Псков, 1984. — С. 128—150; Она же. Древнерусский некрополь Пскова (историко-топографическое исследование) // Славянский средневековый город (Труды VI Международного конгресса славянской археологии. Т. 2). — М., 1997. — С. 252—260.

[7]Лабутина И. К. Языческое святилище Пскова // История и культура древнерусского города. — М., 1989. — С. 100—109.

Сиромятников О. К.

ДО ПИТАННЯ ПРО ФОРМУВАННЯ ПЛІНФИ ІЗ СКОШЕНИМИ КРАЯМИ X—XI ст.

Про необхідність глибокого і багатопланового вивчення не тільки художньо-естетичної, а й технологічно-будівельної сторони давньоруського зодчества, неодноразово відмічалось багатьма дослідниками. Незважаючи на нагальну потребу в комплексному вивченні будівельної кераміки і плінфи зокрема, поступ у цьому процесі відбувається із значними перервами. Лише окремі фахівці, торкнувшись цього питання, публікували свої праці присвячені асортименту та виробництву будівельної кераміки.

За останні роки, незважаючи на значні складності у вивченні багатьох тисяч фрагментованих зразків, що на перший погляд мало чим відрізняються один від одного, проблематикою „плінфотворення" зацікавилось багато дослідників. В попередні десятиліття в роботах, присвячених давньоруській архітектурі, фахівці часто обмежувались описом зовнішніх параметрів зразків, залишаючи поза увагою такі важливі ознаки, як спосіб формовки, склад формованої маси, міцність, а іноді і колір. Часто, поверхнево ознайомившись з проблематикою і використовуючи такі суб'єктивні категорії як неякісні випал або формовка, наявність або відсутність „зайвих домішок" та ін., вони додають плутанини в характеристичних оцінках досліджуваного матеріалу. Ще більшої плутанини додають бажані, що видаються за достеменні, але сумнівні факти. Враховуючи те, що більшість дослідників працює не з археологічними матеріалами, а з науковою літературою, шкода від таких „джерел" очевидна і незаперечна.

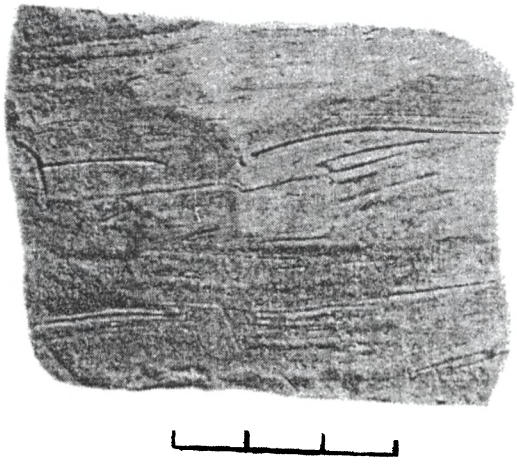

Фото 1. Зразок керамічного виробу зі слідами зрізки ножем.

Незважаючи на вищевикладені складності, накопичення значної кількості фактичного наукового матеріалу призвело до інформативного прориву, що вилився в колективну збірку доповідей, яка об'єднала знання багатьох вчених. Конференція, якій присвячена збірка, дала можливість ознайомитись широкому науковому загалу з новими методологічними знахідками щодо вивчення будівельної кераміки і обмінятись фахівцям своїми думками і спостереженнями (Архитектурно-археологический семинар. Из истории строительной керамики средневековой Восточной Европы, С.-Петербург. Госермитаж, 2003).

Піднімаючи величезний за обсягом пласт наукової теми і враховуючи відносно незначний об'єм збірки, автори, що і зрозуміло, торкнулись лише незначної частини складних питань давньоруського „плінфотворення" Представлена нами робота — реконструкція одного із способів формовки плінфи є спробою поглиблення знань в технології виробництва будівельних матеріалів.

Першими кам'яними спорудами Київської Русі були церква Богородиці Десятинна та палацові споруди, розміщені поряд із нею. Щодо прототипів монументальних споруд та локалізації їх архітектурних взірців, на даний момент існує декілька точок зору — це споруди на території Кавказу, Балканського півострова, Хер-

© Сиромятников О. К., 2004

чергу, завдяки незручності формовки заготовок у великих ящиках із сторонами близько 1 м з подальшим їх нарізанням. Крім того, в разі нарізання глини металевою планкою (мається на увазі стек-виборка з V-подібним робочим краєм?) на поверхні, в місцях зрізки, повинні були б залишитись повздовжні борозни від твердих включень на фоні характерної підлощеності (Фото 1). В разі натискання дерев'яною планкою (ніж з клиноподібним лезом?) на пластичну глину відбувалися б зміщення її маси в сторони і, переважно, вгору, з утворенням в даному випадку на горішній, меншій поверхні, валикоподібного потовщення, а на торцях утворились би вертикальні борозни. При візуальному обстеженні зразків плінфи із скошеними торцями ні валиків, ні їх слідів виявлено не було. Не було виявлено і вертикальних борізд.

Більше того, при обстеженні торців плінфи в косому освітленні при допомозі збільшувального скла на поверхні останніх неодноразово відмічались відбитки, що за своєю структурою нагадували відбитки волокон деревини (Фото № 2, 3). В окремих випадках на торцях фіксу-

Фото 4. Торці плінфи з вертикальними борознами від зняття формовочного ящика. А і Б — запливи глини над бортом форми В — запливи глини над і під бортом форми.

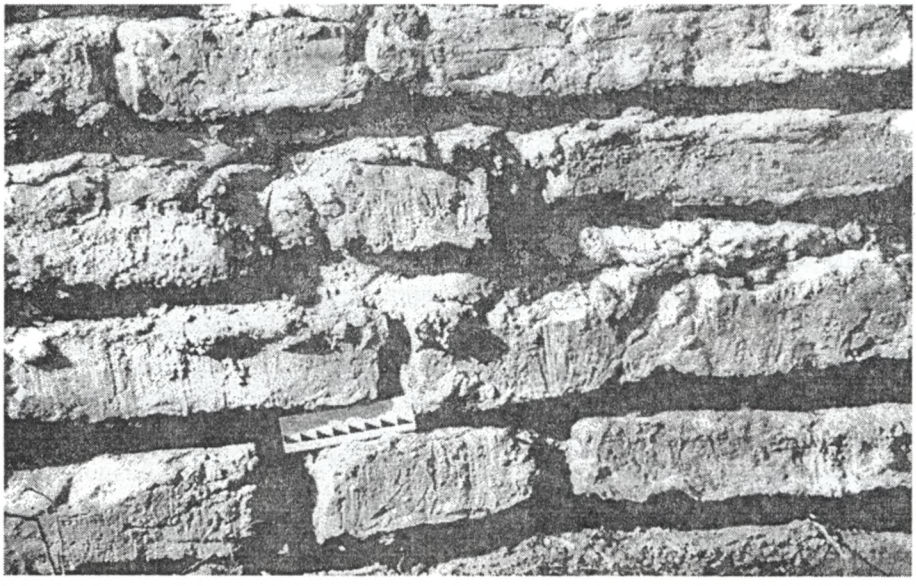

Фото 5. Кладка церкви Воскресіння м. Переяслав-Хмельницький. Плінфа із глиняними запливами та вертикальними борознами.

вался і глиняні запливи, що утворювались в процесі формовки над бортами форми (фото № 2). Подібні запливи як над бортом так і під ним, утворюються під час формовки в ящиках без дна (фото № 4, 5). Верхня (ширша) постільна сторона має нерівну храпувату поверхню із слідами підсипки сухої або дегідратованої, однакової, або відмінної від плінфи глини (фото № 6). В усіх випадках на поверхні сліди загладжування. Нижня (вужча) поверхня гладенька з невиразними слабофіксуємими слідами загладжування (фото № 9). В тих випадках, коли на нижній поверхні плінфи фіксуються уламочні форми мінералів, їх площини завжди паралельні останній. Як бачимо, зафіксовані нами ознаки ніяк не відповідають гіпотетичному методу „нарізки" в ящику „прольотці"

На даний момент, на підставі етнографічних матеріалів і даних, отриманих в результаті вивчення різноманітних за походженням зразків плінфи, вичленовуються три, а можливо і чотири способи їх формовки.

1. Формовка в ящику із жорстко скріпленими дошками без дна.

Ознаки:

а) вертикальні борозни на торцях;

б) нижня постільна сторона слабо або сильно бугриста з відбитками трави, соломи, трісок, підсипка;

в) верхня постільна сторона — борозни від правила вздовж довгої осі;

г) запливи формовочної маси під нижній обріз ящика;

д) торці вертикальні.

2. Ящик з жорстко скріпленими дошками з дном.

Ознаки:

а) вертикальні борозни на торцях;

б) нижня постільна сторона рівна з відбитками волокон деревини або підсипка;

в) верхня постільна сторона — борозни від правила вздовж довгої осі;

г) в окремих випадках фіксуються тонкі запливи в щілинах між стінками ящика та дном. Нижні кути плінфи чіткі;

д) торці вертикальні.

3. Ящик з розбірними стінками без дна.

Ознаки:

а) горизонтальні відбитки деревини або підсипка, іноді випуклі рельєфні знаки на торцях;

б) нижня постільна сторона слабо або сильно бугриста з відбитками землі, трави, трісок, з підсипкою або без;

в) верхня постільна сторона — борозди від правила;

г) запливи формовочної маси під нижній обріз ящика;

д) торці вертикальні.

4. Ящик з розбірними стінками з дном.

а) горизонтальні відбитки деревини або підсипка, іноді випуклі рельєфні знаки на торцях;

б) нижня постільна сторона рівна з відбитками волокон деревини або підсипка;

в) верхня постільна сторона — борозди від правила;

г) іноді тонкі запливи формовочної маси в щілини між боковими дошками та дном. Нижні кути плінфи чіткі.

Як бачимо, жоден з відомих прийомів формовки давньої цегли не відповідає ознакам плінфи з косими торцями. Це спонукало нас на подальші дослідження і збір матеріалу. При спілкуванні із співробітниками Києво-Печерського заповідника була отримана інформація про унікальний, завдяки своєму архаїзму, спосіб виробництва цегли[4].

В кінці 50-х на початку 60 рр. XX ст. в с. Томаковка Дніпропетровської області майстер Медвідь Варфоломій Ів. 1884 р. н. для виробництва цегли використовував такі прийоми.

Виобуту в яру „спеціальну білу глину" протягом не менше одного тижня замочували в ямі з розмірами 1,5 х 2 м при глибині 50—60 см. Яма була обшита щільно підігнаними дошками. Глину періодично помішували, доводячи її до консистенції густої сметани. В підготовлену суспензію додавався органічний потощувач — дрібно січена солома. Готовою формовочною масою при допомозі совка заповнювались форми, видовбані в розколотій навпіл дерев'яній колоді (Рис. 1). Надлишки знімались дошкою — правилом, а маса ущільнювалася ударами обуха сокири по колоді. На наступний день колода переверталась, цегла випадала і переносилась для сушки під навіс. Після очистки і сушки форм

Фото 6. Верхня (широка) постільна сторона плінфи з Києва.

Фото 7. Верхня (широка) постільна сторона плінфи з Михайлівської церкви м. Переяслав-Хмельницького.

Фото 8. Верхня (широка) постільна сторона плінфи з Михайлівської церкви м. Переяслав-Хмельницького.

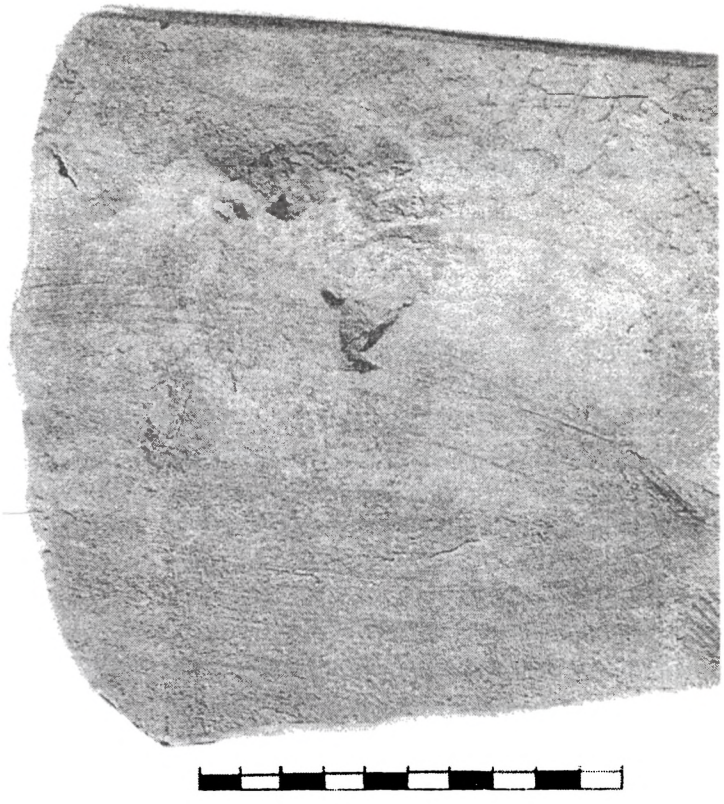

Фото 9. Сліди загладжування на нижній (вузькій) постільній стороні плінфи з Києва.

процес повторювався. Цикл виготовлення складав добу. Крім колоди майстер користувався і формою з дном, сколоченою з дощок. Але найкращими цеглинами були зразки, виготовлені в „колодних" формах. Ця цегла йшла на виготовлення печей для випічки хліба.

Як бачимо з опису формовки цегли майстра В. І. Медвідя, використовувалась досить рідка формовочна маса, що ущільнювалась при допомозі вібрації. На перший погляд подібний метод з добовим циклом формовки неможливий по ряду причин і, в першу чергу, завдяки прискореному процесу сушки.

Волога випаровувалась не тільки з верхньої поверхні, а й витягувалась капілярами дерев'яної колоди. В результаті утворювались внутрішні напруги, що могли призвести до розтріскування вибору, але введена в глиняну масу січена солома цю напругу знімала. В процесі повітряної сушки виробу лінійні розміри цегли зменшувались (за даними різних авторів від 3—5 до 12—16%), і між виробом та формою утво-

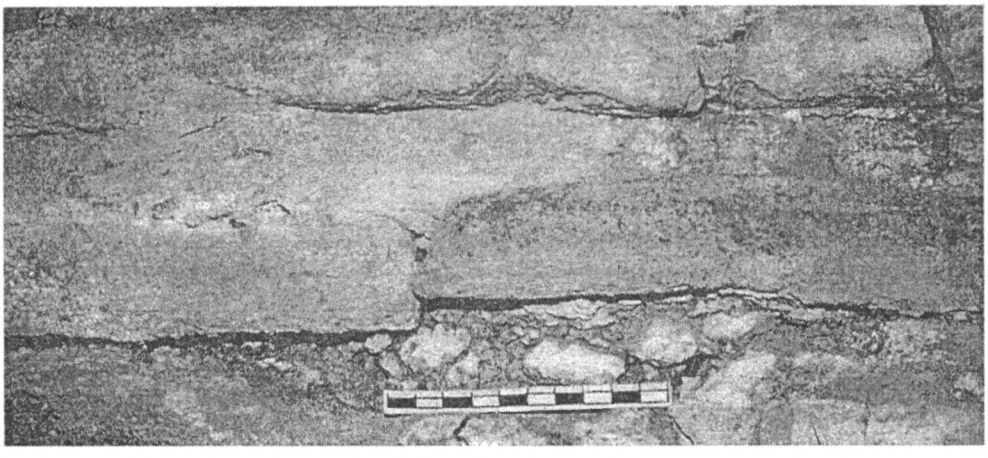

Фото 10. Плінфа з «косими краями» в кладці церкви Св. Михаїла.

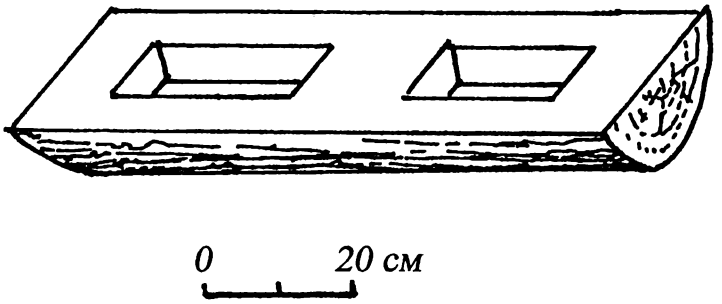

Рис. 1. «Колодна» форма для виробництва цегли майстра В. І. Медвідя.

рювались щілини завдяки яким цегла легко відділялась від форми.

Описаний метод, з нашої точки зору, дуже близький до технології формовки плінфи із скошеними краями і може служити основою для реконструкції її формоутворення.

Для виробництва плінфи кінця X ст. використовувалося два види формовочної маси: I — один сорт глини без введення штучних домішок, з поодинокими включеннями залізо-марганцевих бобовин (природні домішки), II — один сорт глини з штучними домішками крупнозернистого піску округлої та округло-кутової форми, польового шпату та кварцу (?) гострокутових уламочних форм. Природні включення — поодинокі запісочені залізо-марганцеві конкреції.

Густі формовочні маси, як одного, так і другого виду, набивалися в коритоподібні поглиблення з дном, вирізані в колодах або дерев'яних брусах і ущільнювались. Звідси і відбитки структури деревини по торцях плінфи і заплави глини над поверхнею форми (Фото № 2,3). Для прискореної сушки (?) верхня широка постіль посипалась сухою або дегідратованою глиною такого ж самого, або іншого сорту і затиралась по сирому повздовжними або круговими рухами (Фото № 6). Після підсихання і утворення щілин між формою і виробом, форма переверталась і плінфа витрушувалась. Нижня при формовці постіль ставала верхньою при остаточній сушці і також затиралась (мокрою долонею?) (Фото № 9). До цього слід зауважити, що відбитки дощу фіксуються лише на гладких, без підсипки, верхніх при сушці поверхнях плінфи, що підтверджує нашу точку зору.

Плінфа із скошеними краями виявлена не лише на території давнього Києва. При дослідженні фундаментів Михайлівської церкви в Переяслав-Хмельницькому було виявлено кладку з плінфи типологічно близькій Київській (Фото № 9). Плінфа товщиною від 3,5 до 4 см. виготовлена способом формовки близьким до вищеописаного з підсипкою верхньої при формовці (широкої) постільної сторони дегідратованою або сухою глиною, з її подальшим загладжуванням круговими рухами (фото № 6—8). На відміну від Київської плінфи нижня постіль і торці підсипані дрібним піском. Це нововведення прискорювало оборотність форм, тому як піщана підсипка дозволяла не чекати висихання сирцю до появи щілин і виймати плінфу з форми дещо раніш. Всі обстежені зразки з Переяслава виконані з одного сорту глини без штучних домішок.

Присутність плінфи із скошеними краями в Переяславській церкві св. Михаїла можна пояснити декількома чинниками.

Церква Михаїла і фундаменти церкви Воздвиження Христа, закладені митрополитом Іоаном в 1008 р., — одна і та ж сама споруда. В начальному літописі під 1089 р. сказано:

„Сей бо Ефремъ ... докончавъ церковь святого Михаила". Не можна виключити і того, що в фундаментах церкви Св. Михаїла використовувались будівельні матеріали з Христовоздвиженської церкви. Можлива і участь в будівництві Михайлівської церкви запрошених Єфремом майстрів з Візантії. Ці питання можна буде вирішити лише подальшими дослідженнями і не останню роль в цьому може відіграти різнобічне вивчення будівельної кераміки.

---

[1]Кошовий О.П. Будівельна кераміка України. — К., 1989. — С. 60.

[2]Махновець М. Е. Літопис Руський за Іпатієвським списком. — К., 1989. — С. 67.

[3]Архіпова Е. І. Будівельні матеріали Десятинної церкви // Церква Богородиці Десятинна в Києві. — К., 1996. — С. 56.

[4]Інформація І. І. Ведмідя — співробітника спец. дільниці підземних робіт Заповідника.

Тарабукін О. О.

ДО ПИТАННЯ ПРО ІСТОРИЧНУ ТОПОГРАФІЮ СТАРОДАВНЬОГО ЖИТОМИРА

Одним з важливих питань у вивчені історії середньовічного міста є визначення його історичної топографії. У цьому відношенні певний інтерес становить Житомир. Археологічні дослідження міста розпочалося понад 120 років тому, однак і досі історична топографія не стала предметом спеціального вивчення. Оскільки Житомир не згадується в літописах, на перший план у вивчені цього питання виходять археологічні дані. У пропонованій праці на підставі археологічних матеріалів зроблено спробу в загальних рисах відтворити історичну топографію стародавнього Житомира.

Перші розкопки пам'яток давньоруського часу на території Житомира були проведені наприкінці XIX ст. Так, у 1878 р. за дорученням Московського товариства любителів антропології та етнографії, професор Київського університету св. Володимира В. Б. Антонович на Мальованці розкопав 33 давніх кургана[1]. Їх вивчення продовжив С. С. Гамченко, який у 1886 р. у різних частинах курганного могильника розкрив 44 насипи[2]. Результати досліджень останнього були викладені у монографії, яка побачила світ у 1888 р. Слід відмітити, що С. С. Гамченко був одним із перших, хто використав археологічні матеріали для вивчення давньої історії Житомира. Аналізуючи матеріали розкопок дослідник прийшов до висновку, що давнє поселення з яким пов'язувався житомирський могильник, розташовувалося на лівому березі р. Кам'янки на Замковій горі та навколо неї[3]. Вважав, що за перешийком, який з'єднував Замкову гору з іншою частиною лівобережжя Кам'янки, могло знаходитись торжище, де відбувався обмін місцевих і привізних продуктів[4].

У 1901 р. розкопками курганів на Мальованці займався Я. В. Яроцький, однак матеріали цих досліджень не опубліковані і до нашого часу не збереглися[5].

У 1982—1983 рр. експедицією Житомирського обласного краєзнавчого музею під керівництвом І. І. Ярмошика, з метою визначення часу виникнення Житомира, на території історичної частини Житомира — Замкової гори було проведено розвідувальні розкопки. В результаті було знайдено уламки ліпного товстостінного посуду Лука — Райковецької археологічної культури і визначено, що місто зародилося наприкінці IX ст.[6]

Упродовж 1982—1985, 1988—1995 рр. автором проведено суцільне обстеження центральної частини міста Житомира та його найближчих околиць, а також здійснені спостереження за земляними роботами. В результаті було виявлено 4 нових місцезнаходження з матеріалами давньоруського часу, уточнено топографію, розміри і датування раніше виявлених пам'яток. Загалом, в центральній частині міста нині відомо 6 пам'яток давньоруського часу. Методом картографування визначено, що основними елементами планувальної структури стародавнього Житомира були дитинець і окольний град.

ДИТИНЕЦЬ (Замкова гора — I) — розташовувався у північно-західній частині Замкової гори, на місці, де нині знаходиться один з корпусів державного архіву Житомирської області. З історичних джерел відомо, що в XIV ст. на місці давньоруського городища було збудовано дерев'яний великокнязівський замок. Упродовж XVI—XVIII ст. розміри, планування замку та прилеглої до нього території зазнавали чималих конструктивних змін[7]. За повідомленням В. Б. Антоновича, останній замок згорів у 1802 р.[8] На його місці у 30-х рр. XIX ст. був розміщений Звягінцевський парк, а в 1893 р. міська дума розпродала земельні ділянки у приватну власність, стародавні укріплення були зруйновані, а рови засипані[9]. До нашого часу укріплення не збереглися.

Під час спостереження за земляними роботами у 1982—1985 рр. було визначено, що культурні рештки давньоруського часу поширені на площі близько 1,5 га в межах території розташованої на захід і північний захід від вулиць

© Тарабукін О. О., 2004

Замкової та Кафедральної. Було також зафіксовано, що у дворі п'ятиповерхового будинку розташованого наприкінці вул. Кафедральної, напроти Хрестовоздвиженської церкви ближче до Замкової вулиці, культурний шар має потужність понад 3,5 м. За 10 м східніше в межах Замкової вулиці він досягає лише 0,50—0,80 м[10]. У внутрішній частині дитинця його потужність не перевищує 2,5 м. Такий перепад в глибинах на нашу думку, може свідчити про наявність у вказаному місці значного заглиблення, можливо, замкового рову. Верхні горизонти культурного шару переважно зруйновані плануванням і будівництвом.

В різні часи на зазначеній території було знайдено уламки ліпного посуду VIII—IX ст., кружального посуду X — середини XIII ст., залізні цвяхи, уламки ножів, глиняні пряслиця, кістяну орнаментовану накладку, кістки тварин, точильні бруски. Особливо цікавою знахідкою

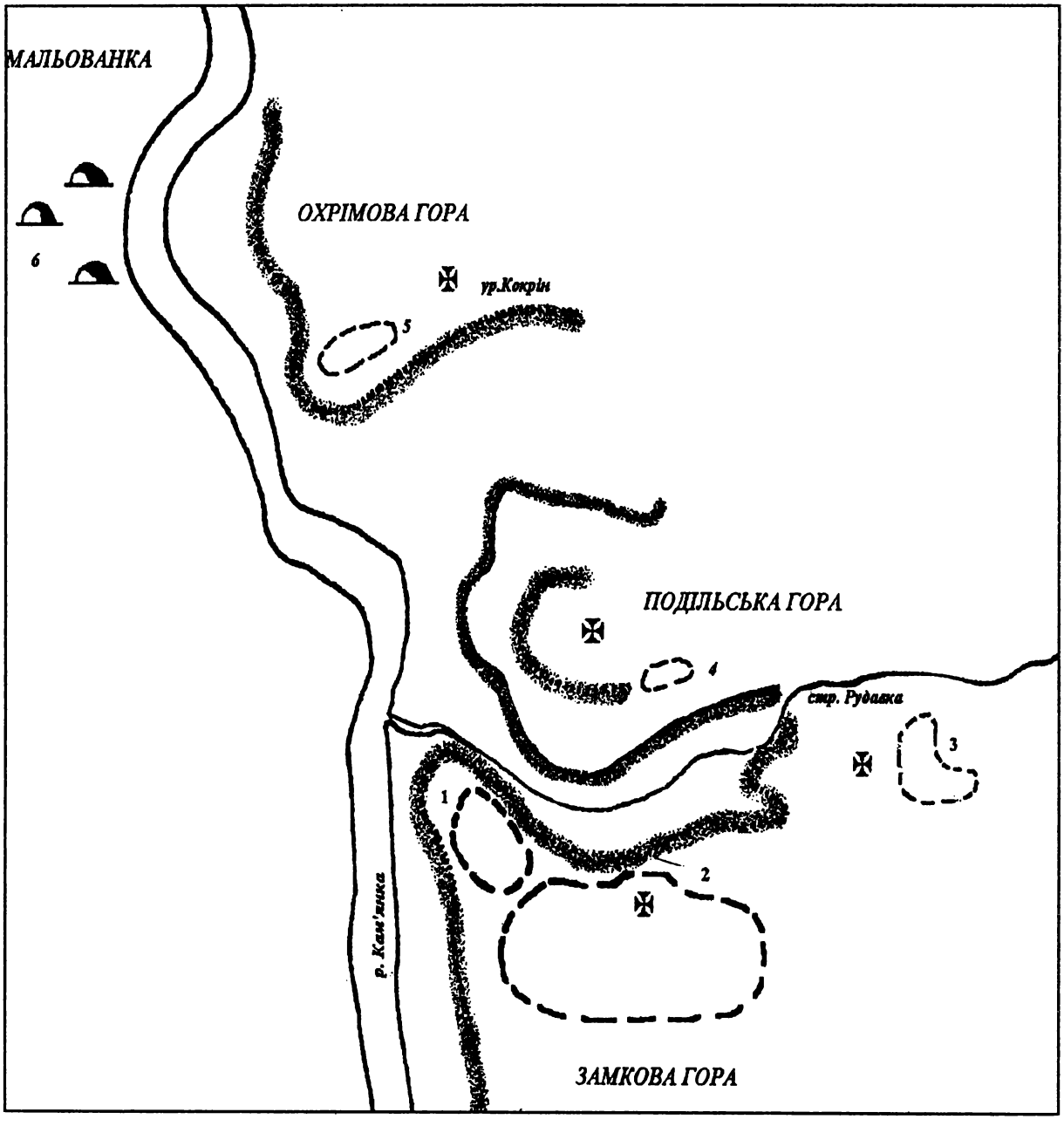

Рис. 1. Житомир у X—XIII ст. (реконструкція автора)

1 — Дитинець (Замкова гора-I); 2 — Окольний град (Замкова гора-II); 3 — Селище 1 (Замкова гора-III); 4 — Селище 2 (Подільська гора); 5 — Селище 3 (Охрімова гора); 6 — Курганний могильник (Мальованка).

є уламок свинцевої печатки, яка належала жінці київського князя Костянтина Всеволодовича, датовану в межах 1205—1208 рр.[11]

ОКОЛЬНИЙ ГРАД або ПОСАД (Замкова гора — II) — розташовувався на схід та південний схід від дитинця. У XVII ст. в історичних документах згадується під назвою пригородок. Його межі більш-менш чітко визначені за матеріалами спостережень за земляними роботами у 1988—1992 рр.

Окольний град або посад займав площу близько 2 га обмежену із західної сторони вулицею Замковою, із східної сторони південно-західною частиною Замкової площі, із північної — провулком Шолом Алейхема і садибою Хрестовоздвиженської церкви (нині музей природи), а з півдня — північною частиною скверу, що розташований між вулицями Рильського і Кафедральної. Культурний шар частково зруйнований, потужністю до 2 м.

Очевидно, посад мав свої укріплення які до нашого часу не збереглися. Про них повідомляють у своїх працях С. С. Гамченко та М. М. Трипольський. За першим, зовнішня лінія оборонних укріплень з окремим в'їздом, що складалися з валу і глибокого рову, проходила починаючи від кінця вул. Чуднівської (нині Черняховського), далі на північний захід через вул. Кафедральну в напрямку до Замкового провулку (нині Шолом Алейхема)[12]. М. М. Трипольський описує, що на початку XX ст. залишки рову спостерігалися в районі Подолу і старої в'язниці (колишні келії єзуїтського монастиря початку XVIII ст.)[13]. Очевидно, він мав на увазі природні перепони, зокрема з північної сторони — заболочену глибоку балку, на дні якої протікає струмок Рудавка, а з півдня — глибокий яр, що знаходився північніше єзуїтського монастиря. Останній в наш час засипаний і забудований. Його сліди чітко спостерігаються на планах Житомира кінця XVIII — початку XIX ст.

В різні часи на території посаду було знайдено уламки кружального посуду XII — середини XIII ст., залізні наконечники стріл, сулиці і кістки тварин.

Навколо давнього міста розміщалися неукріплені селища відкритого типу, що утворювали своєрідні передмістя.

СЕЛИЩЕ 1 (Замкова гора — III) — розташоване за 220 м на північний схід від дитинця і за 20 м на схід від польського костьолу поміж Замковою площею, вулицями Басейною і Кафедральною. Південно-східна частина селища зруйнована у 1988 р. під час будівництва житлового багатоповерхового будинку. Під час спостережень за земляними роботами протягом 1988—1993 рр. в котловані і траншеях було виявлено виходи культурного шару. На площі 150 х 60—100 м (бл. 1,5 га) було зібрано уламки кружального посуду XII—XIII ст., уламок леза залізного ножа, кістки тварин. В стінках траншей та котловані спостерігалися рештки згарищ. Культурний шар потужністю 0,70—1,7 м зберігся частково.

СЕЛИЩЕ 2 (Подільська гора) — розташоване в південно-східній частині підніжжя Подільської гори за 50 м на південний схід від Успенської (Подільської) церкви. Виявлено автором у 1983 р., додатково обстежено в 1985 і 1988 рр. Займає невеличке підвищення правого берега струмка Рудавки. На площі 45 х 15—25 м (бл. 0,11 га) зібрано уламки стінок і вінець кружального посуду XII—XIII ст. і уламок точильного бруска.

СЕЛИЩЕ 3 (Охрімова гора) — розташоване поблизу кладовищенської каплиці св. Миколая в південно-західній частині Охрімової гори в урочищі Кокрин. Виявлено автором в 1988 р. під час спостережень за земляними роботами на майданчику будівництва виробничого корпусу УТОСУ. В стінках котловану і на поверхні, на площі 50 х 25 м (0,12 га) було зібрано уламки стінок, денця і вінець кружального посуду XII—XIII ст.

КУРГАННИЙ МОГИЛЬНИК (Мальованка) — розташований окремо від міста та передмість за 500 м на північний захід від Замкової гори на плато високого правого берега р. Кам'янки, в межах сучасних вулиць Барашівської, Якіра та Піонерської.

Займав ділянку площею близько 14 га. Наприкінці XIX ст. налічував до 300 давніх насипів. Загалом було досліджено 77 курганів. Під час розкопок виявлено поховання здійснені за обрядом трупопокладення на рівні давнього горизонту або трохи вище нього. В одному випадку поховання було відсутнє, очевидно кенотаф. Померлих клали на землю або в дерев'яні колоди, у випростаному стані головою переважно на захід. До поховального інвентарю входили перснеподібні скроневі кільця, скляні, в одному випадку янтарна і сердолікові намистини,

металеві зернисті намистини виготовлені із срібла, дротові, витi або пластинчасті персні, браслет з товстого дроту, ліроподібні пряжки, шиферні пряслиця, залізні кресала, шпори, ножі, серп, кувалда, обручі і дужки від дерев'яних відер, уламки кружального посуду тощо. Хронологічний аналіз речових комплексів Житомирського могильника дав змогу датувати його в межах другої половини X — початку XIII ст. Нині збереглося три насипи висотою 0,60—1,2 м., діаметром 7—8 м.

Таким чином, Житомир у давньоруський час, особливо в XII — середині XIII ст. був досить значним населеним пунктом. Його найдавнішою укріпленою частиною був дитинець, що розташовувався на Замковій горі. До нього з південно-східної сторони примикав окольний град, який також мав свої укріплення. На північ та північний захід від них розташовані навколишні селища, що утворювали своєрідне передмістя. За вищевказаними ознаками Житомир можна віднести до розряду малих міст Київської Русі.

---

[1]Раскопки Антоновича В. Б. около Житомира // Киевлянин. — 1878. — № 97; Антонович В. Б. Раскопки в стране древлян // МАР. — СПб., 1893. — № 11. — С. 69—72.

[2]Гамченко С. Житомирский могильник. Исследование Житомирской группы курганов. — Житомир, 1888. — 124 с.

[3]Там само. — С. 8—10.

[4]Там само. — С. 113, 115, 116.

[5]Гамченко С. Житомир за першоджерелами передісторичної археології // Звідомлення ВУАК. — К., 1930. — Т. 1. — С. 9.

[6]Ярмошик І. Житомир дрєвній: спроба реконструкції історії міста до XV століття. — Житомир, 1997. — С. 19.

[7]Описание Житомирского замка 1552 г. // Архив ЮЗР. — К., 1886. — Т. 1. — Ч. 1. — С. 140 — 152; Абрамович П. Н. Матеріали по історії м. Житомира // ДАЖО. — Ф. 3409. — Оп. 1. — Сп. 1. — Арк. 105—205; Трипольский Н. Н. Исторические сведения о городе Житомире Волынской губернии. — Житомир, 1900. — С. 6—29.

[8]Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI АС. — М., 1901. — Т. 1. — С. 7.

[9]Гамченко С. Житомир за першоджерелами передісторичної археології // Звідомлення ВУАК. — К., 1930. — Т. 1. — С. 11, 12.

[10]Тарабукін О. О. Звіт про роботи Житомирської археологічної розвідувальної експедиції на території м. Житомира та Житомирського району в 1992 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України. — 1992/46. — С. 25.

[11]Молчанов А. А. Печать древнерусской княгини XIII в. из Житомира // СА. — 1984. — № 1. — С. 260—263.

[12]Гамченко С. Житомир за першоджерелами передісторичної археології // Звідомлення ВУАК. — К., 1930. — Т. 1. — С. 9—12.

[13]Трипольский Н. Н. Исторические сведения о городе Житомире Волынской губернии. — Житомир, 1900. — С. 21.

Толочко П. П.

КОВАРСТВО КНЯГИНИ ОЛЬГИ

Хрестоматийный образ княгини Ольги — мудрой правительницы Руси, просвещенной святым крещением, благословенной русскими людьми, наконец, святой Русской православной церкви, как бы не оставляет места для иного восприятия этой действительно незаурядной исторической личности. Между тем далеко не все ее действия и поступки были безгрешными, особенно в языческий период ее жизни.

Летописцы не скрыли от потомков коварства и жестокости Ольги в ее взаимоотношениях с древлянами после убийства ими князя Игоря. Как полагают историки, они даже намеренно сгустили краски, чтобы оттенить ее последующую праведную жизнь от неправедной языческой. Возможно, это и так, но внимательное прочтение ее жизнеописания в «Повести временных лет», по существу, не обнаруживает осуждения антидревлянских действий Ольги. Наоборот, и в этих далеко негуманных поступках она выглядит решительной и находчивой мстительницей за своего мужа.

Разумеется, историк не обязан верить всему, что рассказано в летописи о коварстве Ольги. Многое здесь имеет явно фольклорное происхождение. И все же нет дыма без огня. Основная содержательная канва рассказа, по-видимому, отражает реальные события.

Началом всему послужило убийство древлянами киевского князя Игоря. Случилось это в 944 г. во время его внеочередного похода за данью в Древлянскую землю. Отправив большую часть дружины с полученной данью в Киев, он решил еще раз пройтись по уже хоженному маршруту. Это вызвало сильное раздражение правящей древлянской знати во главе с князем Малом. На совете они принимают решение: в случае отказа Игоря удовлетвориться уже полученной данью — убить его. Затем посылают к киевскому князю послов с просьбой не ходить больше по Древлянской земле. Игорь не внял предупреждению древлян, и те привели свою угрозу в исполнение.

Убийство киевского князя походило на публичную казнь тирана. Как свидетельствует византийский историк X в. Лев Диакон, Игорь был взят в плен, затем привязан к стволам деревьев и разорван надвое. Эта беспрецедентная для Руси X в. жестокость, по-видимому, преследовала цель устрашить киевское правительство и отвратить его от посягательств на древлянскую независимость.

В «Повести временных лет» убийцами Игоря названы древляне. Составитель польской хроники XV в. Ян Длугош называет имя вождя восставших древлян — некоего князя Нискина или Мискина. А. Шахматов полагал, что здесь имеется ввиду Мстиша Свенельдич, отец которого получил в свое время от Игоря право сбора дани с Древлянской земли и мог быть оскорблен его нарушением[1].

Никаких данных для такого предположения в письменных источниках не содержится, а поэтому у нас нет оснований отказываться от летописной версии, согласно которой главным действующим лицом в древлянском противостоянии Киеву был князь Мал.

Из глухого известия летописи о погребении Игоря и замечания, что «єсть могила єго у Искоростьня града въ Дєрєвѣхъ и до сєго днє», можно прийти к выводу, что сами древляне и похоронили его, насыпав над ним невысокий курган»[2].

После убийства Игоря обе стороны — княгиня Ольга и ее окружение, а также князь Мал и его старейшины — начинают сложную игру по овладению необычной ситуацией. Древлянам казалось, что они вполне могут развить свой успех и завладеть киевским престолом. Причем добиться этого они хотели не силой, а хитростью. Был придуман план женитьбы Мала на Ольге «Рєша жє дєрєвлянє: «Сє князя убихомъ рускаго: поимємї. жєну єго Вольгу за князь свой Малъ и Святослава, и створимъ єму, яко жє хощємъ"[3].

В этом летописном отрывке обращают на себя внимание две детали. Киевские князья не

© Толочко П. П., 2004

рассматриваются древлянами как естественные владетели славянской земли. Подчеркнув, что они убили «руского» князя, древляне как бы хотели сказать, что сами-то они рускими не были. И второе. Женитьба Мала была нужна древлянам прежде всего для того, чтобы извести эту «рускую» княжескую династию. В пользу этого свидетельствует фраза о том, что со Святославом они собирались сотворить все, что хотели. «Хотения» эти в летописи не раскрыты, но обычная практика языческой поры подсказывает, что это могло быть и физическое устранение еще одного «руского» князя.

К Ольге было снаряжено большое посольство, которое состояло из 20 лучших мужей Древлянской земли. По Тетереву и Днепру сваты князя Мала спустились на ладьях к Киеву и пристали к берегу под Боричевым узвозом. Летописец объясняет необычность места пристани тем, что тогда вода текла возле гор Киевских, и на Подоле люди не жили, а только на Горе. Длительное время исследователи объясняли это сообщение как свидетельство того, что до 945 г. днепровские воды покрывали Подол, и жизнь на нем образовалась только в XI в. Новейшие археологические раскопки доказали безосновательность такого объяснения. Культурные слои на Подоле датируются не позднее VIII в. Хорошая сохранность дерева и полученные при его исследовании точные дендродаты убеждают, что уже к начальному периоду княжения в Киеве Олега Подол имел срубную усадебную застройку.

Сообщение летописи о водах, текущих у гор Киевских, следует понимать как указание на необычное весеннее половодье, вынудившее людей переселиться на Гору. Оно же дает нам и уточненную дату визита древлянского посольства в Киев. Скорее всего, это вторая половина апреля — начало мая 945 г., когда половодье Днепра возле Киева достигает своей наивысшей точки.

Княгиня Ольга якобы со всей серьезностью отнеслась к визиту древлянского посольства и его предложению. Она принимала посланцев в своём Дворце, выслушивала их речи и даже одобрительно отзывалась об их предложении выйти замуж за князя Мала. Вот как изложил это летописец: «Ръша жє дрєвлянє: Посла ны Дєрєвьска земля, рєкуще сицє: мужа твоєго убихомъ, бяшє бо муж твой аки волкъ восхищая и грабя, а наши князи добри суть, ижє роспасли суть Дєрєвьску зємлю, да поиди за князь наш за Малъ Рєчє же имъ Ольга: «Люба ми єсть ръчь ваша»[4].

Многим исследователям представляется странным, что древляне решили сватать Ольгу за убийцу ее мужа. На этом основании высказывались даже сомнения в реальности этого сватовства. Однако то, что странно для нас и даже, как покажут последующие события, было странным для самой Ольги, не обязательно являлось таковым же для древлян. Их желание перенять власть убитого ими князя посредством женитьбы своего князя на Ольге находит аналогии в древних представлениях, восходящих еще к пережиткам матриархата. Занятие престола не зависело от происхождения: тот, кому удавалось убить царя (главу рода), становился и его преемником по власти, женившись на вдове убитого.

Выслушав древлянских послов и дав им надежду, Ольга попросила их идти к своей ладье и вновь прибыть к княжескому дворцу на следующий день. При этом она советовала им потребовать от киевлян, которые придут за ними, чтобы те принесли их на княжеский двор в ладье. Тем самым древляне-де подчеркнут важность дела, с которым они прибыли в Киев, а Ольга сможет достойно почтить их перед своими людьми.

Если бы древлянские послы могли предполагать, чем кончится их миссия, они, наверное, не стали бы следовать этому коварному замыслу Ольги. По существу, она обрекала их на смерть и — еще над живыми — собиралась совершить обряд погребения. Ведь передвижение людей в ладье, носимой на руках, — это знак смерти. Достаточно вспомнить, что обряд захоронения в ладье был широко распространен на скандинавском севере. Знали его и на Руси. Ибн-Фадлан описывает обряд сожжения руса на корабле, случившийся на Волге.

Однако ничего не подозревавшие послы князя Мала в точности исполнили на следующий день советы княгини Ольги. На княжеский двор их несли по Боричевому узвозу в ладье, а они при этом величались, были веселы и, обращаясь на расстоянии к своему князю, говорили: «Знал бы ты, княже, как мы тебе все устроили».

Тем временем трагическая развязка неумолимо приближалась. Как только процессия до-

стигла княжеского двора, послы вместе с ладьей были брошены в широкую и глубокую яму, выкопанную накануне по приказу Ольги.

«Ну как вам оказанная чєсть?» — будто бы спросила подошедшая к краю ямы княгиня. На что послы ответили, что она им хуже смерти Игоря. После этого Ольга велела засыпать яму землей: «И повелъ засыпати я живы, и посыпаша я».

Казалось, Ольга должна была удовлетвориться свершившимся возмездием древлянам за смерть мужа, а те, в свою очередь, наученные горьким опытом, не станут более испытывать судьбу. Тем не менее все повторилось.

Ольга входит в мстительный раж, а древляне вновь «проглатывают» брошенную им наживку.

Внешне обращение Ольги к древлянам выглядит вполне убедительно. Она в принципе соглашается на предложение выйти замуж за Мала, но, поскольку окончательное решение зависит не от нее, а от киевлян, просит, чтобы древляне повысили уровень приглашающего ее посольства: «Да ащє мя проситє право, то пришлитє мужа нарочиты, да в вєлицъ чти приду за вашь князь, єда нє пустять мєнє людьє києвьстии»[5]. Древляне охотно принимают предложение Ольги. Теперь в состав их посольства входят не просто «лучшие мужи», но лучшие из лучших, те, кто держит Древлянскую землю. В поздних летописях (Софийской первой, Воскресенской, Тверской, Никоновской и др.) указывается, что их было 50. В предыдущем посольстве было только 20 «лучших мужей».

В «Повести временных лет» сваты действуют от имени своего князя, но сам он в этом ритуале как бы не присутствует. Послов избирают на вече, там же принимается решение о поездке, в Киев. В Летописце Переяславля Суздальского этот недочет древних хронистов существенно исправлен. Здесь активным действующим лицом выступает сам князь Мал. Правда, предстоящий брак с Ольгой он видит в своих снах: «Князю жє вєсєлиє творящу к браку, и сон часто зрящє Мал князь: сє бо пришєд Олга, даашє єму пръты многоцєньны чєрвєны, вси жємчюгом иссаждєны, и одєяла чрьны, с зєлєными узоры и лодьи, в них жє нєсєным бытн, смолны"[6].

Увиденное Малом в снах ничего хорошего ему не предвещало. Жемчуг символизировал слезы, черные одеяла — траур, а ладья — похороны. По форме сновидение Мала перекликается со сном Святослава Всеволодовича в «Слове о полку Игореве», по содержанию — с рассказом о смерти первого древлянского посольства. Малу снится, что Ольга дает ему ладьи, в которых ему «несенным быти».

Сон Мала, как говорится, был в руку. Ольга предлагает высоким гостям принять баню перед тем, как прийти к ней во дворец. Те принимают приглашение, которое, как и в первом случае, имело сокровенный смысл. Как и несение в ладьях, баня являлась частью похоронного обряда. В слове, которое приписывалось Иоанну Златоусту, но принадлежало русскому автору, говорится об обычае топить бани для мертвых[7]. Едва древляне начали мыться, как двери истопки[8] были наглухо закрыты, а вскоре она заполыхала огнем. «И ту изгоръша вси», — заключает рассказ о второй мести Ольги древлянам летописец.

После уничтожения второго посольства Ольга задает древлянам третью загадку. На сей раз она посылает своих послов с сообщением, что готова идти к ним, но по дороге хотела бы сотворить тризну по мужу, для чего древляне должны были изготовить много меда: «Сє ужє иду к вамъ, да пристроитє "мєды многи в градъ, идє жє увистє мужа моєго, да поплачюся надъ гробомъ єго, и створю тризну мужю своєму»[9].

Древляне исполняют просьбу Ольги. Они варят мед и свозят его в Искоростень к месту тризны. Тем временем Ольга с небольшой дружиной прибывает к месту убийства и захоронения Игоря. Поплакав над гробом мужа, она: велит своим людям насыпать большую могилу, а после исполнения этой работы приступить к тризне.

Здесь участвующие в поминании Игоря древляне ставят перед Ольгой вопрос, который, очевидно, уже давно волнует и читателей: «Кдъ суть дружина наша, ихъ же послахомъ по тя?»[10]

Если абстрагироваться от некоторой сказочности сюжетов о «загадках» Ольги древлянам и попытаться найти в них исторические реалии, поставленый вопрос представляется вполне естественным. Буквально он свидетельство том, что о предыдущих злокознях Ольги в Древлянской земле ничего не знали. Ведь трудно себе представить, чтобы после уничтожения Ольгой двух посольств древляне сохранили бы веру ее

словам и приняли участие в тризне по Игорю. Такое впечатление, что оба убийства держались в глубокой тайне, а визит Ольги в страну древлян был осуществлен немедленно после их завершения. Что называется, впереди молвы.

Вопрос древлян не застал врасплох хитрую Ольгу. Она ответила, что вслед за ней идет к Искоростеню дружина, а вместе с ней и древлянское посольство. Подвыпившие участники тризны вполне удовлетворились таким ответом и продолжили поминальное пиршество. Ольгины отроки все подносили и подносили древлянам меды, а когда те были уже совсем пьяны, Ольга приказала своей дружине посечь их мечами.

«И исъкошд ихъ" 5 000", — подытожил летописец рассказ о кровавой тризне Ольги по своему мужу Игорю.

Могло ли это быть в реальной жизни? Безусловно, да. Тризна в языческое время — это не только пир по покойному, но и обязательно военная игра, состязание. Драки «по мертвецах», заканчивавшиеся увечьями и смертями, засвидетельствованы во многих источниках. Не исключено, что именно такая военная игра была устроена на тризне по Игорю, затем переросшая в настоящую битву. Она вполне могла готовиться окружением Ольги. Для того и спаивались древлянские дружинники, чтобы обречь их на поражение. Что касается древлянских потерь, то они, наверное, сильно преувеличены, так сказать, для усиления эффекта мести Ольги за мужа.

Летописные рассказы о мщении Ольги подчеркивают несообразительность древлян и мудрость киевской княгини, уверенность в сочувственном отношении к ее поступкам киевлян. В Летописце Переяславля Суздальского имеется характерное добавление: «Сыну моєму добро видєти и кияном, ать нє зазрят ми».

После третьей мести Ольга, сбросив маску потенциальной невесты Мала, идет военным походом на древлян, побеждает их и подчиняет своей власти. Рассказ «Повести временных лет» о военной акции Киева против древлян неожиданно прерывается изложением еще одной, четвертой, мести Ольги древлянам. Простояв целое лето у Искоростеня без надежды на овладение им, она шлет к древлянам послов с предложением мира. При этом заявляет, что ей не надо ни меда, ни скоры, а хочет она, чтобы дали от каждого двора по три голубя и по три воробья. Такая легкая дань объяснялась тем, что искоростенцы изнемогли в осаде, и Ольга жалеет их: «Нынъ у васъ нъсть мєду, ни скоры, но мало у васъ прошю: дадитє ми от двора по 3 голуби да по 3 воробьи. Азъ бо нє хощю тяжьки дани възложаити, яко жє и мужь мой, сєго прошю у васъ мало»[11]. Птицы нужны Ольге якобы для совершения жертвенного обряда.

Обрадованные древляне охотно выполняют просьбу Ольги. Необычная дань распределяется между киевскими дружинниками. Они привязывают к каждому голубю и воробью по зажженному фитилю и отпускают на волю[12]. Те летят в свои гнезда и поджигают город. Летописец замечает, что не было двора, где бы не бушевал огонь. Люди в панике бежали из города, где их встречали киевские воины и брали в плен. Часть искоростенцев была передана Ольгой «мужам своим», на оставшихся наложена дань в пользу Киева.

Новая хитрость Ольги как бы выпадает из ряда актов ее мести древлянам за убийство мужа. Она проявлена ею во время военной кампании и направлена на овладение столицей Древлянской земли. Совсем уж сказочный ее характер, а также удивительная глупость искоростенцев, обрекавших себя на гибель такой данью, позволяет усомниться в реальности этого предания «Повести...». Искоростень, наверное, был взят Ольгой во время ее похода 945 г. на древлян. Не исключено, что и здесь не обошлось без какой-то военной хитрости. Но столь странной дани скорее всего не было.

Д. С. Лихачев в комментариях к «Повести временных лет» высказал предположение, что четвертая месть Ольги присочинена составителем этого свода. В Новгородской первой летописи, в которой отразился Начальный свод, предшествовавший «Повести...», рассказа о четвертой мести Ольги нет[13].

Тяжба Ольги с древлянами, спровоцированная убийством Игоря, завершилась ее полной победой. Овладев столицей Древлянской земли — городом Искоростенем, — а еще раньше истребив «мужей лучших», Ольга, по существу, покончила с автономией древлян. На них была возложена тяжелая дань, а управление их землей перешло в руки киевской администрации: «И възложиша на ня дань тяжьку: 2 части дани идєта Києву, а трєтья Вышєгороду к Ользъ;

бъ бо Вышєгородъ градъ Вользннъ. И идє Вольгла по Дєрьвьстьй земли съ сыномъ своимъ и съ дружиною, уставляющи уставы и уроки; и суть становища єъ и ловища»[14]. Как обошлась Ольга с князем Малом, «Повесть временных лет» умалчивает. Однако тот факт, что после этих событий его имя больше не встречается на страницах летописи, позволяет предполагать, что он не избежал смертной казни. Это тем более вероятно, что физическое устранение Мала позволяло Ольге вообще ликвидировать у древлян институт «племенных» князей[15].

Подводя краткий итог летописным рассказам о четырехкратном коварстве княгини Ольги, следует признать, что полусказочные предания о ее мести древлянам — это отражение непростых процессов становления единого Киевского государства. Летописцы в этом противостоянии центра и земель симпатизировали Киеву, а поэтому даже неприглядные, нередко жестокие действия его правителей представляются ими проявлением их особой мудрости. В последующем летописец будет восхищаться мудростью Ольги, уже христианки, перехитрившей византийского императора, якобы желавшего взять ее в жены, но мотив этот, несмотря на его христианскую облагороженность, производит впечатление вторичности. Ведь перед тем, как «переклюкать» византийского императора Константина Багрянородного, Ольга «переклюкала» древлянского князя Мала.

---

[1]Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. — СПб., 1908. — С. 365.

[2]Во время отправления тризны Ольга велела своим людям насыпать над погребением Игоря «могилу велику», из чего явствует, что небольшая насыпь была возведена раньше.

[3]Повесть временных лет (далее – ПВЛ). — М.— Л. — Ч. 1. — С. 40.

[4]ПВЛ. — Ч. 1. — С. 40, 41.

[5]ПВЛ. — Ч. 1. —С. 41.

[6]Оболенский М. Летописец Переяславля Суздальского — М., 1851. — С. 11.

[7]ПВЛ. — Ч. 2. — С. 300.

[8]Истопка», «истба», «изба» — помещение, отапливавшееся печью.

[9]ПВЛ. — Ч. 1. — С. 41.

[10]ПВЛ. — Ч. 1. — С. 42.

[11]ПВЛ. — Ч. 1. — С. 42.

[12]В летописи читаем: «и повелъ ... привязыватн църь». Д. С. Лихачев полагал, что слово «церь» означает «трут» из губки, растущей на березе.

[13]ПВЛ. — Ч. 2. — С. 302.

[14]ПВЛ. — Ч. 1. — С. 43.

[15]В 1864 г. Д. Прозоровский высказал предположение, что отец Добрыни и Малуши Малко — одно лицо с Малом, князем древлянским, а Любечанином летопись назвала его потому, что Ольга, взяв его в плен, поселила в Любече. Подтвердить достоверность сказанного, по существу, нечем. В то же время версия об убийстве Мала находит подтверждение в ряде летописных сводов.

Томашевський А. П.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІТОПИСНОГО ВРУЧОГО В ОВРУЦЬКОМУ ПРОЕКТІ

Літописний Вручий, що став новою столицею підкореної Древлянської землі та центром однойменної Овруцької волості, одне з самих відомих міст давньоруських земель. Овруцька волость як окреме удільне князівство вперше згадується під 977 р. н. е., а також у 1170 та 1194 рр. Знаходилася на північному сході колишнього Древлянського племінного княжіння і входила до складу Київської землі. Обіймала територію Словечансько-Овруцького лесового острівного кряжу і прилеглі поліські території в басейнах рр. Уж, Уборть, Ірша загальною площею більше 12 000 км^2. Унікальну щільну систему заселення волості утворювали близько 200 давніх населених пунктів. Волость відігравала особливу роль в економічній та політичній системі Русі та Європи завдяки поєднанню на кряжі неповторних геолого-ландшафтних умов. Тільки тут, в спеціалізованих промислових селищах з відповідними сировинними кар'єрами, розроблялися унікальні для Євразії родовища пірофілітового сланцю, з якого виготовлялися будівельні, декоративні матеріали, прясла і прикраси, які потім розходилися торгівельними шляхами по всіх найвіддаленіших куточках Русі та Євразії. Волость була спеціально створена великокнязівською владою для організації та контролю овруцької індустрії пірофіліту. У пізньому середньовіччі, територіально та соціально-економічно трансформувавшись, Овруцька волость продовжувала існувати як повіт.

Літописні згадки Овруча — адміністративного та господарського центру волості, є найбільш частими в останній чверті XII ст. за часів правління князя Рюрика Ростиславича, котрий збудував в місті Василівську церкву, що збереглася нині в реконструйованому вигляді.

Історія досліджень

Закономірно, що зацікавлення старожитностями Овруча існувало у істориків, краєзнавців, колекціонерів здавна. Перші зафіксовані аматорські збори матеріалів та уривчастих відомостей про пам'ятки краю відносяться до 30-х – 40-х років XIX ст. Підсумки знань, накопичених на початок XX ст. підвів В. Б. Антонович у своїй славетній праці "Археологическая карта Волынской губернии». Тут згадувалися курган Олегова могила, знахідки решток стоянки кам'яної доби разом з уламками пірофілітового сланцю на Замковій Горі, майстерня пірофілітових прясел у садибі Вартмана поблизу собору і, звісно, руїни Василівської церкви. Зі знахідок доби середньовіччя перераховано жорна з пірофілітового сланцю, енколпіони, срібні плетені браслети, уламки срібної шийної гривни, бронзові кільця та скляні браслети[1]. Матеріали зберігалися у збірках Київського університету, колекціях Антоновича, барона Штейнгеля у Городецькому музеї, музеї Церковно-археологічного Товариства, приватних зібраннях, експонувалися на виставках Археологічних з'їздів.

На жаль, сліди цих матеріалів та власне першоджерела повідомлень зникли у радянський час.

Спеціальні археологічні дослідження до революції проводилися у Овручі під час комплексу робіт з відновлення Василівської церкви. Обстеження у 1907 р. та розкопки після початку розбору робітниками фундаментів навесні 1908 р. проводив призначений ІАК архітектор П. П. Покришкін. Проте, як слушно визначив у своїй відомій статті про Василівську церкву П. О. Раппопорт, ці розкопки мали не наукове, а будівельне значення. Матеріали залишилися неопублікованими автором. Документація дуже фрагментарна, неповна та недостатня. Основний обсяг наявних свідчень про ці роботи зберігається в архіві ІІМК РАН, а також у інших архівних установах РФ. Пошук цих важливих даних про розкопки 1908 р., введення їх до повноцінного наукового обігу є одним із завдань

© Томашевський А. П., 2004

А

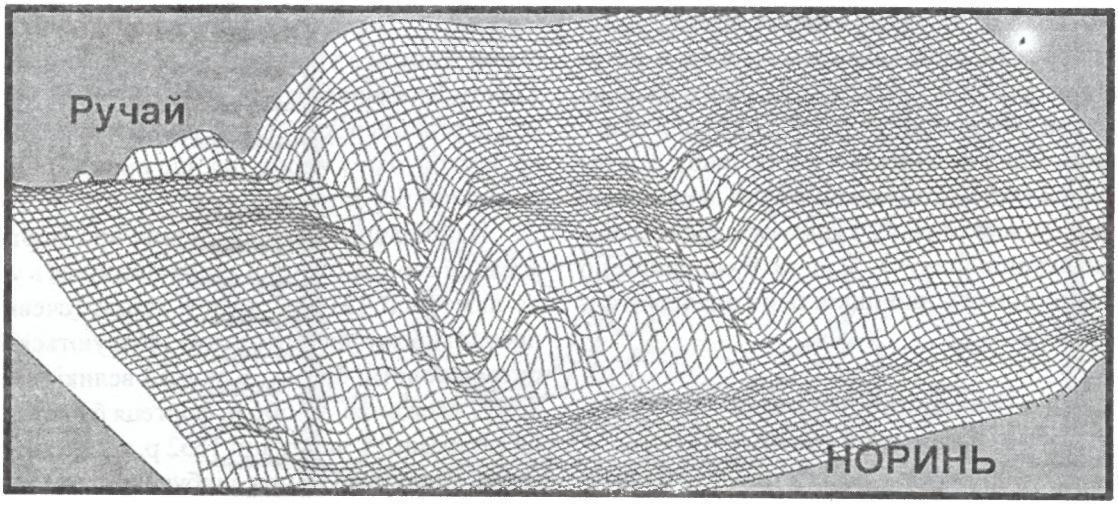

Б

Рис. 1. Цифрові моделі місцевості історичної частини Овруча. (А і Б – проекції).

програми вивчення міста Овруча у Овруцькому проекті. Найважливішими тут є питання визначення точного місця розташування, конфігурації, площі, глибини та стратиграфії розкопу Покришкіна. Важливо також було б визначити, чи досліджувалася археологічно прилегла територія, на якій згодом О. В. Щусєвим були зведені монастирські корпуси.

Кілька разів розривався курган Олегова могила. Вважається, що вперше це було зроблено у 1044 р. за велінням Ярослава Мудрого. У 1845 р. проводилися розкопки за розпорядженням Київської археологічної комісії, в результаті було знайдено декілька стріл та кам'яних сокир[2]. Можливо, що якісь недокументовані земляні роботи проводилися тут і в роки першої світової війни.

В радянський час в різні роки місто відвідували відомі археологи, проте спеціальних наукових досліджень території Овруча не проводилося.

Необхідно зауважити, що як не парадоксально, перші науково документовані спеціальні археологічні дослідження літописного Овруча — нової столиці Древлянської землі та центру однойменної давньоруської волості були здійснені лише у другій половині 90-х років XX ст. Овруцькою експедицією ІА НАНУ у межах і на засадах, сформульованих у Проекті комплексного вивчення та збереження історико-археологічної та палеоприродної спадщини Овруцької волості на одноіменному кряжі[3].

Не зважаючи на обмежений обсяг і рятувально-охоронний характер цих робіт, вдалося визначити основні зони розповсюдження та потужність і характер культурного шару в історичній частині міста. Вперше було досліджено споруди та матеріальну культуру середньовічних мешканців Овруча. Тут же було виявлено збережені ділянки залишків пізньопалеолітичної стоянки.

Проблеми історичної топографії міста

Територію міста з самого початку формував перетин широтної долини р. Норині та двох паралельних меридіонально орієнтованих обводнених балок, східна з яких має сучасну назву П'яна Долина, а західна – Ручай з одноіменною вулицею. Для кращого розуміння і унаочнення топографічних особливостей Овруча засобами географічних інформаційних систем була побудована цифрова модель місцевості* (ЦММ), яку далі ми модифікували для варіантів 3-вимірної візуалізації (Рис.1).

Топографічна структура Вручого включала, очевидно, декілька основних складових компонентів.

Спеціальний геоінформаційний аналіз динаміки розвитку топографії, проведений нами за допомогою пошарового суміщення найбільш інформативних планів Овруча 1798, 1836, 1863 років, дав кілька цікавих спостережень. Старі плани маштабувалися та орієнтувалися на основі сучасного плану Овруча маштабу 1:2000 (Рис. 2Б).

Дитинець над заплавою Норині: Замкова та Василівська Гори

Замкова Гора. Площа, культурні шари та будівельні етапи

Штучно відокремлений від тераси плато овальний останець городища Замкової гори висотою близько 15 м, сьогодні пов'язаний з терасою вузьким, імовірно — насипним, перешийком. Був утворений, очевидно, з мису на перетині долини Норині та Ручая. Площа верхньої поверхні тераси Замкової гори — близько 1,1 га. В давньоруську добу, імовірно, був зайнятий городищем. На місці сучасного перешийку в середньовіччі існував літописний міст "через рів до воріт городських", де після поразки від Ярополка у 977 р. воїни князя Олега побігли до Вручого "... давлячи один одного, спихнули Олега з мосту в урвище. І падало багато людей з мосту, і подавили і коней, і людей"[4]. Я. В. Яроцький передає переказ, згідно з яким існував й міст на Замкову Гору через рів, що відділяв плато і північний бік Замкової Гори[5].

Найбільш рання інформація про фортифікований середньовічний замок міститься в уривку люстрації 1519 р., коли в замку, (очевидно побудованому ще Вітовтом), фіксуються вал, острог, воротні брами, 6 башт, 3 великі замкові вежі[6]. Можливо, у 1506 р. фортеця була знищена татарами. У люстрації 1552 р. згадується пожежа, після якої замок відбудовував староста

---

* Цифрова модель місцевості Овруча побудована Б. У. Вайнером. Користуючись нагодою, висловлюємо щиру подяку Б. У. Вайнеру за спеціально розроблену для проекту модель та надану можливість користуватися нею.

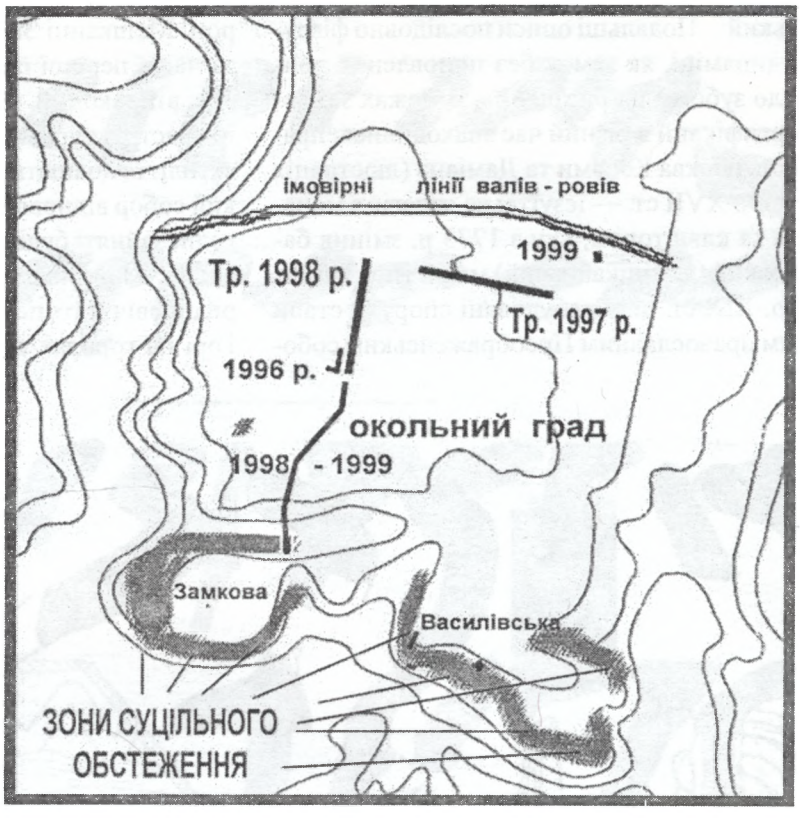

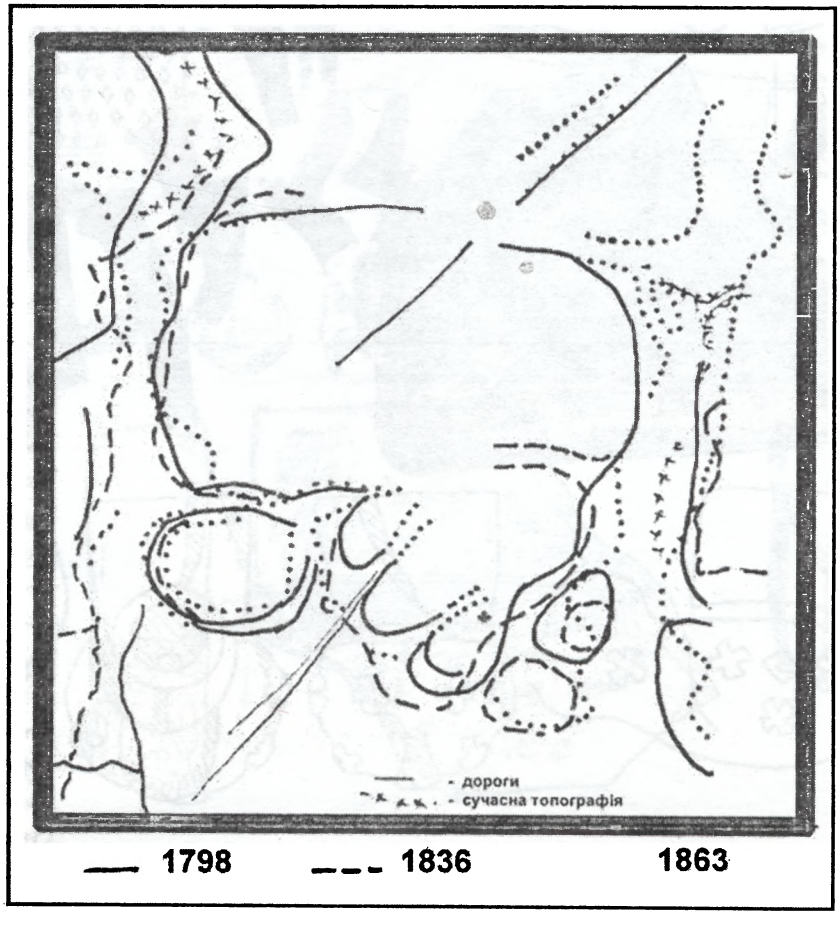

Рис. 2. Динаміка історико-географічного розвитку давнього Овруча.

А. Схема розташування археологічно досліджених ділянок культурного шару в історичній частині Овруча.

Б. Результати накладання планів м. Овруча XVIII—XX ст. на сучасну топографічну основу.

Халецький[7]. Подальші описи послідовно фіксують у динаміці, як замок без поновлення приходив до зубожіння і нищення. В межах замкової фортифікації в різний час знаходилися: православна церква Косьми та Даміана (люстрація 1552 р.), з XVII ст. — ієзуїтська колегія з монастирем та кляштором, яку з 1773 р. змінив базиліанський (домініканський) монастир. З кінця 70-х рр. XIX ст. ці перебудовані споруди стали міським православним Преображенським собором. Мешканці Замкової Гори розповідали, що за часів першої світової війни тут функціонував військовий шпиталь з властивою йому інфраструктурою, була казарма. В останні десятиліття повністю зруйнований Преображенський собор відновлено. Схили Замкової гори сьогодні зайняті будівлями та городами приватних садиб. Матеріали давньоруського та пізньосередньовічного періодів знайдено на Замковій Горі на городах в кількох садибах по вул. Со-

Рис. 3. Замкова Гора давнього Овруча. Знахідки 1996—2002 рр.

Рис. 4. Василівська Гора давнього Овруча. Знахідки 1996—2002 рр.

борній. Кілька років проводилося спостереження за земляними порушеннями під час завершальних стадій будівництва відновленого собору (Рис. 3). Культурний шар на поверхні верхньої площадки Замкової або Соборної Гори в межах вже згорнутого на сьогодні будівельного майданчика практично знищений. Дещо більше шансів знайти відносно вцілілі ділянки є в західній, дещо пониженій, частині площадки на території деяких приватних садиб. Хоча і тут, судячи з результатів обстеження, шари скоріше за все перемішані і частково знівельовані. Можливо, що фрагментарно культурний шар і якісь об'єкти збереглися на терасах південного схилу Замкової гори на городах.

Василівська Гора: мікротопографія і культурний шар.

Поруч на схід від замкового останця, на великому мису південно-східної експозиції, утвореному поперечними долинам Норині та балки П'яної Долини, розташована Василівська Гора. Сьогодні це топографічно єдина територія, сукупна площа якої складає приблизно 3,65 га. забудована приватними садибами та спорудами комплексу монастиря і Василівської церкви. Суміщення планів XVIII—XX ст. показує динаміку розвитку певних частин цієї території. Бровка схилу тераси плато над р. Норинь була, на відміну від сучасності, не прямою, а порізаною рівчаками, що утворювали кілька окремих мисових виступів. На ранніх планах, до 1863 р., помітно, що самий край кутового виступу у гирлі рівчака П'яної Долини взагалі відокремлений від плато, і там, згідно з планом 1836 р., відділені від тераси існували 2 окремих останця (Рис. 2Б).

Цю надзвичайно насичену історію заселення означеної території обов'язково слід враховувати при оцінці стану збереження і власне — значення місцевого давньоруського культурного шару. За свідченнями місцевих мешканців, під час соціальних катаклізмів XX ст., на ПнСх схилах Василівського мисового відрогу утворилися масові поховання. Безінвентарні поховання молодші за середньовіччя були зустрінуті і в розвідкових шурфах 1996 р. у західній частині сучасної Василівської Гори, ближче до мису, утвореного долиною Норині і верхнім краєм в'їзду в місто з півдня. Над самим краєм тераси у шурфах було зафіксовано перемішаний характер грунту аж до штучно поглибленого материку. На Василівській Горі навколо церкви Св. Василія та монастирських будівель, на приватних городах 10 садиб по вулицях Пролетарській та Радянській нами виявлено виразні сліди давньоруського культурного шару та матеріали доби розвиненого середньовіччя. Обстежені та відзняті південні та північні схили Василівської Гори (Рис. 4).

Існує точка зору, що тут, на схід від Замкової гори, неподалік від церкви Св. Василія розташовувався давньоруський та литовський княжі двори, на місці яких було розміщено й ранній королівський двір[8].

Окремо слід згадати про церкву Св. Василія. Крім потужного культурного, містоутворюючого впливу, естетичного та духовного значення ця пам'ятка протягом століть виконує ще функцію своєрідного стаціонарного нерухомого репера і орієнтира. Унікальна споруда на планах і в натурі є зримим втіленням і єдиним в сьогоднішньому Овручі очевидним доказом легендарного давньоруського минулого столиці овруцької волості і підкореного колишнього древлянського племінного княжіння.

Люстрації та різні міські перекази розповідають про існування **печер** і підземних ходів на території дитинця. Перевірка інформації, фіксація та дослідження цих пам'яток є одним із завдань програми вивчення давнього Вручого.

Окольний град — острог (спершу, можливо, — первісне передгороддя).

Окольний град займає простір між обома розлогими рівчаками і був відділений від мисових відрогів дитинця, розташованого над р. Норинь. З напільного, північного або мозирського напрямку місто оточували рови і вали острогу, що перетинали плато між обома меридіональним долинами (Рис. 2).

Суміщення планів XVIII—XIX ст. показує відносну стабільність місцезнаходження ліній давніх, очевидно — давньоруських оборонних ліній валів — ровів. На сьогодні певний візуальний натяк щодо проходження траси цих укріплень, можливо, несе провулок, що підіймається з долини Ручая (вул. Ручайна) на гору у північно–західній частині давнього острогу міста. Більш точна прив'язка і подальше дослідження валів — ровів, брам є одним з перспективних завдань у дослідженні Овруча.

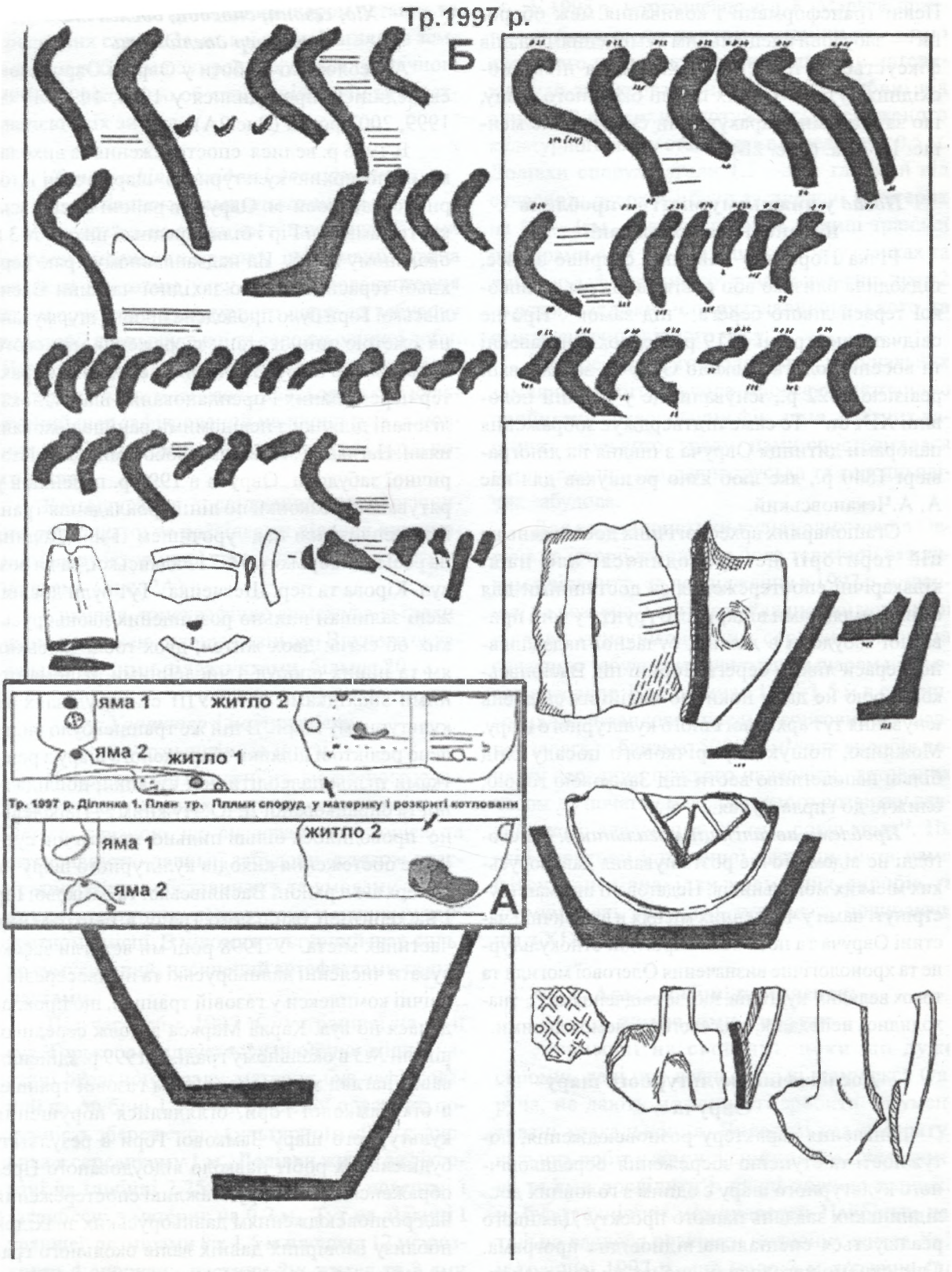

Рис. 5. Окольний град давнього Овруча. Північно-східна частина. Траншея 1997 р. на розі вул. Радянської та Горького.
А. План ділянки 1 траншеї 1997 р. на розі вул. Радянської та Горького.
Б. Знахідки з культурного шару та зачистки комунальної траншеї.

Певні трансформації і коливання меж оборони — забудови спеціальним суміщенням планів фіксується у південно-західній та північно-східних кутах — краях площі окольного граду, що за нашими підрахунками складала не менше 15, 6 га. (Рис. 2Б).

Посад у нижньому місті — проблема наявності та локалізації

Річка Норинь у давнину, скоріше за все, підходила близько або навіть впритул до високої тераси лівого берега, "під замок". Про це свідчать люстрації 1519 р. Непрохідні навесні та восени болота навколо Овруча, зафіксовані ревізією 1622 р., існували ще у першій половині XIX ст.[9] Те саме підтверджує зображення панорами дитинця Овруча з півдня на літографюрі 1840 р., яке люб'язно розшукав для нас А. А.Чекановський.

Стаціонарних археологічних досліджень на цій території не проводилося, але наші кількарічні спостереження за доступними для огляду ділянками відкритого грунту у зоні приватної забудови в ділянці сучасної надзаплавної тераси лівого берега Норині під Василівської Горою не дали поки що надійних свідчень існування тут археологічного культурного шару. Можливо, пошуки прирічкового посаду слід більш наполегливо вести під Замковою горою, ближче до гирла Ручая.

Проблема локалізації могильників. На сьогодні не відоме точне розташування давньоруських міських могильників. Недатовані інгумації зустрінуті нами у численних місцях в історичній частині Овруча та поза нею. Вірогідні етнокультурне та хронологічне визначення Олегової могили та трьох великих курганів, що, за свідченнями[10], знаходилися неподалік, є на сьогодні неможливими.

Дослідження культурного шару Овруча

Вивчення характеру розповсюдження, потужності та ступеню збереження середньовічного культурного шару є одним з головних дослідницьких завдань нашого проекту. Для цього реалізується спеціальна відповідна програма. Слід окремо наголосити, що це, як не парадоксально, є перші науково документовані спеціальні археологічні дослідження літописного Овруча — нової столиці Древлянської землі та центру однойменної давньоруської волості.

Хід, сезони, способи, обсяги та характер досліджень

Археологічні роботи у Овручі Овруцькою експедицією проводилися у 1996, 1997, 1998, 1999, 2002 роках (Рис.2А).

В 1996 р. велися спостереження за виходами на поверхню культурного шару в зоні історичної забудови м. Овруча в районі Василівської та Замкової Гір і біля середньої школи №3 в окольному граді. На надзаплавному краю верхньої тераси південно-західної частини Василівської Гори було проведене пробне шурфування з метою оцінки стану збереження місцевого культурного шару. Визначився складний характер перемішаних і препланованих шарів, локалізовані ділянки з невідомими раніше похованнями. Нагляд за земляними роботами у зоні історичної забудови Овруча в 1997 р. перейшов у рятувальні розкопки по лінії прокладання траншей теплотраси над урочищем П'яна Долина на розі вул. Горького 34/7 і Радянської, та на розі вул. Кірова та пер. Шевченка. Тут були досліджені залишки щільно розміщених давньоруських об'єктів: двох жител, двох господарських ям та інших споруд з численними різноманітними знахідками X—XVIII ст. в будівлях та культурному шарі. В цій же траншеї було виявлено реліктові ділянки збереженого шару з рештками пізньопалеолітичної стоянки, дослідженої та опрацьованої Д. Ю. Нужним[11]. Паралельно проводилося більш пильне, практично суцільне обстеження виходів культурного шару на поверхню в районі Василівської та Замкової Гір і на території окольного граду в центральних частинах міста. У 1998 році ми встигли зафіксувати численні давньоруські та пізньосередньовічні комплекси у газовій траншеї, що прокладалася по вул. Карла Маркса вздовж середньої школи №3 в окольному граді. У 1999 р. здійснювався нагляд за продовженням газової траншеї в бік Замкової Гори, оглядалися порушення культурного шару Замкової Гори в результаті будівельних робіт навколо відбудованого Преображенського собору. Важливі спостереження над розповсюдженням давньоруських знахідок поблизу імовірних давніх валів окольного граду були зроблені при обстеженні невеликої ремонтної траншеї біля підстанції у мікрорайоні по вул. Горького. У 2002 р. експедицією проведено посильні, з огляду на умови сучасної місцевої забудови, спостереження за давньоруським

і середньовічним культурним шаром останця та південних схилів Замкової гори. Нагляд за земляними роботами супроводжувався графічною та фото фіксацією об'єктів з відбором та реєстрацією всіх знахідок.

Топографія знахідок і досліджених ділянок культурного шару

Базуючись на сукупності накопиченої нами за роки виконання проекту інформації можна скласти достатню уяву про розповсюдження давньоруського культурного шару та забудову території давньоруської та середньовічної доби. Незважаючи на багаторазові перепланування території та зміни у забудові, давньоруський культурний шар зафіксований на площі усіх основних складових компонентах дитинця і окольного міста.

Розташування досліджених археологічними розкопками та розвідками ділянок культурного шару історичної частини Овруча позначені на схемі (Рис. 2А).

Сукупна, топографічно вимежувана і захищена огорожею, площа давнього Вручого складала за нашими підрахунками, більше 20 га.

Характер і потужність культурного шару

Природно, що потужність виявленого культурного шару в різних частинах середньовічного Овруча є різною, що визначалося історією та інтенсивністю давньої забудови, а також власне конкретним обставинами та умовами збереження культурних нашарувань у кожному конкретному місці. В цілому культурний шар сильно гумусований, насичений артефактами та екофактами.

Під час робіт 1997 р. у траншеї на розі вул. Горького і Радянської у північно-східній частині окольного граду, материк був зафіксований на глибині 1,5 м від сучасної поверхні, потужність збереженого культурного шару становила в середньому 1 м. Долівки жител зафіксовані на глибині 2,25 м від сучасної поверхні і заглиблені в материк на 0,7 м. Тут на ділянці I траншеї розмірами 8 х 1,5 м площею 12 м^2 розкрито 4 споруди: частини 2-х жител та 2 ями (Рис. 5А). Дослідження ділянок II та III показали, що культурні шари під основними осьовими вулицями та ближче до схилів балки знівельовані або сильно перевідкладені.

У 1998 р. у траншеї по вул. К. Маркса, практично ближче до центру і північного краю окольного граду, неушкоджені ділянки материку було зафіксовано на метровій глибині від сучасної поверхні; потужність збереженого культурного шару становила в середньому 0,5 м. Долівки споруд сягали 1,5—2 м. глибини від сучасної поверхні і були заглиблені в материк на 0,5—1 м. На розчищеній ділянці траншеї розмірами 44 х 1,5 м площею 66 м^2 у стінках та дні було зафіксовано котловани не менш ніж 12 окремих великих споруд давньоруського та пізньосередньовічного часу.

Там, де під час господарських комунальних земляних робіт вдалося провести методично прийнятну археологічну фіксацію, у різних частинах окольного граду нами спостерігалася порівняно щільна давньоруська та середньовічна забудова.

Для характеристики культурних шарів Овруча та історії заселення його території важливим є відкриття та дослідження в 1997 р. у траншеї на розі вул. Горького і Радянської невеликої ділянки із неушкодженим середньовічною та сучасною забудовою культурним шаром пізнього палеоліту. На глибинах 1,3—1,5 м в суглинкових та ортзандових предматерикових прошарках залягало близько 500 крем'яних виробів початку середини пізнього палеоліту, датованих часом до початку максимального розвитку валдайського зледеніння 20 тис. років тому[12]. По всій території історичної частини міста нами фіксувалися знахідки крем'яних виробів та уламків, які знаходять тут також, починаючи ще з XIX ст.

Археологічні комплекси: житла, ями, споруди

Отримані на сьогодні, поки що дуже скромні, дані про давньоруські комплекси Овруча, не дають можливості зробити аргументовані узагальнення. Виявлені під час рятувальних робіт у комунікаційних траншеях житла та ями дослідити в плані повною площею не було технічних можливостей. Найбільш детально вдалося розкрити половину житла № 2 у траншеї 1997 р., що мало 3 м довжини (по довгій вісі) і вийшло в траншею на ширину 1 м. Рівна долівка зі слідами зеленуватої глейової підмазки та вугілля зафіксована на глибині 2,25 м від сучасної поверхні і була, відповідно,

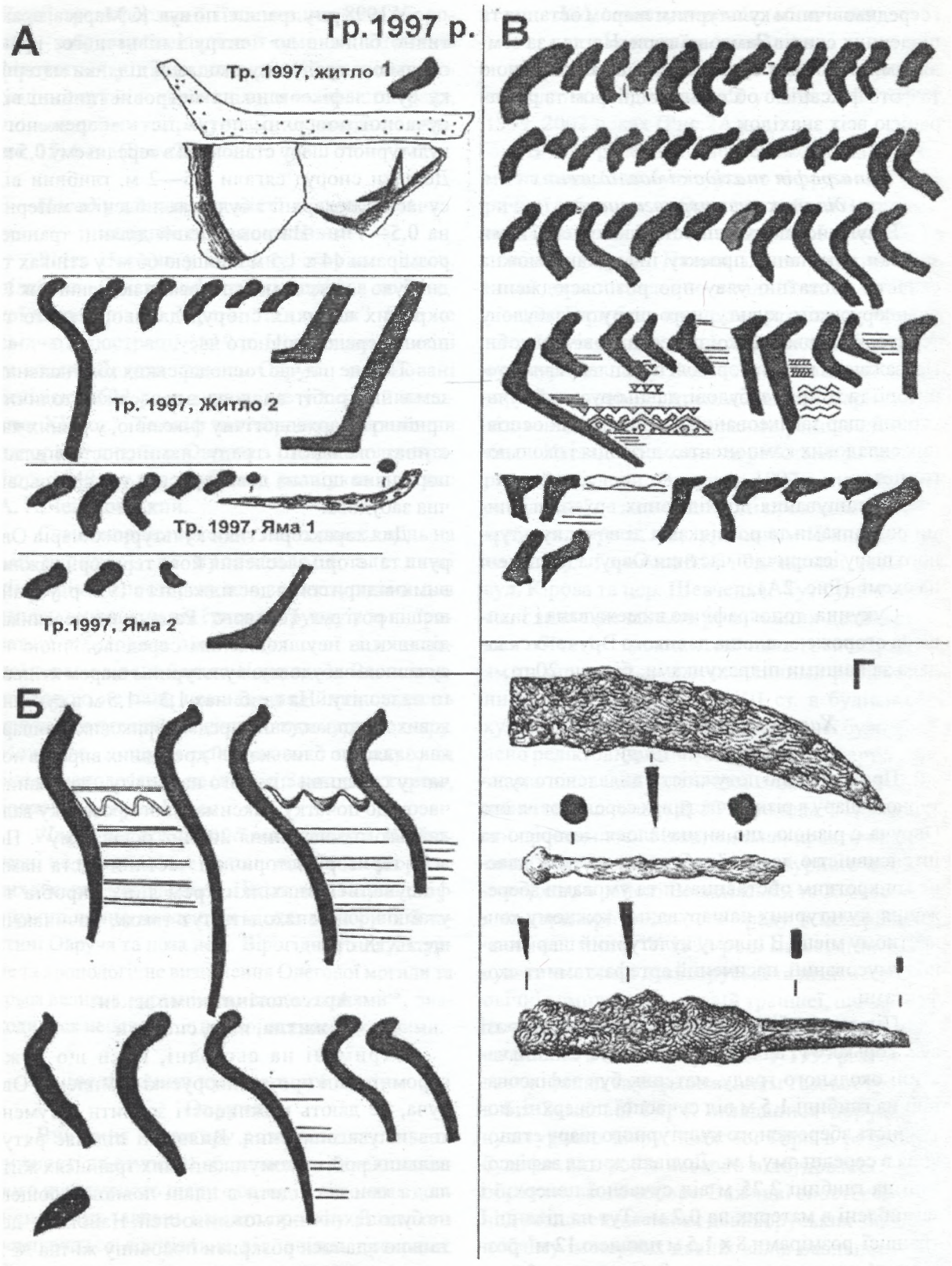

Рис. 6. Окольний град давнього Овруча. Північно-східна частина. Траншея 1997 р. на розі вул. Радянської та Горького.

А. Матеріал з досліджених жител №№ 1, 2 та ям №№ 1 і 2.

Б. Знахідки з культурного шару та зачистки комунальної траншеї.

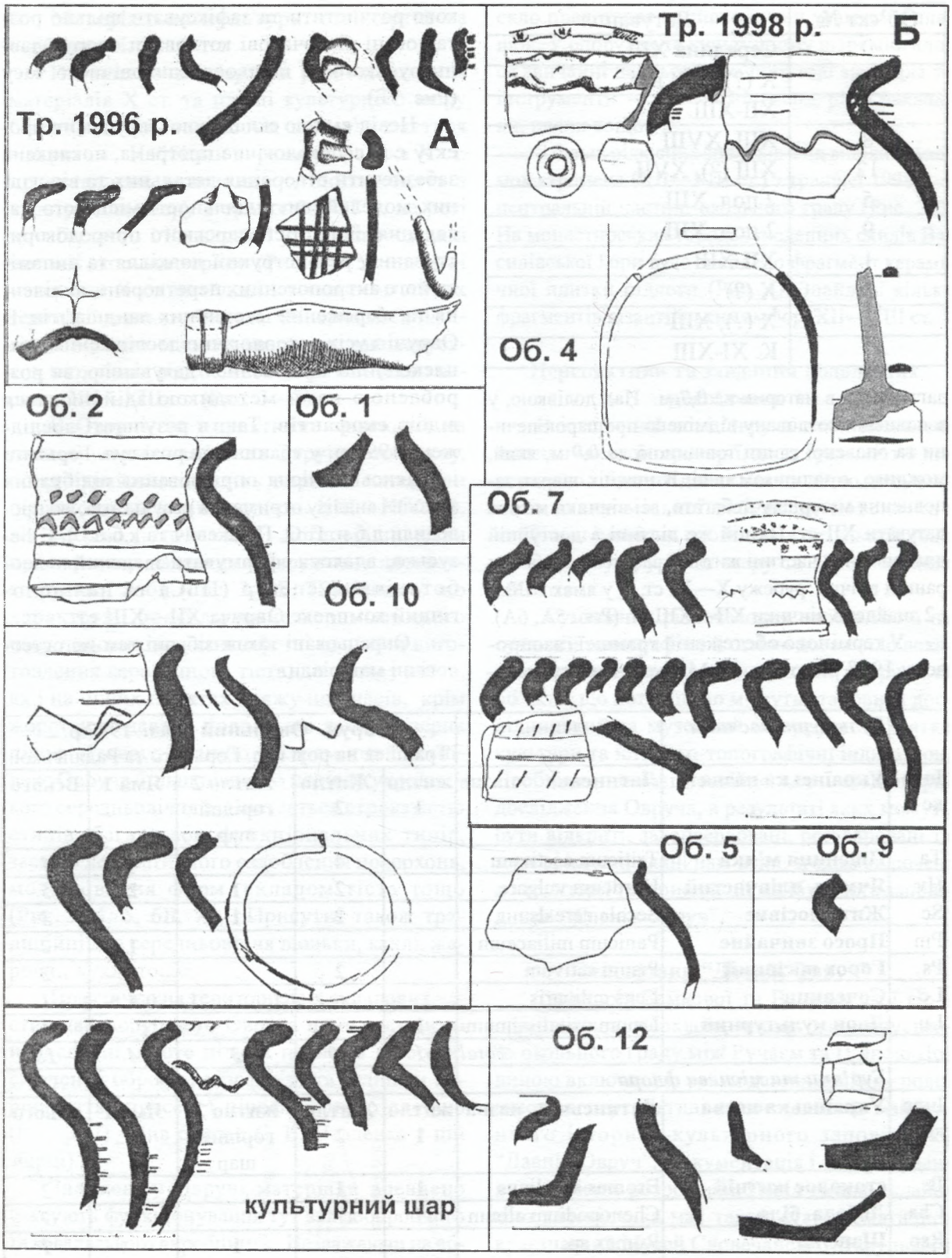

Рис. 7. Окольний град давнього Овруча. Центральна частина біля школи № 3.
А. Траншея 1996 р. по вул. К.Маркса. Знахідки.
Б. Траншея 1998 р. по вул. К.Маркса. Матеріали з об'єктів.

Об'єкт №	Датування
9	Середина XIII
10	X (?), XIII все
7	XII-XIII
8	XIII, XVIII
12	XIII (?), XVII
5	2 пол. XIII
9	2 пол. XIII
1	XII-XIII
2	X (?)
4	X (?), XIII
7	К. XI-XIII

заглиблена в материк на 0,7 м. Над долівкою, у заповненні котловану відмічено прошарок печини та опаленої глини товщиною до 0,9 м, який, можливо, є залишком печі. В нижніх шарах заповнення матеріалу небагато, всі вінчики можна датувати XII ст. На цій же ділянці в доступній для вивчення частині житла 1 зафіксовано більш ранній вінчик рубежу X—XI ст., а у ямах №№ 1 і 2 знайдено вінчики XII—XIII ст. (Рис. 5А, 6А).

У терміново обстеженій траншеї газопроводу 1998 р. по вул. К. Маркса вдалося частково розчистити та зафіксувати щільно розташовані різночасові котловани споруд давньоруського та пізньосередньовічного часу (Рис. 7Б).

Невід'ємною складовою Овруцького проекту є палеоекологічна програма, покликана забезпечити створення детальних та вірогідних моделей життєдіяльності місцевого населення, його господарського природокористування, реконструкції довкілля та динаміки його антропогенних перетворень, виділення та збереження історичних ландшафтів. В Овручі з усіх археологічно досліджених комплексів, що піддавалися датуванню, за розробленою нами методикою здійснювався відбір **екофактів**. Так, в результаті досліджень 1997 р. у траншеї на розі вул. Горького і Радянської після опрацювання відібраних зразків і аналізу отриманих результатів, які проводили д.б.н. Г. О. Пашкевич та к.б.н. Л. Г. Безусько, вдалося сформувати зведений палеоботанічний спектр (ПБС) та палінологічний комплекс Овруча XII—XIII ст.

Опрацьовані також зібрані там же остеологічні матеріали.

	Культурні рослини		**Овруч. Окольний град. 1997 р.** Траншея на розі вул. Горького та Радянської.				
Індекс	**Українська назва**	**Латинська назва**	**житло 1**	**Житло 2**	**житло 2 горілий шар**	**Яма 1**	**Всього**
Ta	**Пшениця м'яка**	Triticum aestivum		**4**			*4*
Hv	**Ячмінь плівчастий**	Hordeum vulgare		**2**	**1**	**2**	*5*
Sc	**Жито посівне**	Secale cereals		**2**	**1**		*3*
Pm	**Просо звичайне**	Panicum miliaceum			**1**	**1**	*2*
Ps	**Горох посівний**	Pisum sativum		**2**			*2*
Lc	**Сочевиця**	Lens culinaris				**1**	*1*
Lu	**Льон культурний**	Linum usitatissimum	**1**				*1*
		Total	*1*	*10*	*3*	*4*	*18*
	Бур'яни та місцева флора						
Індекс	**Українська назва**	**Латинська назва**	**житло 1**	**Житло 2**	**житло 2 горілий шар**	**Яма 1**	**всього**
Bs	**стоколос житній**	Bromus secalinus	**1**	**1**			*2*
Cha	**Лобода біла**	Chenopodium album	**7**				*7*
Rsp	**Щавель, невизначен.**	Rumex sp.			**1**		*1*
Sg	**Мишій сизий**	Setaria glaluca		**1**			*1*
Pc	**Гірчак берізковидний**	Polygonum convolvulus		**1**			*1*
		Total	*8*	*3*	*1*	*0*	*12*

Матеріальна культура: стандартне та особливості.

Питання точної картини розповсюдження матеріалів X ст. та площі культурного шару Овруча цього часу поки що залишається відкритим. Найбільш виразно кераміка X ст. представлена у колекціях, що походять з культурного шару в траншеї 1997 р. на розі вул. Горького і Радянської у північно–східній частині окольного граду (Рис. 6Б). Менш чіткі матеріали X ст. знайдені і в інших частинах території давнього Овруча. Основна маса знайдених в різних міських кварталах давньоруських матеріалів відносяться до розвиненого періоду XII—XIII ст. (Рис. 3—7).

В Овручі, як і практично повсюдно на давньоруських пам'ятках Овруцького кряжу, нами знайдено досить виразні матеріали післямонгольського часу (кін. XIII—XIV ст.), які суттєво поточнюють дотеперішні уяви про характер заселення Овруччини литовсько-руської доби (Рис. 3, 5Б, 7Б). Цікаво, що характерне профілювання кераміки цього часу доповнюють специфічні прийоми виготовлення керамічного тіста, до складу якого, як і на інших пунктах кряжу цих часів, крім жорстви додавали подрібнені луску й зерна пірофілітового сланцю. Керамічний комплекс Овруча більш пізнього періоду українського середньовіччя відзначається строкатістю стилів, багатством функціональних типів, засобів декоративного оздоблення поверхонь, моделювання форм, складом тіста тощо (Рис. 3, 4, 5, 6Б, 7А). Присутні також традиційні для середньовіччя люльки, кахлі, жаровні, кухлі тощо.

Практично на території всіх складових частин давньоруського Овруча нами зустрінуті нечисленні, проте цілком певні та вірогідні свідчення обробки пірофіліту та залишки виробництва прясел з пірофілітового сланцю (Рис. 3, 7). (Див статтю С. В. Павленка у цій збірці).

Знайдені у Овручі матеріали впевнено фіксують функціонування тут залізообробного та ковальського виробництв. Незважаючи на обмежений характер проведених на сьогодні досліджень, зібрано репрезентативну вибірку фрагментів скляних браслетів різних типів, вінчик жовтого скляного кубка. Пізньосередньовічне скло представлене численними уламками плящок. У спорудах та культурному шарі містилися звичайні давньоруські побутові знаряддя та інструменти — леза ножів, серп, різні накладки, цвяхи тощо.

З більш рідкісних знахідок слід виділити уламок стремена (XII—XIII ст.) з траншеї 1998 р. в центральній частині окольного граду (Рис. 7Б). На монастирських городах південних схилів Василівської Гори було знайдено фрагмент керамічної плитки підлоги (Рис. 4). Знайдені кілька фрагментів візантійських амфор XII—XIII ст.

Перспективи та завдання подальших досліджень

В історичній зоні Овруча нами визначені ділянки міської території, де за сукупністю попередньо зібраних даних і відповідно до сучасного стану міської забудови, потенційно найбільш імовірно проведення результативних розкопок культурного шару та археологічних об'єктів.

Суміщення різночасових планів міста на сучасній топографічній основі дозволило локалізувати вже неіснуючі в наш час споруди та об'єкти, що потенційно можуть становити дослідницький та музейний інтерес як пам'ятки культури та історико-топографічні індикатори. Необхідні планові постійно діючі стаціонарні дослідження Овруча, в результаті яких можуть бути відкриті, законсервовані, реставровані та музеєфіковані давні пам'ятки, згодом включені до території та юрисдикції майбутнього заповідника "Давній Овруч"

Заповідник "Давній Овруч"

Територія Замкової та Василівської гір з одноіменною церквою, площа давньоруського окольного граду між Ручаєм та П'яною Долиною включно до траси давніх валів — ровів мають в перспективі стати основою майбутнього історико-культурного заповідника "Давній Овруч". Документація і обгрунтування практично розроблені. Невід'ємною складовою заповідника має також стати тематично-краєзнавчий Музей Словечансько-Овруцького кряжу та середньовічної Овруцької пірофілітової індустрії як науковий, культурно-просвітницький, охоронний та туристичний регіональний центр.

[1]Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI АС в Киеве. — М., 1901. — Т. I. — С. 90.

[2]Сендульський А. Город Овруч // Волынские епархиальные ведомости. — 1876. — № 4.

[3]Томашевський А. П. Овруцький кряж: комплексного вивчення та збереження історико - археологічної та палеоприродної спадщини (завдання, перспективи, структура проекту) // Археологія. — 1998. — №2. — С. 151—155.

[4]Літопис Руський. За Іпатським списком / Пер. з давньоруської. Л.Є.Махновця. — К., 1989. — 591 с.

[5]Яроцкий Я. В. К топографии г. Овруча. // Памятная книжка Волынской губернии на 1903 г. — С. 6.

[6]Архив Юго-Западной России. — Т. 1. — С. 68. — VII II 11/12; Яроцкий Я.В. Указ. соч. — С. 8.

[7]Архив Юго-Западной России. — IV/I 35/49; Яроцкий Я.В. Указ. соч. — С. 8

[8]Яроцкий Я.В. Указ. соч. — С. 9.

[9]Там же. — С. 5; Сендульський А. Город Овруч // Волынские епархиальные ведомости. — 1876. — № 4.

[10]Сендульський А. Указ. соч.

[11]Нужний Д. Ю. Нові дані про пізній палеоліт Овруцького кряжу // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. — 1998. — Вип. 2.— С. 74—78, 86—88.

[12]Там само. — С. 74—75, 86.

Топальський В. Л.

В'ЇЗДИ Й ВОРОТА НА ДАВНЬОРУСЬКИХ ДЕРЕВ'ЯНО-ЗЕМЛЯНИХ ГОРОДИЩАХ

З метою організації оборони слов'янських земель від степових кочівників та сусідів будувалася велика кількість оборонних споруд. Першочергового значення набули перш за все укріплені міста, найбільш відповідальною ділянкою яких були в'їзди й ворота. На провідну роль останніх у обороні міст неодноразово вказують письмові джерела.

При вивченні деяких городищ було виявлено й досліджено в'їзди на них. Як відмічав М. П. Кучера, на багатьох городищах, досліджених ним на території сучасної України, збереглися в'їзди у вигляді розриву у валах. На середині висоти вони здебільшого мають ширину від 3 до 5 м, хоча на багатьох пам'ятках в'їздів із напільного боку зовсім не має. До таких належать ряд городищ, розташованих на мисах та останцеподібних мисах[1].

В'їзди закривались воротами. Під'їзди до воріт іноді робили через спеціальні, часом доволі довгі коридори, що були затиснуті між двома паралельними стінами. При будівництві фортеці, за Вітрувієм "головним же чином слід турбуватися про те, щоб дороги до воріт вели не прямо, а зліва. Якщо буде зроблено так, то нападники знаходитимуться повернеными до стіни правим боком, неприкритим щитом"[2]. Потрібно при цьому пам'ятати, що щит, який носився на лівій руці, прикривав воїна тільки з однієї сторони. Тому при плануванні земляних укріплень невеликих фортець-містечок спостерігалися випадки, коли вхід у місто утворювався не простим прорізом лінії валів, а так, що кінці вала йшли паралельно, ставлячи противника, який проривався під двосторонній обстріл і наражаючи його на поразку.

Оскільки у більшості укріплень перед валом розміщувався рів, то повинен був існувати якийсь пристрій для переходу через нього. Переважно це був міст, хоча і не завжди. Так, на думку П. О. Раппопорта, на багатьох городищах існував прохід, що йшов по вузькому земляному насипу. Саме так було на багатьох волинських городищах. Ширина цих проходів невелика, як правило, не більше 2—3 м[3]. У тих місцях, де перед проїздом валу відсутні переходи через рів, без сумніву, існували дерев'яні мости.

Літописи згадують про міські мости у Київській Русі починаючи з X ст., хоча вони існували й раніше. Так, розповідаючи про похід князя Ярополка на древлянського князя Олега 977 р., літопис згадує: "...бяше черес гроблю мост ко вратом градным, теснячеся друг друга, никаху в гроблю, и спехнуша Ольга с мосту в дебрь, падаху людье мнози, и оудавита кони человеци"[4]. З наведеної цитати можна зробити висновок, що цей міст знаходився, ймовірно, на певній висоті над ровом і з`єднував навколишню територію з укріпленням, тобто проходив "ко вратам градным"

Мости через рів були, як правило, постійними і вузькими, щоб ворог не міг зразу підвести до воріт великий загін. Вони будувались із таким розрахунком, щоб їх легко можна було прибрати на випадок нападу ворога. Для цього або розбиралося полотно мосту, або весь міст знищувався[5]. Підйомних мостів на Русі в цей час, не споруджували, так як в письмових джерелах аж до XIII ст. такі мости взагалі не згадуються.

У тих випадках, коли фортеця була оточена важко прохідними болотами, доводилося споруджувати не тільки мости через рови, але й помости через болота. Так, при археологічному обстеженні околиць давнього Червеня були знайдені сліди дерев'яних помостів через заболочену низину[6]. Довжина цих помостів до 350 м, ширина близько 4 м. На думку М. М. Вороніна, вони складалися з накатаних на лаги колод, що з'єднувалися боковими повздовжніми лежнями, закріпленими колами чи ликом[7].

Аналіз планової структури давніх городищ дає підставу виділити декілька типів ворітних пристроїв. На багатьох городищах в'їзд ніяк не

© Топальський В. Л., 2004

відзначений. Немає ні проїзду у валу, ні переходу через рів. У цьому випадку ворота у фортечній стіні розташовувалися прямо на валу. Щоб проїхати на територію укріпленого поселення, потрібно було піднятись на земляний вал. Це ускладнювало форсування воріт противником, але разом з тим ускладнювало в'їзд і для самих мешканців.

Значно більш досконалішою була організація в'їзду через ворота, що розташовувались в проїзді крізь вал. У цьому випадку на городищах збереглися розриви у валу, що мають ширину приблизно 5—8 м . Такий в'їзд забезпечував нормальний зв'язок укріпленого поселення з околицями та дозволяв проїхати у ворота не тільки верхи, але навіть возом. Проїзд крізь вал було легше захопити, ніж на валу, і тому будова воріт повинна була бути тут більш складною. Отже, при будівництві в'їзду, що проходив крізь вал, ворота майже завжди укріплювали[8].

У найбільш великих містах Західної Русі ворітні проїзди були улаштовані дуже просто і не мали ніяких укріплень. При цьому в них завжди було декілька воріт. У тих випадках, коли перед воротами проходив рів, через нього будували дерев'яний, як правило, доволі вузький міст. Захоплення міста у випадках раптового нападу здійснювалося через міські ворота. У моменти небезпеки захисники іноді самі знищували мости, щоб ускладнити противнику прохід до воріт. У літописах відмічені неодноразові випадки проникнення ворогів у міста через ворота, тому можна зробити висновок про велику роль, яку вони відігравали в обороні укріплених поселень.

До міста, звичайно, вели в'їздні брами. Були вони і у довкільному острозі, і у внутрішньому дитинці. Число воріт залежало від величини міста. У письмових джерелах терміни "зачинити ворота" чи "відчинити ворота" мали навіть символічне значення, позначаючи заборону чи дозвіл на в'їзд у місто[9]. Війська, які осаджували місто, завжди в першу чергу спрямовували свої удари на ворота укріплення, хоча це була здавалось би, найбільш захищена ділянка оборонної системи. Досягнення у галузі воєнного мистецтва ввібрав у себе "Статут ратних, гарматних та інших справ, що стосуються до воєнної науки" О. М. Родошевського. Стосовно воріт у ньому сказано, що потрібно "дивитись, чи можна так ворота робити, щоб їх стрільбою не утіснити, і чи можливо без шкоди в'їжджати та виїжджати"[10].

У давньоруських містах ворота, як правило, закривались не гратами, а ворітними полотнищами. Про це свідчать ті тексти літопису, де вказано, що ворота зачинялись, а не перегороджувались. Відчувається це й у тих літературних зворотах, якими звичайно виражали здачу міст противнику: "И град отвориша" Полотнища воріт звичайно робилися з міцних порід дерева, переважно з дубу.

Через те, що в'їзди і ворота були найбільш уразливими місцями у фортечному будівництві, їх обладнання потребувало особливої уваги. Вони розміщувалися переважно з напільного боку. Це було викликано не тільки необхідністю оборони, а й зручністю у повсякденному користуванні. Більшість руських фортець тієї епохи мали тільки один в'їзд. Це і зрозуміло, адже ворота являли собою вразливе місце всякого укріплення, тут ворог у першу чергу і прагнув прорватися. Розміщувалися вони як поверх валу, так і у розрізі валів. Входи до укріплених пунктів зачинялися одно чи двох прольотними воротами, які обладнувалися дерев'яними полотнищами, що кріпилися на стовпах — стояках. Закривалися ворота із середини, імовірніше всього, горизонтальними брусами. Для їх відкривання і закривання існували навіси. Не забували, звичайно, і про магічний захист. Не доводиться сумніватися, що в язичеські часи ворота племінних "градів" були забезпечені священними зображеннями й тотемними знаками. Пізніше, у християнську епоху, над воротами в охоронних цілях розташовували ікони.

Оскільки суттєвим тактичним елементом оборони міст були вилазки, то крім воріт, що складали головне й нібито неприховане від ворога сполучення міста з полем, у деяких давньоруських укріпленнях були ще й додаткові виходи. Крім вилазок вони призначались для прихованого зв'язку міста з навколишньою територією.

Таким чином можна зробити висновок, що, хоча в'їзди та ворота й були складними в інженерному відношенні елементами укріплень давньоруських міст, а рівень розвитку фортифікації в Київській Русі дозволяв створювати такі захисні споруди, які допомагали успішно захищатися від ворогів. Тільки вміле поєднання розміщення в'їздів і воріт із врахуванням

особливостей навколишнього рельєфу значно посилювало обороноздатність укріплень. Застосування передових на той час фортифікаційних форм із врахуванням специфіки будівництва та ведення оборони у Давній Русі, дозволило забезпечити ефективний захист населення, що знаходило притулок за стінами давньоруських міст.

---

[1]Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII—XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. — К., 1999. — С. 85.

[2]Марк Витрувий Поллион. Об архитектуре. [б. м.], 1936. — С. 35.

[3]Раппопорт П. А. Военное зодчество западно-русских земель X—XIV вв. // Материалы и исследования по археологии СССР. — М.—Л., 1967. — № 52. — С. 153.

[4]Полное собрание русских летописей. Лаврентьевская летопись. — М., 1962. — Т. 1. — Стлб. 74.

[5]Довженок В. Й. Військова справа в Київській Русі. — К., 1950. — С. 57.

[6]Yazdzewski K. Ogolne wiadomosci, o Czermme — Czerwienu. — Warsawa, 1962. — S. 73.

[7]Воронин Н. Н. Средства и пути сообщения // История культуры древней Руси. — М.—Л., 1951. — Т. 1. — С. 313.

[8]Раппопорт П. А. Древние русские крепости. — М., 1965. — С. 132.

[9]Слово о полку Игореве. — М.—Л., 1950. — С. 442, 443.

[10]Родошевский А. М. Устав ратных, пушечных и других дел, касающихся до военной науки. — СПб., 1777. — Ч. 1. — С. 90.

Фетисов А. А., Щавелев А. С.

РУСЬ И РАДИМИЧИ: ИСТОРИЯ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ В X — XI вв.

В X вв. территория будущего Древнерусского государства была ареной борьбы и взаимодействия нескольких этнополитических образований, находящихся на разных этапах развития потестарности и государственности. Для этого периода особенно характерны влияние экзогенных факторов, яркая внешняя экспансия, нестабильность крупных объединений, кризисность при передаче власти в них, неясность внутренних и внешних границ, определенная этноцентричная замкнутость. Поэтому как бы ни строить периодизацию древнерусской истории, лишь с начала XI вв. можно говорить о существовании, пусть еще разнородного, но единого политического организма, и, соответственно, начинать отсчёт его собственной внутриполитической истории[1].

Финальным моментом складывания Древнерусского государства стало освоение русскими князьями Левобережья Днепра.

Этот макро-регион представлял собой специфическую «провинцию», объединенную материальной культурой, этнографическими особенностями населения, политическими традициями. Три этнополитических объединения Левобережья Днепра — северяне, вятичи и радимичи постепенно в течение X—XI вв. были покорены киевскими князьями.

Современные исследования позволяют констатировать высокую развитость потестарных структур в этих обществах и признаки стартового генезиса оригинальных раннегосударственных образований. В течении VIII — сер. X вв. эти вождества находились в орбите влияния Хазарского каганата, были связаны с ним даннические, союзническими, культурными и экономическими связями. С конца IX в. начинается экспансия киевских князей (Олега, Святослава) на Левобережье. Левобережные славяне оказываются между «молотом и наковальней» хазар и «руси».

Этапы этой экспансии достаточно четко прослеживаются по письменным источникам, которые верифицируются археологическими данными.

– Походы Святослава в 60-е годы X в., в рамках борьбы с Хазарским каганатом, уничтожение независимых династов Чернигова[2], присоединение восточной части северян[3].

– Походы Владимира Святославича на вятичей и радимичей, укрепление южных и восточных границ[4].

– Окончательное присоединение всех северян при Мстиславе Владимировиче и Ярославе Мудром. Со смертью Мстислава в 1032—1034 гг. окончательное их присоединение к Киеву[5].

Параллельно завоевательным акциям шел процесс складывания и расширения «Русской земли», базовой территории новой империи.

По материалам «дружинных курганов» Южной Руси мы имеем возможность установить территорию «Русской Земли», уточнив данные, полученные А. Н. Насоновым [6], Б. А. Рыбаковым[7] и В. А. Кучкиным[8] по более поздним письменным источникам XI—XIII вв., и реконструировать основные хронологические этапы ее формирования[9].

В Среднем Поднепровье удается выделить ряд «дружинных курганов», которые условно могут быть охарактеризованы как «пограничные»[10] и маркируют границы «Русской земли»[11] (связанные в том числе и с водными коммуникационными путями) (см. карту). Сеть выделенных «пограничных» памятников, в целом, совпадает с очерченными А. Н. Насоновым границами «Русской земли». К «пограничным» мы относим могильник Подгорцы на западе, в верховьях Стыри (у летописного Плеснеска); Коростышев и Быково на Тетереве («Деревская» граница «Русской земли»); Микуличи выше устья Припяти и ряд могильников на Днепре севернее устья Сожа; Левенка и Кветунь на севе-

© Фетисов А. А., Щавелев А. С., 2004

ро-востоке; возможно, Липовое на востоке в западной части ареала северян; Леплява южнее Трубежа; ряд могильников в бассейне Роси (содержащие кочевнические погребения)[12].

Время появления дружинных погребений на этих могильниках показывает, что оформление территории «Русской земли» происходит лишь в конце X — начале XI вв.,[13] поскольку более ранние воинские погребения (X в.) прослеживаются только в пределах Днепровско – Деснинского междуречья, составляющего ядро "Русской земли" (Шестовицы, Гущин, Седнев, Табаевка, Звеничев, Клонов, Пересаж, дружинные погребения Киева и Чернигова, и др.).

Выделенные "пограничные" памятники конца X — начала XI вв. типологически несколько отличаются от дружинных погребальных древностей X в. Практически все они малоинвентарны или безынвентарны, по обряду погребения – это ингумации в могильных ямах (за редким исключением). Оружие в инвентаре этих погребений представлено достаточно устойчивым набором: это преимущественно топоры, очень редко встречаются копья (Коростышев, Мохово, Колпень), отсутствуют стрелы (за исключением Яблоновки), мечи есть только на западной окраине "Русской земли" в Подгорцах.

Оформление северного и северо-восточного районов "Русской Земли", по всей видимости, отражает процесс продвижения и закрепления Руси на племенных территориях радимичей, северян и вятичей. Существуя в X в. в пределах Киево-Черниговского ядра (могильники Киева и Днепровско-Деснинского междуречья), в конце X — начале XI вв. границы «Русской земли» продвигаются на север на Правобережье Днепра и на северо-восток в Среднее Подесенье.

В качестве "пограничных" памятников в этих регионах можно выделить воинские погребения на Правобережье Днепра севернее устья Сожа (Мохово, Колпень, Сенское, Заужелье, Дубовицы, Козлово-Курганье, Гориводы), которые, возможно, являлись "форпостами Руси" на Днепровском пути при въезде в пределы "Русской Земли" На северо-востоке к "пограничным" относятся Левинка и Кветунь — уже А. Н. Насонов отмечал, что черниговское проникновение в землю вятичей шло именно в этом направлении — на северо-восток от Сновской тысячи (от Седнева)[14].

Выделенные могильники севернее устья Сожа раскапывались в 1890-х гг. В. З. Завитневичем. В Мохово в трех курганах (№№ 19, 35, 40 — нумерация дана по В. З. Завитневичу) найдены топоры (тип I и тип IV (2 экз.)) и в одном (№ 34) — копье[15]. На могильнике Колпень в кург. № 59 — наконечник копья неопределенного типа[16], также с этого могильника из случайных находок известны топор и два наконечника копий[17]. В Сенском в кургане № 65 был найден топор неопределенного типа[18]. В Микуличах в трех курганах (№№ 112, 116, 121) — топоры (тип IV и III (2 экз.)), в кург. 114 — железные удила с псалиями, фрагменты весов и гирька[19]. В Козлово-Курганье наден топор типа II[20]. В Заужелье — топор типа IV (кург. № 142)[21]. В Дубовицах — топор типа III (кург. № 134)[22]. В Гориводах — топор типа III[23]. Все топоры и копье из Мохово А. Н. Кирпичников датирует XI в.[24]

По обряду погребения во всех выделенных случаях это либо ингумации на горизонте (Мохово №№ 19, 35, 40, Колпень № 59, Дубовицы 134, Заужелье № 142), либо ингумации в гробу в могильной яме (Мохово № 34, Микуличи №№ 112, 114)[25]. Во всех рассмотренных погребениях оружие в инвентаре чаще всего сочетается с ножами и поясными пряжками. Рассматривая погребения Мохово, В. З. Завитневич отдельно отметил, что в них присутствуют некоторые виды украшений, имеющие аналогии в курганах Северо-Восточной Руси и не встречающиеся в других могильниках Поднепровья[26].

Важно отметить, что в ближайшем окружении от указанных памятников (т. е. — на окрестных племенных территориях радимичей, дреговичей и северо-запада северянского ареала) погребения с оружием неизвестны. Эту особенность отметил уже В. З. Завитневич[27].

В Левинке (Д. Я. Самоквасов, 1874 г.) известны два кургана с камерными дружинными погребениями, в инвентаре которых присутствуют топоры[28] (тип I и II)[29]. В Кветуни (В. А. Падин, 1957—1968 гг.) известны три погребения с оружием (кург. №№ 1, 82, 177 — во всех случаях также топоры)[30]. Помимо этого, Е. А. Шинаков выделяет в девяти курганах Кветуни камерные захоронения (№№ 6, 16, 62, 84, 96, 100, 103, 113, 142)[31]. Материалы поселения в Кветуни также отчетливо показывают, что конец X — начало XI вв. был для этого памятника определенным рубежом: к этому времени относится

пожарный слой на городище, связываемый с закреплением Руси в этом регионе и разделяющий "роменский" и "древнерусский" этапы Кветуни.

Для нас особенно важно, что выделенные «пограничные» памятники конца X—XI вв. в этом регионе помимо границ «Русской земли» маркируют также границы Руси и племенных территорий радимичей (см. карту). На участке Днепра севернее устья Сожа могильники радимичей XI в. зафиксированы только на Левобережье Днепра напротив «пограничных» памятников. Однако севернее последнего из них (Гориводы) могильники радимичей сразу же распространяются и на Правобережье[32].

Левинка и Кветунь в Среднем Подесенье расположены на юго-восточной границе ареала распространения радимичей[33].

На самих радимичских территориях известны лишь два погребения (на р. Ипуть), содержащие оружие в инвентаре. Первое находится на могильнике Хотимск (раскопки С. Ю. Чоловского, 1892 г.)[34] и содержит топор III типа по А. Н. Кирпичникову, второе — на могильнике Новая Новицкая (раскопки П. М. Еременко, 1894 г.)[35] с топором IV типа. Оба топора А. Н. Кирпичников датирует XI в.[36]

Если этапы завоевания северян и вятичей достаточно подробно рассмотрены в исторической и археологической литературе, включающей масштабные монографические исследования, то история освоения радимичской территории до сих пор остается в области гипотез и предположений.

Территория расселения радимичей на сегодняшний день реконструирована в основном по материалам погребальных памятников, археологическое изучение их культуры было основано преимущественно на курганных материалах.

Поселения исследованы недостаточно подробно (за исключением, вероятно, Гомия), сколько-нибудь крупных раннегородских центров до XI в. не зафиксировано[37]. О. А. Макушников сделал попытку выделить среди поселений радимичей культовые центры[38].

На сегодняшний день можно считать установленным, что археологически радимичи до IX в. неизвестны[39]. Памятники IX в. также фиксируются достаточно условно и подробно не исследованы[40]. Относительно позднее оформление радимичей как славяноязычной этнографической группы находит отражение и в лингвистическом материале: в системе восточнославянского глоттогенеза радимичи рассматриваются как славянизированные автохтоны Посожья, имевшие в основе своей балтский субстрат[41].

Территория расселения радимичей впервые наиболее полно была реконструирована Б. А. Рыбаковым, выделившим этноопределяющие вещи (биэллипсовидные, гроздевидные, петлистые и язычковые подвески, пластинчатые гривны, семилучевые височные кольца)[42], и позже уточнялась В. В. Седовым, В. В. Богомольниковым[43]

Можно предполагать относительную неразвитость у радимичей «вождеско»-княжеских потестарных традиций, или специфичность социально-политических механизмов управления. В целом, археологический материал (отсутствие погребений с оружием или социальной иерархии, отраженной погребальным обрядом[44]; отсутствие исследованных раннегородских центров или исследованной сети поселений-спутников) свидетельствует о сохранении ими своей этнографической специфики гораздо более долгое время, чем остальными славянскими соседями Руси (за исключением вятичей).

Впервые в событийной истории древнерусского государства, известной по летописным данным (вне списков «племен» т. н. «недатированной части» ПВЛ и описаний походов на греков) радимичи упоминаются в 885 г. в связи с завоевательными акциями князя Олега. Однако если про северян сказано, что Олег воевал с ними и победил, а после наложил на них дань, то к радимичам он «посла» (своих людей?) и в ходе переговоров потребовал платить дань ему, а не хазарам. Затем северяне и радимичи исчезают со страниц летописи[45], вплоть до конца X в.

Судя по всему, политические образования Левобережья находились в даннической зависимости, периодически выпадая из орбиты влияния Киева.

Планомерные походы в этот регион возобновил Владимир Святославич. В 984 году Владимир и его воевода Волчий Хвост на реке «Пищане» обратили радимичей в бегство. Это сообщение летописи явно восходит к устной дружинной традиции, которая стала одним из основных источников формирования исторической памяти об этом князе[46].

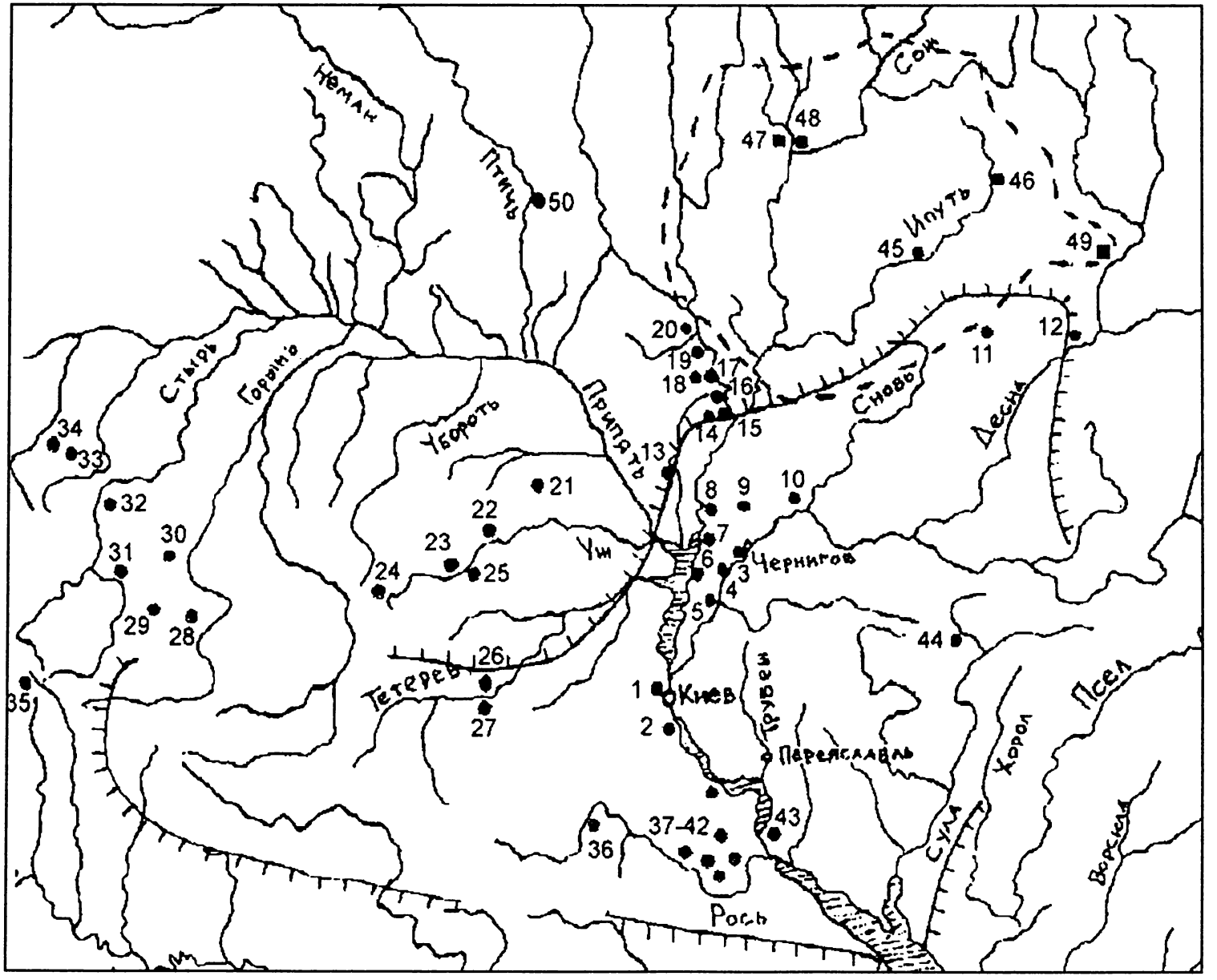

Подписи к карте: *1 — Киев; 2 — Китаев; 3 — Чернигов; 4 — Гущин; 5 — Шестовицы; 6 — Табаевка; 7 — Пересаж; 8 — Любеч; 9 — Клонов; 10 — Седнев; 11 — Левинка; 12 — Кветунь; 13 — Микуличи; 14 — Колпень; 15 — Сенское; 16 — Мохово; 17 — Заужелье; 18 — Дубовицы; 19 — Козлово-Курганье; 20 — Гориводы; 21 — Овруч; 22 — Сингаи; 23 — Коростень; 24 — Андреевичи; 25 — Барды; 26 — Коростышев; 27 — Быково; 28 — Старожуков; 29 — Белев; 30 — Пересопница; 31 — Мокрое; 32 — Теремное; 33 — Горка Полонная; 34 — Усичи; 35 — Подгорцы; 36 — Яблоновка; 37 — Кагарлык; 38 — Липовец; 39 — Поток; 40 — Зеленки; 41 — Бурты; 42 — Краснополка; 43 — Леплява; 44 — Липовое; 45 — Новая Новицкая; 46 — Хотимск; 47 — Красная Слобода; 48 — Взмутное; 49 — Палужье; 50 — Ясень.*

Летописная статья сохранила отчетливые признаки «эпического происхождения» — использование вместо имени клички центрального персонажа для создания игры слов — радимичи испугались не волка (князя), в отличие от древлян, убивших князя — волка (Игоря Святославича), а всего лишь его «хвоста»[47], упоминание присловья-поговорки (ср. другую пословицу «погибоша аки обри»). Ранее в летописи приведена «ссылка» на этногенетическое предание о происхождении племени от Радима, из рода Ляхов. Аналогичную форму эпического диалога имеет беседа Владимира и его воеводы Добрыни после победы над болгарами. Там так же выделяются фольклорные единицы — формула клятвы или поговорка: «оли камень начнет плавати а хмель почнет тонути»[48].

Другой источник «Память и похвала Владимиру Иакова Мниха» также фиксирует поход Владимира Святославича на радимичей: «Радимичей победи и дань возложи»[49]. Это известие, скорее всего, восходит к кратким летописным записям исторического содержания. Возможно, речь в обоих источниках идет об одном походе, возможно о двух, на соседей радимичей — вятичей — Владимир ходил неоднократно.

Самым важным моментом летописного известия 984 г. является ремарка летописца, что радимичи «дань платят» и «повоз везут» «до сего дне»[50]. Поскольку первый достоверный летописный свод датируется 70-ми годами XI в.[51] («Свод Никона» в терминологии А. А.Шахматова), получается, что именно до этого времени, как минимум, радимичи существуют как зависимый, но отдельный политический организм.

Радимичи в XI в. были связаны с Киевом достаточно архаичной системой даннического подчинения, не предполагавшего полного контроля над их территорией.

В связи с попыткой определения пограничных «дружинных» памятников и реконструкции процесса экспансии Руси на северо-восток, есть возможность связать летописное отражение этой экспансии с данными археологии. На сегодняшний день существуют два варианта локализации битвы на Пищане. Наиболее распространенный вариант связывает эту битву с р. Пищань, впадающей в Сож близ современного Славгорода (Пропойска)[52]. По другой версии, летописная Пищань — приток Десны южнее современных Выгонич[53].

Пищань на Соже расположена в северо-западной части ареала радимичей, и, добираясь туда, Волчий Хвост должен был пройти практически через всю их территорию (междуречье Днепра и Сожа — один из районов наибольшей концентрации радимичских памятников). При этом он значительно удалялся от выделенных «пограничных» памятников. Пищань на Десне находится вне основного ареала радимичей, на его восточной окраине, недалеко от Кветуни, которая могла быть базой для этого похода (что и делает данную версию правомерной).

В непосредственной близости от первого варианта локализации Пищани (на Соже) находятся два радимичских могильника – Взмутное и Красная Слобода[54].

Со вторым вариантом локализации Пищани (на Десне, южнее современных Выгонич) связан могильник и поселение Палужье. Этот памятник (отнесенный В. В. Седовым к радимичам[55]), как уже отмечалось, расположен на восточной окраине основного ареала радимичей, несколько особняком, и в ближайшем окружении от него других радимичских памятников неизвестно. Могильник Палужье практически полностью уничтожен распашкой. В 1956 г. было раскопано 3 кургана (во всех случаях – кремации), давшие славянский материал, традиционный для второй пол. I тыс.[56] Что особенно значимо в связи с этой версией локализации битвы – в XI в. здесь (северо-восточнее Палужья) появляется древнерусский Брянск («Чашин курган»)[57].

Таким образом, можно заключить, что для X—XI вв. военная активность руси отмечена только по окраинам ареала радимичей (расположение «пограничных» «дружинных» памятников, предполагаемая локализация битвы на Пищане южнее современных Выгонич).

Отметим, что позднейшее присоединение радимичей в XI в. подтверждается и косвенными аргументами. На их территории не было создано ни одного самостоятельного княжеского стола[58], эта территория не фигурировала в разделах земель между Рюриковичами до 90-х годов XI в.

Некоторое представление о степени, формах и времени интеграции Левобережья Днепра в древнерусскую систему государственности дают письменные источники, рассказывающие о вятичах[59], которые сохранили элементы

(или рецидивы) независимости, проявляющиеся еще в XII в.

В «Поучении Владимира Мономаха» упоминается «князь Ходота и его сын», на него Владимир Мономах ходил войной. Свой первый поход в Ростов Мономах сделал «сквозе вятичи» к Ростову, т. е. *через* территорию вятичей. В «Киево-Печерском Патерике» есть сообщение об убийстве «во многих муках» священномученика Кукши и его ученика, которые «крести вятичи»[60]. В Ипатьевской летописи фиксируется термин «свои вятичи», аналогичный названию кочевников-союзников «свои поганые»[61]. В той же летописи в 1146 летописном году (1147 нашего исчисления) — Изяслав и Владимир Давыдовичи во время войны с Юрием Долгоруким «съзва вятичи и реша им: се ворог нама и вам а ловите его на пол вама (другое чтение «на полон вам»). И тако възвратистася из Дедославля». Вятичи выступают как союзники, они принимают решения на встрече с князьями «Рюрикова дома», а не подчиняются им.

Представляется, что в разных источниках «племя» вятичей обладает всеми атрибутами автокефального политического организма — независимым местным династом, имеющим наследника, эмансипированностью от процесса приобщения к официальной религии Руси, местной знатью (?), с которой приходится вести переговоры Рюриковичам. Причем, речь идет не об окраинах, а о значительной территории, со своей политической культурой и традицией[62].

Что касается радимичей, то компактная территория, специфика политической организации[63] и яркие этнографические традиции позволили им долгое время сохранять определенную степень независимости от древнерусского государства. Хронологически их присоединение попадает в интервал между присоединением северян (война Ярослава и Мстислава Владимировичей) и окончательным освоением вятичей (начало XII в.), т. е. приходится на середину—вторую половину XI в.

---

[1]Новосельцев А. П. Образование древнерусского государства и его первый правитель // Вопросы истории. — 1991. — № 2—3; Горский А. А. Русь в первой половине X века: государство или конгломерат конунгов? // Восточная Европа в древности и средневековье. X чтения памяти В. Т. Пашуто. — М., 1998. — С. 21—23; Седов В. В. Древнерусская народность. — М., 1999. — С. 230—289; Седов В. В. У истоков восточнославянской государственности. — М., 1999; Петрухин В. Я. Начало этнокультурной истории Руси. — М. — Смоленск, 1995; Шинаков Е. А. Образование древнерусского государства (сравнительно-исторический аспект). — Брянск, 2002.

[2]Новик Т. Г., Шевченко Ю. Ю. Княжеская династия Чернигова и киевские Рюриковичи // Деснинские древности. — Брянск, 1995; Шевченко Ю. Ю. Княжна-амазонка в парном погребении Черной могилы // Женщина и вещественный мир культуры у народов России и Европы. — СПб., 1999 (Сб. МАЭ. — Т. LVII). Имя последнего князя Чернигова, похороненного в Черной Могиле, возможно сохранилось в названии кургана, зафиксированном в Ипатьевской летописи – «Чернъ». См.: Щавелев А. С. Особенности княжеских погребений языческой Руси (летописные известия и археологические данные) // Святилища: археология ритуала и вопросы семантики. Материалы тематической научной конференции. — СПб., 2000. — С. 106—110; Щавелев А. С., Щавелев С. П. Чёрная могила // Вопросы истории. — 2001. — № 2. — С. 134—141.

[3]Григорьев А. В. Северская земля в VIII — начале XI по археологическим данным. — Тула, 2000. — С. 187.

[4]Моргунов Ю. Ю. Посульская граница: этапы формирования и развития. — Курск, 1998.

[5]Григорьев А. В. Северская земля... — С. 218—221.

[6]Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории древнерусского государства. — М., 1951.

[7]Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. — М., 1982.

[8]Кучкин В. А. «Русская земля» по летописным данным XI — первой трети XIII вв.// Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования. 1992—1993 гг. — М., 1995.

[9]Фетисов А. А. Территория «Русской земли» в X — первой половине XI вв. по материалам дружинных курганов.// Проблемы славяно-русской археологии чернигово-брянских земель. Материалы XVIII межвузовской археологической конференции. — Брянск, 2001.

[10]Фетисов А. А. Территория «Русской земли»... — С. 30—31.

[11]Ранее уже отмечалась связь камерных погребений X — рубежа X—XI вв. с очерченной А. Н. Насоновым территорией «Русской земли». Камерные погребения концентрируются в «ядре» «Русской земли» (Днепровско-Деснинское междуре-

чье и Киевское Поднепровье) и на северо-восточной ее окраине (Левинка и Кветунь). См.: Петрухин В. Я. Славяне, варяги и хазары на юге Руси. К проблеме формирования территории Древнерусского государства.// Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования 1992—1993 гг. — М., 1995; Он же. Начало этнокультурной истории Руси IX—XI вв. — Смоленск — М., 1995. — С. 87.

[12]Фетисов А. А. Формирование территории «Русской земли» по археологическим данным // Курские тетради. Курск и куряне глазами ученых. — Т. 5. — Ч. 1. — Курск, 2004. — С. 48—57.

[13]Там же. — С. 54.

[14]Насонов А. Н. Указ. соч. — С. 65.

[15]Архив ИИМК. Ф. № 1, 1890, № 32, лл. 39 об., 41 об., 42.

[16]Архив ИИМК. Ф. № 1, 1890, № 32, л. 44.

[17]Архив ИИМК. Ф. № 1, 1890, № 32, л. 42 об.

[18]Архив ИИМК. Ф. № 1, 1890, № 32, л. 44 об.

[19]Архив ИИМК. Ф. № 1, 1890, № 32, лл. 51 об., 52, 52 об., 53.

[20]А. Н. Кирпичников датирует это погребение около 1000 г. (Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. — Т. 2. — М., 1966. — С. 104).

[21]Архив ИИМК. Ф. № 1, 1890, № 32, л. 57.

[22]Архив ИИМК. Ф. № 1, 1890, № 32, л. 56.

[23]Кирпичников А. Н. Указ. соч. — С. 112—113.

[24]Там же. — С. 112, 113, 118, 119, 129, 130.

[25]Исключение составляет погребение на могильнике Сенское, содержавшее, по всей видимости, кремацию (Архив ИИМК. Ф. № 1, 1890, № 32, л. 44 об.)

[26]Архив ИИМК. Ф. 1, 1890, № 32, л. 42.

[27]Архив ИИМК. Ф. 1, 1890, № 32, л. 42.

[28]Самоквасов Д. Я. Могилы русской земли. — М., 1908. — С. 209.

[29]Кирпичников А. Н. Указ. соч. — С. 104—107.

[30]Падин В. А. Отчет о раскопках Кветуньского могильника в 1957 г. / Архив ИА РАН. Р-1 № 1503; Он же. Отчет о раскопках Кветуньского могильника в 1968 г. / Архив ИА РАН. Р-1 № 4328.

[31]Шинаков Е. А. Камерные захоронения Среднего Подесенья // Деснинские древности. — Брянск, 1995. — С. 82—84.

[32]Седов В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв. / Археология СССР. — М., 1982. — С. 152—153.

[33]Там же. — С. 153.

[34]Памятная книжка Могилевской губ. на 1893 г. — Могилев, 1893. — С. VII.

[35]Архив ИИМК. Ф. 1. 1894. № 103.

[36]Кирпичников А. Н. Указ. соч. — С. 112, 113, 118, 119.

[37]Шинаков Е. А. Образование древнерусского государства. — Брянск., 2002. — С. 110.

[38]Макушников О. А. О некоторых культовых памятниках земли радимичей // Слов'яни і Русь у науковій спадщинні Д. Я. Самоквасова. Матеріали історико-археологічного семинару. — Чернігів, 1993. — С. 63—66.

[39]Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. — М. 1970. — С. 134; Хабургаев Г. А. Этнонимия «Повести временых лет». — М., 1979. — С. 142.

[40]Григорьев А. В. Северская земля... — С. 185.

[41]Хабургаев Г. А. Этнонимия «Повести временых лет»... — С. 144.

[42]Рыбакоу Б. А. Радзімічы \\ Працы Археолегічнай Камісіі. — Т. III. — С. 82—97.

[43]Седов В. В. Славяне в раннем средневековье. — М., 1995. — С. 368. Он же. Восточные славяне в VI—XIII вв. — М., 1982. — С. 154; Богомольников В. В. Территория радимичей в свете новых данных // Древнерусское государство и славяне. — Минск, 1983. — С. 32—34.

[44]Некоторые исследователи отмечают на радимичской территории погребения в домовинах (деревянных конструкциях), аналогичные погребениям в деревянных сооружениях донских славян. См.: Третьяков П. Н. Восточнославянские племена. — М., 1953. — С. 214. Седов В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв. - М., 1982. — С. 154. Ср. донские материалы: Винников А. В. Донские славяне и их место в восточно-славянском мире конец I — нач. II тыс. н. э. // Археология и история Юго-востока Древней Руси. — Воронеж, 1993. — С. 7, 8. Другими исследователями отмечается, что это отличительная черта отдельных славянских погребений всего левобережного ареала. Ляпушкин И. И. Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства (VIII—IX вв.). Историко-археологические очерки. — Л., 1968. (МИА Археологии СССР. — № 152.). — С. 88.

[45]ПВЛ. — С. 14.

[46]Назаренко А. Н. Крещение Владимира в устной и письменной традиции древнейшей поры (XI век) // Восточная Европа в древности и средневековье. Историческая память и формы ее воплощения. XII чтения памяти В. Т. Пашуто. — М., 2000. — С. 42—48.

[47]Карпов А. Ю Владимир Святой. — М., 1997. — С. 133.

[48]ПВЛ. — С. 39.

[49]Древнерусские княжеские жития. — М., 2001. — С. 28.

[50]ПВЛ. — С. 39

[51]Существование свода 1039 года, предполагаемое А. А. Шахматовым, пока остается под сомнением большинством современных текстологов.

[52]Седов В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв... — С. 152; Лебединский М. Ю. К вопросу об истории древнерусской народности. — М. 1997. — С. 76.

[53]Крашенинников В. Взгляд через столетия. — Тула., 1990. (http://www.bryanskobl.ru/~press/history/app102w.shtml)

[54]Седов В. В. Указ. соч. — С. 153.

[55]Там же. — С. 153.

[56]Ляпушкин И. И. Славянские памятники второй половины I тыс. н. э. верхнего течения р. Десны // КСИИМК. — 1959. — Вып. 74. — С. 84—86.

[57]Куза А. В. Древнерусские городища X—XIII вв. — М., 1996. — С. 101.

[58]Рапов О. М. Княжеские владения на Руси в X — первой половине XIII вв. — М., 1977.

[59]Вятичи и радимичи не только были близки территориально и генетически, но и развивались в сходных геополитических условиях – Богомольников В. В. О близости радимичей, вятичей, северян (По письменным и археологическим данным) // Старожитності південної Руси: Матеріали історико-археологічного семінару «Чернігів і його округа в IX—XIII ст.». — Чернигів, 1993; Недошивина Н. Г. К вопросу о связях радимичей и вятичей // Труды ГИМ. — 1960. — Вып. 37. — С. 143—144.

[60]Памятники литературы Древней Руси. XII в. — М., 1980. — С. 494.

[61]ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 341, 374. (1147 год)

[62]Окончательно территориальные контуры и этапы взаимодействия вятичей и древнерусского государства должны уточнятся археологически.

[63]Шинаков Е. А. Племена Восточной Европы накануне и в процессе образования Древнерусского государства // Ранние формы социальной организации. — СПб., 2000. — С. 312—313.

Филипчук М. А.

ПЛАНУВАЛЬНА СТРУКТУРА ПОСЕЛЕНЬ РАЙКОВЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ В ПРИКАРПАТТІ

Забудова поселень набуває особливого значення під час їх характеристики. Більшість дослідників відводили цій проблемі другорядну роль. Аналіз взаєморозташування житлових, господарських і громадських будівель зводився до лаконічних висловлювань, хоча вони відображали реальну ситуацію. Г. Б. Федоров встановив, що на поселеннях IX—XI ст. Єкимауци і Алчедар виробничі комплекси розташовуються на майданчиках, які оточені синхронними житлами[1]. На думку В. О. Петрашенко, "...планування поселень залежало в першу чергу від топографії місцевості (Рис. 65). Житла і господарські будівлі розташовувалися трьома рядами вздовж довгої сторони майданчика. Відстань між житлами була різною: від 4 до 12 м. При цьому одні будівлі стоять відокремлено, інші утворюють групи. Досліджені ями-погреби для зберігання зерна, ізольовані від жител (комплекс на краю городища)"[2]. Особливого значення плануванню надавав Б. О. Тимощук. За результатами дослідження поселень, для яких характерні поверхневі сліди, він навіть розробив соціальну типологію[3]. На противагу сказаному, існує думка й про хаотичну забудову селищ[4]. Надзвичайно цікавою є гіпотеза Я. В. Барана, який крізь призму планування селищ (котрі без сумніву можна віднести до "низинної" групи) розглядає родинні стосунки його мешканців[5]. Однак повністю підтвердити її на наших матеріалах поки що неможливо, оскільки: по-перше, ми володіємо даними з поселень, котрі розкопані хоча й великими (більше 1000 м^2), але явно недостатніми для цього площами; по-друге, більшість цих пам'яток (Пліснесько, Буківна, Стільсько) належать до другого періоду функціонування досліджуваних старожитностей і їх планувальні структури уже віддзеркалюють процес руйнації цих родинних великосімейних відносин.

Перед тим як перейти до аналізу планувальної структури поселень досліджуваного регіону, коротко зупинимося на деяких аспектах, що випливають із застосованих нами методів досліджень.

1) Нерозчленовані на фази багатошарові поселення не можуть служити підгрунтям для будь-якого судження про тип забудови.

2) На забудову заселених ділянок впливали величина поселень, топографічні умови, рід заняття його мешканців тощо.

3) Планувальна структура, яку ми отримуємо на тій чи іншій відкритій площі, відображає лише якусь певну ланку загальної структури пам'ятки.

Зважаючи на все сказане, діаметрально протилежні погляди на цю проблему Б. О. Тимощука та Я. Г. Рієра видаються нам дещо перебільшеними. Думка про безсистемне, хаотичне планування, швидше за все є не стільки реальністю, скільки свідчить про нерозчленовані асинхронні комплекси. Подібне зауваження стосується і підходу Б. О. Тимощука у визначенні різних типів селищ, оскільки не всі проаналізовані ним селища, тим більше окремі його частини, є однофазовими, з чим на теоретичному рівні погоджується[6], а на практиці дещо недооцінює сам дослідник. Разом з тим, критерії виділення типів планувальної структури "1) особливості групування жител, господарських і виробничих будівель, наявність площадок загального користування — дворів, індивідуальних садиб і т. п.; 2) загальна площа, кількість одночасових жител і інших споруд; 3) місце селища в гнізді поселень, його відношення до общинного або другого центру"[7] є загалом вірні. Однак, на нашу думку, вони можуть служити не для виділення окремих типів селищ, а окремих типів їх забудови. Підтвердженням цього є те, що: 1) різниця між I та II типом селищ полягає лише в розмірах (Широкополянське, Малокучурівське та інші гнізда поселень[8], які поділені Б. О. Тимощуком на два (II та III) типи штучно; 2) окраїни селищ в Малокучурівсько-

© Филипчук М. А., 2004

му, Коростоватському, Верхньостанівецькому та інших гніздах поселень територіально і структурно відносяться до одного великого поселення, а не до кількох типів[9], як це стверджує дослідник.

Як нам видається, на даному етапі джерельна база поки що не дозволяє повною мірою вирішувати цю проблему, незважаючи на те, що два селища останньої чверті I тис. н. е. в Прикарпатті розкопані повністю, чотири — великими площами і більше трьох десятків — виражені поверхневими слідами короткотривалого заселення. Проте вже зараз можна висловити деякі думки з приводу їх планувальної структури.

Протягом першого періоду домінує "низинна" група поселень, яка представлена винятково неукріпленими селищами, що займали перший ярус терас великих (Дністра, Прута, Сиету) рік. За формами, розмірами та системою забудови вони мало чим відрізнялися від селищ попереднього періоду — завершальних етапів празької культури, оскільки одночасно відносяться до цих обох культур. Це невеличкі за площею (до 1 і 2 га) селища, де нараховувалось 15—20 одночасових об'єктів, в т. ч. близько 10 житлових. Частина такого селища відкрита в Незвиську. Вона дозволяє дещо прояснити забудову лише протягом другого етапу. На ранній фазі цього етапу житла № 4, 11, 13 групуються поряд з ямами господарського призначення № 11, 13, 15, 21, а протягом другої фази спостерігається групування жител № 6, 10, 10а, 11а, 12, 14, 15 півколом щодо господарських ям № 22, 25, 26, 27, 33 (Рис. 1). Такий тип планування зустрічається і на селищі Кодин II (період Ш-А, Ш-Б), Рашків III, тобто на тих пам'ятках, що відносяться до "низинної" групи. Як уже зазначалося вище, Б. О. Тимощук вважає таку забудову окремим типом селищ. На нашу думку це тільки один із типів того чи іншого поселення як в статиці, так і в динаміці.

Поряд з таким плануванням на селищах цього періоду (Кодин I та II, Рашків I) з'являється новий (II) тип забудови — розташування житлових будівель невеликими групами, по 3—5 в кожній. Віддаль між ними в середині груп досягає від 4 до 10—15 м, а між групами — 25—40 м. Тут необхідно зауважити, що в окремих випадках подібне взаєморозташування жител співпадає з I типом, коли групи житлових споруд розкидані навколо забудованих або незабудованих господарськими об'єктами громадських майданчиків. Разом з тим, основу для II типу планування селищ складає локалізація окремих господарсько-виробничих ям в безпосередній близькості до тієї чи іншої групи. Можна припустити, що групування жител з відокремленими господарськими об'єктами в часі є дещо пізнішим явищем, ніж групування жител навколо громадських об'єктів (ям) та майданчиків. Яскравою ілюстрацією цього типу є планувальна структура розкопаної ділянки Буківнянського селища, яке належить до кінця I та II періодів, знаменуючи перехід від "низинної" до "височинної" групи поселень. Тут, поруч із згрупованими житловими, розташовуються також господарські об'єкти різного призначення: ями виробничого характеру з кам'яними майданчиками та вогнищами (я. № 41, 56, 57 та ін.); решетки ручного млина (я. № 5); ями-чани для виправки шкір дрібної рогатої худоби (я. №№ 33, 34, 35, 37) тощо. Слідів від споруд наземного типу не виявлено, що можна пояснити частими перебудовами в пізніші часи. Не думаємо, що їх зовсім не було. Подібний тип забудови зустрічається не лише в межах поширення досліджуваних старожитностей, але й на селищах сусідніх регіонів, заселених слов'янами: Бжезно, Сіладіце, Ключов[10], Буков-Тіока[11] (Рис. 6), Дріду[12] та ін.

"Височинна" група поселень, для якої характерні інші топографічні умови, представлена не лише селищами, але й городищами. Процес зародження і функціонування останніх викликав зміни в системі взаєморозташування поселень та їх планувальної структури.

Найраніші "височинні" селища займають широкі циркоподібні улоговини, і віддалені одне від одного всього від декількох десятків до декількох сотень метрів, зливаючись майже в одне ціле. Інакше кажучи, вони утворюють значні за площею заселені масиви з різними типами забудови. Прикладом такого масиву може служити гніздо поселень біля с. Чорнівка, де декілька невеликих селищ об'єднані навколо ремісничого центру Чорнівка II. Оскільки його центральна частина є багатофазовою, то з огляду на це увагу привертає лише окраїна селища, де на віддалі 150—200 м від густо забудованої території, вздовж хребта підвищення з південної сторони, розкидані поодинокі западини. Окремі об'єкти утворюють тут своєрід-

ний ланцюг, який з півдня і півночі оточує селище. Таку забудову можна віднести до третього типу. Вона зустрічається в Грозинському та Магалянському гніздах-поселень. На думку Б. О. Тимощука це є рештки сторожових веж[13].

Протягом другого періоду на деяких поселеннях з'являється новий (IV) тип забудови. Характерною рисою розпланування Добринівського, Ревнянського (ур. Царина) городищ та Чорнівського (Чорнівка II) селища є значна щільність розташування житлових будівель і поєднання їх з виробничими спорудами ремісників, кількість яких значно перевищує потреби навколишнього населення[14]. Хоча окремі розкопані ділянки на цих пам'ятках є двофазові, сам факт такого планування не викликає у нас жодних сумнівів.

Досить доброю основою у вивченні планувальної структури поселень виявились відкриті та картографовані нами короткотривалі комплекси в Стільську і Коростоватій.

Стільське городище займає величезний мисоподібний пагорб (290 метрів над рівнем моря) та два сусідні підвищення. Його територія обмежена багатьма рядами валів, ровів, ескарпів, утворюючи надзвичайно складну фортифікаційну систему, що добре поєднується з особливостями мікроландшафту. Укріплення будуються на місці існуючих трьох (відкритих нами) селищ в ур. Химина Долина, Підкоморище і Затінок. На основі топографічно-геодезичних та археологічних результатів можна стверджувати про наявність тут чотирьох типів забудови городища і селищ. На селищах найпоширенішим виступає другий тип забудови, що охоплює їх центральні частини. Інше планування мають окраїни селища в ур. Затінок. Житлові і господарські будівлі компактно розташовані на невеликих за площею мисових підвищеннях. Як правило, це важкодоступні місця, котрі відокремлюються від суміжних ділянок потічками, болотами, ярами, підвищеннями і т. п. Крайній (північно-східний) майданчик селища виявився поділеним штучними межами на чотири окремі ділянки. Для кожної з них була притаманна група поверхневих слідів різних об'єктів. Дві такі ділянки, досліджені шляхом суцільно розкопаної площі, дозволили охопити два житлово-господарські комплекси: заглиблене житло, наземні господарські будівлі, подвір'я та огорожу. Перший (Ia) комплекс займав північно-східну частину майданчика. Він складався із заглибленого житла і трьох наземних господарських споруд. Будівлі господарського призначення розташовувалися "П"-подібним чином і разом з помешканням та огорожею утворювали подвір'я розміром 15 х 15 м. Їх орієнтація повністю залежала від розпланування даного житловогосподарського комплексу. За 10 м на захід від житла, в місці одного з віднівельованих міні-майданчика, на глибині 0,1—0,15 м від сучасної поверхні, відкрито наземну споруду № 1. Її залишки представлені гумусовим заповненням товщиною 0,05—0,1 м і окреслено системою стовпових ямок. Будівля мала прямокутну в плані форму, досягаючи 4,2 м довжини та 3,2 м ширини. Так само, як і у випадку з житлом, південна (поздовжня) стіна проходила паралельно до огорожі на відстані 2 м. Вхід у приміщення, у вигляді прямокутної конфігурації ямок, вів з подвір'я. Стіни були збудовані за принципом каркасно-стовпової конструкції в "зовнішній" паз. Рухомий матеріал представлений фрагментами кераміки та двома уламками точильного бруска. Споруди подібні до цієї (за розмірами, конструкцією стін, місцем в планувальній структурі дворів, характером заповнення тощо), інтерпретуються як складські приміщення. Як уже зазначалося, споруди № 2 і № 3, що входили до цього двору, були призначені для утримання худоби в зимовий період.

Окрім описаних об'єктів до забудови двору Ia належать також стовпові ямки, котрі знаходяться в центрі та по периметру подвір'я. Ймовірно, що частина з них окреслювала територію подвір'я, в т. ч. і визначала місце входу зі сторони яру, а решта — могли мати різне призначення. З півночі та сходу житлово-господарський комплекс обмежувався природними перешкодами: яром, різким підвищенням і кар'єром, а з двох інших сторін світу був оточений огорожею. Від неї зберігся насип, під яким на відстані 4—8 м виступають стовпові ямки. За нашими підрахунками, збережена площа цього комплексу досягала близько 540 м².

Дещо менший за площею (380 м²) та кількістю об'єктів виявився сусідній двір 16, розташований західніше від попереднього. До нього входили компактно розташовані: заглиблене житло, дві наземні господарські споруди, невеличке подвір'я і огорожа. Разом з тим привертає увагу, як на наш погляд, суттєва деталь плану-

вальної структури усього майданчика: із зовнішньої сторони (південна межа обидвох дворів) збереглись незначні сліди давньої дороги, яка поєднує їх з рештою території селища.

Подібне планування простежується і на інших ділянках цієї частини селища. За 50 м на південь від описаних дворів, за поверхневими слідами виявлено, а після археологічного дослідження підтверджено функціонування ще одного двору площею 968 м^2 [10, 1-4] . Всього на окраїні селища в ур. Затінок виявлено більше десяти таких комплексів, які відносяться до V типу забудови.

Таке ж планування характерне і для окремих частин селищ в Садгорі, Ревно, та Коростоватій. Наприклад, на селищі Коростовата III виявлено 12 аналогічних комплексів, серед котрих один розкопаний повністю. До нього входили заглиблене житло та шість наземних господарських споруд, компактно розташованих по периметру. З північної і західної сторін він був обнесений огорожею, а з південної та східної — природними перешкодами. Площа двору становила 320 м^2. Поруч знаходилася незабудована ділянка, яка могла використовуватися під город. В такому разі ми маємо справу з появою не тільки дворів, але й садиб, котрі штучно й природньо виділяються на окраїнах селища. Водночас, в даному гнізді-поселенні виявлено й інші типи забудови. В урочищі Вила домінував II, а в урочищі Вапнярки — III тип планування.

Підсумовуючи розгляд планувальної структури селищ, необхідно відзначити деякі, на наш погляд, найголовніші моменти: по-перше, взаєморозташування об'єктів, швидше за все є свідченням не типів селищ, як це доводить Б. О. Тимощук, а характеру забудови окремих його частин; по-друге, на селищах "низинної" групи домінують I та II типи, а для "височинної" — притаманне співіснування II—V типів.

Важливими елементами характеристики досліджуваних старожитностей, і зокрема поселень, є тип забудови городищ, котрі з'являються протягом другого періоду, тобто в IX—X ст. Застосовані нами методи дозволяють виділити декілька типів планувальної структури. На екстраверсних укріпленнях, віднесених дослідниками до городищ-сховищ, жодних слідів внутрішньої забудови житловими чи господарськими спорудами не виявлено. Невелика площа цих пам'яток не має будь-яких ознак культурного шару. Вона обносилась ровом і валом з напільної сторони, рідше — по периметру укріпленої ділянки. Подібний стан характерний для городищ: Коростовата II, Ломачинці, Волока та ін., віднесених нами до I типу.

Другий, як і наступні типи, зустрічається на інтраверсних городищах. Окрім рову та валу, що обмежовують невеликий (до 0,5 га) мисовий майданчик, по внутрішньому периметру простежуються довгі наземні будинки (4—6 м ширини, та від 15—20 до декількох десятків метрів довжини) нежитлового призначення. При цьому необхідно зазначити, що даний тип побутує як на суто слов'янських городищах, так і в багатьох випадках на повторно використаних укріпленнях ранньозалізного віку. Прикладом повторного використання городищ РЗВ, де простежується подібна забудова, є городища в Коростоватій I, Глибоці, Горошівцях, Снячеві, Широкій Поляні та ін.

Третій тип планування своєю внутрішньою забудовою адекватний четвертому типу забудови селищ. Щільне розташування житлових, ремісничих та інших господарських об'єктів обноситься дерев'яно-земляною лінією захисту, подібно як це було в Добринівцях та Ревно II, які Б. О. Тимощук вважає господарсько-адміністративними центрами. Лише для небагатьох городищ (Стільсько, Пліснесько, Ревно I-Б, Ширівці I, Підгороддя, Солонсько, Збараж), що функціонують на завершальних етапах старожитностей останньої чверті I тис. н.е., планувальна структура є досить складною і до того ж, ще до кінця, не вивченою. Однак вже зараз дані, якими ми володіємо, дозволяють внести деякі штрихи щодо їх забудови. Перш за все, це найбільші за площею укріплені поселення, котрі обнесені складною системою валів, ескарпів, ровів з численними в'їздами тощо. Центральні майданчики в Стільську, Ревно I-Б та Ширівцях[16] забудовані по периметру наземними будівлями з підвалами або, як свідчать матеріали Пліснеська, — групами житлових заглиблених споруд. На інших майданчиках простежується II та III типи планування. Крім того, в межах укріпленої території Пліснеська[17], Ревно I-Б[18], Збаража[19] знаходяться кремаційні могильники — невід'ємна складова їх планувальної структури.

Наявні в нашому розпорядженні матеріали розкопок городищ і селищ, а також картог-

рафія поверхневих слідів різної категорії заглиблених і наземних об'єктів дозволяє виділити п'ять типів планування селищ і чотири типи — городищ. На селищах "низинної" групи панівними є I та II, а "височинної" — II—V типи. Наведену відмінність забудови селищ можна пояснити лише їх динамікою в економічній та соціальній сферах. Подібна ситуація спостерігається і на городищах. Протягом IX—на початку X ст. переважають I—III типи забудови, а в середині — кінці X ст. з'являється IV тип. Отже, планувальна структура селищ і городищ є надзвичайно неоднорідною, що, на нашу думку, віддзеркалює складність господарського і соціального устрою слов'ян VIII—X ст.

---

[1]Федоров Г. Б. Посад Екимауцкого поселення // Культура древней Руси. — М., 1966. — С. 273.

[2]Максимов Е. В. , Петрашенко В. А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. — К., 1988. — С. 81.

[3]Тимощук Б. А. Восточнославянская община VI—IX вв. н. е. — М., 1983. — С. 14—29.

[4]Риер Я. Г. Сравнительная характеристика застройки средневековой деревни Восточной и Центральной Европы // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі. — С. 49—51.

[5]Баран Я. В. Слов'янська община (за матеріалами розкопок поселення Рашків 1) // Автореф. дис... канд. іст. наук. — К., 1991. — С. 6—13.

[6]Тимощук Б. А. Указ. соч. — С. 12.

[7]Тимощук Б. А. Указ. — С. 21—24, 154, 157.

[8]Тимощук Б. А. Указ. соч. — С. 21—24.

[9]Тимощук Б. А. Указ. соч. — С. 30.

[10]Dostal B. Zemedelska vyroba na uzemi CSSR 6—10 stoleti // Archeologia historica. — 1974. — T. 1. — S. 9—17.

[11]Cornsa M. Cultura materiala veche Romaneasca (Asezarile din secolele VIII-X de la Bucov — Ploiesti). — Bucuresti, 1978. — P. 12 — 15, 16 — 41; Fig. 4.

[12]Zaharia E. Sapfturile de la Dridu. Contributie la archeologia si istoria perioadei de formare a popurului Roman. — Bucuresti, 1967. — P. 219—222. — Pl. l.

[13]Тимощук Б. А. Указ. соч. — С. 96.

[14]Тимощук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V—IX ст. — С. 114—115; Тимощук Б. А. Восточнослоавянская община... — С. 40—44.

[15]Інструментальний план городища відзнято автором у 1987 р. Филипчук М. А. Звіт про роботу постійнодіючої Верхньодністрянської слов'яноруської археологічної експедиції у 1988 р. — С. 1—4.

[16]Тимощук Б. А. Восточнославянская община... — С. 40—44.

[17]Филипчук М. А. Нова знахідка — Пліснеський саркофаг // Літопис Червоної калини. — Львів, 1994. — С. 53.

[18]Тимощук Б. А. Археологические признаки Восточнославянских городищ-убежищ // КСИА СССР. — Вып. 195. — С. 16—17.

[19]Ягодинська М. О. Слов'яни (VI—IX ст. н. е.) // Тернопілля:сторінки історії. — Тернопіль, 1995. — С. 66.

Хамайко Н. В.

ДУАЛІЗМ ПОСЕЛЕНСЬКОЇ СТРУКТУРИ ШЕСТОВИЦЬКОГО КОМПЛЕКСУ

Шестовицький комплекс — одна з найбільших і найцікавіших у науковому плані пам'яток доби ранньої Русі. Історія його дослідження починається з кінця XIX ст.[1], проте ще й сьогодні багато питань залишаються відкритими. Навіть проблеми топографії й хронології пам'ятки, які, здавалося б, були вирішені ще у 50-ті рр. XX ст.[2], досі розуміються дослідниками порізному. Крім того, поганий стан збереженості курганів могильника і неможливість дослідити їх як більш-менш цілісну систему також певним чином впливали на вирішення проблеми історичної інтерпретації шестовицького комплексу.

Ще з часів перших археологічних розкопок у Шестовиці в історіографії виникла проблема етнічної приналежності цього поселення. Думка Д. Бліфельда про існування поселення на мисі Коровель з могильником у заплаві, на перший погляд, була раціональною. Проте деякі розбіжності у цій гіпотезі — великий відсоток норманських матеріалів на заплавному могильнику і натомість абсолютна перевага слов'янських рис на поселенні — вносили певний дисонанс. А от наявність на шестовицькому городищі і посаді знахідок кінця XI — XII ст. повністю відповідала існуванню синхронної IV курганної групи на Узвозі.

Ф. Андрощук, провівши роботи на городищі у 1993 р., визнав, що на мисі Коровель немає переконливих свідчень про існування тут таких стаціонарних житлових комплексів, що відповідали б культурному типу скандинавських поховань у заплаві. Натомість, шукаючи аналогій серед торгових поселень типу Рібе, Бірки та Хедебю, він за даними шестовицьких досліджень зробив висновок, що більшість виявлених об'єктів виконувала господарські функції і поселення мало періодичний сезонний характер[3]. Проте дослідження 1998—2003 рр. у Шестовиці, проведені тут Чернігівською археологічною експедицією під керівництвом О. П. Моці та В. П. Коваленка на базі відділу давньоруської та середньовічної археології ІА НАНУ та історичного факультету ЧДПУ[4], виявили ряд матеріалів, які спростовували ставлення до поселення в ур. Коровель як до сезонного табору. Присутність стаціонарних землянкових або напівземлянкових жител, ремісничих комплексів X—XII ст. та сільськогосподарських знарядь праці на городищі й посаді передбачає постійне проживання тут хоча б частини населення, що справедливо було зазначено В. Коваленком, О. Моцею та Ю. Ситим[5].

Тим не менше, помітна розбіжність матеріалів терасового поселення і заплавного могильника зберігається, і це викликає ряд запитань. Перше і основне — чому матеріали I, II та III курганних груп, які дають таку велику кількість "дружинних" поховань і виразно скандинавських речей, не співпадають з даними давньоруських комплексів з території поселення на мисі Коровель, де переважають знахідки місцевого характеру, і тільки невелику частку складають речі скандинавської приналежності, попри їх синхронність? Де в такому випадку знаходиться могильник, що відповідав би за культурними традиціями і хронологічними межами поселенню на мисі? І де знаходиться поселення, що таким же чином відповідало б могильнику в заплаві? Його вирішення дало б змогу відповісти на ряд наступних питань — чи пов'язане виникнення шестовицького комплексу з активністю норманів у Подесенні наприкінці IX ст., і який характер і топографічну структуру, в такому разі, воно мало?

Охоплення розкопками 1998—2003 рр. значних площ і різних зон шестовицького комплексу дало змогу відповісти на ряд запитань.

Досить детально було досліджено територію городища (Рис. 1, 1). Завдяки аналізу матеріалів з розкопів вдалося встановити, що

© Хамайко Н. В., 2004

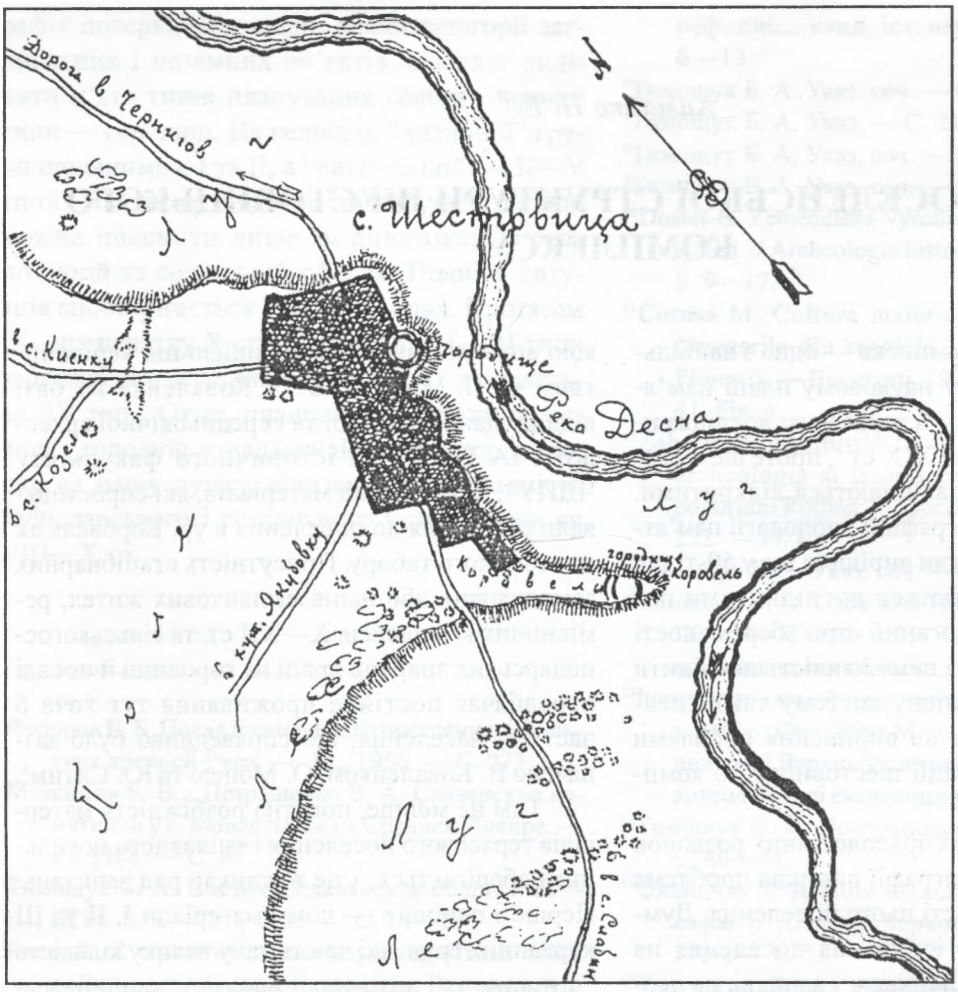

Рис. 1. Сучасний план розташування складових Шестовицького археологічного комплексу: 1 — городище; 2 — посад; 3 — терасовий могильник; 4 — зона взаємного перекривання посаду та могильника; 5 — заплавне поселення; 6 — заплавний могильник; I—VI — номери курганних груп за Д. І. Бліфельдом.

найбільш бурхливо тут проходило життя саме у X — на поч. XI ст. В. Коваленко пов'язує його виникнення з підкоренням Олегом сіверян у 884 р.[6], а роль поселення полягала у виконанні трьох основних функцій: здійсненні військово-адміністративного контролю княжого Києва над племінною знаттю сіверянського Чернігова, організації полюддя й участі у морських походах. З останнім можна погодитись, проте скоріше мова йде про участь місцевих жителів не у військових кампаніях, а у складі торгових караванів. Дійсно, речі візантійського походження, які не могли бути предметом місцевої торгівлі чи далекого імпорту (висла свинцева печатка, скляна іконка-литик[7]), свідчать про безпосередній зв'язок з південним шляхом. Значна кількість знахідок, особливо на території могильника у заплаві, — це торговий інвентар (ваги, важки), тому немає сумніву, що дане населення було пов'язане саме з торгівлею. Інші тези В. Коваленка викликають більше сумнівів. Якщо київському князю необхідно було контролювати "сіверянський" Чернігів за допомогою шестовицької дружини, то як пояснити присутність у ньому таких курганів, як Чорна могила, Гульбище, Безіменний та інших насипів Болдинської групи? Адже за поховальним обрядом й інвентарем вони не мають сіверянських рис й відносяться до дружинних старожитностей X — поч. XI ст.[8], а за статусом вони є багатшими, ніж шестовицькі. Поховані ж у Чорній могилі, за пишністю проведеного обряду, належали якщо не безпосередньо до сім'ї київських князів, то мали б принаймні бути серед близького до них оточення. В такому випадку й організацію полюддя князь мав би доручати своїм людям з такого центру як Чернігів, чиї адміністративні функції надійно засвідчені джерелами вже для X ст. — часу розквіту Шестовиці.

На інший, торгівельний характер Шестовицького поселення вказували П. Толочко та Ф. Андрощук[9]. Перший вбачав тут стаціонарну базу, другий — тимчасову торгову стоянку. Не-

зважаючи на видиму суперечливість тверджень, як не дивно, обидва дослідники мали рацію, проте їм ще не була відома повна топографія пам'ятки, яку вдалося серйозно уточнити в ході робіт 1998—2003 рр.

Завдяки широкому обстеженню посаду було визначено межі житлової та виробничо-господарської зон. Дослідження показали, що найбільша територія була освоєна жителями поселення у X — 1-й пол. XI ст. Матеріали цього періоду знайдено на всій площі надзаплавної тераси (від городища в ур. Коровель на мисі тераси до ур. Узвоз на її північному заході й ур. Сад Льодового на північному сході). Проте в 2-й пол. XI — XII ст. освоєна територія значно скорочується, локалізуючись на вузькому перешийку в південній частині мису (Рис. 1, 2). В той час, як життя на городищі у сер. XI — XII ст. відрізняється меншою інтенсивністю, ніж в X ст., ремісничі зони посаду, навпаки, активно експлуатуються.

Розкопки у північно-східній частині посаду виявили ряд поховань, що поставило питання про існування тут значного за розмірами могильника. Проведені П. Смолічевим опитування селян в кінці 1920-х рр. показали, що *„вся місцевість, що оточує навкруги обидва городища, у свій час вкрита була могилами, від яких залишилися лише одиниці, розміщені по садибам селян, особливо у південній частині села, ближче до Коровеля, а на останньому, в забудованій його частині можна зустріти ще й тепер досить значні групи могил"*[10]. Два кургани він розкопав сам і виявив поховання з трупоспаленням на місці з воїнським спорядженням та елементами кінської упряжі (к. 144*) і багате поховання з конем (к. 145). Крім того, дослідник записав відомості про наслідки самочинного розкопування ще двох курганів, в одному з них містився кістяк без будь-яких виразних знахідок, у другому — урнове трупоспалення на стороні[11]. Той факт, що рештки насипів остаточно були знівельовані наприкінці 1950-х рр., значно ускладнив визначення меж терасового могильника. Тому до VI могильної групи В. Коваленко відніс лише досліджені О. Шекуном у 1980 р. на території табору „Автомобіліст" (Рис.1, 3) рештки двох трупоспалень на стороні, що містилися у ранньогончарних посудинах. А поховання у камері зі стовповою конструкцією, досліджене ним у 1984 р. на території бази відпочинку КПІ в ур. Сад Льодового, визначив як поховання у „споруді господарського призначення" зі стовповою конструкцією і „входом"[12]. Таку ж інтерпретацію дано і похованню в подібній камері, виявленому в розкопі 5 (1999 р.)[13], не відмовляючись від думки про використання північно-східної частини посаду виключно як житлової та виробничо-господарської зони. Адже протягом 1983—1984 та 1998—2003 рр. тут було досліджено велику кількість об'єктів саме такого призначення.

Дійсно, на перший погляд важко уявити, що розташування близькочасових могильника і поселення може співпадати. Це враження підсилював той факт, що жодне з поховань не прорізало в плані житлової чи господарської споруди (за виключенням поховання з розкопу XXVI 1984 р., яке пробило невиразну яму без знахідок, помилково названу „входом"), як і навпаки. Між тим, розкопки північно-східної частини посаду в 1998—2002 рр. дали цікаві результати. Тут було виявлено ґрунтове безінвентарне поховання (1999 р.), 2 поховання у камерах зі стовповою конструкцією (1999 та 2001 рр.), рештки кремації в урні з горщиком-приставкою на рівні давнього горизонту (2002 р.) та 2 трупоспалення на стороні в невеличких ямках (1998 та 2000 рр.). Співставивши відомості П. Смолічева про наявність на поч. XX ст. найбільшого скупчення курганів у південній частині села і його плану збереженої частини могильника (Рис. 2), зі згадкою О. Шекуна про переселення жителів з цієї ділянки наприкінці 1950-х рр., ми визначаємо локалізацію терасового могильника (Рис. 1, 3). А за даними про розташування IV курганної групи та поховань VI групи, досліджених у 1925 р., 1980 р., 1983 р. і 1998—2002 рр., отримуємо вірогідні межі останнього.

Розпочаті роботи в заплаві р. Десни дозволили виявити ще одну складову Шестовицького комплексу — "поділ" (Рис. 1, 5). Розвідкове шурфування 1998 р. навколо мису показало наявність культурних решток майже по всій його окрузі, а в 1999—2002 рр. тут були проведені стаціонарні роботи. Розкопи були закладені на двох піщаних грядах західніше Коровеля, між ним і курганним могильником. Дослідження

* Нумерація курганів за Д. І. Бліфельдом.

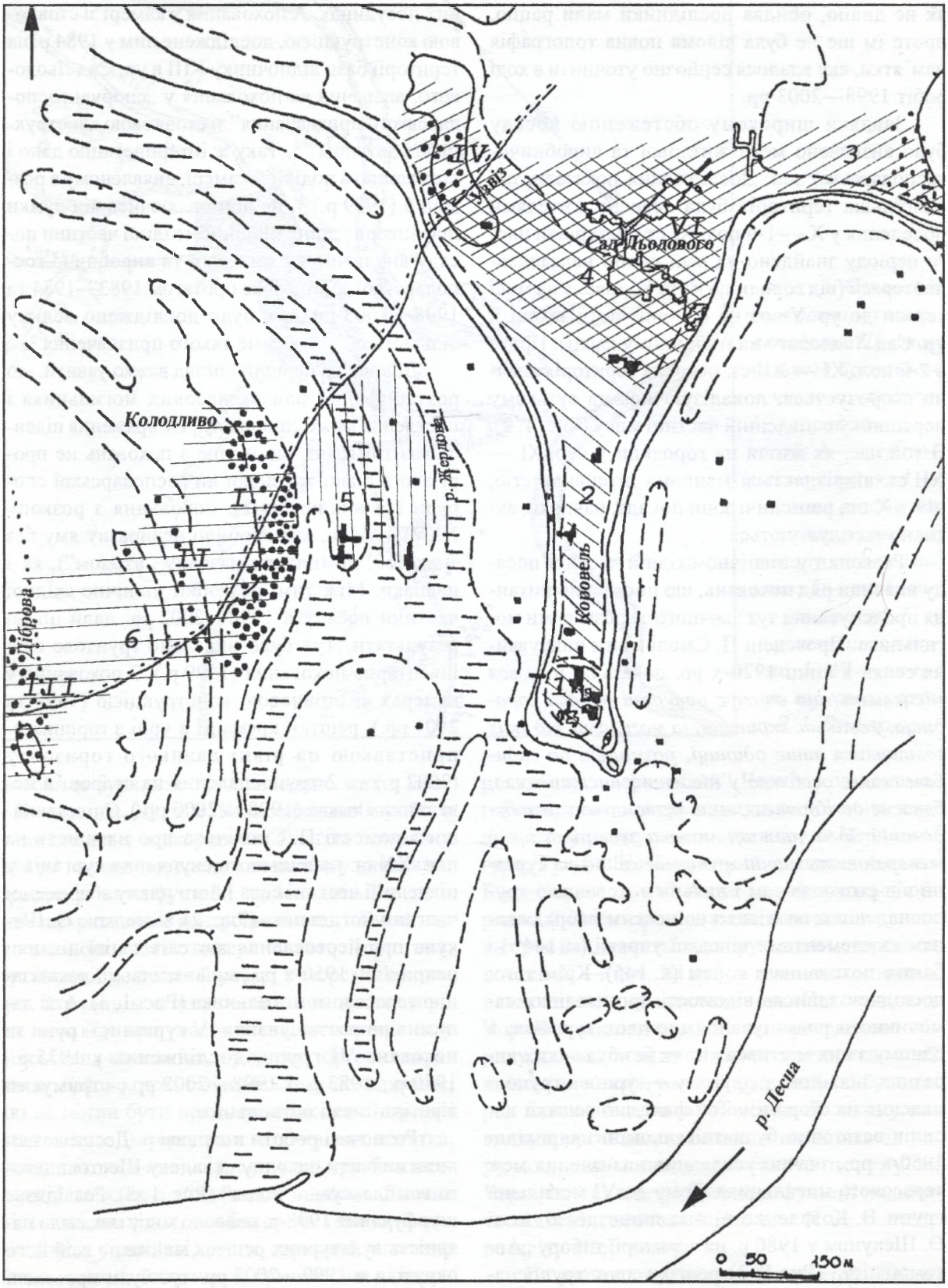

Рис. 2. План археологічних пам'яток Шестовицького комплексу за П. І. Смолічевим.

зафіксували тут наявність наземних зрубних жител площею понад 25 м² з підклітами і глинобитними печами та господарських об'єктів, серед яких сумарно переважали матеріали X — поч. XI ст.[14]

Наявність на терасі могильника, розташованого північніше мису Коровель, і поселення у заплаві певним чином ускладнила розуміння пам'ятки, хоча й відповіла на деякі питання. В літературі міцно утвердилася думка про відповідність заплавного могильника (I, II, III курганні групи) терасовому поселенню. Однак, по-перше, не було відкрито відповідного поселення в заплаві, а по-друге, матеріали терасового поселення не знаходили поблизу значних скупчень синхронних йому поховань. Більшість вчених сходилась на тому, що могильник на території заплави перестав функціонувати наприкінці X — на поч. XI ст. В. Коваленко пов'язав кінцеву дату з переносом його на Узвіз в сер. XI ст. Тепер же, за наявності відповідних даних питання топографічної структури пам'ятки вирішується інакше. Ми схильні говорити про існування на мисі Коровель і в його окрузі двох одночасових поселень: терасового і заплавного, з двома відповідними їм могильниками. Свого часу Ф. Андрощук висловив думку про міфологічне сприйняття р. Жердови, що протікала західніше мису, як своєрідної межі між світом живих і світом мертвих[15]. Ця межа справді існувала, проте не між поселенням і могильником, а між двома поселеннями зі своїми окремими могильниками.

Згадуючи про торгівельний характер пам'ятки X ст., неминуче виникає питання про присутність на ній норманів, проникнення яких у Східну Європу було тісно пов'язане з судноплавними річками[16] Так, появу Шестовиці Ф. Андрощук спробував пояснити функціонуванням у першій половині X ст. „хозарського шляху", який було змінено на „шлях з Варяг у Греки" тільки в другій половині X ст. Проте археологічні дані свідчать про беззаперечну перевагу тут речей візантійського походження над східними, що спонукає пов'язувати Шестовицю, в першу чергу, з "грецьким шляхом"

Уявлення про торгівельні каравани русів дають писемні джерела. Костянтин Багрянородний зазначає: „...*в Константинопіль моноксили являються одні з Немогарда* (Новгорода — тут і далі примітки — Н. Х.)... *а інші з фортеці Мілініски* (Смоленська), *з Теліуци* (Любеча), *Чернігоги* (Чернігова) *й з Вусеграда* (Вишгорода). *І так всі вони спускаються рікою Дніпро й сходяться у фортеці Киоава* (Києва)... *Слов'яни ж... вирубують моноксили під час зими й, спорядивши їх, з настанням весни, коли розтане лід, входять у розташовані неподалік водойми ща... І в червні місяці ... спускаються вказаною рікою Дніпро*"[17]. В даному випадку описана ситуація збору учасників подорожі на Візантію. Костянтин описує русів як торговців-посередників, що збиралися в районі Києва, перекуповуючи товари у слов'ян. Цей процес тривав кілька місяців і, очевидно, передбачав існування спеціальних гаваней з сезонним табором на березі. Опис подібного поселення русів на Волзі подає арабський дипломат ібн-Фадлан: „*Вони прибувають зі своєї країни і причалюють свої кораблі на Атилі... і будують на її березі великі будинки з дерева. І збирається [їх] в одному [такому]десять і двадцять, — менше чи більше. У кожного [з них] лавка, на якій він сидить, і з ними дівчата-красуні для купців*"[18]. Незважаючи на сезонний характер поселення, окрім власне жител, воно включало такі звичні елементи поселенської структури, курганний могильник і капище з ідолами богів, де регулярно проводилися відповідні обряди.

Відкриті на подолі великі зрубні приміщення з глинобитними печами наочно ілюструють наявність подібних споруд у Шестовиці, а описані арабським мандрівником поховальні звичаї знаходять аналогії у заплавному могильнику.

Поєднання даних Костянтина Порфірогеніта та ібн-Фадлана, здавалося б, дозволяють чітко інтерпретувати заплавне шестовицьке поселення як тимчасовий торгівельний табір русів, що збиралися тут для подорожі у Візантію. Цьому, проте, суперечать природні умови місцевості, що не дозволяють використовувати заплавну ділянку Шестовиці навесні. З квітня по червень, коли, за Костянтином, руси саме збиралися до виходу, вона заливається весняною повінню, так, що вся заплава потрапляє під воду. Цей факт неодноразово відзначався дослідниками шестовицьких старожитностей. Переважна ж більшість шестовицьких матеріалів скандинавської приналежності походить саме з її заплавної частини, що однозначно вказує на використання даної ділянки в період, коли вона вільна від води. Ми схильні вважати, що Шес-

товицька торгова колонія була пов'язана не зі шляхом до Константинополя, а скоріше, погоджуючись з О. Комаром[19], з поверненням караванів "з Греків до Варяг" Дійсно, веслування вгору течією Десни набагато легше, ніж по Дніпру, Десна ж своїм витоком наближається до Гньоздова — великої торгівельної колонії, що стоїть на перехресті стратегічних водних шляхів. Однак потрібно зауважити й те, що в районі Єльні Десна мала прямий вихід у Окський волок, й відповідно, у Волго-Окський регіон збуту, що дозволяло охопити торгівлею широкий в'ятицький ареал.

Наявність у межах І могильної групи трупоспалень на стороні, притаманних слов'янському населенню, навряд чи свідчить про використання його місцевими жителями — мова скоріше йде про частку слов'янського елементу у подібних торгових ватагах. Місцеве населення, по-перше, бачило, що відбувається з заплавою кожної весни, і не ризикнуло б ховати там своїх близьких. Адже, окрім можливості бути розмитими водами повені, насипи, що знаходились в ур. Колодливо та в ур. Діброва, ставали недоступними для відвідин протягом тривалого часу навесні. Широким же колом дослідників давніх вірувань відзначалось, що для слов'ян притаманний культ предків, який передбачає поминки — відвідини „дідів" (померлих родичів) кілька разів на рік, у тому числі й навесні (поминання у травні, пов'язане з культом родючості). Натомість осіннє перебування табору прийшлого населення, з неминучою необхідністю проведення тут поховальних обрядів, не зустрічало ніяких незручностей.

Велика кількість дружинних поховань не обов'язково має свідчити на користь їхньої приналежності виключно до кола військових, а присутність жіночих та дитячих поховань — на користь осілого способу життя. З того ж опису ібн-Фадлана видно, що торговці-руси були мало схожі на гладких арабських купців: *„Я не бачив [людей] з більш досконалими тілами, ніж вони... І при кожному з них є сокира, меч і ніж, [причому] з усім цим вони [ніколи] не розстаються"*[20]. Згадки про наявність родичів, служок, рабів у таких колективах знаходимо там же. Подібні ватаги не мали місця постійного проживання, де вони могли б залишити свою сім'ю. Навесні вони збирались докупи й вирушали у подорож до Візантії, влітку торгували там, вимінювали одні товари на інші, восени поверталась назад, влаштовуючи великі розпродажі у поселеннях, подібних до Шестовиці, а взимку розходились поодинокими групами по всій Русі, по місцях своїх звичних зимівель, продавали заморський крам, набирали місцевого продукту, щоб наступної весни знову вирушити в подорож і здійснити вигідний товарообмін. Таким людям доводилося весь свій скарб і свою сім'ю возити за собою, адже їхній дім знаходився там, де у даний момент перебували вони самі. Дехто з членів такої родини або їхніх служок міг загинути під час подорожі, і їх доводилося ховати там, де вони помирали. Хронологічні рамки існування такого могильника у Шестовиці переважна більшість дослідників обмежує кінцем IX — початком XI ст. Таке ж датування було отримано і в результаті досліджень поселення на подолі. Звідси випливає висновок, що даним періодом і варто визначати існування торгового сезонного поселення в ур. Колодливо з синхронним йому заплавним могильником.

Поділу заплавного могильника на три локальні групи (Рис.1, 6) сприяли, перш за все, топографічні особливості заплави, на території якої вздовж русла Жердови знаходиться кілька паралельних піщаних гряд. Оскільки ближчі дві до Коровеля були зайняті поселенням, розвиток некрополя йшов у протилежному напрямку. В западинах між такими підвищеннями досить волого, а у минулому, коли Жердова була не струмком, а річкою, стояла вода. Споруджувати курганні насипи в таких місцях не було ніякого сенсу. Та й хронологічно найбільш ранньою є І група, що налічує цілий ряд кремацій, натомість II і III групи містять тільки інгумації.

Дещо подібна картина вимальовується і на базі аналізу даних терасового некрополя. Топографічна близькість IV і VI курганних груп дозволяє об'єднати їх в єдиний могильник і припустити, що подальші дослідження зможуть уточнити його межі і надати ширші відомості про його хронологічний розвиток. А поки можна констатувати, що тут відомі поховання від ранніх волинцевських кремацій з явним колочинським впливом до підкурганних інгумацій у простих могильних ямах. Перші, за аналогіями з харівського і блажківського скарбів, О. Комар датує першою третиною VIII ст.[21], з ними можна співставити знахідки ліпної кераміки на посаді і житлово-господарських споруд на го-

родищі. Другі пов'язані з синхронним культурним горизонтом городища і посаду кінця XI—XII ст., оскільки стратиграфічно перекривають житлово-господарську забудову X — поч. XI ст. Наявність же тут поховань у камерах зі стовповою конструкцією свідчить скоріше не про використання даного могильника жителями заплавного селища, а про розвиток принесених норманами традицій у контакті з місцевим населенням. Відповідь на питання, чому жителі заплавного поселення не могли користуватися територією терасового могильника, лежить, на наш погляд, не лише у топографічній, а й у соціальній відмежованості двох общин.

Динаміка розвитку терасового могильника виглядає, скоріше за все, так. Бурхливий розвиток шестовицького поселення у X ст., спричинений рухом торгових караванів і відповідно сприятливими умовами для розвитку торгівлі й ремесла, зумовив різке розширення його меж аж до північної частини мису Коровель, де у цей час знаходився могильник. Це спричинило поступове його відсування на північ і захід. Однак на поч. XI ст., як ілюструють матеріали останніх розкопок у північно-східній частині посаду, почався поступовий рух могильника назад, фіксуючи перекриття курганами 1-ї пол. XI ст., а на Узвозі — кінця XI—XII ст. житлово-господарської забудови X — поч. XI ст.

Таким чином, шестовицький комплекс давньоруського часу мав складну топографічну структуру. У його межах в X — на поч. XI ст. існувало два окремих поселення зі своїми могильниками. На мисі надзаплавної тераси в ур. Коровель мешкало місцеве давньоруське населення. Це поселення мало стаціонарний характер, але розвивалось за рахунок існування сезонного торгового поселення, що стояло на території заплави в ур. Колодливо, оскільки займалося обслуговуванням таких караванів. Про це свідчить інтенсивне розширення його площі в X — на поч. XI ст. і різке скорочення в кінці XI—XII ст. Час існування заплавного поселення вужче — X — поч. XI ст. Він охоплює період поступового посилення князівської влади, що супроводжувалося зростаючою централізацією держави на всіх рівнях. Ліквідація останніх ознак автономії слов'янських племен, розвиток феодального землеволодіння, заміна полюддя фіксованими зборами — все це сприяло закономірному переходу зовнішньої торгівлі під князівський контроль і означало неминучий занепад самостійних торгівельних "корпорацій", до яких належали поселення на Шестовиці та Гньоздово. Однак якщо з ліквідацією Гньоздово його стратегічне географічне розташування у повній мірі використав Смоленськ, Шестовиця не змогла конкурувати з князівським Черніговом, перетворившись у XI—XII ст. на заштатне поселення.

---

[1]Константинович Н. А. О курганах Черниговского уезда // Труды III Археологического съезда в Киеве, 1874 г. — Т. 1. — К., 1978; Самоквасов Д. Я., Уварова П. С. О находках денежных кладов и других древностей // Труды Московского Предварительного Комитета по устройству XIV Археологического съезда. — Вып. I. — М., 1906. — С. 44—45; Смоличев П. И. Раскопки северянских могил в с. Шестовица летом 1925 г. // Украина. — 1926. — Кн. 1 (16). — С. 178—180; Станкевич Я. В. Отчет о работе Шестовицкой археологической экспеции за 1946 г. // НА ІА НАНУ — № 1946/20; Попко О. О. Археологические памятники в районе Чернигова // НА ІА НАНУ. — № 1947/20; Ляпушкін І. І. Дослідження Дніпровської Лівобережної експедиції 1947—1948 рр. // АП. — 1952. — Т. III; Бліфельд Д. І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. — К., 1977; Шекун А. В. Отчет Черниговской археологической экспеции 1980 г. // НА ІА НАНУ. — № 1980/90; Коваленко В. П. Отчет о разведывательных работах в Среднем Подесенье в 1976 г. // НА ІА НАНУ. — № 1976/118; Коваленко В. П., Моця А. П., Шекун А. В. Отчет об охранных работах у с. Шестовица Черниговской обл. в 1983—1984 гг. // НА ІА НАНУ. — № 1984/174; Андрощук Ф. О. Нормани та слов'яни у Подесенні. — К., 1999; Коваленко В., Черненко О. Перші дослідження Шестовиці // Дружинні старожитності центрально-східної Європи VIII—X ст. — Чернігів, 2003. — С. 86; Ясновська Л. Дослідження курганних старожитностей Чернігівщини сектором давньоруської і середньовічної археології ІА НАН України в останній чверті XX ст. // Там же. — С. 201—208.

[2]Самоквасов Д. Я. Могильные древности Северянской Черниговщины. — М., 1917. — С. 60; Самоквасов Д. Я. Северянская земля и северяне по городищам и могилам. — М., 1908; Смолічев П. І. Подвійні поховання X сторіччя коло Шестовиці на Чернігівщині // Записки Чернігівського наукового товариства. — Чернігів, 1931. — Т. 1. —

С. 56—64; Станкевич Я. В., Шестовицкое поселение и могильник по материалам раскопок 1946 г. // КСИИМК. — 1962. — Вып. 37. — С. 6—30; Бліфельд Д. І. Вказ. праця; Бліфельд Д. І. К исторической оценке дружинных погребений в срубных гробницах Среднего Поднепровья IX—X вв. // СА. — 1954. — Т. 20. — С. 148—164.

[3]Андрощук Ф. О. Вказ. праця. — С. 27—37.

[4]Коваленко В., Моця О., Ситий Ю. та ін. Звіт про археологічні дослідження в ур. Коровель біля с. Шестовиця Чернігівської області в 1998 р. // НА ІА НАНУ. — № 1998/84; Коваленко В. П., Моця О. П., Ситий Ю. М. та ін. Звіт про археологічні дослідження в урочищі Коровель біля с. Шестовиця Чернігівської області в 1999 р. // НА ІА НАНУ. — № 1999/111; результати досліджень за 2000—2003 рр. — у стані обробки.

[5]Коваленко В., Моця А., Сытый Ю. Археологические исследования шестовицкого комплекса в 1998—2002 гг. // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII—XI ст. — Чернігів, 2003. — С. 51—83.

[6]Там же.

[7]Бліфельд Д. І. Вказ. праця; Коваленко В. П., Моця А. П., Шекун А. В. Отчет об охранных работах... — Рис. 127.

[8]Самоквасов Д. Я. Северянская земля и северяне ...; Рыбаков Б. А. Древности Чернигова. — М., 1949; Ширинский С. С. Округа древнейших русских городов Среднего Поднепровья (по материалам курганов IX—X вв.) // Труды V МКАС. — К., 1988. — С. 319—322.

[9]Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. — К., 1989. — С. 50, 51, 55; Андрощук Ф. О. Вказ. праця. — С. 27—37.

[10]НА ІА НАНУ. — Ф. 6. — Од. зб. 25. — С. 5.

[11]Бліфельд Д. І. Вказ. праця — С. 187—189.

[12]Коваленко В. П., Моця А. П., Шекун А. В. Отчет об охранных... — С. 13—14.

[13]Коваленко В. П. Нові дослідження Шестовицького археологічного комплексу // АЛЛУ. — 1999. — № 1. — С. 40.

[14]Там же. — С. 40—41.

[15]Андрощук Ф. О. Вказ. праця. — С. 29.

[16]Зоценко В. Н. Пути проникновения скандинавов в Среднее Поднепровье в IX—X вв. // Труды V МКАС. — М., 1987. — Т. III. — С. 87—93.

[17]Константин Багрянородный. Об управлении империей. — М., 1991. — С. 45—46.

[18]Ковалевский А. П. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг. — Харьков, 1956. — С. 142.

[19]Комар О. В. Про час і обставини прийняття титулу „хакан" правителем русів // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII—XI ст. — Чернігів, 2003. — С. 102—107.

[20]Ковалевский А. П. Вказ. праця. — С. 141.

[21]Комар О. В. Поясні набори Фативизького та Харівського скарбів // Музейні читання. — К., 2000. — С. 153—156.

Черненко О. Є.

КОЛЕКЦІЯ З ГОРОДИЩА КНЯЖА ГОРА В ЧОІМ ІМЕНІ В. В. ТАРНОВСЬКОГО

(історіографічний та музеєзнавчий аспекти)

В Черніговському обласному історичному музеї імені В. В.Тарновського (надалі ЧОІМ) зберігається колекція матеріалів з розкопок М. Ф. Біляшевського 1891—1892 рр. на городищі Княжа Гора, що біля с. Пекарі на Черкащині (Інв. № Ар 5/5). У літературі городище прийнято ототожнювати з літописним містом Родень. Серед сучасних йому пам'яток воно вирізняється своїм речовим комплексом де поєднанні різноманітне озброєння, предмети культу, коштовні прикраси та велика кількість скарбів.

Внаслідок грабіжницьких розкопок та торгівлі старожитностями знахідки з Княжої гори потрапили в зібрання багатьох музеїв. Проте тільки в ЧОІМ знаходиться колекція, здобута внаслідок масштабних систематичних розкопок. Саме ці матеріали дозволяють скласти уявлення про характер та історію поселення.

Фахівцям колекція відома, перш за все, завдяки публікаціям автором досліджень ряду статей-звітів[1]. У праці "Раскопки на Княжей горе", виданій в 1900 р., М. Ф. Біляшівський зробив спробу узагальнити результати досліджень[2]. Він неодноразово повертався до теми Княжої гори і надалі.

Після закінчення розкопок у 1892 р. колекція знахідок надійшла до приватного зібрання В. В. Тарновського. Опис колекції був надрукований в "Каталоге украинских древностей коллекции В. В. Тарновского" (К., 1898). Разом з іншими матеріалами зібрання, згідно із заповітом мецената, знахідки з Княжої гори були передані до Чернігова. Тут вони зберігались у Музеї Українських старожитностей імені В. В. Тарновського, а після ліквідації цього закладу – в Чернігівському державному музеї (сьогодні – ЧОІМ). За роки зберігання значна кількість експонатів була втрачена. Згідно з Каталогом 1898 р., колекція складалась з більш ніж 2 тис. предметів, а за станом на 2004 рік вона не перебільшує 900 одиниць зберігання.

Під час Другої світової війни колекція була депаспортизована[3]. Нову документацію складали у 1946—1948 рр. Оскільки у музеї на той час не було фахівців з відповідною кваліфікацією, багато предметів визначили невірно і навіть безграмотно. Деякі предмети віднесли до інших пунктів, а до колекції включили знахідки з інших пам'яток. Все це ускладнило наукове та музейне використання матеріалів.

У повоєнний час до вивчення знахідок з розкопок М.Ф. Біляшівського звертались Б. О.Рибаков, О. Ф. Медведєв, А. М. Кирпичников, Г. Г. Мезенцева. Проте через недоліки в системі зберігання та обліку вони мали змогу ознайомитись лише з частиною колекції. Помилки в документації 1948 р. призвели до помилок у визначенні походження предметів. Так, прикраси з Гущинського скарбу Г. Г. Мезенцева залучила до матеріалів з Княжої гори[4], Б. О. Рибаков вважав колт з виямчастою емаллю та інкрустовану пластину з зображеннями воїнів знахідками з Києва[5].

Сучасне вивчення та аналіз колекції з городища Княжа гора у фондах ЧОІМ дозволило уточнити її склад, визначити ступінь збереженості.

Хронологія колекції доволі складна (мова йде про хронологію саме колекції, а не пам'ятки взагалі). Тут представлені матеріали доби бронзи та раннього заліза. Найбільша та найрізноманітніша група належить до давньоруської доби і пов'язана з існуванням тут городища доби Київської Русі.

Комплекс озброєння, представлений у колекції, досить різноманітний. Більшість предметів давньоруського озброєння з Княжої гори увійшла в науковий обіг завдяки публікаціям

© Черненко О. Є., 2004

Рис. 1. Матриця та ливарницька форма з городища Княжа гора

А. М. Кирпичникова[6]. Це клинкова зброя (уламок шаблі та наконечник піхв меча), вістря списів, булави, кистені. Вони датуються межею XII—XIII ст.

Зброя дистанційного бою представлена фрагментом накладки на лук з кістки та залізними і кістяними вістрями стріл різних типів. Зі стрільбою з лука пов'язані також два захисні кільця для рук, виготовлені з кістки.

Захисна зброя представлена двома уламками сфероконічних шоломів XII—XIII ст.[7]

До предметів спорядження вершника та бойового коня можна віднести стремена та 6 екземплярів острогів, які датуються А. М. Кирпичниковим XII — першою половиною XIII ст.[8]

Найчисленніша в колекції категорія прикрас. Прикраси для голови представлені різноманітними скроневими кільцями, сережками та колтами з бронзи, золота та срібла різних типів.

Скроневі кільця у переважній більшості дротяні. У двох випадках вони поєднані в ланцюг. Апробація засвідчила, що в одному ланцюжку наявні як срібні, так і бронзові кільця. Серед матеріалів колекції досить багато і трьохнамистинних скроневих кілець т.зв. "київського" типу зі срібла та золота, що датуються XI—XIII ст.

Набір нашийних прикрас також різноманітний. Це намиста, нашийні гривни, медальйони барм, привіски.

Під час розкопок було знайдено велику кількість намистин з найрізноманітніших матеріалів (золото, срібло, яшма, кришталь, сердолік, сардар, агат, бурштин, хризопраз, мармур, фаянс, скло, скляна паста) і кам'яні привіски. Відзначимо привіску, зроблену з фрагменту стінки полив'яної посудини. Можливо, це імітація підвіски з лазуриту, які були популярні у кочовників.

Нашийних гривен в колекції кілька. Всі вони срібні. Одна виготовлена з перекрученої вузької платівки, інші 2 гривни – плетені із дроту. На кінцях гривен дріт розплескаий у тонку платівку, в якій зроблені отвори для кріплення. Є ще 2 фрагменти гривен цього ж типу.

Золотих ланцюжків в колекції два. Вони виготовлені з рубчастих пластинчастих кілець.

Прикраси для рук представлені різноманітними браслетами зі скла, срібла та бронзи. Досить цікавим є браслет з товстої смуги металу з нерівними краями, яка закручена у 1,5 витка. Він виготовлений дещо недбало і не дуже якісно. На поверхні помітні сліди стертого на-

пису з 7 літер кирилицею. Подібні прикраси були поширені в XI ст.[9]

З Княжої гори походить серія дзеркал та їх фрагментів. Усі вони однієї форми: плоскі, дископодібні, мають виступ-ручку зі зворотного боку.

Знахідка на Княжій горі серії дзеркал — виключне явище для давньоруської пам'ятки. Відомо, що ця форма виробів пов'язана зі східною традицією та кочовим світом, а на давньоруських пам'ятках зустрічаються лише поодинокі екземпляри.

Група побутових речей, яка була в колекції чи не найбільшою, збереглась у невеликому обсязі. Численність предметів у цій групі частково пов'язана з тим, що М. Ф. Біляшівський включив до неї цілий ряд знахідок церковного вжитку (ладанницю, свічники, деталі хоросів тощо)[10].

Категорія речей культового призначення в колекції досить значна. Це хрестики-"корсунчики" з мармуру та сланцю, хрести-енколпіони та інше.

Дослідники неодноразово відзначали, що хрестів-енколпіонів на Княжій горі знайдено більше, ніж на інших синхронних пам'ятках Подніпров'я (тільки під час розкопок 1891—92 рр. — 37 од.[11]). На жаль, найбільш цікаві екземпляри на сьогодні втрачені. Нині у музеї зберігається 14 енколпіонів. За визначенням В. П. Коваленка та В. Г. Пуцка переважна більшість цих хрестів — київського виробництва. Вони датуються XI — початком XIII ст[12].

До предметів культового призначення М.Ф. Біляшівський відніс і змійовики. З них зберігся лише один з зображенням двох постатей За визначенням Г. Г. Мезенцевої, на змійовику зображені св. Іоанн та Микола[13]. Т. В. Миколаєва і А. В. Чернецов вважають, що це – Козьма та Доміан[14].

До церковного начиння можна віднесити і ніжку чаші для євхаристичних дарів. Вона знайдена у складі скарбу № III (нумерація за М.Ф. Біляшівським). Г. Ф. Корзухіна, яка знала лише опис предмету, припускала, що це лампада[15].

Серед предметів церковного вжитку найбільший інтерес, безумовно, становить ладанниця (за каталогом 1898 р. — "лодкообразный сосуд"). Техніка виконання, орнамент (характерні червоні "тюльпани") і кольорова гама виробу дають можливість зробити припущення, що ладанниця, знайдена на Княжій горі, походить з території Франції, належить до кола лімозьких емалей та датується початком XIII ст.[16]

Серед речей ремісничого призначення дві пов'язані з ювелірною справою: кам'яна двохчастна ливарницька форма для виготовлення привіски з зображенням хреста та матриця з мідного сплаву для тиснення колта з зображенням фантастичного звіра (Рис. 1і). З цього самого сплаву виготовлені 2 масивні колодочки: прямокутна і циліндрична з напівсферичними поглибленнями згори. Можливо, вони призначались для тиснення кульок, які використовувались у декорі колтів[17].

Численна група знахідок у колекції пов'язана з повсякденним побутом. Це пряслиця, ножі, точильні бруски, проколки тощо. Ця категорія речей збереглась майже без втрат.

З досить різноманітних нумізматичних знахідок збереглась лише скіфатна монета часу правління Комнинів і сім грошових гривен київського типу.

За характером місцезнаходження речі давньоруського періоду з Княжої гори — це комплекс, пов'язаний з існуванням тут городища. Традиційно його ототожнюють з літописним градом Родень. Переважна більшість матеріалів належить до другої половини XII — початку XIII ст.

---

[1]Беляшевский Н. Ф. Раскопки на Княжей горе в 1891 г. // Киевская старина. — 1892. — Т. 36. — №1. — С. 61—104; Беляшевский Н. Ф. Раскопки на Княжей горе в 1892 г. // Киевская старина. — 1893. — Т. 41. — № 4. — С. 132—142.

[2]Беляшевский Н. Ф. Раскопки на Княжей горе // Труды Московского археологического общества. — М., 1900. — № 16. — С. 49—50.

[3]Черненко О. Є. Доля археологічних колекцій Чернігівського історичного музею у 40-х рр. XX ст. // Скарбниця світової культури. Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 100-річчю Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського. — Чернігів, 1996.

[4]Черненко О. Є. Гущинький скарб X ст. // Музейні читання. Матеріали наукової конференції Музею історичних коштовностей України. — К., 1998. — С. 79—82.

[5]Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. — М., 1948. — С. 324—326.

[6]Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. — М. — Л., 1966. — САИ Е1-36. — Вып.1. Мечи и сабли IX—XIII вв.; Древнерусское оружие. — М.— Л., 1966. — САИ Е1-36. — Вып. 2. Копья, сулицы, боевые топоры, кистени IX—XIII вв.; Древнерусское оружие. — Вып. 3. Доспех, комплекс боевых средств IX—XIII вв. — Л., 1971. — САИ Е1-36.

[7]Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. — Вып. 3. Доспех, комплекс боевых средств IX—XIII вв. — Л., 1971. — САИ Е1-36. — С. 28—29.

[8]Кирпичников А. Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX—XIII вв. — Л., 1973. — САИ ЕІ-36. — С. 106.

[9]Корзухина Г. Ф. Русские клады IX—XIII вв. — М. — Л., 1954. — С. 25.

[10]Черненко О. Є. Церковне начиння з Княжої гори в фондах ЧОІМ імені В. В. Тарновського // Музейні читання. Матеріали наукової конференції МІКУ. — К., 2002. — С. 97—104.

[11]Каталог украинских древностей коллекции В. В. Тарновского, с приложением 16-ти фототипных снимков. — К., 1898. — С. 8—10.

[12]Коваленко В., Пуцко В. Бронзовые кресты-энколпионы из Княжей горы // Byzantinoslavica. — Praha, 1993. — С. 300—309.

[13]Мезенцева Г. Г. Древньоруське місто Родень: Княжа гора. — К., 1957. — С. 79.

[14]Николаева Т. В. Чернецов А. В. Древнерусские амулеты-змеевики. — М., 1991. — С. 31.

[15]Корзухина Г. Ф. Русские клады IX—XIII вв. — М. — Л., 1954. — С. 128.

[16]Даркевич В. П. Произведения западного художественного ремесла в Восточной Европе (X—XIV вв.). — М., 1966. — САИ Е1. — С. 70.

[17]Макарова Т. И. Черневое дело Древней Руси. — М., 1986. — С. 7.

Шинаков Е. А.

«ДРУЖИННЫЕ ЛАГЕРЯ»

Одним из типов славянских укрепленных поселений — «градов» могут являться так называемые «дружинные лагеря». Гносеологическими предшественниками данного термина в историографии можно считать лагеря варяговнаемников (например, Шестовицы под Черниговом), которых «селили... за пределами городских стен»[1]. «Норманизм» Б. А. Рыбакова по отношению к данного типа поселениям был значительно «разбавлен» комплексным подходом к определению их «более широкого значения... как в этническом, так и экономическом планах, хотя скандинавские дружинники и останавливались в этих пунктах». В дальнейшем был определен специфически древнерусский характер подобных поселений, хотя и близких стадиально более ранним викам (Ладога, например) в «сети балтийских протогородов», но в отличие от последних контаминированных прежде всего с государствообразовательными, а не торгово-ремесленными процессами. Эти «торгово-ремесленные поселения при дружинных погостах», чье «ремесло и торговля» было «во многом ориентировано на нужды великокняжеской дружины», «представляют собой уже отчетливую раннегородскую сеть», связанную «со столичным Киевом»[2].

Термин «дружинный лагерь» прозвучал в работах автора в связи со «станами или становищами» на «важных водных путях», в т. ч. на пути полюдья[3]. Параллельно этот термин был применен и к Северной Руси (селище 2 около Сарского городища под Ростовом Великим)[4], а чуть позднее — к Шестовицкому комплексу[5]. Однако ни в одной из данных работ разработка самого понятия, его специальных археологических и топографических признаков не являлась главной задачей их авторов.

В проблеме типо-терминологического определения понятия «дружинный лагерь» можно выделить несколько аспектов.

1. Источники снабжения постоянных контингентов войск, сконцентрированных в одном месте («лагере») в течение достаточно длительного времени.

2. Функциональное оправдание появления «лагерей» особыми, а то и чрезвычайными обстоятельствами; выделсние возможных зон таких явлений.

3. Предполагаемый внутренний распорядок «лагерей» и их возможные внешние (археологические) признаки.

4. Соотношение «населения» «лагерей» с иными частями войска, отношения его с потестарно-политическими органами.

5. Наиболее вероятные «претенденты» на роль данного типа пунктов в Древней Руси.

6. Место идентифицированных «дружинных лагерей» среди других аналогичных им типов военных поселений.

7. Место «лагерей» в раннегородской сети на Руси.

В данной статье невозможно рассмотреть в равной степени подробно все вышеуказанные аспекты, тем более, что этому были посвящены соответствующие разделы диссертации и монографии автора[6]. В них на основе синтеза данных археологии, письменных, топонимических источников, сравнительно-этнографических и сравнительно-исторических материалов была сделана попытка провести целевой типологический анализ как «идеальной модели» подобного лагеря, так и реальных археолого-топографических «претендентов» на такую роль. Наиболее вероятными типологическими (в функционально-конструктивном плане) предшественниками и, возможно, «образцами для подражания» представлялись датские «лагеря викингов» или «королевские крепости»[7]

Наиболее надежным индикатором «дружинных лагерей» X в. могут считаться их некрополи. По хронологическому диапазону и — часто — размерам они меньше, чем некрополи погостов (в состав которых (Гнездово) они, впрочем, могли входить), пограничных крепостей (Гочево, например), опорных пунктов Руси

© Шинаков Е. А., 2004

у вновь покоренных племенных «градов» (Кветунь). Женские захоронения могут присутствовать (в чем отличие от датско-вендского образца такого лагеря Йомсборга[8]), но составляют небольшой процент (до 30% в Лепляво, например)[9]. Процент женского населения можно еще «уменьшить», если учесть, что много мужчин погибало в походах, о чем косвенно свидетельствуют и кенотафы. Степень внутренней дифференциации воинских захоронений — скорее низкая, чем высокая. Здесь представлена «средняя» по степени вооруженности и рангу дружина[10], т. е. не «лучшие мужи» и в то же время «отроки», а воины уровня «гридей» (с ними в 980 г. такие «лагеря», возможно, и вступили в фазу расцвета)[11]. Таким образом, для этих пунктов речь, вероятнее, идет не о личных или данных князем дружинах бояр-воевод, типа Свенельда или Претича, а либо о части «большой дружины», временно сконцентрированной (и одновременно отчасти погибшей) на направлениях главных ударов против «племенных княжеств», либо о вольных отрядах, находившихся как целое (наподобие йомсвикингов) на службе у тех или иных князей. Наиболее четко такой «средний» уровень дружины выступает в предполагаемых лагерях Сновской тысячи — Сновске, Левенке, а также в Заольшанской группе Гнездова[12]. Уровень вооруженности шестовицкой дружины выше — в 50% — мечи, скрамасаксы, сабли, предметы конской упряжи[13]. Однако, скорее всего, в Шестовицах была просто более богатая в целом, а не более дифференцированная дружина.

«Разноэтничность», отраженная в погребальном обряде и инвентаре — явления естественное, хотя и не обязательное. Что касается дружинных камерных захоронений, то в предполагаемых «дружинных лагерях» их процент разный. На северной окраине «Русской земли» (Левенка) — 100% воинских захоронений (впрочем, их исследовано здесь всего два), южной (Лепляво) — 75%. В тоже время в Шестовицах их лишь 15%, а в Сновске (Седневе) исследована всего 1 «камера», в Заольшанской группе Гнездова — 3 (самые богатые среди всех типов воинских захоронений).

Впрочем, в некоторых случаях, когда «камеры» составляют от 25 до 50% всех захоронений (Липино на Сейме)[14], они никак с воинским контингентом не связаны.

Признаки самих поселений данного типа более гипотетичны и связаны с конкретными функциями «лагерей» и их топографической локализацией.

Предполагаемые «дружинные лагеря» отличают от «погостов» — опорных пунктов государственной власти (где также была дружина), с одной стороны, и от пограничных «градов» с их постоянными гарнизонами, не столько набор функций и внешних (археолого-топографических) признаков, сколько соотношение, удельный вес и тех, и других. Скорее можно говорить об агломерациях на важнейших участках территории. В агломерации (археологические комплексы и гнезда) могли входить структурные единицы различного назначения (собственно погосты, торгово-ремесленные поселения, культовые центры, «лагеря» сменных (наемных) дружин. В данном случае мы имеем в виду не «пары городов» Гнездово — Смоленск, Шестовицы — Чернигов, Левенка — Стародуб и т. д., а наличие в комплексах типа Гнездово, Шестовиц, Сарского, Сновска, Левенки нескольких синхронных (или почти одновременных) городищ и селищ с разными функциями, а также связанных с ними культовых и погребальных комплексов. В динамичном русском политогенезе второй половины X — середины XI в. неизбежным было изменение функций (или удельного веса тех или иных из их более-менее стабильного набора), что не могло не отразиться, хотя и с некоторым запозданием, и на соотношении значения того или иного составного элемента агломерации, вызывая его расцвет и (обычно постепенный) упадок. Так, в Левенке находился первоначально стан на пути «Большого полюдья», затем — «дружинный лагерь» для покорения части северян и радимичей. В XII в. он сменяется небольшой укрепленной усадьбой с обширным селищем вокруг, находящейся в 5 км от первого комплекса. Однако в конце XI — начале XII вв. оба комплекса, вероятно (судя по типологии керамики), сосуществуют, правда центр тяжести из укрепленной части первого из них постепенно перемещается на «мозаичное» по топографии, «пульсирующее» селище (ОТРП?) в петле р. Вабли[15].

Тем не менее, для тех поселений, которые хотя бы короткий период были монофункциональны, можно выделить на Левобережье Днепра некоторые топографические признаки. Это

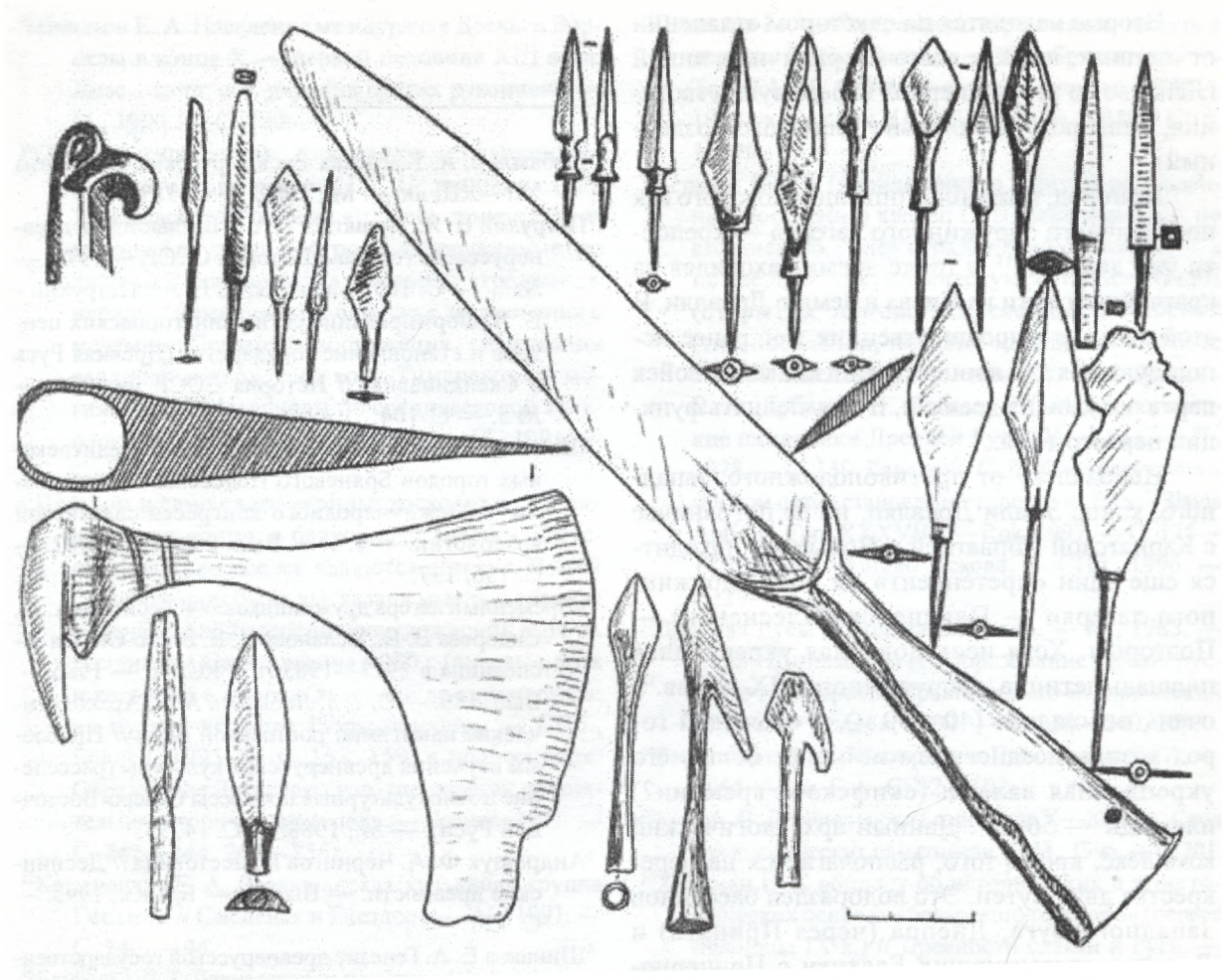

Рис. 1. Некоторые предметы вооружения и воинского снаряжения из «дружинного лагеря» в Лепляво (фонды Киевского исторического музея).

обычно низкий вытянутый мыс, вдающийся в речную пойму, с двух сторон «обрезанный» рвом и валом. Позднее ближе к основанию мыса может строиться небольшое кольцевое городище. Укрепления первоначально не очень мощные, но охватывающие большую, чем в приграничных крепостях-заставах, площадь. Наличествует большой и свободный «выход» к реке.

В качестве предварительного итога можно констатировать частичную неадекватность предполагаемых (и весьма немногочисленных, возникавших скорее всего по конкретным и в разных случаях и регионах — разным поводам) древнерусских «дружинных лагерей» как датским «лагерям викингов», так и русским «дружинным погостам», не говоря уже о типологически, территориально и стадиально-хронологически более дальних сородичах (лагерях легионеров и краалях зулусов), хотя и по разным причинам.

Их также нельзя выделить и в особый устойчивый тип со стабильными признаками среди предгородских центров Древней Руси X в. Условно их можно поместить на перекрестье признаков таких типов поселений, как «дружинные погосты», «ОТРП» или «ВТРП»[16], пограничные крепости и княжеские «грады». Первые два типа могли включать «лагеря» в свою поселенческую структуру, последние — отчасти выполнять их функции, не выделяясь топографически.

В функциональном отношении предполагаемые «дружинные лагеря» можно разделить на два типа, связанные с наступательным преимущественно, либо оборонительным характером военных действий. Первые располагаются на перекрестьях важных путей на межплеменных пограничьях, либо (Сарское, например, возможно — Кветунь, Гнездово) рядом со столицами местных княжеств, выполняя контрольную либо вспомогательную функцию.

Вторые находятся на некотором отдалении от степных, прежде всего пограничных линий (Лепляво во второй период своего существования, Белгород, специально для этого созданный).

Белгород, подробное описание которого как пограничного «дружинного лагеря» — крепости уже давалось[17], в то же время находился на кратчайшем пути из Киева в Землю Древлян. В этой связи его предшественник мог ранее использоваться для концентрации киевских войск перед походом на древлян, т. е. выполнять функции первого типа.

Неподалеку от противоположного, западного, конца Земли Древлян, на ее пограничье с Карпатской Хорватией и Волынью, находится еще один «претендент» на роль «дружинного лагеря» — Плисненск (Плесненск) — Подгорцы. Хотя исследованная укрепленная площадь детинца, сооруженного в IX—X вв.[18], очень небольшая (40 х 90 м), а окольный город возник позднее, тем не менее общая его укрепленная валами (скифского времени?) площадь — 56 га[19]. Данный археологический комплекс, кроме того, располагается на перекрестье двух путей. Это водораздел бассейнов Западного Буга, Днепра (через Припять) и Днестра, связывающих Балтику с Причерноморьем. В то же время через водораздел мог проходить и самый удобный вариант сухопутного пути из Центральной Европы в Киев (т. н. «Баваро-хазарский» путь)[20]. Позднее обширная укрепленная площадь Плесненска могла использоваться для временной концентрации войск Владимира Святославича, предназначавшихся для войн за покорение Волыни, Червенской земли, Хорватов. В XI в. его значение естественно должно было снизиться, но в XII — начале XIII вв. снова возрасти из-за расположения на стыке трех княжеств: Галицкого, Волынского, Киевского[21].

Но в данном аспекте возможность типологической принадлежности Плесненска к «дружинным лагерям» еще предстоит исследовать.

В целом можно констатировать, что проблематика «дружинных лагерей» еще слабо разработана, хотя и является перспективной в сравнительно-историческом и политико-типологическом аспектах древнерусского государствогенеза.

---

[1]Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. — М., 1982. — С. 315.

[2]Петрухин В. Я., Пушкина Т. А. К предыстории древнерусского города // История СССР. — 1979. — № 4. — С. 109; Мельникова Е. А., Петрухин В. Я. Формирование сети раннегородских центров и становление государства (Древняя Русь и Скандинавия) // История СССР. — 1986. — № 5. — С. 104.

[3]Шинаков Е. А. О происхождении раннесредневековых городов Брянского Подесенья // Материалы V Международного конгресса славянской археологии. — Т. 1. — Вып. 2б. — М., 1987. — С. 136, 137.

[4]«Временный лагерь дружинников» — Леонтьев А. Е., Сидорова В. В., Исланова И. В. Волго-Окская экспедиция в 1977—1983 гг. // КСИА. — 1986. — Вып. 188. — С. 7, 8; Леонтьев А. Е. Археологические памятники ростовской мери // Проблемы изучения древнерусской культуры (расселение и этнокультурные процессы Северо-Восточной Руси). — М., 1988. — С. 14, 15.

[5]Андрощук Ф. А. Чернигов и Шестовица // Деснинские древности. — Вып. 1. — Брянск, 1995. — С. 120.

[6]Шинаков Е. А. Генезис древнерусской государственности (опыт сравнительно-исторического анализа). Дисс... докт. ист. наук (на правах рукописи). — Брянск, 2000. — Гл. 8, § 1,4; Он же. Образование Древнерусского государства: сравнительно-исторический аспект. — Брянск, 2002. — С. 234—247, 269.

[7]Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе. — Л., 1985. — С. 88, 89; Мельникова Е. А. Меч и лира. Англосаксонское общество в истории и эпосе. — М., 1987. — С. 35; иногда их также называют дружинными лагерями (Гуревич А. Я. Походы викингов. — М., 1966. — С. 66) и сопоставляют с аналогичными поселениями на Руси, например — Лепляво (Щавелев А. С. Сага о йомсвикингах // Русский сборник. — Брянск, 2002. — С. 259).

[8]Относящегося к типу поселений вольных дружин со своим вождем и уставом, имеющим «двойную подчиненность» — князю вендов (ободритов, скорее всего) «Бурислейфу» и конунгу Дании Свейну Вилобородому (Щавелев А. С. Ук. соч.; The Saga of the Yomsvikings. Ed. by N. F. Blake. — L., 1962. — P. 17—18; Снорри Стурлусон. Круг земной. — М., 1980. — С. 119, 154).

[9]Шинаков Е. А. Население междуречья Десны и Ворсклы в конце X — первой половине XIII века. Дисс... канд. ист. наук (на правах рукописи). — М., 1980. — С. 100.

[10]О такого типа составе гарнизонов «провинциальных погостов» пишет Н. Г. Недошивина (для Ярославского Поволжья): здесь присутствует младшая дружина — отроки, «вооруженные (по данным захоронений) в основном стрелами, и наряду с ними богатые боярские захоронения с мечами» (Предметы вооружения, снаряжения всадника и верхового коня Тимеревского могильника // Материалы по средневековой археологии Северо-Восточной Руси. — М., 1991. — С. 174).

[11]Недаром и само слово «гридь» восходит к скандинавскому «hirp», а ближайшей аналогией русским лагерям все же являются датские. В этой связи автором была высказана мысль о датском в значительной степени происхождении варягов Владимира Святославича в 980 г. (впервые, хотя и косвенно в книге «От пращи до скрамасакса: на пути к державе Рюриковичей». — СПб., Брянск, 1995. — С. 158, 159, в полном виде: Образование Древнерусского государства: сравнительно-исторический аспект. — Брянск, 2002. — С. 242—244, 254—256).

[12]Каменецкая Е. А. Заольшанская курганная группа Гнездова // Смоленск и Гнездово. — М., 1991. — С. 140—144.

[13]Бліфельд Д. І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. — К., 1977. — С. 64.

[14]Засурцев П. И. Отчет о раскопках Липинского курганного могильника в 1949 г. // Архив ИА РАН. Дело Р1/480. — М., 1949; Шинаков Е. А. Население междуречья Десны и Ворсклы в конце X — первой половине XIII века. Дисс... канд. ист. наук (на правах рукописи). — М., 1980. — С. 134—139.

[15]Шинаков Е. А. «От пращи до скрамасакса: на пути к державе Рюриковичей». — СПб., Брянск, 1995. — Табл. LIV; Отчеты о раскопках за 1985—1987 гг. // Архив ИА РАН, дела № 11048, 11715, 11879.

[16]Термин ВТРП (внеплеменные торгово-ремесленные поселения) введен С. В. Белецким, как, по его мнению, более отражающий социальную, а не внешне-топографическую, сущность ОТРП (открытых торгово-ремесленных поселений (тип поселений, впервые названный в работе Г. С. Лебедева и его учеников)). См.: Булкин В. А., Дубов И. В., Лебедев Г. С. Археологические памятники Древней Руси IX—XI вв. — Л., 1978. — С. 139; Белецкий С. В. К вопросу о «племенном пути» становления городов на Руси // Slavia Antiqua. Tom XXXVIII. — Rok. 1997. — С. 175—178; Он же. Начало Пскова. — СПб., 1996. — С. 19—21.

[17]Древняя Русь. Город, замок, село. — М., 1985. — С. 68; Шинаков Е. А. Образование Древнерусского государства: сравнительно-исторический аспект. — Брянск, 2002. — С. 238—240, 269.

[18]Раппопорт П. А. К вопросу о Плесненске // СА. — 1965. — № 4. — С. 92—102.

[19]Куза А. В. Древнерусские городища X—XIII вв. Свод археологических памятников. — М., 1996. — С. 201.

[20]Херрман Й. К вопросу об исторических и этнографических основах «баварского географа» (первая половина IX в.) // Древности славян и Руси. — М., 1988. С. 163—169; Назаренко А. В. Русь и германия в IX—X вв. // Древнейшие государства Восточной Европы. — 1991. — М., 1994. — С. 30—33; Моця А. П., Халиков А. Х. Булгар — Киев. Пути, связи, судьбы. — Киев, 1997. — С. 4—5.

[21]См., например: Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. — М., 1982. — С. 511; Толочко П. П. Древняя Русь. — Киев, 1987. — С. 118.

Штыхов Г. В.

ДРЕВНЕЙШИЕ ГОРОДА ПОЛОЦКОЙ ЗЕМЛИ И ИХ ПРЕДШЕСТВЕННИКИ ПО ЛЕТОПИСЯМ И РАСКОПКАМ

На территории современного государства Республика Беларусь насчитывается свыше 30 древних городов. В северной и частично центральной Беларуси, где располагалась Полоцкая земля, в средневековье находилось 11 городов: Полоцк, Витебск, Лукомль, Браслав, Друцк, Минск, Заславль, Логойск, Орша, Копысь, Борисов. С Полоцкой землей связана история Усвята (Россия), а также Кукенойса и Герцике (Латвия)[1]

Одним из древнейших городов восточного славянства является Полоцк. Он впервые назван в Повести временных лет под 862 г. в связи с раздачей Рюриком городов своим дружинникам-вассалам. Относительно города, в котором первоначально стал княжить Рюрик, в летописях имеются расхождения. По версии, изложенной в Начальной летописи по Ипатьевскому списку, это была Ладога, что, вероятно, соответствует действительности. Рюрик с двумя братьями строит крепость в Ладоге недалеко от устья Волхова и селится здесь[2]. Рюрик «прише кь Ильмерю и сруби город надъ Волховом и прозваша и Новъгород и седе ту». Затем Рюрик «княже и раздата мужемъ своимъ волости и городы рубити, овому Полътескъ своему Ростовъ, другому Беловзеро и по темь городомъ суть находнице варязи, первии наследници в Новегороде словене и в Полотьске кривичи...»[3].

События, изложенные в Повести временных лет под 862 г., происходили не одновременно. Украинские историки произвели источниковедческие исследования этого сообщения. По их данным, строительство Ладоги тремя братьями и вокняжение здесь Рюрика должно быть отнесено к 867 г. Строительство над Волховом города, названного Новгородом, было в 870 г. Находясь в Новгороде (вероятно, на городище), Рюрик в 873 г. раздавал волости своим мужам, повелевая строить города Полоцк, Ростов, Белоозеро[4].

В Лаврентьевском списке при описании событий под 862 г. Ладога отсутствует. Рюрик раздает города, находясь в Новгороде[5].

Полоцк возник на реке Полота, правом притоке Западной Двины. С наименованием этой реки связывает восточнославянский летописец также происхождение названия «полочане», которые поселились в Верхнем и Среднем Подвинье, образовав самостоятельное «племенное» княженье. В действительности же «полочане» — западная ветвь кривичей (полоцкие кривичи) и название это происходит от Полоцка, их главного племенного центра. Полоцкие кривичи сформировались во второй половине I тыс. н. э. в результате расселения славян на территорию, занятую балтами и частично финно-уграми[6].

Кривичи-полочане — федерация племен, которая выделилась из кривичского объединения со своим центром — Полоцком. Подобные образования происходят от политических объединений эпохи военной демократии. В военно-административном отношении они опирались на систему укреплений-городищ. На заключительном этапе расселения славян в Северной Беларуси возникают города. К 865 г. относится отрывочное сообщение Никоновской летописи «воеваша Аскольд и Дирь полочанъ и много зла сътвориша». Б. А. Рыбаков видит в этом отзвук сообщения первоначального утраченного летописного повествования Нестора о том, как киевский князь посылал войско наперерез варяжским отрядам в Полоцк и к кривичам[7]. В Начальной летописи Полоцк назван среди городов, где «седяху велиции князи под Олгом суще», дружины которых участвовали в его походе на Царьград (907 г.). Эти «великие князья», вероятно, потомки местных княжеских родов[8]. Упоминание здесь о Полоцке подтверждает, что полоцкая знать и местные князья действовали, опираясь на ки-

© Штыхов Г. В., 2004

евского князя. Полоцк в начале X в. можно рассматривать как союзника Киева.

В 70-е гг. X в. в Полоцке самостоятельно княжил Рогволод, который «пришел из заморья», надо думать, из Скандинавии. Его выдающееся положение среди других князей характеризовал летописец так: «... держащю и владеющю и княжащю Полотьскую землю»[9]. Рогволод погиб в столкновении с Владимиром Святославичем. Победитель взял себе в жены дочь Рогволода Рогнеду и усилил свое влияние в Полоцке. Непокорная Рогнеда покушалась на жизнь Владимира, но неудачно. Киевский князь, посоветовавшись с боярами, решил «воздвигнуть отчину» Рогнеды, куда она была отправлена со своим сыном Изяславом Владимировичем, который стал родоначальником новой династии полоцких князей. Это — вероятная первоначальная версия.

Городище, где возник Полоцк, расположено на правом берегу Полоты в удалении на 800 м от ее устья и берега Западной Двины. Городище (сильно поврежденное) представляло собой участок островного типа, площадью менее одного гектара. По краям площадки в некоторых местах сохранился культурный слой мощностью 4,5 м, включая остатки древних земляных укреплений. При раскопках обнаружены материалы днепро-двинской культуры первых столетий нашей эры, принадлежавшей балтским племенам, соседствовавшим с финно-уграми; остатки укрепленного пункта — «града» IX—X вв., имевшего мощные дерево-земляные сооружения, погибшие в сильном пожаре.

Произведены раскопки на селище (предградьи), на мысе рядом с городищем на правом берегу Полоты. Культурные напластования с лепной керамикой выявлены на площади 0,3 га (55 х 60 м). Слабопрофилированный горшок из небольшой ямы имеет прямой венчик и расширение в верхней части, относится к славянской керамике VIII в. и находит аналогии среди материалов Изборского городища[10]. Такой керамики в Полоцке немного. Преобладает керамика типа посуды смоленско-полоцких курганов IX —начала X вв. В середине 80-х гг. XX в. С. В. Тарасов выявил напластования с поздней лепной керамикой на левом берегу Полоты на территории Нижнего замка, площадь которого составляет около 6 га[11]. В 1984 г. на Нижнем замке случайно был найден клад золотых вещей, возможно, попавший в землю в X в.

В свете многолетних археологических исследований ранняя топография средневекового Полоцка представляется следующим образом. Город действительно существовал в IX в., когда назван в летописи, являлся центром западной ветви кривичей и располагался на городище (на Полоте). Полоцк быстро развивался в X—XI вв. В XI в. детинец переместился с городища на Верхний замок (площадь до 10 га) при впадении Полоты в Западную Двину, где около 1050 г. был воздвигнут Софийский собор.

Обнаружены отдельные артефакты, свидетельствующие о связях Полоцка со Скандинавскими странами в эпоху викингов, но они немногочисленны[12]. Вероятно, варяги прибывали в Полоцк в составе небольших дружин и если они оставались здесь, то сравнительно быстро ассимилировались.

Археологическими исследованиями установлено, что по возрасту Полоцку не уступают Витебск, Лукомль (Чашницкий район Витебской области) и, вероятно, городище на реке Мена (Менка) в верховье Птичи.

Витебск имеет много общего с Полоцком в исторической топографии и происхождении названия. В именах Полоцк, Витебск и других городов белорусского ареала присутствует суффикс -ск. Он появляется в топонимии белорусских земель в IX—X вв. Аппелятивами (основами) для названий городов этого типа чаще всего являлись гидронимы: Полоцк, первоначально Полтескъ, по названию реки Полота, Висбеск — от Видьба, Дрьютеск от Дрьють, Меньск от Мень и т. д. Для формирования топонимов использовался местный материал, поэтому в основе названий на -ск часты гидронимы с балтскими аппелятивами[13].

В окрестностях Витебска в радиусе 25—30 км археологами зафиксирована группа городищ и селищ. Синхронные городища и селища располагались также возле впадения Витьбы в Западную Двину. Почти все городища возникли в раннем железном веке и относятся к днепро-двинской культуре (VIII в. до н. э. — IV—V вв. н. э.). Неукрепленные селища-спутники 3-й четверти I тыс. н. э. банцеровской культуры выявлены около городищ в Старом Селе,

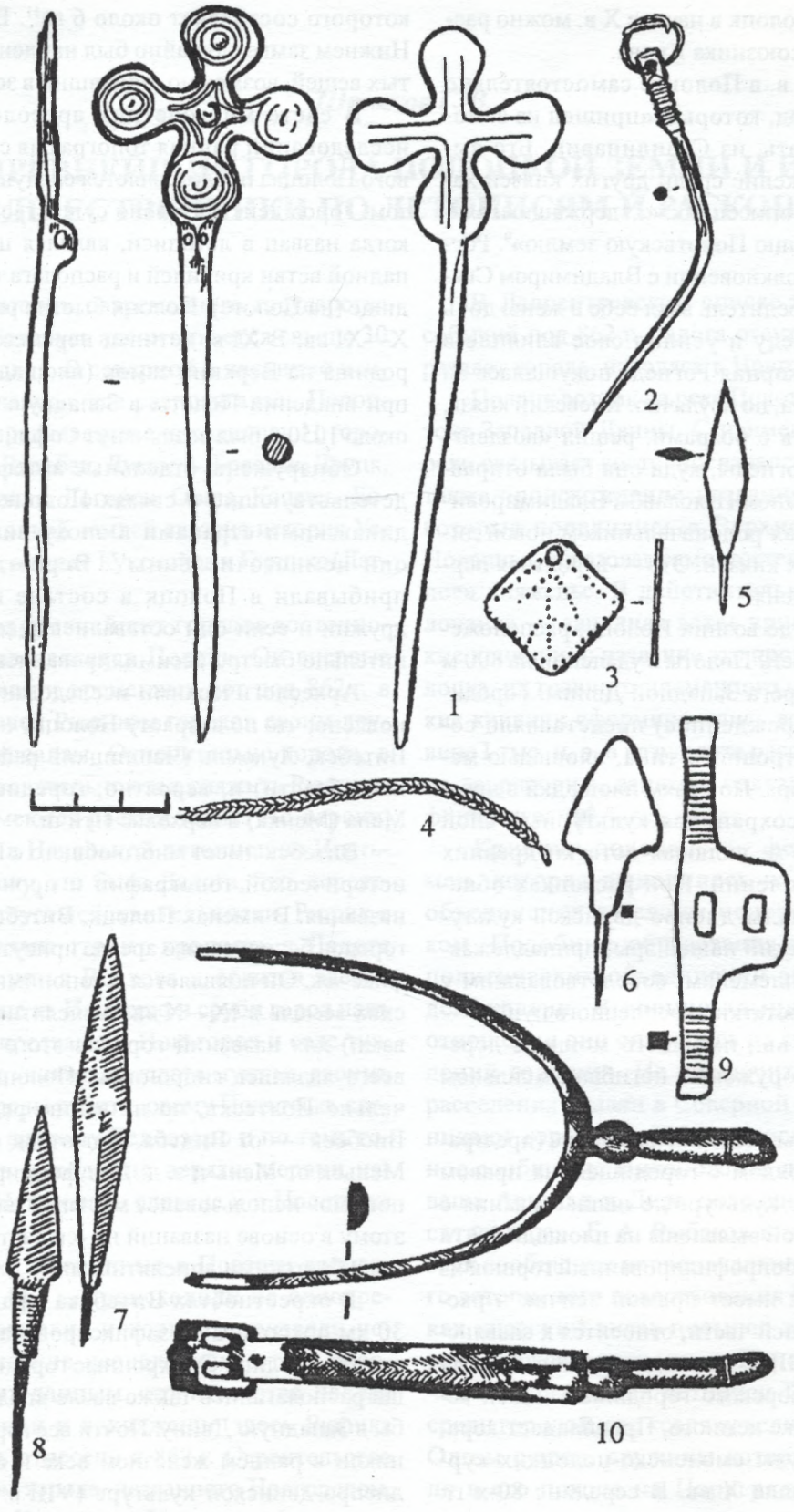

Рис. 1. Предметы из нижнего слоя Витебского посада VII—X вв. (раскопки Т. С. Бубенько, Г. В. Штыхова).

Зароново, Лужесно, Витебске. На этих городищах также найдены материалы раннего средневековья, как и на селищах. Есть основания считать, что на старых городищах возводились в VI—VIII вв. новые мощные укрепления. Они стали общинными центрами времен военной демократии на белорусских землях.

В итоге многолетних исследований установлено, что раннесредневековые поселения Витебска в VI—VIII вв. располагались на особых возвышениях в заболоченной долине Витьбы (всего их было четыре). Замковая гора стала первоначальным укрепленным центром Витебска. Витебск как общинный центр функционировал уже в третьей четверти I тыс. н. э. О том как он выглядел можно составить представление на примере археологического комплекса возле пос. Лужесно, хорошо сохранившегося в 10 км на север от исторического центра Витебска. Лужеснянское городище лежит на вершине вытянутой гряды, окруженной болотом. Оно представляет собой трудно доступную гору высотой 15—20 м, дополнительно укрепленную искусственными сооружениями. Овальная площадка имела размеры 50 х 45 м. Лужеснянское городище также являлось общинным центром для носителей банцеровской археологической культуры. С севера к нему примыкало селище-спутник, по площади превышающей городище в два раза[14]. Таким образом, предшественник Витебска в V—VIII вв. находился в окружении четырех-пяти «городищ - общинных центров» (по терминологии Б. А. Тимощука)[15]. Существование этих пунктов прекратилось к середине IX в. или несколько позже, и только Витебск продолжал развиваться в качестве восточнославянского города. В нем на протяжении X—XI вв. происходила трансформация аграрно-ремесленнътх поселений, группировавшихся вокруг ядра, в торгово-ремесленные посады.

Многие городища 3-й четверти I тыс. н. э. были уничтожены и сожжены, что еще раз подтверждает особенности времени «военной демократии» — войны и столкновения, которые тогда господствовали. Драматическая картина штурма и уничтожения поселка выявлена при изучении городища V—VIII вв. возле с. Никодимово Горецкого района Могилевской области. Городище имело две площадки, хорошо укрепленных валами. Одна площадка выполняла оборонительную и, вероятно, культовую функции. На второй площадке обнаружены остатки постройки столбовой конструкции (длина 43 м), разделенной на жилые и хозяйственные помещения[16]. Найдены в большом количестве предметы вооружения воинов и снаряжения всадника. Славянскими украшениями считаются бронзовые пальчатые фибулы, которых найдено 6 экземпляров. Обнаружено много бус. Редкой находкой является клад, где была портупея знатного воина. На городище находился военный вождь и дружинники, вероятно, с семьями, возможно, с пленницами.

Городище VI—IX вв. возле с. Свила 1-я (Глубокский район, Витебской обл.) с овальной площадкой (100 х 80 м, высотой 15 м) имело три кольцевых вала, 2 глубоких рва. Такие городища свидетельствуют о коллективном характере обороны, когда основной формой войн являлись неожиданные набеги с целью грабежа. Во время неприятельского нападения сюда собиралось население с неукрепленных поселений. Наличие материалов банцеровской культуры свидетельствует, что городище основано в третьей четверти I тыс. н. э., вероятно, балто-славянскими племенами. На площадке, как обычно, прослеживаются следы пожара. В дальнейшем городище было превращено кривичами-полочанами в опорный пункт дальнейшей славянской колонизации в Подвинье.

Лукомль упомянут в «Поучении» Владимира Мономаха в связи с событиями 1078 г. в Полоцкой земле. Есть сведение о названии населенного пункта «Лукомля на Лукомке». Любопытно, что город Лукомль существовал также в Переяславльской земле. Городище белорусского Лукомля (ныне центр сельсовета в Чашникском районе Витебской области) расположено на правом берегу реки Лукомки на возвышенности (высота 15 м), от которого сохранилась большая часть (63 х 36 м). Мощность культурного слоя в центре площадки до 2 м, по краю 5 м. При раскопках изучены остатки нескольких археологических культур, которые хронологически сменяют одна другую: днепро-двинская (рубеж н. э.), банцеровская (V—VIII вв.), материалы IX—X вв., принадлежащие кривичам; культурный слой XI—XIII вв. со следами сильного пожара и прослойкой сгоревшего зерна. Верхний слой — периода Великого княжества Литовского (XIV—XVI вв.).

Рядом с Лукомльским городищем выявлены селища. Первое — площадью 3 га на правом берегу Лукомки, мощность слоя 0,6—1,5 м. В материке вскрыты ямы с комплексами материалов от VI до XVIII вв. Обнаружены материалы банцеровской культуры и смоленско-полоцких курганов[17]. Второе селище возникло в IX в. на левом берегу Лукомки и в X—XI вв. увеличилось до 10 га. Возле селищ располагались курганные могильники. Изучено несколько курганов X—XI вв.

Таким образом, Лукомль — древнейшее поселение восточных славян, где в IX — начале X века образовался укрепленный центр полоцких кривичей.

Археологический комплекс Менка находится в южной части Полоцкой земли в 16 км от Минского замчища. Это уникальный памятник в Беларуси, по которому можно судить, что представлял собой предвестник города, как он рос и развивался. Затем в почти сформировавшемся городе жизнь прервалась и больше не возобновилась, во всяком случае в форме протогородского поселения.

На Менке при впадении в нее ручья Дуная (ныне пересохшего) в 2 км от впадения ее в Птичь находится мысовое городище. По существу здесь два смежных городища — Малое (80 х 16 м), возникшее на рубеже н. э., и Большое (110 х 80 м) с материалами VI—VIII и IX—XI вв. Их общая площадь свыше 1,3 га. Они обнесены валами высотой снаружи 8—10 м. В 1935 г. раскопки произвели белорусские археологи А. Н. Лявданский и А. Д. Коваленя. Они пришли к выводу, что первоначально Минск находился на месте деревни Городище, на правом притоке Птичи, Менке, а затем в XI в. «был перенесен как феодальный центр в более удобное место, туда, где находится современный Минск»[18]. С тех пор ведется спор о первоначальном месте расположения Менска (так назывался Минск в средневековье и раннем новом времени)[19]. В начале 80-х гг. XX в. мной была произведена на Большом городище прорезка вала раскопом 26 х 6 м. В нижней части насыпи обнаружены срубы-городни длинной 3,5—4 м, построенные из дубовых бревен и плотно забитые суглинком и супесью. Вал, который ограждал пониженную площадку Большого городища, возведен в конце X — начале XI в. Он был значительно усилен после пожара, уничтожившего первоначальное наружное сооружение[20]. Возле городища существовало селище X—XI вв. площадью 30 га. Естественными условиями местности оно разделяется на три части. В верховье Птичи зафиксировано огромное скопление курганных могильников, в основном X—XI вв. и выявлено 12 селищ этого времени, а ранее найдено три клада с дирхемами и западноевропейскими денариями[21].

Археологические материалы подтверждают, что в X в. на Менке в густозаселенной местности на месте городища банцеровской культуры сформировался центр волости, достигший расцвета в первой половине XI в. Очень возможно, что это был известный по летописи Меньск. Во второй половине XI в. поселения на Менке приходят в упадок. В это время возводится новая крепость в другом месте, на реке Свислочь при впадении в нее Немиги. Этот вывод можно считать признанным в современной науке[22].

Итак, в древнейших городах Полоцкой земли-княжества фиксируются археологические комплексы третьей четверти I тыс. н. э., особенно наглядные в Витебске и Лукомле. Эти памятники, являясь городищами — общинными центрами раннего средневековья, могут претендовать на роль непосредственных предшественников восточнославянских (древнерусских) городов на белорусских землях. Таким образом, имел место континуитет в формировании детинца как укрепленного центра города на основе городища-убежища железного века среди разноэтничного балто-славянского населения.

---

[1]Штыхов Г. В. Города Полоцкой земли (IX—XIII вв.). — Минск, 1978. — С. 140—142.

[2]Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Кн. 1 (тома 1—2). — М., 1959. — С. 129.

[3]Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. — Т. 2. — М., 1962. — Стб. 14.

[4]Літопис Руський за Іпатьским списком. — К., 1989. — С. 12.

[5]Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. — Т. 1. — М., 1962; Лаврентьевская летопись // Русские летописи. — Т. 12. — Рязань, 2001.— С. 19.

[6]Штыхау Г. В. Крывічы: па матэрыялах раскопак курганоу у Паўночнай Беларусі. — Мінск, 1992. — С. 100.

[7]Рыбаков Б. А. Древняя Русь. Сказания, былины, летописи. — М., 1963. — С. 294.

[8]Штыхаў Г. В. Старажытныя дзяржавы на тэрыторіі Беларусі. — Мінск, 2002. — С. 30.

[9]Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. — М., 1962. — Т. 1. — Стб. 299—301.

[10]Седов В. В. Изборск — протогород. — М., 2002. — С. 40, рис. 16:5.

[11]Тарасаў С. В. Полацк в X—XVII ст. ст. История і тапаграфія. — Мінск, 2001. — С. 39, 92.

[12]Дернович С. Д. Североевропейские древности эпохи викингов с территории Полоцко-Витебского Подвинья // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі (IV Міжнародная канферэнцыя). — Полацк, 2002. — С. 80—85.

[13]Седов В. В. Древнерусская топонимия на белорусской территории // Питанні беларускай тапанімікі. — Мінск, 1970. — С. 17—25.

[14]Штыхаў Г. В. Лужаснянскі археалагічны комплекс каля Віцебска // Ранние славяне Белорусского Поднепровья и Подвинья. К 80-летию Л. Д. Поболя. — Минск, 2003. — С. 262.

[15]Східні слов'яни VII—X ст.: Полюддя, язичництво, початки держави. — Чернівці, 1999. — С. 20.

[16]Седин А. Никодимово — городище третьей четверти I-го тыс. н. э. в Восточной Беларуси // Магылёўская даўніна. Край — Магілёў, 2000. — С. 31—41.

[17]Штыхов Г. В. Раскопки в Лукомле в 1966—1968 гг. // Древности Белоруссии. — Минск, 1969. — С. 316—351.

[18]Археалогія Беларусі: у 4-х т. — Т. 3. — Мінск, 2000.— С. 183.

[19]Загорульский Э. М. Возникновение Минска. — Минск, 1982. — С. 31.

[20]Штыхаў Г. В. Гарады Паўночнай і Цэнтральнай Беларусы // Археалогія Беларусі. — Т. 3. — Мінск, 2000. — С. 186, 187.

[21]Штыхов Г. В. Клады Полоцкой земли IX—XIII вв. (топография и общая характеристика) // Сярэдневяковыя старажытнасці Беларусі. — Мінск, 1993. — С. 85. — Рис. 28: 12, 13, 25.

[22]Алексеев Л. В. «Меньск» и Минск (к начальной истории белорусской столицы) // Культура славян и Русь. — М., 1998. — С. 385, 386.

ЗМІСТ

Андрощук Ф. А. О ПЕРВОЙ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ НАХОДКЕ ИЗ ШЕСТОВИЦЫ.....3

Бережинский В. Г. ГОРОДСКОЕ ОПОЛЧЕНИЕ: МОБИЛИЗАЦИОННЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ ГОРОДОВ, СОСТАВ, ОРГАНИЗАЦИЯ, ОПОЛЧЕНИЕ.....8

Готун І. А. ОХОРОНЮВАНА АРХЕОЛОГІЧНА ТЕРИТОРІЯ ЯК ОСЕРЕДОК НАУКИ ТА ПРОСВІТНИЦТВА (НА ПРИКЛАДІ ПРОЕКТУ «ХОДОСІВСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ КОМПЛЕКС»).....13

Григорьев А. В. О ФИНАЛЬНОМ ЭТАПЕ ВОЛЫНЦЕВСКИХ ДРЕВНОСТЕЙ.....23

Ениосова Н. В., Митоян Р. А., Сарачева Т. Г. СЕРЕБРО В МЕТАЛЛООБРАБОТКЕ ЮЖНОЙ РУСИ В IX—XI вв.....26

Журавльов О. П. ТВАРИННИЦТВО ТА МИСЛИВСТВО У ДАВНЬО-СЛОВ'ЯНСЬКОГО ТА ДАВНЬОРУСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЖИТОМИРЩИНИ.....35

Звіздецький Б. А. ПРО ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ДРЕВЛЯНСЬКИХ ГОРОДИЩ VIII—X ст.....41

Звіздецький Б. А., Петраускас А. В., Польгуй В. І. НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАРОДАВНЬОГО ІСКОРОСТЕНЯ.....51

Зоценко В. М. СКАНДИНАВСЬКІ АРТЕФАКТИ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ РУСІ.....87

Івануц М. Г. ТЕХНИКА БОЕВОГО ПРИМЕНЕНИЯ САМОГО «ДЕМОКРАТИЧНОГО» ВООРУЖЕНИЯ ГОРОДСКОГО НАСЕЛЕНИЯ — ДУБИНЫ.....106

Іванченко Л. І. ГОРОДИЩЕ В с. БУКИ — ФОРПОСТ ДАВНЬОРУСЬКОГО КОРДОНУ ЗАХІДНОГО ПОРОССЯ.....111

Кирпичников А. Н. К ИСТОРИЧЕСКОЙ ОЦЕНКЕ ДРЕВНЕРУССКОЙ ЛАДОГИ.....118

Климовський С. І. ГОРОДИЩЕ-СХОВИЩЕ У КИЇВСЬКОМУ КИТАЄВІ.....119

Коваленко В. П., Ситий Ю. М. «СВОЇ ПОГАНИ» ЧЕРНІГІВСЬКИХ КНЯЗІВ.....121

Козюба В. К. ГОРОДИЩЕ НА СТАРОКИЇВСЬКІЙ ГОРІ.....139

Колибенко О., Колибенко О. ДО ПИТАННЯ ПРО ЧАС ВИНИКНЕННЯ ПЕРЕЯСЛАВЛЯ РУСЬКОГО.....153

Комар А. В., Сухобоков О. В. ГОРОДИЩЕ «МОНАСТЫРИЩЕ» И ДРЕВНЕРУССКИЙ РОМЕН: ПРОБЛЕМА ПРИЕМСТВЕННОСТИ.....159

Liwoch R. STAN BADAŃ NAD ŚREDNIOWIECZNYMI GRODZISKAMI ZACHODNIEJ UKRAINY (SPOJRZENIE Z KRAKOWA).....174

Майко В. В. ДЕЯКІ МАТЕРІАЛИ ДО РЕКОНСТРУКЦІЇ ІСТОРИЧНОЇ ТОПОГРАФІЇ СУГДЕЇ VIII — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ X ст.....180

Майоров О. В. ДЕКІЛЬКА МІРКУВАНЬ СТОСОВНО ПЕРШОЇ ЗГАДКИ ПРО ГАЛИЧ ТА ЧАСУ ЗАСНОВАННЯ МІСТА....186

Мовчан І. І., Козловський А. О., Івлєв М. М. РЯДОВА ЗАБУДОВА ВЕРХНЬОГО КИЄВА В КІНЦІ X — НА ПОЧАТКУ XII ст. (за результатами досліджень останніх років)....192

Москаленко В. В. КОРОСТЕНЬ: ТВОРЧІ ПОШУКИ, РОЗВИТОК, ПЕРСПЕКТИВИ....206

Моця О. П. КИЇВ ТА ІСКОРОСТЕНЬ В КОНТЕКСТІ ПОЛЯНО-ДРЕВЛЯНСЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ....212

Павленко С. В. ОБРОБКА ПІРОФІЛІТОВОГО СЛАНЦЮ НА УКРІПЛЕНИХ ПОСЕЛЕННЯХ ОВРУЦЬКОГО КРЯЖУ....215

Петрашенко В. О. ЛІТОПИСНІ ДРЕВЛЯНИ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ СУСІДНІХ ТЕРИТОРІЙ....219

Приходнюк О. М. ДО ПИТАННЯ ПРО СОЦІАЛЬНИЙ ЗМІСТ ПАСТИРСЬКОГО ГОРОДИЩА....223

Прищепа Б. А. ГОРОДИЩА КІНЦЯ I — РУБЕЖУ I—II ТИСЯЧОЛІТЬ В ПОГОРИННІ....232

Ричка В. М. TOUR DE FORCE КНЯГИНІ ОЛЬГИ (Про характер та соціальні наслідки перетворень 946—947 рр.)....235

Седов В. В. ГРАДЫ VIII—X вв. В ПСКОВСКОЙ ЗЕМЛЕ....243

Сиромятников О. К. ДО ПИТАННЯ ПРО ФОРМУВАННЯ ПЛІНФИ ІЗ СКОШЕНИМИ КРАЯМИ X—XI ст....248

Тарабукін О. О. ДО ПИТАННЯ ПРО ІСТОРИЧНУ ТОПОГРАФІЮ СТАРОДАВНЬОГО ЖИТОМИРА....255

Толочко П. П. КОВАРСТВО КНЯГИНИ ОЛЬГИ....259

Томашевський А. П. АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІТОПИСНОГО ВРУЧОГО В ОВРУЦЬКОМУ ПРОЕКТІ....264

Топальський В. Л. В'ЇЗДИ Й ВОРОТА НА ДАВНЬОРУСЬКИХ ДЕРЕВ'ЯНО-ЗЕМЛЯНИХ ГОРОДИЩАХ....279

Фетисов А. А., Щавелев А. С. РУСЬ И РАДИМИЧИ: ИСТОРИЯ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ В X — XI вв....282

Филипчук М. А. ПЛАНУВАЛЬНА СТРУКТУРА ПОСЕЛЕНЬ РАЙКОВЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ В ПРИКАРПАТТІ....290

Хамайко Н. В. ДУАЛІЗМ ПОСЕЛЕНСЬКОЇ СТРУКТУРИ ШЕСТОВИЦЬКОГО КОМПЛЕКСУ....295

Черненко О. Є. КОЛЕКЦІЯ З ГОРОДИЩА КНЯЖА ГОРА В ЧОІМ ім. В. В. ТАРНОВСЬКОГО (історіографічний та музеєзнавчий аспекти)....303

Шинаков Е. А. «ДРУЖИННЫЕ ЛАГЕРЯ»....307

Штыхов Г. В. ДРЕВНЕЙШИЕ ГОРОДА ПОЛОЦКОЙ ЗЕМЛИ И ИХ ПРЕДШЕСТВЕННИКИ ПО ЛЕТОПИСЯМ И РАСКОПКАМ....312

Національна академія наук України
Інститут археології

Коростенський міськвиконком

Коростенський філіал Житомирського обласного
краєзнавчого музею

Збірка наукових праць

СТАРОДАВНІЙ ІСКОРОСТЕНЬ І СЛОВ'ЯНСЬКІ ГРАДИ VIII—X СТ.

Наукове видання

(Українською, російською та польською мовами)

Ілюстративні матеріали авторські

Надруковано у типографії ПП «КОРВІН ПРЕСС»
Свідоцтво про внесення до держреєстру суб'єктів видавничої справи
ДК 1689 від 16.02.2004 р.
м. Київ, вул. Пшенична 2, тел. (044) 403-32-39

Формат видання 60x84$^{1}/_{8}$. Папір офсетний. Друк офсетний.
Гарнітура Times. Ум.-друк. арк. 37,2. Обл.-вид. арк. 39,06. Наклад
300 прим. Зам. 9-04.

